Parimal Sanskrit Series No -4

NĀṬYAŚĀSTRA

OF

BHARATAMUNI

WITH THE COMMENTARY ABHINAVABHĀRATI

By

ABHINAVAGUPTACHARYA

VOL. II

CHAPTERS 8-18

General Editor

Dr. R. S. NAGAR

Edited by

K. L. JOSHI

M.A. Vedalankar

Parimal Publications

DELHI — AHMEDABAD

Published by :
PARIMAL PUBLICATIONS
33/17 Shakti Nagar
Delhi-110007
(2)
7-B Jyotipark Society
Shah Alam
Ahmedabad-380008

First Edition 1984
Price : Rs. 100 00

Printed at :
Laxmi Composing Agency
20-D/4 Main Road, Baburpur
Shahdara, Delhi-110032

भरतमुनिप्रणीत

नाट्यशास्त्रम्

श्रीमदभिनवगुप्ताचार्यविरचितया अभिनवभारती—
संस्कृतव्याख्यया समुद्भासितम्

द्वितीयो भागः
अध्यायाः ८—१८

प्रधानसम्पादक
डा० रविशंकर नागर
संस्कृत विभाग, दिल्ली विश्वविद्यालय

सम्पादक
कन्हैयालाल जोशी
एम० ए० वेदालंकार

परिमल पब्लिकेशन्स
दिल्ली—अहमदाबाद

प्रकाशक :
परिमल पब्लिकेशन्स
३३/१७ शक्तिनगर
दिल्ली-११०००७
[२]
७ बी, ज्योतिपार्क सोसाइटी
शाह आलम
अहमदाबाद-३८००२२

प्रथम संस्करण १९८४
मूल्य १०० ००

मुद्रक :
लक्ष्मी कम्पोजिंग एजेन्सी
२०-D/४ मेन रोड मौजपुर
शाहदरा दिल्ली-११००५२

विषय सूची

अष्टमेऽध्याये अङ्गाभिनय

नवमेऽध्याये उपाङ्गाभिनय

दशमेऽध्याये-चारीविधानम्

एकादशेऽध्याये मण्डलविकल्पनम्

द्वादशेऽध्याये गतिप्रचार

आसनविधि:

त्रयोदशेऽध्याये कक्ष्याविभागविधानम्

चतुर्दशोऽध्याये वागभिनये छन्दोविधानम्

पञ्चदशोऽध्याये वागभिनये-वृत्तलक्षणम्

षोडशेऽध्याये लक्षणालंकारा·

सप्तदशोऽध्याये भाषालक्षणं तन्नियमलक्षण काकुस्वरू

अष्टादशोऽध्यायेदशरूपलक्षणम्

॥ श्री ॥

नाट्यशास्त्रम्

अष्टमोऽध्यायः

ऋषय ऊचुः ।

भावानां च रसानां च समुत्थानं यथाक्रमम् ।
त्वत्प्रसादाच्छ्रुतं सर्वमिच्छामो वेदितुं पुनः ॥ १ ॥
नाट्ये कतिविधं कार्यं तज्ज्ञैरभिनयक्रमम् ।
कथं वाभिनयो[1] ह्येष कतिभेदस्तु कीर्तितः ॥ २ ॥
सर्वमेतद्यथातत्त्वं कथयस्व महामुने[2] ।
यो यथाभिनयो यस्मिन् योक्तव्यः सिद्धिमिच्छता ॥ ३ ॥
तेषां तु वचनं श्रुत्वा मुनीनां भरतो मुनिः ।
प्रत्युवाच पुनर्वाक्यं चतुरोऽभिनयान् प्रति ॥ ४ ॥
अहं वः कथयिष्यामि निखिलेन तपोधनाः ।
यस्मादभिनयो ह्येष विधिवत् समुदाहृतः ॥ ५ ॥

यदुक्तं चत्वारोऽभिनया इति तान् वर्णयिष्यामः । अत्राह—अभिनय इति कस्मात्, अत्रोच्यते—अभीत्युपसर्गः णीञ् इति प्रापणार्थको धातुः । अस्याभिनीत्येवं व्यवस्थितस्य एरजित्यच्प्रत्ययान्तस्याभिनय इत्येतद् रूपं सिद्धम् । एतच्च धात्वर्थानुवचनेनावधार्यं[3] भवति ।

अत्र श्लोकौ

अभिपूर्वस्तु णीञ् धातुराभिमुख्यार्थनिर्णये ।
यस्मात्पदार्थान्नयति तस्मादभिनयः स्मृतः ॥ ६ ॥
विभावयति यस्माच्च नानार्थान् हि प्रयोगतः ।
शाखाङ्गोपाङ्गसंयुक्तस्तस्मादभिनयः स्मृतः ॥ ७ ॥
चतुर्विधश्चैव भवेन्नाट्यस्याभिनयो द्विजाः ।
अनेकभेदबाहुल्यं नाट्यं ह्यस्मिन् प्रतिष्ठितम् ॥ ८ ॥
आङ्गिको वाचिकश्चैव ह्याहार्यः[4] सात्त्विकस्तथा ।
ज्ञेयस्त्वभिनयो विप्राः चतुर्धा परिकल्पितः ॥ ९ ॥

---

१ NS चाभिनेयो । GOS KS. वाभि० ।
२ KSS भगवन् वक्तुमर्हसि । NS, GOS, same as above
३. GOS धात्वर्थवचनेनावधार्यम् ।
४ KSS आहार्यं ।

सात्त्विकः पूर्वमुक्तस्तु भावैश्च[1] सहितो मया।
अङ्गाभिनयमेवादौ गदतो मे निबोधत ॥ १० ॥
त्रिविधस्त्वाङ्गिको ज्ञेय[2] शारीरो मुखजस्तथा ।
तथा चेष्टाकृतश्चैव शाखाङ्गोपाङ्गसंयुत ॥ ११ ॥
शिरोहस्तकटीवक्ष पार्श्वपादसमन्वित ।
अङ्गप्रत्यङ्गसंयुक्त' षडङ्गो नाट्यसंग्रह ॥ १२ ॥
तस्य शिरोहस्तोर पार्श्वकटीपादत षडङ्गानि ।
नेत्रभ्रूनासाधरकपोलचिबुकान्युपाङ्गानि ॥ १३ ॥
अस्य[3] शाखा च नृत्त च तथैवाङ्कुर एव च ।
वस्तून्यभिनयस्येह विज्ञेयानि प्रयोक्तृभि ॥ १४ ॥
आङ्गिकस्तु भवेच्छाखा ह्यङ्कुरः[4] सूचना भवेत् ।
अङ्गहारविनिष्पन्न नत्त तु करणाश्रयम् ॥ १५ ॥
मुखजेऽभिनये विप्रा ' नानाभावरसाश्रये[5] ।
शिरस' प्रथमं कर्म गदतो मे निबोधत ॥ १६ ॥
आकम्पितं कम्पितं च धूतं विधुतमेव च ।
परिवाहितमाधूत मवधूत तथाञ्चितम् ॥ १७ ॥
निहञ्चितं परावृत्तमुत्क्षिप्त चाप्यधोगतम् ।
लोलित चैव[7] विज्ञेय त्रयोदशविधं शिरः ॥ १८ ॥
शनैराकम्पनादूर्ध्वमधश्चाकम्पितं भवेत् ।
द्रुतं तदेव बहुश कम्पितं कम्पितं शिरः ॥ १९ ॥
ऋजुस्थितस्य चोर्ध्वाध क्षेपादाकम्पित भवेत् ।
बहुशश्चलितं यच्च तत्कम्पितमिहोच्यते ॥ २० ॥
सञ्ज्ञोपदेशपृच्छासु स्वभावाभाषणे तथा ।
[8]निर्देशा वाहने चैव भवेदाकम्पित शिर ॥ २१ ॥

---

१. KSS तु ।
२. KSS. दृष्टः ।
३. KSS तस्य ।
४. KSS. मकुरः ।
५. KSS. समाश्रये GOS. NS. रसाश्रये ।
६. KSS. हिनोद्वाहिनक । GOS , NS. Same as above
७ KSS चैव NS , GOS चेति ।
८. KSS निर्देश NS , GOS. निर्देशा ।

रोषे वितर्के विज्ञाने प्रतिज्ञानेऽथ' तर्जने ।
'प्रश्नातिशयवाक्येषु शिर कम्पितमिष्यते ॥ २२ ॥
शिरसो रेचन यत्तु शनैस्तद् धुतमिष्यते' ।
द्रुतमारेचनादेतद्विधुत तु भवेच्छिर ॥ २३ ॥
अनीप्सिते विषादे च विस्मये प्रत्यय तथा ।
पार्श्वावलोकने शून्ये प्रतिषेधे धुत शिर' ॥ २४ ॥
शीतग्रस्ते भयार्ते च' त्रासिते ज्वरिते तथा ।
पीतमात्रे तथा मद्ये विधुत तु भवेच्छिर ॥ २५ ॥
'पर्यायश पार्श्वगत शिर' स्यात् परिवाहितम् ।
'आधूतमुच्यते तिर्यक् सकृदुद्वाहित तु यत् ॥ २६ ॥
साधने विस्मये हर्षे स्मिते' चामर्षिते' तथा ।
विचारे विहृते' चैव लोलायां परिवाहितम् ॥ २७ ॥
''गर्वेच्छादर्शने चैव'' पार्श्वस्योर्ध्वनिरीक्षणे ।
''आधूत तु शिरो ज्ञेयमात्मसम्भावनादिषु ॥ २८ ॥
यदध सकृदाक्षिप्तमवधूत तु तच्छिर ।
सन्देशावाहनालापसञ्ज्ञादिषु नदिष्यते ॥ २९ ॥
किञ्चित् ''पार्श्वनतग्रीव शिरो विज्ञेयमञ्चितम् ।
व्याधिते मूर्च्छिते मत्ते चिन्तायां ''हनुधारण ॥३० ॥

---

१ KSS प्रतिज्ञातेऽथ NS प्रतिज्ञाने च GOS. Same as above
२ NS पृच्छानि KSS व्याध्यमर्षणयोश्चैव ।
३. NS उच्यते ।
४ KSS तु GOS , NS च ।
५. KSS पर्यायत ।
६ KSS मादुद्वाहितमिति स्मृतम् । NS GOS Same as above
७ KSS स्थिते । NS., GOS स्मृते ।
८ NS. वामर्षिते KSS GOS चामर्षिते ।
९ NS निह्नुते KSS , GOS विहृते ।
१० NS गर्वात्मदर्शने । KSS , GOS गर्वेच्छा ।
११ तथा चोर्ध्वं NS , GOS Same as above
१२ KSS उद्वाहित तु कर्तव्य ।
१३ KSS , NS पार्श्वा ।
१४. KSS मचिन्ते दु खिते भवेत । NS , GOS. Same as above.

'उत्क्षिप्तासावसन्न यत्कुञ्चितभ्रूलतं शिरः ।
निहञ्चितं तु विज्ञेयं स्त्रीणामेतत् प्रयोजयेत् ॥ ३१ ॥
गर्वे मानं विलासे च बिब्बोके किलकिञ्चिते ।
मोट्टायिते कुट्टमिते स्तम्भमाने निहञ्चितम् ॥ ३२ ॥
परावृत्तानुकरणात् परावृत्तमिहोच्यते ।
तत् स्यान्मुखापहरणे पृष्ठत प्रेक्षणादिषु ॥ ३३ ॥
उत्क्षिप्तं चापि विज्ञेयमुन्मुखावस्थितं शिरः ।
प्रांशुदिव्यास्त्रयोगेषु स्यादुत्क्षिप्तं प्रयोगत ॥ ३४ ॥
'अधोमुखं स्थितं चापि बुधा प्राहुरधोगतम् ।
लज्जाया च प्रणामे च दुःखे चाधोगतं शिर ॥ ३५ ॥
सर्वतो भ्रमणाच्चैव शिर. स्यात् परिलोलितम् ।
मूर्च्छाव्याधिमदावेश ग्रहानद्रादिषु स्मृतम् ॥ ॥ ३६ ॥
ऋजुस्वभावसंस्थान प्राकृत तु स्वभावजम ।
मगल्पाध्ययनध्यानस्वभावजयकर्मसु ॥ ३७ ॥
एभ्योऽन्ये बहवो भेदा लोकाभिनयसंश्रिता" ।
ते च लोकस्वभावेन प्रयोक्तव्या प्रयोक्तृभि ॥ ३८ ॥
त्रयोदशविध ह्येतच्छिर कर्म मयोदितम् ।
अत पर प्रवक्ष्यामि दृष्टीनामिह लक्षणम् ॥ ३९ ॥
कान्ता भयानका हास्या करुणा चाद्भुता तथा ।
रौद्री वीरा च बीभत्सा विज्ञेया रसदृष्टय ॥ ४० ॥

---

१ KSS उत्क्षिप्तबाहुशिरस्मन्यथाऽञ्चितमानिशोधर NS बाहुशिरः ।
२ NS शिरो ज्ञेय । KSS, GOS तु विज्ञेय ।
३ NS गर्वे विलासे ललिते KSS, GOS, MG Same as above.
४. NS, GOS स्तम्भे माने ।
५. KSS, NS. परावृत्त शिर. स्मृतम् GOS Same as above
६ KSS दिव्यास्त्र NS, GOS. दिव्यार्थं ।
७ NS अधोमुखस्थितं चापि शिर प्राहुरधोमुखम KSS अधोमुख स्थित रधोगतम्
GOS Same as above,
८. KSS, NS भवेत् GOS शिर. ।
९ KSS, NS सर्वतो लोलनाच्चापि शिर. स्यात्परिलोलितम् GOS Same as above
१० KSS. मदावेशग्रह GOS NS. मदावेशग्रह ।
११. संश्रिताः GOS, NSS श्रयया ।

स्निग्धा हृष्टा च दीना च क्रुद्धा दृप्ता भयान्विता।
जुगुप्सिता विस्मिता च स्थायिभावेषु दृष्टय ॥ ४१ ॥

शून्या च मलिना चैव श्रान्ता लज्जान्विता तथा।
ग्लाना च शङ्किता चैव विषण्णा मुकुला तथा ॥ ४२ ॥

कुञ्चिता चाभितप्ता च जिह्मा सललिता तथा।
वितर्किताऽर्धमुकुला विभ्रान्ता विप्लुता तथा ॥ ४३ ॥

आकेकरा विकोशा च [1]त्रस्ता च मदिरा तथा।
षट्त्रिंशद् दृष्टयो ह्येता तासु नाट्य प्रतिष्ठितम् ॥ ४४ ॥

अस्य दृष्टिविधानस्य नानाभावरसाश्रयम्[3]।
लक्षण सम्प्रवक्ष्यामि यथाक्रम प्रयोगत ॥ ४५ ॥

हर्षप्रसादजनिता कान्तात्यर्थं [4]समन्मथा।
सभ्रूक्षेपकटाक्षा च शृङ्गारे दृष्टिरिष्यते ॥ ४६ ॥

प्रोद्वृत्तनिष्टब्धपुटा स्फुरदुद्वृत्ततारका।
दृष्टिर्भयानकात्यर्थं भीता ज्ञेया भयानके ॥ ४७ ॥

क्रमादाकुञ्चितपुटा [6]विभ्रान्ताकुलतारका।
हास्या दृष्टिस्तु कर्तव्या कुहकाभिनयं प्रति ॥ ४८ ॥

पतितोर्ध्वपुटा साश्रा मन्युमन्थरतारका।
नासाग्रानुगता दृष्टि करुणा करुणे रसे ॥ ४९ ॥

या [7]त्वाकुञ्चितपक्ष्माग्रा साश्चर्योद्वृत्ततारका।
सौम्या विकसितान्ता च साद्भुता दृष्टिरद्भुते ॥ ५० ॥

क्रूरा [8]रूक्षारुणोद्वृत्तनिष्टब्धपुटतारका।
भ्रुकुटीकुटिला दृष्टि रौद्रे रौद्री रसा स्मृता ॥ ५१ ॥

---

१ KSS ग्रस्ताऽत्र।
२ KSS, NS नामतोऽभिहिता मया।
३ NS रसाश्रितम् KSS GOS रसाश्रयम्।
४ KSS, NS समन्मथा GOS मदन्वता।
५ KSS प्रस्फुरद्भुग।
६ KSS सविभ्रान्ता।
७ NS चाकुञ्चिता।
८ NS रुणोद्वृत्त KSS रुणावृता GOS रुणाद्वृता।

दीप्ता विकसिता क्षुब्धा गम्भीरा समतारका ।
उत्फुल्लमध्या दृष्टिस्तु वीरा वीररसाश्रया ॥ ५२ ॥

निकुञ्चितपुटापाङ्गा [1]घूर्णोपप्लुततारका ।
सश्लिष्टस्थिरपक्ष्मा[2] च बीभत्सा दृष्टिरिष्यते ॥ ५३ ॥

[3]नासाग्रसक्ता निमिषा तथाधोभागचारिणी ।
आकेकरपुटा शान्ते शान्ता दृष्टिर्भवेदसौ ॥ ५४ ॥

रसजा दृष्टो ह्येता विज्ञेया लक्षणान्विता ।
अत पर प्रवक्ष्यामि स्थायिभावसमाश्रया ॥ ५५ ॥

व्याकोशमध्या मधुरा [4]स्थिततारामिलाषिणी ।
सानन्दाश्रुप्लुता दृष्टि स्निग्धेय रतिभावजा ॥ ५६ ॥

चला हसितगर्भा च [5]विशत्ततारानिमेषिणी ।
किञ्चिदाकुञ्चिता दृष्टि हृष्टा हासे प्रकीर्तिता ॥ ५७ ॥

अवस्रस्तोत्तरपुटा[6] किञ्चित्सस्तब्धतारका ।
मन्दसञ्चारिणी दीना सा शोके दृष्टिरिष्यते ॥ ५८ ॥

रूक्षा स्थिरोद्वृत्तपुटा निष्टब्धोद्वृत्ततारका ।
कुटिला भ्रुकुटिर्दृष्टि क्रुद्धा क्रोधे विधीयते[7] ॥ ५९ ॥

सस्थिते तारके यस्या स्थिता विकसिता तथा ।
सत्त्वमुद्गिरती दृप्ता दृष्टिरुत्साहसम्भवा ॥ ६० ॥

विस्फारितोभयपुटा भयकम्पिततारका ।
निष्क्रान्तमध्या दृष्टिस्तु भयभावे भयान्विता ॥ ६१ ॥

संकोचितपुटाभ्यामा[8] दृष्टिर्मीलिततारका ।
पक्ष्मोद्देशात् समुद्विग्ना जुगुप्सायां जुगुप्सिता ॥ ६२ ॥

---

१. NS, KSS. घूर्णोपप्लुत ।
२ KSS सश्लिष्टस्मितपक्षा NS, GOS, Same as above
३ KSS does not read this verse
४ KS स्मगारा KSS. स्मरतारा GOS Same
५ KS विशान्तारामिलाषिणी KSS, GOS. Same as above.
६ KS दपस्रस्तोत्तरपुरा NS अर्धस्रस्तोत्तर GOS अवस्रस्तोत्तर
७ GOS, KSS Same as above NS क्रोधेऽभिधीयते ।
८ NS, KSS मत्तोचितपुटाभ्यामा ।

भृशमुद्वृत्ततारा च नष्टोभयपुटान्विता ।
समा विकसिता दृष्टिर्विस्मिता विस्मये स्मृता ॥ ६३ ॥

स्थायिभावाश्रया ह्येता [1]विज्ञेया दृष्टयो बुधैः ।
सञ्चारिणीनां दृष्टीनां सम्प्रवक्ष्यामि लक्षणम् ॥ ६४ ॥

समतारा समपुटा निष्कम्पा शून्यदर्शना ।
बाह्यार्थाग्राहिणी ध्यामा[2] शून्या दृष्टिः प्रकीर्तिता ॥ ६५ ॥

[3]प्रस्पन्दमानपक्ष्माग्रा नात्यर्थमुकुले पुटे ।
मलिनान्ता च मलिना दृष्टिर्विस्मिततारका[4] ॥ ६६ ॥

श्रमप्रम्लापितपुटा क्षामा कुञ्चितलोचना ।
सन्ना पतिततारा च श्रान्ता दृष्टिः प्रकीर्तिता ॥ ६७ ॥

किञ्चिदञ्चितपक्ष्माग्रा पतितोर्ध्वपुटा ह्रिया ।
त्रपाधोगततारा च दृष्टिर्लज्जान्विता तु सा ॥ ६८ ॥

[5]म्लानभ्रूपुटपक्ष्मा या शिथिला मन्दचारिणी ।
[6]क्लमप्रवृष्टतारा च ग्लाना दृष्टिस्तु सा स्मृता ॥ ६९ ॥

किञ्चिच्चला स्थिरा किञ्चिदुद्गता[7] तिर्यगायता[8] ।
गूढा चकिततारा च शङ्किता दृष्टिरिष्यते ॥ ७० ॥

विषादविस्तीर्णपुटा पर्यस्तान्ता निमेषिणी ।
किञ्चिन्निष्टब्धतारा च कार्या दृष्टिर्विषादिनी ॥ ७१ ॥

स्फुरदाश्लिष्टपक्ष्माग्रा[9] मुकुलोर्ध्वपुटाञ्चिता ।
[10]सुखोन्मीलिततारा च मुकुला दृष्टिरिष्यते[11] ॥ ७२ ॥

---

१ NS दृष्टयो लक्षिता मया KSS. लक्षिता दृष्टयो मया ।
२. NS., KSS क्षामा ।
३ NS., KSS प्रस्यन्द ।
४. KSS. GOS. त्रपाधोमुखतारा ।
५ KSS. म्लान ।
६. KSS क्लम । NS., GOS श्रम ।
७ KSS किञ्चिदुत्तुङ्गा NS. किञ्चिदुन्नता ।
८. KSS किञ्चिदायता ।
९ KSS. स्फुरिताश्लिष्टपक्ष्माग्रा ।
१० KSS सुखो (च) मीलित ।
११. NS उच्यते ।

आनिकुञ्चितपक्ष्माग्रा पुटैराकुञ्चितैस्तथा ।
मनिकुञ्चिततारा च कुञ्चिता दृष्टिरिष्यते ॥ ७३ ॥
मन्दायमानतारा या पुटे प्रचलितैस्तथा ।
सन्तापोपप्लुता दृष्टिरभितप्ता तु सव्यथा ॥ ७४ ॥
लम्बिताकुञ्चितपुटा शनैस्तिर्यङ् निरीक्षिणी ।
निगूढा गूढतारा च जिह्मा दृष्टिरुदाहृता ॥ ७५ ॥
मधुराकुञ्चितान्ता च [1]सभ्रूक्षेपा च सस्मिता ।
समन्मथविकारा च दृष्टिः सा ललिता स्मृता ॥ ७६ ॥
वितर्कोद्वर्तितपुटा तथैवोत्फुल्लतारका ।
[2]अधोगतविचारा च [3]दृष्टिरेषा वितर्किता ॥ ७७ ॥
अर्धव्याकोशपक्ष्मा च ह्लादार्धमुकुले पुटे ।
स्मितार्धमुकुला दृष्टिः किञ्चिल्ललिततारका ॥ ७८ ॥
अनवस्थिततारा[4] च विभ्रान्ताकुलदर्शना ।
विस्तीर्णोत्फुल्लमध्या च विभ्रान्ता दृष्टिरुच्यते ॥ ७९ ॥
पुटौ प्रस्फुरितौ यस्य[5] निष्टब्धौ पतितौ पुनः ।
विप्लुतोद्वृत्ततारा च दृष्टिरेषा तु विप्लुता ॥ ८० ॥
आकुञ्चितपुटापाङ्गा सङ्गतार्धनिमेषिणी ।
मुहुर्व्यावृत्ततारा च दृष्टिराकेकरा स्मृता ॥ ८१ ॥
विकोशितोभयपुटा प्रोत्फुल्ला चानिमेषिणी ।
अनवस्थितसञ्चारा[7] विकोशा दृष्टिरुच्यते ॥ ८२ ॥
त्रासोद्वृत्तपुटा या तु तयोत्कम्पिततारका ।
सन्त्रासोत्फुल्लमध्या च त्रस्ता दृष्टिरुदाहृता ॥ ८३ ॥
[8]आघूर्णमानमध्या या क्षामान्ताञ्चितलोचना ।
दृष्टिर्विकसितापाङ्गा मदिरा तरुणे मदे ॥ ८४ ॥

---

१. KSS सभ्रूक्षेपाऽथ ।
२ GOS. अधोमुकुलना ।
३. KSS दृष्टिरिष्टा ।
४. KSS तारा ।
५ NS अनवस्थित ।
६ GOS, KSS यस्य, NS यस्या ।
७ GOS अनवस्थिततारा च ।
८. NS, KSS त्वाघूर्ण ।

किञ्चिदाकुञ्चितपुटा ह्यनवस्थिततारका ।
तथा चलितपक्ष्मा च दृष्टिर्मध्यमदे भवेत् ॥ ८५ ॥
सनिमेषानिमेषा च किञ्चिद् दर्शिततारका ।
अधोभागचरी दृष्टिरधमे तु मदे स्मृता ॥ ८६ ॥
इत्येव लक्षिता ह्येता षट्त्रिंशद् दृष्टयो मया ।
रसजा [1]सहजाश्चासां विनियोगं निबोधत ॥ ८७ ॥
रसजास्तु रसेष्वेव स्थायिषु स्थायिदृष्टय ।
[2]शृणुत व्यभिचारिण्य सञ्चारिषु यथास्थिता[3] ॥ ८८ ॥
शून्या दृष्टिस्तु चिन्तायां स्तम्भे चापि प्रकीर्तिता ।
निर्वेदे चापि मलिना वैवर्ण्ये च विधीयते ॥ ८९ ॥
श्रान्ता श्रमार्ते[4] स्वेदे च लज्जायां ललिता[5] तथा ।
अपस्मारे तथा व्याधौ ग्लान्यां ग्लाना[6] विधीयते ॥ ९० ॥
शङ्कायां शङ्किता ज्ञेया विषादार्थे विषादिनी ।
निद्रास्वप्नसुखार्थेषु मुकुला दृष्टिरिष्यते ॥ ९१ ॥
कुञ्चितासूयितानिष्टदुष्प्रेक्षाक्षिव्यथासु च ।
अभितप्ता च निर्वेदे ह्यभिघाताभितापयोः ॥ ९२ ॥
जिह्मा दृष्टिरसूयायां जडतालस्ययोस्तथा ।
धृतौ हर्षे सललिता स्मृतौ तर्के च तर्किता ॥ ९३ ॥
आह्लादिष्वर्धमुकुला गन्धस्पर्शसुखादिषु ।
विभ्रान्ता दृष्टिरावेगे सम्भ्रमे विभ्रमे तथा ॥ ९४ ॥
विप्लुता [7]चपलोन्माददुःखार्तिमरणादिषु ।
आकेकरा दुरालोके विच्छेदप्रेक्षितेषु च ॥ ९५ ॥
विबोधगर्वामर्षो[8]ग्रमतिषु स्याद्विकोशिता ।
त्रस्ता त्रासे भयेव दृष्टिर्मदिरा च मदेष्विति ॥ ९६ ॥

१ KSS नायजा ।
२ KSS शृणुध्वम् ।
३ KSS यथाहिता ।
४ KSS श्रमार्तौ ।
५ KSS लज्जिता ।
६ KSS, NS ग्लाने ग्लाना ।
७ NS, KSS चापल्ये ।
८. KSS विबोधाभावमर्षेषु ।

षट्त्रिंशद् दृष्टयो ह्येता यथावत् समुदाहृता[1] ।
रसजाना तु दृष्टीना भावजानां तथैव च ॥ ९७ ॥

तारापुटभ्रुवां कर्म गदतो मे निबोधत ।
भ्रमण वलनं पातश्चलन सम्प्रवेशनम् ॥ ९८ ॥

विवर्तनं समुद्वृत्त निष्काम· प्राकृत तथा ।
पुटान्तर्मण्डलावृत्तिस्तारयोर्भ्रमण स्मृतम् ॥ ९९ ॥

वलनं गमन त्र्यस्र पातन स्रस्तता तथा ।
चलन कम्पनं ज्ञेय प्रवेशोऽन्तःप्रवेशनम् ॥ १०० ॥

विवर्तन कटाक्षस्तु समुद्वृत्त समुन्नतिः ।
निष्कामो निर्गम प्रोक्त[2] प्राकृत तु स्वभावजम् ॥ १०१ ॥

[3]अथैषा रसभावेषु विनियोगं निबोधत ।
भ्रमण चलनोद्वृत्ते निष्कामो वीररौद्रयो ॥ १०२ ॥

निष्कामण सवलम कर्तव्यं तु भयानके ।
हास्यबीभत्सयोश्चापि प्रवेशनमिहेष्यते ॥ १०३ ॥

पातनं करुणे कार्यं निष्कामणमथाद्भुते ।
प्राकृत शेषभावेषु शृङ्गारे च विवर्तितम् ॥ १०४ ॥

स्वभावसिद्धमेवैतत् कर्म लोकक्रियाश्रयम् ।
एवं रसेषु[4] भावेषु ताराकर्माणि योजयेत्[5] ॥ १०५ ॥

[6]अथात्रैव प्रवक्ष्यामि प्रकारान् दर्शनस्य तु ।
सम साच्यनुवृत्ते च [7]ह्यालोकितविलोकिते ॥ १०६ ॥

प्रलोकितोल्लोकिते [8]चाप्यवलोकितमेव च ।
समतारं च सौम्य च यद्दृष्ट तत् सम स्मृतम् ॥ १०७ ॥

---

१ KSS प्रतिपादिता ।
२. GOS प्राक्त ।
३ KSS तथैषा ।
४. KSS. सर्वेषु ।
५. KSS तारावर्म नियोजयेत् ।
६. KSS तथा तत्रैव वक्ष्याम प्रकारं ।
७. KSS तु आलोकित ।
८ KSS चावलोकि NS चाप्यवलोकित ।

पदमान्तर्गततार च यस्य साचीकृत¹ तु तत् ।
रूपनिर्वर्णना² युक्तमनुवृत्तमिति स्मृतम्³ ॥ १०८ ॥
सहसा दर्शन यत् स्यात्तदालोकितमुच्यते ।
विलोकित पृष्ठतस्तु पार्श्वाभ्या तु प्रलोकितम् ॥ १०९ ॥
ऊर्ध्वमुल्लोकित ज्ञेयमवलोकितमप्यध ।
इत्येषु दर्शनविधि सर्वभावरसाश्रय ॥ ११० ॥
ताराकृतोऽस्यानुगत पुटकर्म निबोधत ।
उन्मेषश्च निमेषश्च प्रसृत कुञ्चित समम् ॥ १११ ॥
विवर्तित स स्फुरित पिहित सविताडितम्⁴ ।
विश्लेष पुटयोर्यस्तु स तून्मेष प्रकीर्तित ॥ ११२ ॥
⁵समागमो निमेष स्यादायाम प्रसृत भवेत्⁶ ।
आकुञ्चित कुञ्चित स्यात् सम स्वाभाविक स्मृतम् ॥ ११३ ॥
विवर्तित समुद्वृत्त स्फुरित स्पन्दित तथा ।
स्थगित पिहित प्रोक्तमाहत तु विताडितम् ॥ ११४ ॥
अथैषां रसभावेषु विनियोग निबोधत ।
क्रोधे ⁷विवर्तित कार्यो निमेषोन्मेषणं सह ॥ ११५ ॥
विस्मयार्थेषु हर्षे च वीरे⁸ च प्रसृत स्मृतम् ।
अनिष्टदर्शने गन्धे रसे स्पर्शे च कुञ्चितम् ॥ ११६ ॥
शृङ्गारे च सम कार्यमीर्ष्यासु स्फुरित तथा⁹ ।
सुप्तमूर्च्छितवातोष्णधूमवर्षाञ्जनार्तिषु ॥ ११७ ॥
नेत्ररोगे च पिहितमभिघाते विताडितम् ।
इत्येव रसभावेषु तारकापुटयोर्विधि ॥ ११८ ॥

---

१ KSS साचिकृत ।
२ KSS रूपनिर्वापणा ।
३ KSS स्फुटम् ।
४ NS, KSS प्रस्फुरित पिहित सवितालितम् ।
५ KSS समागतो ।
६ KSS आयामस्तु प्रसारितम् ।
७ KSS विवर्तित कार्य ।
८ KSS वीर्ये ।
९ KSS भवेत् ।

'कार्यानुगतमस्यैव भ्रुवो कर्म निबोधत ।
²उत्क्षेप पातनश्चैव भ्रुकुटी चतुरं भ्रुवो ॥ ११९ ॥
कुञ्चित रेचित चैव सहज चेति सप्तधा ।
भ्रुवोरुन्नति³रुत्क्षेप सममेकैकशोऽपि वा ॥ १२० ॥
⁴अनेनैव क्रमेणैव पातनं स्यादधोमुखम् ।
भ्रुवोर्मूलसमुत्क्षेपात् भ्रुकुटी परिकीर्तिता ॥ १२१ ॥
चतुर किञ्चिदुच्छ्वासान्मधुरायतया भ्रुवो ।
एकस्या ⁶उभयोर्वापि ⁷मृदुभङ्गस्तु कुञ्चितम् ॥ १२२ ॥
एकस्या एव ललितादुत्क्षेपाद्रेचितं⁸ भ्रुव ।
सहजात तु सहज कर्म स्वाभाविक स्मृतम् ॥ १२३ ॥
अथैषा संप्रवक्ष्यामि रसभावप्रयोजनम् ।
कोपे वितर्के हेलाया लीलादौ सहजे तथा ॥ १२४ ॥
श्रवणे दर्शने चैव भ्रुवमेका समुत्क्षिपेत् ।
⁹उत्क्षेपो विस्मये हर्षे रोषे चैव द्वयोरपि ॥ १२५ ॥
¹⁰आसूयितजुगुप्सायां हास्ये घ्राणे च पातनम् ।
क्रोधस्थानेषु दीप्तेषु योजयेत् भ्रुकुटीं बुध ॥ १२६ ॥
शृङ्गारे ललिते सौम्ये सुखे स्पर्शे प्रबोधने ।
एव विधेषु भावेषु चतुर तु प्रयोजयेत् ॥ १२७ ॥
¹¹स्त्रीपुरुषयोश्च संलापे नानाविभ्यान्तरात्मके ।
मोट्टायिते कुट्टमिते विलासे किलकिञ्चिते ॥ १२८ ॥

---

१ KSS कार्येऽनुगत ।
२. KSS उत्क्षेप ।
३ NS. भ्रुवोरुन्नति ।
४. NS समभेकैकशोऽप्येव पातन स्यादधोगति. । KSS एकस्य वा द्वयोर्वापि पातनं स्यादधोमुखम् । GOS,. Same as above
५ NS , KSS मधुरायतयोः ।
६ GOS हि द्वयोर्वापि ।
७. KSS , NS मृदुभङ्गेन ।
८ KSS रेचिते ।
९ KSS उत्क्षेपे ।
१० KSS NS समूयितजुगुप्सया ।
११ KSS NS do not read this verse

[1]निकुञ्चित तु कर्तव्य नृत्ते योज्य तु रेचितम् ।
अनाविद्धेषु भावेषु विद्यात स्वाभाविक बुध. ॥ १२९ ॥
इत्येव तु भ्रुव प्रोक्त नासाकर्म निबोधत ।
नता मन्दा विकृष्टा च सोच्छ्वासा च विकूणिता[2] ॥ १३० ॥
स्वाभाविका[3] चेति बुधै षड्विधा नासिका स्मृता ।
नता मुहु श्लिष्टपुटा मन्दा तु निभृता स्मृता ॥१३१॥
विकृष्टोत्फुल्लितपुटा सोच्छ्वासा कृष्टमारुता ।
[4]विकूणिता सकुचिता समा स्वाभाविका स्मृता ॥१३२॥
नासिकालक्षण ह्येतत् विनियोग निबोधत ।
मन्दोत्कम्पसमायुक्ते नारीणामनुरोधने ॥१३३॥
नि श्वासे च नता कार्या नासिका नाट्ययोक्तृभि ।
विच्छिन्नमन्दरुदिते सोच्छ्वासे च नता स्मृता ॥१३४॥
निर्वेगौत्सुक्यचिन्तासु मन्दा शोके च योजयेत्[6] ।
[7]तीव्रगन्धे विकृष्टा तौ रौद्रे वीरे तथैव च ॥१३५॥
[8]इष्टघ्राणे तयोच्छ्वासे दीर्घोच्छ्वसा प्रयोजयेत् ॥
[9]विकूणिता च कर्तव्या जुगुप्सायामसूयतादिषु ॥१३६ ॥
[10]कार्या शेषु भावेषु तज्ज्ञैः स्वाभाविका तथा ।
क्षाम फुल्ल च घूर्ण च कम्पित कुञ्चित समम् ॥१३७॥
षड्विध गण्डमुद्दिष्ट तस्य[11] लक्षणमुच्यते ।
क्षाम [12]चावनत ज्ञेय फुल्ल विकसित भवेत् ॥१३८॥

---

१ KSS विकुञ्चित ।
२ NS, KSS विघूणिता ।
३ NS स्वाभाविकी ।
४ NS, KSS विघूणिता ।
५ KSS, NS read as विच्छिन्नमन्दरुदिते सोच्छ्वासे च नता स्मृता ।
६ KSS, मन्दा शोके तु कीर्तिता NS मन्दा शोके प्रकीर्तिता ।
७ KSS, NS विकृष्टा तीव्रगन्धाद्यंश्वासरोषभयादिषु ।
८ KSS, NS सोच्छ्वासा मधुरे गन्धे दीर्घोच्छ्वासकृतेषु च ।
९ NS विघूणितोक्ता हास्ये च जुगुप्सायामसूयिते ।
KSS विघूणितो हास्येषु जुगुप्सायामसूयिते ।
१०. KSS, NS स्वाभाविका शेषभावेष्विन्येव नासिका स्मृता ।
११. NS, अस्य ।
१२. KSS, NS त्ववनत ।

'वितत घूर्णमत्रोक्त कम्पितं स्फुरित भवेत् ।
स्यात् कुञ्चित सकुञ्चित सम प्राकृतमुच्यते ॥१३६॥
गण्डयोर्लक्षण प्रोक्तं विनियोग निबोधत ।
क्षाम तु लेषु कर्तव्य प्रहर्षे 'फुल्लमेव च ॥१४०॥
'पूर्णमुत्साहगर्वेषु रोषहर्षेषु कम्पितम् ।
कुञ्चित च सरोमाञ्च स्पर्शे' शीते भये ज्वरे ॥१४१॥
प्राकृत शेषभावेषु गण्डकर्म भवेदिति ।
'विवर्तन कम्पन च विसर्गो विनिगूहनम् ॥१४२॥
सन्दष्टकं 'समुद्गं च षट् कर्माण्यधरस्य तु ।
विकूणितं विवर्तस्तु वेपन' कम्पन स्मृतम् ॥१४३॥
विनिष्क्रामो विसर्गस्तु प्रवेशो विनिगूहनम् ।
'सन्दष्टक द्विजैर्दष्ट समुद्गः सहजोन्नति ॥१४४॥
इत्योष्ठलक्षणं प्रोक्त विनियोग निबोधत ।
असूयावेदना'वज्ञाभयादिषु विवर्तनम् ॥१४५॥
कम्पनं 'वेपना शीतभयरोषजवादिषु हास्या ।
स्त्रीणां विलासे बिब्बोके विसर्गो रञ्जने तथा '' ॥१४६॥
विनिगूहनमायासे सन्दष्टं ''क्रोधकर्मसु ।
समुद्गस्त्वनुकम्पायां चुम्बने चाभिनन्दने ॥१४७॥
इत्योष्ठकर्माण्युक्तानि चिबुकस्य निबोधत ।
कुट्टनं खण्डनं छिन्न ''चुक्कितं लेहन'(ग्रहण) समम् ॥१४८॥

---

१ NS, KSS उन्नत पूर्नमत्रोक्तं ।
२. KSS फुल्लमिष्यते ।
३ KSS, NS घूर्णमुन्नाह ।
४. NS कम्पे ।
५. KSS निवर्तने ।
६. NS. समुद्गश्च ।
७ KSS सन्दष्टको द्विजैर्दष्ट. समुद्ग महिता गति । NS सन्दष्टको द्विजैर्दष्टः समुद्वृत्त समूद्गकः ।
८ KSS. लज्जावस्थादिषु । NS लज्जालम्यादिषु ।
९ NS कोपशीतातिभयरोगजयादिषु KSS वेपन शीतज्वररोपजयादिषु ।
१०. NS विसर्ग. सुरते स्मृतः KSS विसर्गो रञ्जने तथा ।
११. KSS क्रोधकर्माणि ।
१२. NS चिकित KSS चुक्षित । -

दष्टं च दन्तक्रियया चिबुकं त्विह लक्ष्यते ।
कुट्टनं दन्तसंघर्षं 'सस्फोटं[1] खण्डनं मुहुः ॥१४९॥
छिन्नं तु गाढसंश्लेषश्चुक्कितं दूरविच्युतिः[2] ।
लेहनं जिह्वया लेहः किञ्चित् श्लेषः[3] समं भवेत् ॥१५०॥
दन्तैर्दष्टेऽधरे दष्टमित्येषां विनियोजनम् ।
भयशीतज्वरक्रोधग्रस्तानां कुट्टनं भवेत् ॥१५१॥
जपाध्ययनसल्लापभक्ष्ययोगे च खण्डनम् ।
छिन्नं व्याधौ भये शीते व्यायामे रुदिते मृते[4] ॥१५२॥
जृम्भणे [5]चुक्कितं कार्यं तथा लेह्ये च लेहनम् ।
समं स्वभावभावेषु सन्दष्टं[6] क्रोधकर्मसु ॥१५३॥
इति दन्तोष्ठजिह्वानां करणाच्चिबुकक्रिया ।
विधुतं [7]विनिवृत्तं च निर्भुग्नं भुग्नमेव च ॥१५४॥
विवृतं च तयोद्वाहि कर्माण्यत्रास्यजानि तु ।
व्यावृत्तं विनिवृत्तं स्याद्विधुतं तिर्यगायतम् ॥१५५॥
[8]अवाङ्मुखत्वं निर्भुग्नं व्याभुग्नं किञ्चिदायतम् ।
विश्लिष्टोष्ठं च विवृतमुद्वाह्युत्क्षिप्तमेव च ॥१५६॥
विनिवृत्तमसूयायां ईर्ष्याक्रोधकृतेन च ।
अवज्ञा विहृतादौ च स्त्रीणां कार्यं प्रयोक्तृभिः ॥१५७॥
विधुतं वारणे चैव नैवमित्येवमादिषु ।
निर्भुग्नं चापि विज्ञेयं गम्भीरालोकनादिषु ॥१५८॥
भुग्नं लज्जान्विते योज्यं यतीनां तु स्वभावजम् ।
निर्वेदोत्सुक्यचिन्तासु नये च विनिमन्त्रणे ॥१५९॥
विवृत्तं चापि विज्ञेयं हास्यशोकभयादिषु ।
स्त्रीणामुद्वाहि लीलायां गर्वे गच्छत्यनादरे ॥१६०॥

---

१. GOS सफोट ।
२. NS चिक्कित दूरमुद्यतम । KSS चुक्किन दूरविच्युनि ।
३. KSS., NS. चेष्टः ।
४ NS., KSS रुषितेः क्षिते ।
५ NS चिक्कित KSS चुक्किते ।
६. KSS, NS. सन्दष्टः ।
७. KSS., NS. विधुत विनिवृत्त च निर्भुग्न भुग्नमेव च ।
८ KSS, NS. अर्वाङ्मुख च ।

एवं नामेतिकार्यं च कोपवाक्य विचक्षणैः ।
समं साध्यन् वृत्तादि यच्च दृष्टिविकल्पितम् ॥१६१॥
तज्ज्ञैस्तेनानुसारेण कार्यं तदनुग मुखम ।
अथातो मुखरागस्तु चतुर्धा परिकीर्तित ॥१६२॥
स्वाभाविक प्रसन्नश्च रक्त श्यामोऽर्थसंश्रय ।
स्वाभाविकस्तु कर्तव्य स्वभावाभिनयाश्रय ॥१६३॥
मध्यस्थादिषु भावेषु मुखराग प्रयोक्तृभि ।
प्रसन्नस्त्वद्भुते कार्यो हास्यशृङ्गारयोस्तथा ॥१६४॥
वीररौद्रमदाद्येषु रक्त स्यात् करुणे तथा ।
भयानके सबीभत्से श्याम सञ्जायते मुखम् ॥१६५॥
एवं भावरसार्थेषु मुखराग प्रयोजयेत् ।
शाखाङ्गोपाङ्गसंयुक्त कृतोऽप्यभिनय शुभ ॥१६६॥
मुखरागविहीनस्तु नैव शोभान्वितो भवेत् ।
शरीराभिनयोऽल्पोऽपि मुखरागसमन्वित ॥१६७॥
द्विगुणां लभते शोभा रात्राविव निशाकर ।
नयनाभिनयोऽपि स्यान्नानाभावरसास्फुट[२] ॥१६८॥
मुखरागान्वितो यस्मान्नाट्यमत्र प्रतिष्ठितम् ।
यथा नेत्र प्रसर्पेत मुखभ्रूदृष्टिसयुतम् ॥१६९॥
तथा भावरसोपेत मुखराग प्रयोजयेत् ।
इत्येव मुखरागस्तु प्रोक्तो भावरसाश्रय ॥१७०॥
अत परं प्रवक्ष्यामि ग्रीवाकर्माणि वै द्विजा[३] ।
समा नतोन्नता त्र्यस्रा रेचिता कुञ्चिताञ्चिता ॥१७१॥
वलिता च निवृत्ता च ग्रीवा नवविधार्यत ।
समा स्वाभाविकी ध्यानस्वभावजपकर्मसु ॥१७२॥
नता नतास्यालङ्कारबन्धे कण्ठावलम्बने ।
उन्नताम्युन्नतमुखी ग्रीवा चोर्ध्वनिवेशने ॥१७३॥
त्र्यस्रा पार्श्वगता ज्ञेया[४] स्कन्धभारेऽति दुःखिते ।
रेचिता विधुतभ्रान्ता हावे मथननर्तयो ॥१७४॥

---

१ KSS. मुखरागश्च चतुर्धा परिकीर्तित ।
२. NS., KSS नानाभावरसान्वितः ।
३. NS ग्रीवाकर्म द्विजोत्तमाः ।
४ NS. चैव KSS चैव स्कन्दभारेऽ्य ।

कुञ्चिताकुञ्चिते मूर्ध्नि [1]धारिते गलरक्षणे ।
अञ्चितापसृतोद्ग्रन्थकेशकर्णोर्ध्वदर्शने[2]   ॥१७५॥
पार्श्वोन्मुखी स्याद्वलिता [3]ग्रीवाभेदैश्च वीक्षणे ।
निवृत्ताभिमुखीभूता   स्वस्थानाभिमुखादिषु ॥१७६॥
इत्यादिलोकभावार्था   ग्रीवाभङ्गैरनेकधा ।
ग्रीवाकर्माणि सर्वाणि शिरः कर्मानुगानि हि[4] ॥१७७॥
शिरसः कर्मणः कर्म ग्रीवायाः सम्प्रवर्त्तते ।
इत्येतल्लक्षणं प्रोक्तं शीर्षोपाङ्गसमाश्रयम् ॥१७८॥
अङ्गकर्माणि शेषाणि [5]गदतो मे निबोधत ॥१७९॥

इति भरतीये नाट्यशास्त्रे उपाङ्गविधानं नाम अष्टमोऽध्यायः ।

१. NS भारिते ।
२. KSS, NS कर्णोन्नदर्शने ।
३. KSS NS ग्रीवाभङ्गै ।
४. KSS च ।
५. KSS, NS वदतो ।

॥ श्रीः ॥

नाट्यशास्त्रम्

नवमोऽध्यायः

एवमेतच्छिरोनेत्रभ्रूनासोष्ठकपोलजम् ।
कर्म लक्षणसंयुक्तमुपाङ्गानां मयोदितम् ॥१॥
हस्तोरःपार्श्वजठरकटीजङ्घोरुपादतः ।
लक्षणं सम्प्रवक्ष्यामि विनियोगं च तत्त्वतः ॥२॥
'हस्तादीनां प्रवक्ष्यामि कर्म नाट्यप्रयोजकम्[1] ।
यथा येनाभिनेयं च तन्मे निगदतः शृणु[2] ॥३॥

अभिनवभारती

अलङ्क्रियन्ते गात्राणि यत्स्पर्शविवशास्थिते ।
स्पर्शनस्मात्रवपुषं मस्तुम परमेश्वरम् ॥

शिष्याणामनुमन्धानवृद्धये प्राक्तनार्थोपसंहारपूर्वकं वस्त्वन्तरमासूत्रयन्नाह—एवमेतदित्यादि । क्रियत इति कर्म अभिनेयमित्यर्थः, हस्तेति हस्तादीनामिति पादान्तानामनेनाध्यायेन लक्षणं वक्ष्यामि । विनियुज्यतेऽनेनेति विनियोगः तद्यथा—एषोऽग्नि वंशभागनिरूपणे (९-२०)' इत्यादि । तत्रेतिकर्तव्यता—यथा—'प्रविरलचलिताङ्गुलि' (९-२०) इत्यादि । तत्त्वत इति । अभिनयस्य द्विविधा इतिकर्तव्यता लोकधर्मी नाट्यधर्मी च । अथवा द्विविधा आन्तरा बाह्या च । तत्रान्तरा चित्तवृत्त्यर्पकत्वेनानुभावस्य, यथा—गर्वेऽप्यङ्गमिति तज्ज्ञैर्ललाटदेशोच्छ्रितः' (९-१०) इति । केवलबाह्या अवयवरूपा वा, यथा- पद्मकोशस्य कथमपि निरूपणे । नाट्यधर्म्यपि द्विधा—नाट्यप्रयोगमूलभूतकर्तरीसम्पादनोचितालौकिकशोभाहेतुः, यथा—आवेष्टितादिचतुर्विधकरणरूपा । काचित्तु वर्णेन लोकमुपजीवति, यथा - वर्णान्तरेण हस्तेन तत्र तत्र व्यवहितेन लोक उपजीव्यते । लोको ह्यनिर्देश्यमानमपि वस्तु निर्दिदिक्षुरीदृगतादृगमित्यस्मन्नमित्यनमरे कथयतीति प्रयुक्तमेव चतुरैः । एवं जनान्तिकादौ वाच्यम् । नटमयमात्ररूपा नाट्यधर्मी, समयमर्यादित्वेनास्य कल्पने प्रयोजनाभावात् ।२-३।

---

१. NS KSS हस्तानां ।
२. KSS. नाट्यप्रयोजम् ।
३. GOS यतो मे निबोधत ।

पताकस्त्रिपताकश्च तथा वै कर्तरीमुखः ।
अर्धचन्द्रो ह्यरालश्च शुकतुण्डस्तथैव च ॥४॥
मुष्टिश्च शिखराख्यश्च कपित्थं [1]खटकामुखः ।
सूच्यास्यः पद्मकोशश्च तथा [2]वै सर्पशीर्षकः ॥५॥
मृगशीर्षं परो ज्ञेयो हस्ताभिनययोक्तृभिः ।
[3]काङ्गुलकोऽलपद्मश्च चतुरो भ्रमरस्तथा ॥६॥
हंसास्यो हंसपक्षश्च सन्दंशो मुकुलस्तथा ।
ऊर्णनाभस्ताम्रचूडश्चतुर्विंशतिरीरिता [4] ॥७॥
असंयुता संयुताश्च गदतो मे निबोधत ।
अञ्जलिश्च कपोतश्च कर्कटः स्वस्तिकस्तथा ॥८॥
[5]खटकावर्धमानश्च ह्युत्सङ्गो निषधस्तथा ।
दोलः पुष्पपुटश्चैव तथा मकर एव च ॥९॥
गजदन्तोऽवहित्थश्च वर्धमानस्तथैव च ।
एते तु संयुता हस्ता मया प्रोक्तास्त्रयोदश ॥१०॥

हस्तानुपदिशति पताक इत्यादिना । तथा चशब्देन त्रिपताकप्रकारस्तस्यैव कर्तरीमुख इति दर्शनात्तन्निष्पत्तये महिनाकार्यदृष्टाध्ययनपरमन्दगतध्यान (विषयक) शब्दवद्धस्तान्तरेऽपि दृश्यमानेन विधेर्येन तद्वृद्धिं दर्शयति । एवमन्येऽपि त्रिपताकादिवद् व्याख्येया । क्वचित्तु हस्तपद्मसहस्तान्तरस्वीकाराय हंसपक्षश्च सन्दंश इति सन्दंशशब्दानन्तरं चकारेण अङ्गुष्ठमध्यमाग्रनिष्पीडिताग्रमतर्जनीलक्षणोऽपि सूच्यभास्वरविद्युदाद्यभिनयविषये नृत्ताचार्यप्रवाहसिद्धः कोहलदिभिर्नोऽपि हस्त सङ्गतो भवतीति हस्तान्तराण्युत्प्रेक्ष्याणि । ते स्वसंयुता अपि भवन्ति । संयुक्तकरणं कार्यं इति (९।२०) वक्ष्यते यत्र यत्राप्येतन्नास्ति तत्रापि प्रयोगयुक्त्या हस्तद्वयप्रयोगो भवत्येव, यथा परेण हारे नीयमाने भयात्पताकाद्वयस्यामादिक्षेत्रे पराङ्मुखस्य प्रयोगः । एवं प्रतापनादावपि । एवमन्यत्रोत्प्रेक्षणीयम् । किन्तु पताकादीनामपि द्विशो युगपत् प्रयोगे पुनरयमभिनेयविशेषे । तद्यथा छेदाभिनये कपित्थस्य ऊर्ध्वाधोभावेन पताकस्य 'कुणिच्छ अह, अस्तमच्छर्बहिमोमहिच्छजत्ति" । चित्राभिनये

---

१ KSS कटकामुख ।
२. GOS, सर्पशिरा तथैव च ।
३ *NS काङ्गुलोत्पलपद्मश्च KSS काङ्गुलोत्पलपद्मश्च ।* NS, KSS add a line in this verse मृगशीर्षः परो ज्ञेयो हस्ताभिनययोक्तृभि ।
४ NS, KSS चतुर्विंशदिमे करा ।
५ KSS कटका ।

नृत्तहस्तानतश्चोर्ध्वं गदतो मे निबोधत ।
चतुरस्रौ तथोद्वृत्तौ तथा तलमुखौ स्मृतौ[1] ॥११॥
स्वस्तिकौ विप्रकीर्णौ चाप्यरालखटकामुखौ ।
आविद्धवक्त्रौ सूच्यास्यौ रेचितावर्धरेचितौ ॥१२॥
उत्तानावञ्चितौ चापि पल्लवौ च तथा करौ ।
नितम्बौ चापि विज्ञेयौ केशबन्धौ तथैव च ॥१३॥
सम्प्रोक्तौ करिहस्तौ च लताख्यौ च तथैव च ।
पक्षवञ्चितकौ चैव पक्षप्रद्योतकौ तथा ॥१४॥
श्येनौ गरुडपक्षौ च हंसपक्षौ तथैव च ।
ऊर्ध्वमण्डलिनौ चैव पार्श्वमण्डलिनौ तथा ॥१५॥
उरोमण्डलिनौ चैव उरःपार्श्वार्धमण्डलौ ।
मुष्टिकस्वस्तिकौ चापि नलिनीपद्मकोशकौ ॥१६॥
अलपद्मावुल्वणौ च ललितौ वलितौ तथा ।
सप्तषष्टिकरा ह्येते नामतोऽभिहिता मया ॥१७॥
यथा लक्षणमेतेषां कर्माणि च निबोधत ।
प्रसारिता समाः[2] सर्वा यस्याङ्गुल्यो भवन्ति हि ।
कुञ्चितश्च तथाङ्गुष्ठः स पताक इति स्मृत ॥१८॥

चैतत् । एते तु संयुता एव । तत्रैव एव, पताकादीनामपि प्रयोगे तत्त्वविस्मृतत्वात् । एते च यथोद्देशं संयुक्ताद्यतिरेकेण न स्वार्थस्य गमकाः ॥८-१०॥

एतेषां स्वभिनयहस्तानामन्तरालचक्रभ्रमितया दर्शयितुं, मार्गाणां मसृणोद्धतछिद्र-वर्तनान्तरतया मसृणतादि निवृत्तये वालुकोत्क्षेपणेन, उद्घनोत्सारणेन छिद्रच्छादनेन चैकवर्तनानुप्रवेशवत् एकाभिनेयार्थे विश्रान्ततां प्रथयितुं, नृत्तस्य च वस्तुभूतत्वेनोक्तस्य स्वरूपमभिधातुं, नृत्यन्त्यो चेद्याचिति नृत्तादिविषये तु सूचाङ्कुरादाद्युपयोगमपि च दर्शयितुं नृत्तशब्देन विशेष्य निर्दिशति नृत्तहस्तानित्यादिना । संयुतासंयुतस्योपजीविन एतद्व्यतिरिक्तोऽपि प्रयुज्यन्ते [नाद्यंपन्न इति अन्येऽपि न प्रसन्ति दर्शयन्ति (?)] तदिदं यथा लक्षणं यथा च कर्मण्यभिधेयेति तथा निबोधतेति सम्बन्धः ॥१७॥

अथ यथोद्देशं पताकादीनां लक्षणमाह—प्रसारिता समा इति । समा इति प्रकृतिस्था इत्यर्थः । प्रसारिताग्रा वा इति पाठः । प्रसारिता प्रधाना इत्यर्थः । समाः सहिता अविरलाः । कुञ्चितत्वं पादस्य वक्ष्यते तल्लक्षणोपजीवनेनाङ्गुष्ठ-

---

१. KSS अथ ।

२ KSS, NS प्रसारिताग्राः सहिता ।

एष प्रहारपाते -प्रतापन नोदने प्रहर्षे च ।
गर्वेऽप्यहमिति तज्ज्ञैर्ललाटदेशोत्थित[1] कार्य ॥१९॥
एषोऽग्निवर्षधारानिरूपणे पुष्पवृष्टिपतने च ।
सयुतकरणः कार्यः प्रविरलचलिताङ्गुलिर्हस्त- ॥२०॥
स्वस्तिक विच्युतिकरणात् पल्लवपुष्पोपहारशष्पाणि ।
विरचितमुर्वीसंस्थं यद् द्रव्य तच्च निर्देश्यम् ॥२१॥
स्वस्तिकविच्युतिकरणात् पुनरेवाधोमुखेन कर्तव्यम् ।
सवृतविवृत पाल्य छन्न निबिड च गोप्य च ॥२२॥

सन्निवश कार्य इत्यर्थ । पताकाकारत्वात्पताक । अतएव पताकाप्यवतनं-वाभिनया । एवमन्येष्वपि हस्तेषु नामनिर्वचनानुसारेण विनियोग प्रदर्शनीय । प्रविरलचलिताङ्गुलित्वादिमांशेऽपि एकदेशविकारे तत्त्वप्रत्यभिज्ञानात्पूर्वापरकोट्-यास्च मूलसन्निवेशाश्रयणात्पताकात्वमेव । एवमन्यत्रापि ॥१८॥ प्रहारस्य पातने कर्तव्ये, स्वय, परेण च क्रियमाणे । प्रतापने शीतशमनायाग्निस्पर्शग्रहण, राज्ञा च प्रतापे शत्रुहृदयम्लानिनिमित्तभतप्रसिद्धिविशेषात्मनि तथा पेक्षद्ते च आतप नरेन्द्र

उत्प्रेक्षणीयः । प्रहारे हृदयलग्नतल ईषत्कम्पमाने, प्रहर्षे च रोमाञ्चे सम्मुख उद्गत । अपिशब्दार्थसहितो (अह) यथा अस्मदर्थो नैव न्वहमपि ममापि मयापि मय्यपीत्यादौ गर्वगर्भे प्रयोगे पार्श्वान्तरात्स्वरात्स्वंमागच्छेल्ललाटाभिमुखन्द्धत्तस्तं कर्तव्य ॥१९॥ एष इति एतस्मिन्नर्थेऽभिनेता स्या (दिति च) विभक्तिरतन्त्रा, एतदर्थनिरूपण इत्यर्थ । अग्ने धारा ज्वाला । पुष्पवृष्टिग्रहणमप्रसिद्धपांसुवर्षादिवृष्टयन्तरोपलक्षणम् । सयुतकरण इति हस्तद्वयमीदृश कर्तव्यमित्यर्थ सयुतासयुतसम्बन्धा लोकोचिता चलन-लक्षणा क्रिया यस्य तेनाग्निज्वालामूर्ध्वगमन, जलधारासु अधोगमनमङ्गुलीनामूर्ध्व-मुखहस्तस्य पुष्पवृष्टौ शिरोदेशे अधोमुखस्य स्थितस्य क्रमात्स्थिताङ्गुलेरधोगमनमिति सगृहीतम् । तेनैवाग्निनोऽपि यत्प्रयोगदर्शन तदवरुद्धम् । प्रविरलास्सत्यश्चलिता प्रविरल कृत्वा चलिता अङ्गुल्यो यत्रेति समास । सयुतहस्तलक्षणात् स्वस्तिकमुत्-क्षिप्य नृत्तहस्तलक्षणाद्वा ॥२०॥

तेन सम्मुखौ पताकौ मणिबन्ध भुवि न्यस्तौ कृत्वा बाहुपरिभ्रमणपुरस्सरं स्वपार्श्व-सम विच्युतिः तत्क्रियाया । पल्वल स्वल्पोदक सरः । पुष्पप्रकर शष्प च हृद्य तृण

---

1. NS, KSS. ललाटदेशस्थितः ।
2. KSS विच्युति ।

अस्यैव चाङ्गुलीभिरधोमुखप्रस्थितोत्थितचलाभिः ।
वायूर्मिवेगवेलाक्षोभश्चोग्रश्च[1] कर्तव्यः ॥२३॥
उत्साहनं बहु तथा महाजनप्राशुपुष्करग्रहतम्[2] ।
पक्षोत्क्षेपाभिनयं रेचककरणेन[3] प्रयुञ्जीत ॥२४॥
[4]परिघृष्टतलस्येन तु धौत मृदितं प्रमृष्टपिष्टे च ।
पुनरेव शैलधारणमुद्घाटनमेव[5] चाभिनयेत् ॥२५॥
एवमेव प्रयोक्तव्यः स्त्रीपुंसाभिनये करः ।
पताकाभ्यां तु हस्ताभ्यामभिनेयः प्रयोक्तृभिः ॥२६॥
[6]दशास्यश्च शतास्यश्च सहस्रास्यस्तथैव च ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि त्रिपताकस्य लक्षणम् ॥२७॥
पताके तु यदा वक्राऽनामिका त्वङ्गुलिर्भवेत् ।
त्रिपताकः स विज्ञेयः कर्म चास्य निबोधत ॥२८॥

यच्च भूमौ पिच्छिल वलितण्डुलवैचित्र्यन्यायेन स्थापित तदभिनयेदिति लोकासोप-जीविनी नाट्यधर्मी ॥२१॥ पुनरेवेति वचनात् स्वस्तिकस्तद्विच्युति विच्युतिपूर्वक स्वस्तिक इति क्रम । तत्राधोमुखेन स्वस्तिकेन तद्विच्युत्या च संवृतविवृतमर्थं संवृतमर्थं च विवृतम् । यथा "घटयेद्वाटस्वाटघट्टित जवेन" इति । पारय पतनाद्रक्षणीय विच्युतिपूर्वक शीघ्र स्वस्तिककरणात्, छन्नं निबिड स्पष्ट तथैव गोप्य, अन्यो मा द्राक्षीदिति तज्जात करण स्वस्तिककरणात् । प्रकारेण अपाये, अनाच्छन्ने, अनति-निबिडे अगोप्ये चाभिनयः ॥२३॥ स च स्वस्तिकविच्युतिरूप इति दर्शयति । रेचयति स्वमग्निवेशाद्यापयति स्वक्षेत्राद्वा या क्रिया तद्रेचककरणम् । यथा यथायोग तत्र परस्योत्साहनं प्रेरण उत्साहजननं सत्पुरुषाभिनयन च विरलाङ्गुलिक्षेपेणालपल्लवा-कारवत् प्रधान वस्तु अक्रमकरणेन निजपार्श्वगमनेन पादवान्तिगात् । प्रागुन्नतमूर्ध्व-गनात् पुष्करग्रहणे अध पातन, पक्ष पतत्रिणा मुहुरूर्ध्वं रटिक्षेत्रे उत्साहनवत् उत्क्षेपं कृतमधोर्ध्वगमनेन । अभिनयशब्दवत्सात्य च । अभिनयशब्दस्य वैचित्र्य पश्यन्त उपाध्याया व्याचक्षते अभिशब्देनाभिमुख्य, नशब्देन निषेधो, यशब्देन

---

१ NS क्षोभश्चोग्रश्च KSS क्षोभश्चोग्रश्च ।
२ NS प्रहृतिम् ।
३ KSS करणै ।
४ KSS परिमृष्ट ।
५ NS मुत्पाटन ।
६ NS , KSS Omit this verse

आवाहनमवतरणं विसर्जनं वारणं प्रवेशश्च ।
उन्नामनं प्रणामो निदर्शनं विविधवचनं च ॥२९॥

मङ्गल्यद्रव्याणां स्पर्शः शिरसोऽथ सन्निवेशश्च ।
उष्णीषमुकुटधारणं नासास्यश्रोत्रसंवरणम् ॥३०॥

अस्यैव चाङ्गुलीभ्यामधोमुखप्रस्थितोत्थितचलाभ्याम्[1] ।
लघुपवनस्रोतोभुजगभ्रमरादिकान् कुर्यात् ॥३१॥

अश्रुप्रमार्जनं[3] तिलकविरचनं रोचनयालम्भनकं च ।
त्रिपताकानामिकया स्पर्शनमलकस्य[4] कार्यञ्च ॥३२॥

यदर्थो लक्ष्यते, तेन स्वपार्श्वोन्मुखदेशागमनेनाभिमुख्यमभिमुखत्वं पार्श्वक्षेत्रे तु रेचनपूर्वमधोमुखोत्तानपरिवर्तनेन च यच्छब्दार्थमभिनयेदिति ।२४। परिमृष्ट संप्रघातपार्श्वतोऽर्थे उभयतो वाऽर्थे समन्तादर्थे च, तेन परिघृष्ट यत्तल तत् द्वितीयपताकहस्तेन पताकाकारेण क्षालनं मर्दनं मार्जनं पेषणं तद्विशिष्टमपि द्रव्यमभिनयेत् । यथाक्रमं च परिशब्दार्थे योज्य पुनश्शब्द । पवलोद्धारण शैलशिलादेश्चोत्पाटनम् । चकाराद्वरदानमभयदानमित्येवमाद्यभिनयेत् । परिघृष्टेतीनिवर्तव्यता प्रसक्ता वारयितुमेवकार, "एनतु पुणाश्वमिअञ्जिवइति कोणं जिजिआलिह" (?) इत्यादौ यथापुनः शब्द एवार्थद्योतकस्तथाऽन्निवेऽपि पताकादिस्तथेति व्यवहारदर्शनात् ॥२५॥ न चैतावानेवास्य विषय इति दर्शयितुमाह—एवमनेन प्रकारेण स्वबुद्ध्या तां तामितिकर्तव्यतामुत्प्रेक्ष्य प्रयोक्तव्य । स्त्रीपुंसयोरुभयोरपि अभिनेत्राऽभिनेययोर्वा । अन्ये तु नपुंसकलिङ्गस्य स्त्रीपुंसाभ्यामेव स्वीकारात् समस्ते शब्दार्थेऽभिनेतव्ये विशिष्टेतिकर्तव्यतायुक्तस्यार्थस्य प्रयोग इत्याहु ॥२६॥

अथ त्रिपताकमाह पताकेत्वित्यादि । अनामिका यत्र तर्जनीमध्यमातजनीमध्यमाना तिसृणा पताकवदवस्थानात् त्रिपताक त्रित्वस्याभिनेयत्वात् । कर्मेत्यभिनेयम ।२७-२८। आवाहनं पराङ्मुखोनतर्जनीमध्यमाकुञ्चनात्, "आर्ये इतस्तावत्" इत्यादौ । रथादेः अवतरणमधस्तलकृतेन पार्श्वान्निरगमनात् "अवतरत्वायुष्मान्" इत्यादौ । विसर्जनमनादरकृत बहिरङ्गुलिप्रक्षेपात् । वारणं "एवं मा कार्षी" रिति प्राङ्मुखेनाङ्गुलिद्वयचलनात् । प्रवेशनं पार्श्वतलेनाग्रगमनात् यावत्प्रविशामीति । यथोन्नामनं चिबुकादौ लालनेनोत्तानाङ्गुलिद्वयात् । प्रणमनं शिरोगतेन पार्श्वेन प्रणयनात् स्वसमर्पणम् । प्रदर्शनमुपमानोपमेयभावेनपरिवर्तनेनाङ्गुलिद्वयेन । विविधं विचित्रमिदं वा स्यादिदं वेत्यादिना अङ्गुलियुगनामोन्नामात् । वचनं भाषणं मुखक्षेत्रे उत्तान-

---

१. KSS प्रस्थितो स्थितचलाभ्याम् ।
२ NS लघुमुखपवनभ्रामौ KSS लघुचटपवनभ्रामौ भ्रमरान ।
३ KSS, NS अश्रुप्रमार्जनतिलक… ।
४ NS स्पर्शनमलिकस्य KSS दर्शनमलकस्य रागेन ।

[1]स्वस्तिकौ त्रिपताकौ तु गुरूणां पादवन्दने[2] ।
विच्युतौ चलितावस्थौ कार्यावुद्वाहदर्शने ॥३३॥

परस्पराप्रसंश्लिष्टौ कर्तव्यौ नृपदर्शने ।
तिर्यक् स्वस्तिकसम्बद्धौ स्यातां तौ ग्रहदर्शने ॥३४॥

तपस्विदर्शने कार्यावूर्ध्वौ चापि पराङ्मुखौ ।
परस्पराभिमुखौ च कर्तव्यौ वरदर्शने ॥३५॥

उत्तानाधोमुखौ कार्यावप्येवंस्य संस्थितौ ।
यद्वानलसद्‌ग्राममकराणां च दर्शने ॥३६॥

स्याग्रगमनात् ।२६। मङ्गल्यद्रव्याणां पूर्णकुम्भादीनामधोमुखेनाङ्गुलिद्वयेन । स्पर्शं द्रव्यादीनां शिरसः स्पर्शः । निवेशनं निवेशः सम्बन्धोऽनामिकया शिरसो वा सन्निवेशनं तत्क्षेत्रे सम्मुखमण्डलगतेनोष्णीषधारण, शिरस्यधोमुखेन भ्रमता मुकुटधारण तूर्ध्वक्षेत्रे । सवरणमलिप्टे गन्धे वचने च शब्देऽपि नामादौ चाङ्गुलीद्वयेनाच्छादनम् ॥३०॥ अस्यैव चेति । अतश्च मुकुटादिदर्शनेन तद्धेतोः राजादेरप्यभिनयः, तेन येन हस्तेनाभिनेय यत्राव्यभिचारित्वेन बहुशो निर्दिष्ट तदनिर्दिष्टमपि तेनैवाभिनेयम् । यथा मुकुटधारणाभिनयेन राजानः रेचितपताकयोगेन दर्शितः । अगुल्यौ ये नित्य श्लिष्टे इत्येवकार, तेन च त्रिपताकव्यस्त इत्यस्य ग्रहणम् । चकारेणान्वाचयकृत मङ्गुल्यन्तरस्य अधोमुखादिरूपत्वमनुजानाति । अधोमुखे च द्वे प्रस्थानोत्थानयो चने चेति समास । लघून्दक्षिणदच्चटकादीन्, कटिक्षेत्रे लघुचाल । लघु च स्रोत क्रमेणोर्ध्वमधस्तिर्यग्गत्या लघुसर्पनप्रगत्याभिनयेत् । भ्रमरमक्षिकादीनां पुनरुत्पादन पक्षित्वेनाप्रसिद्धे, तेन कटाक्षेऽत्यागेन यथेष्टमेषा तेऽभिसंयुक्त भवति ॥३१॥ अश्रुणस्तत्प्रमार्जनस्य चानामिकया स्वक्षेत्रगतयाधोगच्छन्त्याभिनयः । तिलकस्याभिनयो रोचनाचन्दनादिना तद्विरचनस्य च । एतेन क्रियाफलयोस्तुल्याभिनयोऽन्यत्रापीति सूचयति । तेन पतनवस्तितोऽपि कर्तरीमुख इत्याद्यूह्यम् । रोचनाचन्दनस्य मङ्गल्यतिलकादिना स्वीकारादिक व्याचक्षते । गोचनया श्रवणश्चिलंदयते, तत्रानामिकाद्वयसंघट्टेनाभिनयः । यथा—

कोउद्दल्लणाह तया तया च केन समाणियस्सा ।
सूकरं भर्जसुखं च दुःखं च ॥ (?)

आलम्भनं शरीरस्पर्शनं, श्रोणिराचमनम्, तस्मात् मज्जायामपि चन् । सर्वं वेयमिति नेभेरश्राममयान् । आदौपदर्य उपसर्ग., न नञ्, समास, स्वत्पर्व च । यत्रातिगौरवातिस्नेहादिना तथानामिकयैव स्पर्शनात् "गामी अत्रा उच्चं अभीटउ"

---

1. KSS does not read स्वस्तिकौ to तृणां प्रयोगतृभि ।
2. NS पादवन्दनम् ।

अभिनयास्त्वनेनैव वानरप्लवनोर्मय. ।
पवनश्च स्थिरश्चैव नाट्ये नाट्यविचक्षणं ॥३७॥

समुखप्रसृताङ्गुष्ठ कार्यो बालेन्दुदर्शने ।
पराङ्मुखस्तु कर्तव्यो याने नृणा प्रयोक्तृभि ॥३८॥

त्रिपताके यदा हस्ते भवेत् पृष्ठावलोकिनी ।
तर्जनी मध्यमायाश्च तदासौ कर्तरीमुख ॥३९॥

[1]पथि चरणरचनरञ्जनरङ्गणकरणान्यधोमुखेनैव ।
ऊर्ध्वमुखेन तु कुर्याद् दष्ट भृङ्ग च लेख्य च ॥४०॥

पतनमरणव्यतिक्रमपरिवृत्तवितर्कित तथा न्यस्तम् ।
भिन्नवलितेन कुर्यात् कर्तर्यास्याङ्गुलिमुखेन ॥४१

सयुतकरणो वा स्यादसयुतो वा प्रयुज्यते तज्ज्ञ ।
रुरुचमरमहिषसुरगजवृषगोपुरशैलशिखरेषु ॥४२॥

यस्याङ्गुल्यस्तु विनता सहाङ्गुष्ठेन चापवत् ।
सोऽर्धचन्द्रो हि विज्ञेय कर कर्मास्य वक्ष्यते ॥४३॥

एतेन बालतरव शशिलेखाकम्बुकलशवलयानि ।
[3]निर्याटनमायस्त मध्यौपम्य च पीन च ॥४४॥

तोरङ्" (?) इति स्पर्शनमनवस्य रचनार्थं स्थापनमनयत, यथा रत्नावल्यामुदयनेन सुसङ्गताया । अतिरस्य ललाटस्य दर्शनमतः अञ्जनेनोत्तानालकमञ्जनमित्यादा-विरचन्दे ॥३२॥

कर्तरीमुख लक्षयति त्रिपताक इति । तदाकारेण नखो नीयते । अवलोकिनीति अमदिलाट इति यावत् । कर्तर्या ईदृशमेव रूप माहरते तथानीयते । पथीति पृथक्पदमित्र इव इत्यादौ मार्गप्रदर्शने, तेनात्राधोमुखेनेति सम्बध्यते । चरणस्य रचन कस्तूरिकादिना पत्रभङ्गादिक्रिया रञ्जनमलक्तकेन । रज्यत्यस्मिन् हृदयमिति रङ्ग कुङ्कुमादिकृत-स्तनपृष्ठे भङ्गतिलकादि न करोति रङ्गयति । एवकारेण तर्जनीमुखलक्षणमुख-स्याधोगतत्वानन्तरमेव पृष्ठावलोकित्व पुनरधोगमन पुन पृष्ठावलोकनमिति चलन माह । दष्टमिति दशन तत्तुल्य च कर्तनादि नासिकाक्षेत्रात् कर्णान्त गच्छता, भृङ्ग स्वङ्गक्षेपे हस्तद्वयेन, लेख्य पत्रकाविष्टस्य वाचनम् । व्यतिक्रमोऽपराध ॥४०॥

---

1 NS पथिकरण KSS पथिरचरणरचनरञ्जनगमन ।
2 NS does not read it
3 KSS निपटन ।

[1]रशनाजघनकटीनामाननतलपत्रकुण्डलादीनाम् ।
कर्तव्यो नारीणामभिनययोगोऽर्धचन्द्रेण ॥४५॥

आद्या धनुर्नता कार्या कुञ्चिताङ्गुष्ठकस्तथा ।
शेषा भिन्नोर्ध्ववलिता[2] ह्यरालेऽङ्गुलयः करे ॥४६॥

एतेन सत्त्व[3]शौण्डीर्यवीर्यधृतिकान्तिदिव्यगाम्भीर्यम् ।
आशीर्वादाश्च तथा भावा[4] हितसंज्ञका कार्या ॥४७॥

एतेन पुनः स्त्रीणां केशानां संग्रहोत्कर्षो[5] ।
सर्वाङ्गिकं तथैव च [6]निर्वपनमात्मनः कार्यम् ॥४८॥

कौतुकविवाहयोगं प्रदक्षिणेनैव संप्रयोगं च ।
अङ्गुल्यग्रस्वस्तिकयोगान् परिमण्डलेनैव ॥४९॥

परिवृत्तं पराङ्मुखीभूतं विपर्यस्तं च । वितर्कितमूहनम् । न्यस्तं निक्षेपणम् । भेदनं वैपरीत्यं मध्यमयोस्तर्जनीपृष्ठगत्वं, चलनं पुनः स्वल्पाप्तिस्तयोः समाहारे द्वन्द्वः । एतेन यथायोगं संघातविगृहीतविपर्यस्तप्रयोगो द्विस्त्रिश्चेत्याद्यूह्यम् । कर्तर्यास्यस्य कर्तरीमुखस्य यदङ्गुलीरूपं मुखं प्रधानं तेन भेदनवलनसहितेनेति सङ्गतिः ।४१-४२।

अर्धचन्द्रमाह—सहाङ्गुष्ठेनेति । अङ्गुष्ठोऽपि विनतः चापवदिति श्लिष्टा-ह्रस्वत्वं निषेधति । स्यात इति नाम्नैव लब्धरूपः ॥४३॥ बालतरवश्चोर्ध्वं गच्छता, उपर्युत्तानेन, अर्धेन्दुरित्यन्वर्थबलाल्लब्धम् । तेन शशिलेखेत्यनेन लेखामात्रमभिनेयं विश्लिष्टतर्जनीकेनेत्युक्तं भवति ।

कम्बुरिति शङ्ख एवानेनाभिनेयः तद्ग्रहणं तु नर्तके वक्ष्यते । प्रकोष्ठान्तर-ममुष्मिन् वलयः । निर्घाटनं बलान्निष्कासनमिति । तस्यायमनमटवीघोषणमित्यमत्, आयस्तं मेदं पराङ्मुखेन गण्डभ्रूविभ्रमात्तमभिनयेत् । मध्ये उदरादौ । उपमीयत इत्युपमा तत्र ध्यानं, तेनायमर्थो मध्यस्य यदुपमीयमानत्वं काश्यं तदभिनयेत् । पीनं च पीवरं, अर्थान्मध्यमेव । चकारादर्धचन्द्रद्वयेनाभिनयेत् । अन्ये तु पानं चषकादि व्याचक्षते पानमिति पठन्तः ।४४। जघनो - कटेरग्रभागः, पार्श्वभागश्च कटी । आननतले च पत्राणि भङ्गाः । तलपत्रमाभरणविशेषः पत्रं दन्तपत्रं

१. NS रशना ।
२. KSS ह्यरालाङ्गुलय ।
३ NS शौण्डीर्यधृतिकान्तिदिव्य । KSS. शौण्डीर्यवीर्यधृतिकान्तिदिव्य ।
४. KSS भावाभिसंज्ञका कार्या ।
५ KSS संग्रहोत्कर्षो ।
६ KSS निर्वहण ।

प्रादक्षिण्य परिमण्डल च कुर्यात् महाजन चव ।
यच्च[1] महोत्तलरचित द्रव्य तच्चाभिनेय स्यात् ॥५०॥

आह्वाने च निवारणनिर्माणे चाप्यनेकवचने च ।
स्वेदस्य चापनयने[2] गन्धाघ्राणे शुभ शुभे चव ॥५१॥

त्रिपताकहस्तजानि तु पूर्वं यान्यभिहितानि कर्माणि ।
तानि [3]त्वरालयोगात् स्त्रीभि सम्यक् प्रयोज्यानि ॥५२॥

अरालस्य यदा वक्रान्नामिकात्वङ्गुलिर्भवेत् ।
शुकतुण्डस्तु स कर कर्म चास्य निबोधत ॥५३॥

नलिनीदल वा । आदिशब्दान्मृणालादि । एतच्च तत्तत्क्षेत्रगेन यथायोग पार्श्वद्वययोग पार्श्वद्वयान्तावधावर्त्तितलेनैकेनान्यमहितेन वाभिनयेत् ।४५।

अरालमाह—आद्या धनुर्नतेति । आद्यास्तर्जनीमध्यमादय कनिष्ठान्ता पूर्वस्या पृष्ठेऽप्यदूरे तिष्ठन्तीति । अथ हस्तस्तत्राल कुटिलत्वात् । अरालपद्मण इत्यादौ वक्रार्थेऽरालशब्द ।४६। सत्त्व स्थैर्यम् शौण्डीर्य गर्व । वीर्यमुत्साह । कान्तिरशोभा, दिव्य गगनस्थ, गाम्भीर्य—

यस्य प्रभावादाकारा शोकहर्षभयादिषु ।
भावेषु नोपलक्ष्यन्ते गाम्भीर्यमिति तत्स्मृतम् ॥

आशीर्वादा स्वस्ति भद्र पुण्याहमित्यादय । हितमस्तका मुखभासा । तत्र हृदि पार्श्वेऽग्रत स्वरेण चलत्वेन भ्रमणागमन यथायोग प्रयोग । गन्धाघ्राणेऽप्यभिनेयमरालेन ॥४७॥ सग्रहो ग्रथन केशानाम् उत्कर्षो विकर्षिणा । पुनग्रहणाद्द्विस्थितरलगावस्य गमनभ्रमणादि लभ्यते । तथैव चेति यथा मर्वाङ्गनिवर्णन भवति तथा कार्यमिति । तेन द्वितीयपार्श्वात्परपार्श्वगमन लभ्यते ।४८। कौतुकं विवाहात्पूर्वभावी मधूकस्यागानाग अन्तर्विवाह प्रसिद्ध । विवाहोऽग्नौ साक्षिणि बध्वा वहनम् । अङ्गुल्यग्राणा हस्तद्वयगताना स्वस्तिकाकारेण यद्योजन तेनापवक्षितेन परिमण्डल प्रदक्षिणक्रममेव भ्राम्यता कौतुकविवाहयागाऽभिनय । नवाऽदस्तुकन्दस्यार्थे । एवकारो भिन्नक्रम । सम्प्रयोग मर्त्येष्वमात्रमनु प्रगुण्यमस्तिकयागादेव केवलात् ।४९। देवतादिपर प्रदक्षिणक्रम, परिमण्डल वर्तुल, महाजन जनसमूह । विरचित पुष्पप्रकरादि । एतत् परिमण्डलेन पार्श्वात्पार्श्वपार्श्व गच्छताभिनयेत्

---

१ KSS NS महोत्तलनिहित ।
२ NS, KSS निवारणेनिर्माणे चापनयने च ।
३ KSS चाभिनयन गन्धघ्राणे शुभा चव । NS गन्धघ्राणे शुभे चव ।
४ KSS, NS त्वरालयोगात् ।

एतेन त्वमिनेव नाह न त्व न कृत्यमिति चार्थे ।
आवाहने विसर्गे धिगिति वचने च सावज्ञम् ॥५४॥

अङ्गुल्यो यस्य हस्तस्य तलमध्येऽग्रसंस्थिता ।
तासामुपरि चाङ्गुष्ठः स मुष्टिरिति संज्ञितः ॥५५॥

एष प्रहारे व्यायामे निर्गमे[1] पीडने तथा ।
संवाहनेऽसियष्टीनां कुन्तदण्डग्रहे[2] तथा ॥५६॥

अस्यैव[3] तु यदा मुष्टेरूर्ध्वोऽङ्गुष्ठः प्रयुज्यते ।
हस्तः स शिखरो नाम तदा ज्ञेयः प्रयोक्तृभिः ॥५७॥

।५०। आह्वाने पनदङ्गुलि । निवारणे वहि क्षिप्ताङ्गुलि । निर्माणे अपूर्वं उदय यथा उदितो भगवान् मृगलाञ्छन । 'भगव मिअलछण' इत्यादौ । निक्षेपेण वा मान परिच्छेदो वर्तन वा, यथा "जलणिहिअल वेआ" (जलनिधितल वेगात्) इति । निर्दान तृणाद्युत्पाटनमित्यन्ये । अमूता सृष्टिर्वोप्सा निर्दानमित्यन्ये । अनेक पृथग्भूत संबन्धाभावरूपं यत्रोच्यते तत्र पुन वहि क्षिप्ताङ्गुले प्रयोग । यथा "कहिं हु कहिं हु" इत्यादौ । गन्धस्य सुरभित्वादाघ्राणम् । शुभ शुभे चैष इति पाठ । एष हस्त इत्यर्थ. । चैवेत्यन्ये पठन्ति अध्याहार कल्पयन्त , एवकारेण नन्वेत्रगत्व हस्तस्येत्याहु ।५१। त्रिपताकस्य यान्यावाहनमवतरणमित्यादीन्यभिनेयानि तान्यरालस्य यत्प्रयोगानु-युक्त्या सम्पत्तिर्भवति ततेनापि प्रयोज्यानि स्त्रीभि. न तु नाम त्रिपताक. निषिध्यते, पुंसस्त्रिपताकस्थानेऽरालो निषिध्यते ।५२।

शुकतुण्डमाहारालस्येति । नु पूर्वस्माद्विशेषमाह । द्वितीयस्तुरपिशब्दार्थ, तर्जन्या अपि वक्रिमाणमनुजानाति तदाकारत्वात् । शुकतुण्ड इति शब्देन प्रत्ययैकमेव एव ह्ययं वाक्यार्थं । नाह न त्व, न कृत्यमिति । न च सर्वथा निषेधे अयमभिनय., अपि तु अर्थे अर्चनाया मन्यामीत्यप्रिणयवल्हादावितिि यावत्, अर्थनमर्थ , "अकर्तरि" इति घञ् । सावज्ञ यदाह्वान विसर्गश्च पञ्चभिरङ्गुलिभि क्षेपात्स्पृश्य इति वर्तन्यता, सकृत्, द्विस्त्रिर्वा प्रयोगयुक्त्या । धिगित्यनेन निन्दार्थेनानु-पादेय लक्ष्यते, "धिक्तेन बालवधशानदूषितेन" इत्यादावयमभिनय इत्यर्थ. ।।५३-५४।।

मुष्टिमाह—अङ्गुल्यो यस्येति । तलमध्य इति अङ्गुष्ठमूलाशङ्का शमयति । अग्रे सम्यक्स्थिता इति अग्रगोपनेन विरलत्व च परिहरति । उपरीति मध्यमाङ्गुलिदेशं सम्पीडयन्नित्यर्थ । संज्ञित. लोके ह्यत्रैव मुष्टिशब्द प्रसिद्ध इत्यर्थः । व्यायाम इति

---

१. NS., KSS हस्तपीडने ।
२ NS., KSS. दण्डकुन्तग्रहे ।
३. NS तथा ।

रश्मिकुशाङ्कुशधनुषां तोमरशक्तिप्रमोक्षणे[1] चैव ।
अधरोष्ठपादरञ्जनमलकस्योत्क्षेपणे चैव ॥५८॥

अस्यैव शिखराख्यस्य ह्यङ्गुष्ठकनिपीडिता[2] ।
यदा प्रदेशिनी वक्रा स कपित्थस्तदा स्मृतः ॥५९॥

असिचापचक्रतोमरकुन्तगदाशक्तिवज्रबाणानि[3] ।
शस्त्राण्यभिनेयानि तु [4]कार्यं सत्यं च पथ्यं च ॥६०॥

उत्क्षिप्तवक्रा[5] तु यदानामिका सकनीयसी ।
अस्यैव तु कपित्थस्य तदासौ खटकामुखः[6] ॥६१॥

होत्रं हव्यं छत्रं प्रग्रहपरिकर्षणं व्यजनकञ्च ।
आदर्शधारणं खण्डनं तथा पेषणं चैव ॥६२॥

युद्धे प्रतिमल्लप्रकोष्ठग्रहणे खड्गयुद्धे च । निगमे आईकादिस्वरसस्य निष्कासने । पीडने स्तनपीडने गोमहिष्यादिदोहने च । संवाहने मृत्पीडने अथवा मृद्वीकने । असियष्टीनामिव यष्टीनामिति बहुवचनग्रहणात् छुरिकायुद्धदण्डग्रहण इत्यादि योज्यम् । तर्पेति संवाहने धारणे मारणे मार्जने वा ॥५५-५६॥

शिखरमाह अस्यैव चेति । पुनर्मुष्टिग्रहणं (मुष्टिकृतं नामधिकारे ?) मुष्टेराकारे शिखरेणाभिनेये द्वये तत्कर्मणा च दृढपीडनादौ मुष्टिमाह—अत एवोक्तं प्रयोक्तृभिरिति । रश्मि प्रग्रहः किरणो वा तेषां संवाहनं ग्रहणमिति सबन्धः । अत्र च द्वयोरेकस्य वा प्रयोग उत्तानाधोमुखपार्श्वगादिभिरत्र । प्रयोगानुसारेणालकस्योत्क्षेपण खण्डनप्रादेरुत्पीडनं वा कुटिलीकरणार्थम् ॥५७-५८॥

कपित्थमाह अस्यैवेति, नामोच्चारणस्य पूर्ववत् प्रयोजनं, कपित्थाकारेऽस्मिन् अङ्गुष्ठतर्जन्यावङ्गुली । शस्त्राणीति शस्त्रकर्षणानीत्यर्थः । कार्यं सुकृतम्, अत्र छोटिकाप्रयोग ॥५९-६०॥

अथ खटकामुखमाह उत्क्षिप्तवक्रेति । उत्क्षिप्ता सती वक्रा अनामिका कपित्थस्येति पुनर्नामोच्चारणात् शराकर्षणकार्यमत्यपथ्यादावस्य प्रयोग । तुरेक पूर्वस्मद्विशेषे, तुर्द्वितीयोऽवधारणे । विरलत्वं मनाक् अनामिकाकनिष्ठिकयोर्भवति सकनीयसी । सहशब्दात् विश्लेषाशङ्का न स्यात् । खद् काक्षायामित्यस्मात् भूतद्रिरामानोषु

---

१ KSS, NS प्रमोक्षण ।
२. KSS., NS मुखेऽङ्गुष्ठनिपीडिता ।
३. GOS. वज्रवर्जानि ।
४ KSS, NS. read as कार्यं सत्यं च पथ्यं च ।
५ KSS चक्रा ।
६. KSS. कटकामुख. ।

आयतदण्डग्रहण   मुक्ताप्रालम्बसग्रह   चैव ।
स्रग्दामपुष्पमाला   वस्त्रान्तालम्बन   चैव ॥६३॥
मन्थनशरावकर्षणपुष्पावचयप्रतोदकार्याणि ।
भङ्कुशरज्वाकर्षणस्त्रीदर्शनमेव   कार्यं   च ॥६४॥
[५]खटकास्ये   यदा हस्ते   तर्जनी   सप्रसारिता ।
हस्त   सूचीमुखो नाम तदा ज्ञेय   प्रयोक्तृभि   ॥६५॥
[६]अस्य विविधान् योगान् वक्ष्यामि समासात   प्रदेशिन्या ।
ऊर्ध्वनतलोलकम्पितविजृम्भितोद्वाहितचलाया   ॥६६॥

युन् । खटको विटविभ्रमगनिधू , तस्य आमुखे यतोऽय वक्ष्यतेऽत' खटकामुख ॥५१॥ होत्र स्रुगादि उत्तानेन । हव्यगाज्याद्यामुखेन । प्रग्रहस्य वल्गादे परिकर्षण गतिरोधनाय । व्यजन तालवृन्तादिक चलता । आदर्शधारण सम्मुखेन । आदर्शो ज्ञातो यास्मिना गौरीवस्वाकाङ्क्षिकामनेनाभिनयन्ति खण्डन तालवृन्तादिव्यजनव्यापारो वा । पेषण कुङ्कुमस्य मृगमदचन्दनचन्द्रादे हस्तद्वयेन भागद्वये दार्घवृत्तचङ्क्रमणाद्यैः, "परिवृत्तपाद" इत्यादौ ॥६२॥ आयतदण्डकाष्ठादाना ग्रहण, मुक्ताप्रालम्बानामआदीवाहुद्वयमुभयान्तग्रहणसूचकम् ?; बाहुद्वयोभयान्ताभ्या सग्रहण सूच्यते । वस्त्रान्तालम्बन च विवाहे वधूना प्रणयकोपादौ च पथानुसरणे । आकर्षणस्य केलिवशेन वेशादेरयतभिनय । उत्तरीयालम्बनं स्वभावायोगात् स्त्रीप्रदर्शनेऽयमभिनय , स्वक्षेत्रे चातुरश्र्यार्थं तत्कूर्परावधि द्वितीयस्य निवेश कुर्वन्ति ॥६३-६४॥

सूचीमुखमाह   खटकास्य इति सूच्याकारमेवास्य मुखम् ।६५। नता अधोमुखी लोला पार्श्वान्तर यान्ती, कम्पिता तत्रैव स्पन्दमाना, विजृम्भिता व्याकुलञ्चिता, प्रसारिता उद्वाहिता ऊर्ध्वं गच्छन्ती, चला अभिनयत्वेन व्रजन्ती ।६६। चक्रम् आयुधे कर्मोपकरणे रथाङ्गे च राष्ट्रजने च । चक्रे ऊर्ध्वमुख पार्श्वगत पार्श्वान्तर भ्रमन्ती कार्या, विद्युदूर्ध्वमुखा गतागता । एवमन्यत्रापिप्रेदयम् । मञ्जर्यो लता , वर्णचूलिका वर्णपूर कुटिलगतयो मीनाद्या , माधुवादाः भद्रं शोभनमित्याद्या ।६७। वालपर्णा पृथगुपादान गतिवैलक्षण्यान्मीनेभ्य । वल्लीलतामञ्जरीणामवान्तरभेद उत्प्रेक्ष्य तद्यथा - अलाबूभृतयो वल्लय । द्राक्षाप्रभृतयो लता । चूतादीना मञ्जर्य । शिखण्ड कुमाराणा काकपक्ष । परिपतनं पात , वक्रं वक्रत्व, मण्डल वर्तुलत्व, समाहारे द्वन्द्व । उद्वेलोलितत्योक्तिः प्रयोगवृत्त्या वैचित्र्येण विभजनीया ।६८। भूयो बहुतरमित्यस्मिन्नर्थे चायमभिनय । तारा नक्षत्राणि । घोणा नासिका । एक एकत्वमख्या । दण्ड पर प्रतितर्जनम् । यष्टि लगुड पृथुर्वा, नक्षत्रे तर्जन्यूर्ध्वा । दशिषु चकाराद्दिशिवेनाप्रसिद्धे-

---

५ KSS कटकास्ये ।

६. KSS, NS भ्रमया ।

चक्र तडित्पताकामञ्जर्य कर्णचूलिकाश्चैव ।
कुटिलगतयश्च सर्वे निर्देश्याः साधुवादाश्च ॥६७॥
बालोरगवल्यव¹धूपदीपवल्लैसतारिशखण्डाश्च ।
परिपतनवक्रमण्डलमभिनेया² न्यूर्ध्वलोलितया ॥६८॥
वदनाभ्यासे कुञ्चिततविजृम्भिता वाक्यरूपणे कार्या³ ।
भूयश्चोर्ध्वविरचिता ताराधोर्णकदण्डयष्टिषु च ।
क्मिता च पुन कार्या दृष्टिषु च तथास्ययोगेन ॥६९॥
पुनरपि मण्डलगतया सर्वग्रहण तथैव लोकस्य ।
⁴प्रणतोन्ते च कार्ये ह्यायें दीर्घे च दिवसे च ॥७०॥
[श्रवणाभ्यासे वत्रा विजृम्भणा वाक्यरूपणावसरे ॥]
⁵मेति वदेति च योज्या प्रसारितोत्कम्पितोत्ताना ॥७१॥

ध्वपि गाक्षमादिषु । आस्ये योगो भाग मृक्लिक्षणस्तेन सम्बद्धा नना सती । तयेनि तेन दष्ट्राकारेण कार्या सम्मुलतला कार्येत्यर्थ ।६८। पुनरपीप्युर्ध्वाधोमुखत्वप्रसृतम वधार्यते । ग्रहणमिति भावप्रधान सर्वशब्द, कात्स्न्येन ग्रहणमित्यर्थ । लोकस्य प्रत्यक्षेणावलोक्यमानस्य वा स्मर्यमाणस्य वा। तथैवेति अयमिति पुरोवर्तिनिर्देशेन, स इति च कर्णक्षेत्रे परोक्षवृत्तिनिर्देशेन, ग्रहणस्य लोकत स्मरणात्मकमभिनय । एव-शब्देन प्रथमत्वात् आद्यो मुख्यो ह्रस्वश्च, वीप्सापेक्षया तत्र तत्र प्रणता, ऊर्ध्वा यान्तो दीर्घे तून्नता विपरीता दिवसे एकतोऽधस्तलप्रणता अन्यत प्रोत्तानतलोन्नता परस्पर-श्लिष्टा मयुक्तकरणत्वेन पार्श्वात्पार्श्वसञ्चरणादुदयास्तमयसूचिका ।७०। पूर्वं कुञ्चिता ततो विजृम्भिता प्रसारिता वक्त्रान्तिके कार्यविचारे यदा याप्यु-मारिता-भिनीयते । "श्रवणाभ्यासे वत्रा जृम्भण उन्मुक्ता वाक्यरूपणावसरे" इति वा पाठ. । मेति वारणार्थे प्रसारिता, वदेति अत्रार्थे उत्कम्पितोत्तानाकुञ्चितप्रसारितेत्यर्थ । रोषस्य दर्शने स्वेदमार्जन च प्रसारितैव ललाटपट्टादौ स्वेद हरन्ती ।७१। कुन्तला केशा, गण्डाश्रया पत्रभङ्गादय तद्विषयेऽभिनये कर्तव्ये गर्वे योऽहङ्कार तत्राभिनये ललाटगता । रिपो: प्रत्यक्षस्य निर्देशे अप्रनता, परोक्षस्य रणपूर्वसम्भे तु विशेप । अनुसन्धाने त्रितयात्मिका "स चाय दुष्टात्मा" इति । क्रोध इति सरम्भपूर्व कोप

---

१ KSS NS पल्लव।

२ KSS मभिनेय चोर्ध्व ।

३ NS. प्रणताकृता च कार्या ध्यायदर्थे च दिवस च । KSS प्रणताकृता च कार्या ध्यायेदय (?) च ।

४. KSS वाक्यरूपणे कार्या । NS वाक्यरूपणे मुखे ।

५ KSS, NS मेति वादनि (?) ।

कार्या प्रकम्पिता रोषदर्शने स्वेदरम्पणे चैव[1] ।
कुन्तलकुण्डलाङ्गदगण्डाश्रयसश्रयेऽभिनय-॥७२॥

गर्वेऽहमिति ललाटे रिपुनिर्देशे तथैव च क्रोधे ।
कोऽसाविति निर्वेशेऽथ कर्णकण्डूयने चैव ॥७३॥

संयुक्ता सयोगे कार्या विश्लेषिता वियोगे च ।
कलहे स्वस्तिकयुक्ता परस्परोत्पीडिता बन्धे ॥७४॥

द्वाभ्या तु वामपार्श्वे[2] दक्षिणतो दिननिशावसानानि ।
अभिमुखपराङ्मुखाभ्या[3] विश्लिष्टाभ्यां प्रयुञ्जीत ॥७५॥

पुनरपि च भ्रमिताग्रप्पा शिलावर्तयाश्वाङ्गेलेषु ।
परिवेषणे तथैव हि कार्या चाधोमुखी नित्यम् ॥७६॥

श्लिष्टा ललाटपट्टेष्वधोमुखी शम्भुरूपणे कार्या ।
शक्रस्याप्युत्ताना तज्जैस्तिर्यक्स्थिता कार्या ॥७७॥
द्वाभ्या सन्दर्शयेन्नित्यं सम्पूर्णं चन्द्रमण्डलम् ।
श्लिष्टा ललाटे शक्रस्य कार्या ह्युत्तानसश्रया ॥७८॥

पूर्वंकृत इति ।७२। किमर्थमिमा प्रश्न, तत्रासाविति च दूरगतवस्तु निर्देशे । कर्णकण्डूयन प्रसिद्धम्, कटुकवचनमपि च ।७३। संयुक्तेति अघरतलयो पार्श्वैरन्तर्यादित्यर्थं । तद्विभागात् भुवि विश्लेषिताभ्या द्वाभ्यामभिमुख पराङ्मुखाभ्या वामपार्श्वं गच्छन्तीभ्या दिनावसानमभिनयेत् । वामो हि सोमस्य दक्षिणस्तु सूर्यस्याथभाग दक्षिणपार्श्वं गच्छन्तीभ्या निशावसानम् । विश्लिष्टाभ्यामिति तालमात्रान्तराभ्यामिति दीर्घह्रस्वतास्वाङ्गोपचारिकाभ्याम् द्वाभ्या तु इत्यङ्गुष्ठ प्रसारणे सति आकुञ्चनादित्यर्थं ॥७३।७४।७५॥ **परिमण्डलं भ्रमितया** मण्डलमादर्शयेच्च चन्द्रस्येति चशब्दो विकल्पार्थं । हरस्य भगवतस्तृतीयनयने प्रदर्शिते सति यदभिनयन तत्र कर्तव्ये सति ललाटे उर्ध्वा वा कार्या । एव शक्रस्याभिनयने ललाट एवोत्ताना तिरश्चीना च, अङ्गुल्या एवात्र प्राधान्यात् । खटकामुख मध्यमया यल्लोके महेश्वरगत्राभिनयन दृश्यते तत्रालाक्षणिक इति मन्तव्यम् ॥७६।७७।७८॥

---

१. NS स्वेदमार्जने ।

२. KSS गण्डाश्रयमण्डनाभिनये ।

३ KSS वामगमन ।

४ NS, KS पराङ्मुखाभ्या ।

५ १७ KSS, NS read it after पुनरपि इत्यादि two verses

परिमण्डल भ्रमितया मण्डलमावर्शयेच्च[1] चन्द्रस्य ।
हरनयने च ललाटे शक्रस्याप्युत्थानां[2] ॥७९॥

यस्याङ्गुल्यस्तु वितता सहाङ्गुष्ठेन कुञ्चिता ।
ऊर्ध्वा ह्यसगताग्राश्च स भवेत् पद्मकोशक ॥८०॥

बिल्वकपित्थफलानां ग्रहणे कुचदर्शनस्य नारीणाम् ।
ग्रहणे ह्यामिषलाभे भवन्ति ता कुञ्चिताग्रास्तु ॥८१॥

बहुजातिबीजपूरकमामिषखण्ड च निर्देश्यम ।
देवार्चनबलिहरणे समुद्गके[3] साग्रपिण्डदाने च ।
कार्य. पुष्पप्रकरश्च पद्मकोशेन[4] हस्तेन ॥८२॥

[5]मणिबन्धनविश्लिष्टाभ्या प्रविरलचलिताङ्गुलिकराभ्याम ।
कार्यो विवर्तिताभ्यां विकसितकमलोत्पलाभिनय ॥८३॥

अङ्गुल्य. सहता.[6] सर्वा सहाङ्गुष्ठेन यस्य च ।
तथा निम्नतलश्चैव स तु सर्पशिरा कर ॥८४॥

अथ पद्मकोशं लक्षयति यस्याङ्गुल्यस्तु विरला इति । उन्नता चतुर्भेद रचना इति यावत् । पद्मस्येव कोशोऽभ्यन्तरं विततं यस्येति तथा ॥७९॥ ग्रहणमिति गृह्यतेऽनेनेति ग्रहणमभिनय इत्यर्थः । एवं कुचौ दृश्यते अनेनेति कुचदर्शनं पद्मकोश इति पूर्वेण सम्बन्धः । बिल्वादीनां तु ग्रहणे ता एवाङ्गुल्योऽग्रपर्वण्यतिकुञ्चिताश्च भवन्ति । कपादानामामिषलाभे आमिषग्रहणे च । तामिग्रस्त ग्रहणे । आमिषलाभे मति यद् ग्रहणं तन्वेति केचित् ॥८०॥ बलेर्हरणं दानं वैचित्र्यधारणं वा । अग्रपिण्डो गवाहे, भोजनाय, यत्र यज्ञोत्सवादौ नान्दीमुखश्राद्धादावग्रकल्पना न तार्ह्यग्रप पिण्डदानम् । पुष्पप्रकरश्चेति द्विस्त्रिर्विकीर्णाग्रेण ॥८१-८३॥

सर्पशिरसमाह अङ्गुल्यः संहता इति । संहता श्लिष्टा सहाङ्गुष्ठेनेति कुञ्चितोऽङ्गुष्ठ इत्यर्थः । निम्नं तलं मध्यस्याभिमुखस्य, सर्पशिरस्तुल्यत्वात् । सार्थकं नाम ॥८४॥ सलिलप्रदानं देवेभ्य, सलिले च प्रतिग्रहार्थं प्रदीयमाने प्रति-

१ KSS, NS मण्डलयोर्दर्शयेच्च ।
२. KSS, NS शक्रस्याभ्युत्थानात् ।
३ KSS समुद्गे चाग्र ।
४. NS पद्मकोशेन ।
५ KSS, NS मणिबन्धश्लिष्टाभ्या ।
६. KSS संहिताः ।

एष सलिलप्रदाने भुजगती तोयसेचने चैव ।
आस्फोटने च योज्य करिकुम्भास्फालनाद्येषु ॥८५॥

अधोमुखीनां सर्वासामङ्गुलीनां समागमः ।
कनिष्ठाङ्गुष्ठकावूर्ध्वौ स भवेत् मृगशीर्षकः ॥८६॥

इह सम्प्रतमस्त्यद्य [1]शक्तेश्चोल्लासनेऽक्षपाते च ।
स्वेदापमार्जनेषु च कुट्टमिते [2]प्रचलितस्तु भवेत् ॥८७॥

त्रेताग्निसंस्थिता मध्या तर्जन्यङ्गुष्ठका यदा[3] ।
काङ्गुलेऽनामिका वक्रा यदाश्चोर्ध्वा कनीयसी[4] ॥८८॥

एतेन तरुणफलानि नानाविधानि च सघृनि ।
कार्याणि [5]रोषजानि स्त्रीवचनान्यङ्गुलिक्षेपैः ॥८९॥

मरकतवैदूर्यादि:[6] प्रदर्शनं सुमनसां च कर्तव्यम् ।
ग्राह्यं मरालपदमिति तज्ज्ञैरेवं प्रयोगेषु ॥९०॥

गृहीतुरभिनयो येन । सर्पगमावधोमुखः । तोयोपसेचन कुङ्कुमचन्दनादौ । आस्फोटन मल्लयुद्ध ऊरुवाह्वादिषु ॥८५॥

मृगशीर्षकमाह मृगस्येव शिरस्स्थे शृङ्गे यस्य । शीर्षशब्दः प्रकृत्यन्तरम् ॥८६॥ इहेति प्रत्यक्षाधिकरणनिर्देशे । साम्प्रतमिति वर्तमानकालनिर्देशे । अस्तीत्यभ्युपगमाभिनये संभव्याभिनये च । अद्येति वर्तमाननिर्देशेन गतार्थत्वेऽपि साभिनयेन सूचीमुखेन बाधा माभूदिति पुनरुपात्तम् । एतावदधोमुखोऽयम् । शक्तेरुल्लासनेऽक्षपाते चोर्ध्वमुखः । गण्डादौ स्वेदमार्जने स्वेदाभिमुखतश्च ऊर्ध्वमुखः । कुट्टमित हर्षगात्मदुःखोपचारेण स्त्रीणां चेष्टालङ्कारः तत्राभिमुखतश्चो बाह्ये विस्तीर्णाङ्गुलि॥८७

काङ्गुलमाह - त्रेताग्निसंस्थिता इति । त्रेतारूपा अग्नय आहवनीयादयः तद्वत्समस्थानमासामिति । विरलयोः श्लिष्ट एवाग्रेऽङ्गुष्ठ इत्यर्थः । कङ्गु प्रियङ्गु तां भातीति तस्यायमर्थः । कङ्गूच्चयने कीदृशः करो भवति । काङ्गुलो वृश्चिक इति तु केचित् ॥८८॥ एतेन तरुणानि फलानि मुक्ताफलबदराणि गत्या तेषामुत्क्षेपे,

---

१ NS, KSS शक्यश्चेल्लासने ।
२. KSS कुट्टिमिते ।
३. KSS तथा ।
४. NS चोर्ध्वकनीयसी ।
५ KSS रोषजानि ।
६. KSS, NS वैदूर्यादीनां ।

आवर्तिता करतले यस्याङ्गुल्यो भवन्ति हि ।
'पार्श्वागतविकीर्णाश्च स भवेदलपल्लवः' ॥९१॥
प्रतिषेधकृते योज्य कस्य त्वमस्ति शून्यवचनेषु ।
पुनरात्मोपन्यास स्त्रीणामेतेन कर्तव्य ॥९२॥

तिस्र प्रसारिता यत्र तथा चोर्ध्वा कनीयसी ।
तासां मध्ये स्थितोङ्गुष्ठ स करश्चतुरस्मृत ॥९३॥
'नयविनयनियमसुनिपुणबालातुर'सत्यकैतवार्थेषु ।
वाक्ये युक्ते पथ्ये सत्ये प्रशमे च विनियोज्य ॥९४॥
एकेन द्वाभ्यां वा किञ्चिन्मण्डलकृतेन हस्तेन ।
विकृतविचारितचरित वितर्कित' लज्जित चैव ॥९५॥

नयनौपम्य पद्मदलरूपण हरिणकर्णनिर्देश' ।
सयुतकरणेनैव तु चतुरेणैतानि कुर्वीत ॥९६॥

लघुनीति परिमितानि मृत्पिण्डसदृशानीत्यर्थः । अङ्गुल्य अङ्गुष्ठस्तर्जनीमध्यमे च तासा बहि क्षेप ॥८९-९०॥

अलपल्लवमाह – आवर्तिता इति । कनिष्ठाया क्रमेण वर्तना परिवर्तन वा कुर्वन्त्य । इयर्नीत्यग चल । चलपल्लवाकारत्वादलपल्लव । अलपद्म इति च तन्नाम । प्रतिषेधस्य कृते अभिनयकरणाय । कस्य त्वमिति, नास्तीति च मिथ्याधिक्षेपार्थे च । शून्यवचनानि 'तच्छास्त्रमसत्प्रयुक्त' मित्यादीनि । पुनरर्थे अहमर्थे उपन्यासे च विस्मये अभिनयः स्त्रीणामुपन्यस्यते पुन पुनरभिनीयते विस्मरणापादकत्वादित्युपन्यास ॥९१-९२॥

चतुरमाह तिस्र प्रसारिता यत्रेति । मध्य इति मध्यमाया मध्य एव । चतसोऽङ्गुलयोऽङ्गुष्ठश्लिष्टत्वेन सन्त्यस्मिन्निति, अच्प्रत्ययाकारान्तश्चतुरशब्द । षण्मुणामभिनयनाद्वा चतुरः सत्यकैतवादिषु मुखरागभेदाद्भेद विवृन प्रकारमेकेन अनावेशे, तु द्वाभ्याम् नयनयोरभिनेययो. उपमानोपमेयभावे पद्मदलादिके पंकाविता निर्वेदयुमेवकार. ॥ ९३-९६ ॥ परगन लीलायननाभिनीयत इति

---

१ KSS पार्श्वगता ।
२. NS पद्मक ।
३ KSS नयननिपुण ।
४ KSS शाठ्य ।
५ KS विघूर्णितविचारितचरित । NS विकृतविचारितरचित ।
६. KSS विरचित ।
७. KSS, NS निर्देशम् ।

[1]लीला रतौ रुचि च स्मृतिबुद्धिविभावनाः क्षमा पुष्टि च ।
[2]सञ्ज्ञामात्रा प्रणय विचारणं सङ्गतं शौचम् ॥९७॥

चातुर्यं माधुर्यं दाक्षिण्य मार्दव सुखं शीलम् ।
प्रश्न वार्तायुक्ति वेष मृदुशाद्वलं स्तोकम् ॥९८॥

विभवाविभौ सुरतं गुणागुणौ यौवनं गृहान् दारान् ।
नानावर्णाश्च तथा चतुरेणैव प्रयुञ्जीत ॥९९॥

सितमूर्ध्वेन तु कुर्यात् रक्तं पीतं च मण्डलकृतेन[3] ।
परिमृदितेन तु नील वर्णाश्चतुरेण हस्तेन ॥१००॥

मध्यमाङ्गुष्ठसन्दंशो वक्रा[4] चैव प्रदेशिनी ।
ऊर्ध्वमन्ये प्रकीर्णे च द्वयङ्गुल्यौ भ्रमरे करे ॥१०१॥

पद्मोत्पलकुमुदानामन्येषा चैव दीर्घवृन्तानाम् ।
पुष्पाणां ग्रहणविधि कर्तव्य कर्णपूरश्च ॥१०२॥

विच्युतश्च सशब्दश्च कार्यो निर्भत्सनादिषु ।
बालालापे च शीघ्रे च ताले विश्वासने तथा ॥१०३॥

तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठास्त्रेतानिस्या निरन्तरा ।
भवेयुर्हंसवक्त्रस्य शेषे द्वे सम्प्रसारिते ॥१०४॥

रुचि दीप्तिम् । विभावन ऊहापोहरूपा प्रकर्षं वा दृष्टिव्यापारे तु कर्तरीमुख एव । सङ्गत मैत्रीमन्योन्यमग्रश्लेषात् ॥९७॥ माधुर्यं हृद्यत्व, शकारादिवचनादिषु दाक्षिण्यमानुकूल्य, मार्दव मृदुत्वम अङ्गुष्ठमध्यमादर्शनेन । शील स्वभाव । वेष नेपथ्य वेश वा गणिकास्थानम् ॥९८॥ विभव पार्श्वात्पार्श्वं गच्छता, अविभवं गच्छता चाभिनयेविरयेचमन्यदुत्प्रेक्ष्यम् । दारान् संयुताभ्या समुखस्वस्तिकेन दर्शयेदिति । एव वक्ष प्रभृतिनिरोऽन्ने क्षेत्रविशेषे । संयुतासंयुतत्वे चञ्चलत्वस्थिरत्वे समुखपराङ्मुखोत्तानाधोमुखत्र्यश्रत्वादिकं च यथायोगमुत्प्रेक्ष्य अभिनयविशेष कुर्यात् ॥९९-१००॥

भ्रमर दर्शयति मध्यमाङ्गुष्ठेति । सन्दंशोऽग्रसयोग तदाकृतित्वाद्भ्रमरो हस्त ॥१०१-१०३॥

हंसवक्त्रमाह—तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठा इति । निरन्तरा इति विरलत्व निषेधति ॥१०४॥

---

१. KSS, NS. लीला रति रुचि ।
२. NS, KSS. सज्ञामात्रा ।
३. NS. मण्डलकृते च KSS मण्डलकरेण ।
४. KSS वक्रे ।

श्लक्ष्णाल्पशिथिलतायतनिस्सारार्थे मृदुत्वयोगेषु ।
कार्योऽभिनयविशेष किञ्चत्प्रस्यन्दिताग्रेण ॥१०५॥

समा प्रसारितास्तिस्रस्तथा चोर्ध्वा कनीयसी ।
अङ्गुष्ठः कुञ्चितश्चैव हंसपक्ष इति स्मृतः ॥१०६॥

'एष च निवापसलिले दातव्ये गण्डसश्रये' चैव ।
कार्यः 'प्रतिग्रहाचमनभोजनार्थेषु विप्राणाम् ॥१०७॥

आलिङ्गने महास्तम्भदर्शने रोमहर्षणे चैव ।
स्पर्शेऽनुलेपनार्थे योज्य संवाहने चैव ॥१०८॥

पुनरेव च नारीणां स्तनान्तरस्थेन विभ्रमविशेषा ।
कार्या यथारसं स्पृष्टे हनुधारणे चैव ॥१०९॥

श्लक्ष्णादय श्लक्ष्णत्वादौ वर्तन्ते । प्रस्यन्दनमदनमथनविधूननक्षेपणाभ्या-वर्तनापसारणादि रूपं यथायोगं युक्त्या योज्यम् ॥१०५॥

हंसपक्षमाह—समा प्रसारिता इति कनीयस्या ऊर्ध्वत्वम् । तदेति परिश्लिष्टा मूलविनता कार्या इति यावत् ॥१०६॥ निवापसलिले पितृभ्यो दकं दातव्यं धर्मार्थं चोदकदाने । पराङ्मुखाङ्गुलिपृष्ठेन च निम्नया गण्डसंश्रयणे केचित् । तदसत्, हनुधारणं ह्येतत् कस्माद् गण्डसंश्रय पतनमङ्गादि ॥१०७॥ आलिङ्गने महास्तम्भे चानिषेधे मधुरकरणस्य मनसश्च बाहुद्वयमण्डलीकरणेन, द्विहस्तकन्यात् स्कन्धान्तरग-मनेन रोमहर्षणात् परोक्षे प्रियजनस्पर्शे द्वितीयहस्तेन स्पर्शितेन । अनुलेपनं अङ्गसमा-लम्भने । यथारसमिति शृङ्गारहास्यादनुनादौ करुणादावपि व्यभिचारि विशेषयोगात् मनाक्स्पन एवम् । दुःखे च सति हनुधारणं यत्तदत्र स्तेषु य भाव अनुभावा दृष्टिविशेषरोमाञ्चादय तेषां हि स्फुटीकृत (श्लो १२१) इति सर्वास्तविशेषाव मन्तव्य मध्ये परिभाषणात् ॥१०८-१०९॥

सन्दशमाह—तर्जन्यङ्गुष्ठसन्दश इति स्पष्टार्थ । पुष्पाणां सूत्राणामपचये अग्रसन्दंश मन्वानां कण्टकादीनां ग्रहणे । वृन्तमाहृत्य पुष्पस्यैवोद्धरणे यदा कुङ्कुमपुष्पादे । वर्तिशलाकया अञ्जननादिरार्थितया स्तनादेना पूरणम् । वेधने

1 KSS, NS. शिथिलार्था।
2 KSS. एष विधि, ।
3 KSS, NS. गण्डसश्रये।
4 KSS, NS प्रतिग्रहाचमा।

तर्जन्यङ्गुष्ठसन्दंशस्त्व[1]ह्यरालस्य यथा भवेत् ।
आभुग्नतलमध्यस्थः स सन्दंश इति स्मृतः ॥११०॥

स दंशस्त्रिविधो ज्ञेयो[2] ह्यग्रजो मुखजस्तथा ।
तथा पार्श्वगतश्चैव रसभावोपबृंहितः ॥१११॥

पुष्पापचयग्रथने ग्रहणे तृणपर्णकेशसूत्राणाम् ।
[3]शल्याकर्षणग्रहणापकर्षणे चाग्रसन्दंशः ॥११२॥

वृन्तात् पुष्पोद्धरणं वर्तिशलाकाविपूरणं चैव ।
धिगिति च वचनं रोषे[4] मुखसन्दंशस्य कर्माणि ॥११३॥

यज्ञोपवीतधारणवेधनगुणसूक्ष्मबाणलक्ष्येषु ।
[5]योगे ध्याने स्तोके संयुक्तकरणस्तु[6] कर्तव्यः ॥११४॥

पेशलकुत्सासूयासदोषवचने च वामहस्तेन ।
किञ्चिद् विवर्तितकराग्रः[7] प्रयुज्यते पार्श्वसन्दंशः ॥११५॥

आलेख्यनेत्ररञ्जनवितर्कवृन्तप्रवाल[8]रचने च ।
निष्पीडनं तथालक्तकस्य कार्यं च नारीभिः ॥११६॥

मुक्तादीनां यो गुणो धनुरादेस्तत्र संयुतकरणत्वं च न सदलेपणस्यैव, अपि तु हस्तद्वयस्याधारमात्रमेव । तच्च पार्श्वद्वयगतत्वेन उपर्युपरिभावेनोत्प्रेक्ष्यम् । पेलवमसारम् । प्रवालस्य रचनं गण्डतलबाहुशिखरादौ पत्रभङ्गकरणमित्यर्थः । यदि वा पल्लवस्यैव पत्रच्छेद्यालङ्कृतस्य ललाटादौ निवेशितस्य तत्रापसर्पणार्थमस्य हस्तस्य प्रयोगः नारीभिरिति परिमितालक्तकपीडनमनेनेति दर्शयति ॥११०—११६॥

मुकुलमाह—समा नताग्रा इति । मुकुलाकारत्वान्मुकुलः । देवार्चनादि प्रारम्भे मुकुलव्यापारादेवेत्ते तु पद्मकोशाद्दर्दित पठता पिटकस्य चुम्बनं इति केचित् । विटेति पाठः । स्वाभिप्रायमाविष्कर्तुं प्रमदासन्निधौ स्वहस्तमेव मुकुलितं विटादचुम्बन्तीति

---

१. KSS, NS. सन्दंशो ह्यरालस्य
२. KSS. ज्ञेयो अग्रजो । GOS ज्ञेयो स्त्वग्रजो ।
३. KSS. शल्याकर्षग्रहणापकर्षणे ।
४. KSS रोषात् NS. रोषान् ।
५. KSS. योगेऽध्ययने ।
६ NS KSS. संयुक्तकरस्तु ।
७. KSS. विवर्तितकराग्र ।
८. KSS रचनेषु ।

'समा गताग्रा सहिता यस्याङ्गुल्यो भवन्ति हि ।
ऊर्ध्वा हसमुखस्येव स भवेन्मुकुल कर ॥११७॥

देवार्च्चनबलिकरणे पद्मोत्पलकुमुदरूपणे चैव ।
विटचुम्बने च कार्यो विकुत्सिते विप्रकीर्णश्च ॥११८॥

भोजनहिरण्यगणनामुखसकोचप्रदानशीघ्रेषु ।
मुकुलितकुसुमेषु च तथा तज्ज्ञैरेव प्रयोक्तव्य ॥११९॥

पद्मकोशस्य हस्तस्य' ह्याङ्गुल्य कुञ्चिता यदा ।
ऊर्णनाभ स विज्ञेयः केशचौर्यग्रहादिषु' ॥१२०॥

शिर' कण्डूयने चैव कुष्ठव्याधिनिरूपणे ।
'सिहव्याघ्रेष्वभिनय प्रस्तरग्रहणे तथा ॥१२१॥

विटचुम्बनम् । यदि वा विटैर्नारीणा कुचचिबुकादि स्थानेषु अङ्गुलिपञ्चकेन मम सशब्द नखस्पर्शने कामसूत्रेष्वाच्छुरितकमिति तद्विटचुम्बनम् । हिरण्य कङ्कणद्वारे णाभिनीयतेऽङ्गुलीयकादीना तु मोचन । गणना पञ्चसङ्ख्या । तज्ज्ञैरित्युचितामिति-कर्तव्यतामनुसन्धापयति ॥११७-११९॥

ऊर्णनाभमाह—पद्मकोशस्येति । ऊर्णनाभिर्जालकार. क्रिमिः । तस्य यतो मक्षिकादिग्रहणे ईदृक्करणाना सन्निवेशो भवत्यत स तथा । मत्वर्थीयोऽच्प्रत्यय. केशाना चौर्येण ग्रहण परदर्शनशङ्कया लाघवाद्यद् ग्रह' । यत्र सिहव्याघ्रादि स्वस्तिकेन चिबुकक्षेत्रे गतेनाभिनयेत् । ते हि स्थिता स्वस्तिकेन आसने कररुहवन्तश्च । प्रस्तर पाषाण , निकषपाषाण इत्यन्ये । दर्भच्छटा इत्येके ॥१२०-१२१ ॥

ताम्रचूडमाह—मध्यमाङ्गुष्ठसदश इति । चूडामुखकुक्कुटाकारःवाताम्रचूड़ः । तालैर्ध्वनिति (नाल इनि) देशमानो यथा क्वचित्तालभुवि सहिज्जु (?) इत्यादौ । गमित बालादेराह्वानम् । अन्य तु लक्षणान्तरमस्य पठन्ति, "अङ्गुल्य सयुक्ता'

१ NS. KSS समागताग्रा ।
२ KSS , NS मुकुलः ।
३ KSS Omits हि ।
४ KSS गृह्यादिषु ।
५ KSS. व्याघ्राभिनय ।

मध्यमाङ्गुष्ठसन्दंशो वक्रा चैव प्रदेशिनी ।
शेषे तलस्थे कर्त्तव्ये ताम्रचूलकरेऽङ्गुली¹ ॥१२२॥

विच्युतश्च सशब्दश्च कार्यो निर्भर्त्सनार्थिषु ।
ताले विश्वसने चैव शीघ्रार्थे संज्ञितेषु च ॥१२३॥

तथा कलासु काष्ठासु निमेषे तु क्षणे तथा ।
एष एव करः कार्यो बालालापनिमन्त्रणे ॥१२४॥

अथवा अङ्गुल्य सहिता यत्रा उपर्यङ्गुष्ठपीडिता ।
प्रसारिता कनिष्ठा च ताम्रचूडः करः² स्मृतः ॥१२५॥

शतं सहस्रं लक्षं च करेणैकेन योजयेत् ।
क्षिप्रमुक्ताङ्गुलीभिस्तु स्फुलिङ्गान् विप्रुषस्तथा ॥१२६॥

असंयुता करा ह्येते मया प्रोक्ता द्विजोत्तमाः ।
अतश्च संयुतान् हस्तान् गदतो मे निबोधत ॥१२७॥

पताकाभ्यां तु हस्ताभ्यां सश्लेषादञ्जलिः स्मृतः ।
देवतानां गुरूणां च मित्राणां चाभिवादने ॥१२८॥

इत्यादि । मुष्टिरेव प्रसारितकनिष्ठ इत्यर्थः । क्षिप्रं कृत्वा मुक्ताभिरङ्गुलीभिरिति ॥१२२-१२६॥

असंयुता इति । असंयुताभिनादेन भवन्ति । तन्वेतेऽसंयुता एव । नाप्यते एव कोहलादिभिरन्येषां दर्शनात् । अतश्चेति । एभ्य एवासंयुतेभ्यः अन्यस्तेषामेव संयुता उत्पद्यन्ते तान् स्वयं निबोधत मदीयं वचनमनादृत्योत्प्रेक्षध्वम् । तथा हि कूर्पराधीननिपतावेन पार्श्वे खटकामुखेन स्त्रीणामभिनयः । खटकेन वामेन वर्णान्तमागच्छता च वपित्यमुष्ट्या दक्षिणेन बाणमोक्षस्य । एतच्चित्राभिनये प्रतिज्ञास्यामः इत्यास्तां तावत् । चकारादन्यानि च वक्ष्यमाणानि निबोधतेति सम्बन्धः ॥१२७॥

तेषामञ्जलिं तावल्लक्षयति पताकाभ्यामिति । अनयोः श्लेषेऽपि न नामान्तरम् । यथा मुष्टिमुखयोः संबन्धादभिनयन्ते । अत्र तु नामान्तरमिति तुशब्दः । स्मृत इति दर्शितेऽपि "प्राञ्जलिः पुष्पकेतु" (कुमार २-६३) इत्यादौ प्रसिद्ध इत्यर्थः सम्यग्ग्रहणेन सम्मुखं सर्वासामङ्गुलीनामयं श्लेषो लक्ष्यते । उक्तमेव विनियोग

---

१. NS KSS ताम्रचूडे कराङ्गुली ।
२. GOS ताम्रचूडकरः ।

स्थानान्यस्य पुनस्त्रीणि वक्षो वक्त्रं शिरस्तथा।
देवतानां शिरःस्थस्तु गुरूणामास्यसंस्थितः।
वक्षःस्थश्चैव मित्राणां स्त्रीणां त्वनियतो[1] भवेत्॥१२९॥

उभाभ्यामपि हस्ताभ्यामन्योन्यं पार्श्वसंग्रहात्।
हस्तः कपोतको नाम कर्म चास्य निबोधत॥१३०॥

एष विनयाभ्युपगमे प्रणामकरणे गुरोश्च सम्भाषे।
शीते भये च कार्यो वक्षःस्थः कम्पितः स्त्रीभिः॥१३१॥

अयमेवाङ्गुलिपरिघृष्यमाणमुक्तस्तु खिन्नवाक्येषु।
एतावदिति च कार्यो नेदानीं कृत्यमिति चार्थे॥१३२॥

अङ्गुल्यो यस्य हस्तस्य ह्यन्योन्यान्तरनिःसृताः।
स कर्कट इति ज्ञेयः करः कर्म च वक्ष्यते॥१३३॥

विभजति देवतानामिति शिरोऽभिवादनापेक्षया कर्मणि षष्ठ्य, स्त्रीणामिति कर्तरि षष्ठी॥१२८-१३०॥

कपोतमाह– उभाभ्यामिति। सङ्ग्रहात्पादादानपर्यायत्वि आधाराधेयभावप्रतिपत्त्यर्थम्। कम्पत इति स्त्रीणां शीते भये तत्प्रकृतित्वात् कपोतस्तम्य यत इव भयस्पता ... नालीयधपराम्य। तथा हि—रामाभ्युदय प्रथमाङ्के यदा। वक्षःस्थ इति सर्वत्र सम्बध्यते। ... तु कम्पितः। स्थानमित्यधमोपलक्षणम्। कुचाभिनयस्थैव प्रधान। ... कुट्टनादावपि। अयमेव च कूर्परात्... कर्मण ... लोके प्रसिद्ध। अङ्गुलिभिर्घृष्यमाणत्वात् अङ्गुलिघृष्यमाणस्समुक्त। खेदविनता॥१३१-१३२॥

कर्कटमाह– अङ्गुल्यो यस्येति। ... मध्यानि तैर्निस्सृता अन्योन्यमनुप्रविष्टा ... अङ्गुलीनामवस्थानात् कर्कट। मदनाङ्गकृते अङ्गमोटने ... उर्ध्वं ... अङ्गुलि। मुष्टोत्थितपद-मुपलक्षणम्। सर्वदा हि[3] जृम्भितस्य प्रयोग। बृहद्देहाभिनय तुदरदर्शने सम्मुखतलोऽस्य ... अङ्गुलिपृष्ठनिष्ठापितं ... । शङ्खग्रहणे ... शङ्कु चितो-

---

१. KSS NS वंपे त्वनियमो।

२. KSS कल्पित।

३ KSS Omits हि।

एष मदनाङ्गमर्दे सुप्तोत्थितविजृम्भणे पृहृद्देहे[1] ।
[2]हनुधारणे च योज्य [3]शङ्खग्रहणेऽर्थतत्त्वज्ञैः ॥१३४॥

मणिबन्धनविन्यस्तावरालौ स्त्रीप्रयोजितौ ।
उत्तानौ वामपार्श्वस्थौ स्वस्तिकः परिकीर्तितः ॥१३५॥

स्वस्तिकविच्युतिकरणाद् दिशो घना[4] खं वनं समुद्राश्च ।
ऋतवो मही तथौघ विस्तीर्णं चाभिनेयं स्यात् ॥१३६॥

[5]खटक खटके न्यस्तः खटकावर्धमानकः[6] ।
शृङ्गारार्थेषु योक्तव्यः प्रणामकरणे तथा ॥१३७॥

अन्ये—कुमुदोत्पलवृन्तेषु कर्तव्यश्छत्रधारणे । इति ॥१३८॥

ऽन्योन्याभिमुखाङ्गुलि । एतदेवाह—अर्थेति—अभिनेयस्यार्थस्य यत्तत्त्व परमार्थं । तद्ये आनन्त्यभिनयेऽनुसन्धातु शक्नुवन्ति तैं ॥१३३-१३४॥

अथ स्वस्तिकमाह—मणिबन्धनविन्यस्ताविति । यत्र शुद्धमेव स्वस्तिकपदमुपादीयते तत्रेदृश एव सन्निवेश प्रदेशेषु मन्तव्य, यथा—चित्राभिनयादावर्थप्रकरणादिवशात्त्वन्यत्रापि प्रवर्त्यते । यथा—स्वस्तिकविच्युतिकरणादित्यादौ (८-१०) पताकयोगेऽपि तथापि मणिबन्धनविन्यस्तत्व नामानुयाय्येव रूपम् । अत एव केचिदेतावतास्य लक्षण परिशिष्ट तूदाहरणदिगर्थमिति प्रतिपन्ना । स्त्रीप्रयोजिताविति । पताकस्वस्तिककर्माणि स्त्रीभिरनुलैव कार्याणीत्यर्थं । स्वस्तिकार्थलक्षणसमाकृतित्वात्स्वस्तिक ॥१३५-१३६ ॥

खटकावर्धमानकमाह—खटक इति । लभ्यते । अन्ये त्वन्योन्याभिमुख खटकद्वयमस्य रूपमित्याहु । खटकस्य आ समन्तात् बहिरन्तर्योगादिद नाम । शृङ्गारार्थेषु शृङ्गारप्रयोजनेषु ताम्बूलग्रहणादिषु । तथा हि वक्ष्यते—

खटकावर्धमानौ तु कृत्वा विटगति व्रजेत् इति । (अ १२-११०) तथेति प्रयोजन एव प्रायेणेश्वरी प्रसादनादौ प्रणाम इत्यर्थं ।

"कुमुदोत्पलकुन्देषु कर्तव्य. शट्खधारणे" इति वा पाठ ॥१३७-१३८॥

१. KSS विजृतम्भणे ग्रहदेहे ।
२ NS अनुधारणे ।
३. KSS शङ्खग्रहणे च तत्वज्ञै ।
४ KSS घना ।
५. NS, KSS तथान्यद्" चाभिनेया ।
६. NS, KSS. खटको वर्धमानक: ।

अरालो तु विपर्यस्तावुत्तानौ वर्धमानकौ[1]।
उत्सङ्ग इति विज्ञेय स्पर्शस्य ग्रहणे कर ॥१३९॥
[3]सनिष्पेषकृते चैव रोषामर्षकृतेऽपि च।
निष्पीडित पुनश्चैव स्त्रीणाम् र्व्याकृते भवेत् ॥१४०॥

मुकुल तु यदा हस्त कपित्थ परिवेष्टयेत्।
स मन्तव्यस्तदा हस्तो निषधो नाम नामत ॥१४१॥

सग्रहपरिग्रहो धारण च समयश्च सत्यवचन च।
सङ्क्षेप सक्षिप्त निपीडितेनाभिनेतव्यम् ॥१४२॥

शिखरस्तु यदा हस्तो मृगशीर्षेण पीडित।
निषधो नाम विज्ञेय स भयार्ते विधीयते ॥१४३॥

गृहीत्वा वामहस्तेन कूर्पराभ्यन्तरे भुजम्।
दक्षिण चापि वामस्य कूर्पराभ्यन्तरे न्यसेत् ॥१४४॥

स चापि दक्षिणो हस्त सम्यङ् मुष्टीकृतो भवेत्।
इत्येष निषधो हस्त कर्म चास्य निबोधत ॥१४५॥

एतेन धैर्यमदगर्वसौष्ठवोत्सुक्यविक्रमाटोपा।
[sic]भिमानावष्टम्भ स्तम्भस्थैर्यादय कार्या ॥१४६॥

उत्सङ्गमाह—अरालौ त्विति। विपर्यस्ताविति स्वस्तिकरूपौ। उत्तानाविति स्वसम्मुखौ, वर्धमानकाविति विनतौ तत दक्षिणो वामस्कन्धक्षेत्र इति यावत् अत एव च प्रकोष्ठस्वस्तिकत्व लक्ष्यते। स्वस्तिक एव दक्षिणपार्श्वस्थ इति विपर्यस्तत्वमिति केचित्। अधानत्वमित्यन्य। स्वस्तिकाकारौ तर्पूरौ कृत्वा स्वक्षेत्रात् प्रवेश-मुक्ताद्वाह्योऽङ्गुल्यो यदा भवन्ति पृष्ठ च हस्तयोर्बहिर्मुख तदा विपर्यस्तत्वमिति तु युक्ततरम्। उत्सङ्गग्रहणयोग्यत्वकरणादुत्सङ्ग। स्पर्शस्य परोक्षस्य ग्रहणेऽभिनये। निष्पेष पीडनम्, तेन सह यद्वस्त्रियते अतिप्रयत्नेन साध्य इत्यर्थ। रोषकरणे यथा—एषोऽस्मि त दृढनिपीडनवाहुयन्त्रेत्यादौ। अमर्षकरणे यथा—विदूषकादेरी-र्ष्याकरणे प्रसादनाङ्गीकरणे पर्यायात्मकप्रक्षेपात्। सिंहावलोकित इत्यन्ये पठन्ति। एतेरि कर्मणि षष्ठीति व्याचक्षते ॥१३९-१४०॥

निषधमाह—मुकुलन्त्विति। कपित्थहस्तेन परिवेष्ट्यमानमुकुल तदभ्यन्तरे निषण्ण धत्ते इत्यतोऽय निषध। सङ्ग्रह सम्यग्ग्रहण शास्त्रार्थादि, परिग्रह.

---

१ KSS वर्धमानतो।
२ NS कार्यं सिंहावलोकित।
३. NS KSS सनिष्पेषकर।

अथवा—

ज्ञेयो वं नियतौ नाम हंसपक्षौ पराङ्मुखौ ।
जालधातामनादीनां प्रयोक्तव्योऽभिघट्टने ॥१४७॥

अंसौ प्रशिथिलौ मुक्तौ पताकौ तु प्रलम्बितौ ।
यदा भवेतां करणे स दोल इति संज्ञित ॥१४८॥

सम्भ्रमविषादमूर्छितमदाभिघाते तथैव चाऽऽवेगे ।
व्याधिप्लुते च [1]शस्त्रक्षते च कार्योऽभिनययोगः ॥१४९॥

यस्तु सर्पशिराः प्रोक्तस्तस्याङ्गुलिनिरन्तरः ।
द्वितीयः पार्श्वसंश्लिष्टः[2] स तु पुष्पपुटः स्मृतः ॥१५०॥

[3]धान्यफलपुष्पसदृशान्यनेन नानाविधानि युक्तानि ।
ग्राह्याण्युपनेयानि च तोयानयनापनयने च ॥१५१॥

स्वीकार धारणमयजनम्, समयो नियम सत्यवचन तथ्यमिति, मङ्क्षेपस्तात्पर्यम्, समस्तमनेनैव सक्षिप्यमाणमपि । सक्षिप्ताभिनयेन हि तद्वति द्रव्येऽभिनय इत्युक्तम् संक्षिप्त सम्यक् क्षिप्त क्वचित्स्थापितमित्यर्थ ॥१४१-१४७॥

दोल लक्षयति असाविति । हस्तयो प्रकर्षेण लम्बमानत्वादेव स्कन्धयोः शैथिल्यमदृढत्व भवति । पताकाङ्गुलीनामवष्टम्भानामुद्धारणाय वा करणक्रियायामङ्गुलिशैथिल्यलक्षणाया सत्यामित्यर्थ । दोलाकारत्वेन दोला । अभिनयनव्यापारे योगो यस्य स तथाविधोऽय हस्त । कार्य इत्येनेन तत्र तथाभिनेये पार्श्वात्पार्श्वान्तरगमन निपतन स्तब्धत्वमित्यादिका तावदितिकर्तव्यता सूचयति । अभिघातोऽन्त्यादिव्यसनजो दोष अभिघात ॥१४८-१४९॥

पुष्पपुटमाह— यस्तु सर्पशिरा इति । अङ्गुलि स्थाने निरन्तर बाढमपि समुपत्य मागुद्दिश्याह पार्श्वेति । द्वितीय इति सर्पशिर हस्त । हस्तपुटेनेदृशेन पुष्पग्रहणमिति पुष्पपुट इत्य ॥१५०-१५१॥

---

१. KSS शस्त्रक्षते ।

२. KSS सुश्लिष्ट. ।

३ KSS. धान्यजलपुष्पम [illegible]ण्यनेनानाविधानि ।

पताकौ तु यदा [1]हस्तावूर्ध्वाङ्गुष्ठावधोमुखौ।
उपर्युपरि विन्यस्तौ तदा स मकरः करः ॥१५२॥
[2]सिंहव्यालद्वीपिप्रदर्शने नक्रमकरमत्स्यानाम्।
ये चान्ये क्रव्यादा ह्यभिनेयास्तेऽर्थयोगेन[3] ॥१५३॥

[4]कूर्परांसाञ्चितौ हस्तौ यदा स्यातां सर्पशीर्षकौ।
गजदन्तः स[5] विज्ञेयः कर्म चास्य निबोधत ॥१५४॥
एष च वधूवराणामुद्वाहे चातिभारयोगे च।
[6]स्तम्भग्रहणे च तथा शैलशिलोत्पाटने चैव ॥१५५॥

शुकतुण्डौ करौ कृत्वा वक्षस्यभिमुखाञ्चितौ।
शनैरधोमुखाविद्धौ सोऽवहित्थ इति स्मृतः ॥१५६॥
दौर्बल्ये निःश्वसिते गात्राणां दर्शने तनुत्वे च।
उत्कण्ठिते च तज्ज्ञैरभिनयप्रयोगस्तु कर्तव्यः ॥१५७॥

मकरमाह—पताकाविति। अङ्गुष्ठयोर्मकरकर्णद्वयवदवस्थानान्मकरः। द्वीपिनश्चित्रकायाः। मत्स्यानामिति प्रदर्शनमिति सम्बन्धः। अर्थयोगेनेति अग्रपादर्वादिषु हिंसनचलनादिनानार्थयोगात्प्रयोज्य इत्यर्थः ॥१५२-१५३॥

गजदन्तमाह—कूर्परांसाञ्चिताविति। कूर्परांसशब्देनोभयसामीप्यं तयोरन्तरालमुच्यते पूर्वदक्षिणे तु यथा तत्र कुञ्चितौ तत्स्थानसंवेष्टनपरौ। तद्यथा वामे बाहौ दक्षिणो, दक्षिणे वामो हस्त इत स्तम्भाकारवेष्टितदन्ताकृतियोगाद्गजदन्तः। वधूनां वराणां च विवाहस्थानानयने शिलोत्पाटने गतागतश्च मन्तव्यम् ॥१५४-१५५॥

अवहित्थकमाह—शुकतुण्डाविति। अभिमुखौ पूर्वाभिनयाञ्चितौ वर्तनया अधोमुखौ सन्ताविद्धावियोगमितौ। अवहित्थमुपलक्षणत्वादवहित्थः। एवं हि कुर्वन्नात्मनस्तमीय यो चिन्तति ॥१५६-१५७॥

---

१. KSS. हस्तौ मूर्धा।
२. KSS द्विपदर्शने।
३. KSS अभिनेयास्तेन हस्तेन।
४. KSS, NS कूर्परांसाञ्चितौ।
५. KSS स विज्ञेय।
६. KSS. स्तम्भे ग्रहणे।

[1]मुकुलस्तु यदा हस्तः कपित्थपरिवेष्टितः ।
वर्धमानः स विज्ञेयः कर्म चास्य निबोधत ॥१५८॥

संग्रहपरिग्रहौ धारणं च समयश्च सत्यवचनं च ।
संक्षेपतस्तु सक्षिप्तं निपीडितेनाभिनेतव्यम् ॥१५९॥

[2]ज्ञेयो वै वर्धमानस्तु हंसपक्षौ पराङ्मुखौ ।
जालवातायनादीनां प्रयोक्तव्यो विघाटने ॥१६०॥

[3]उक्ता ह्येते द्विविधा ह्यसंयुताः संयुताश्च संक्षेपात् ।
[4]अभिनयकरास्तु ये त्विह [5]तेऽन्यत्राप्यर्थतः साध्याः ॥१६१॥

आकृत्या चेष्टया चिह्नैर्जात्या विज्ञाय तत्पुनः ।
स्वयं [6]वितर्क्य कर्तव्यं हस्ताभिनयनं बुधैः ॥१६२॥

नास्ति कश्चिदहस्तस्तु [7]नाट्येऽर्थोऽभिनयं प्रति ।
यस्य यद् दृश्यते[8] रूपं बहुशस्तन्मयोदितम् ॥१६३॥

वर्धमानमाह—ज्ञेयो वै वर्धमानश्च हंसपक्षौ पराङ्मुखाविति । अन्योन्यं स्वस्तिक वदवस्थितौ लक्ष्ये तु अन्योन्यनिकटौ दृश्येते । स्वस्तिकताहानावेव केवलं पराङ्मुखौ परस्परचलनेन विस्तारयोगाद्वर्धमानत्वम् । आदिशब्देन वक्ष-कवाटादि ॥१५८-१५९॥

उपसंहरन् सूचयति उक्ता ह्येत इति । यस्मादेते उक्ताः संक्षेपमाश्रित्याभिनेयविषये निरूपिताः । तुरिति तस्मादन्यत्राप्युक्तात् अभिनेयात् अर्थादर्थान्तरेऽपि अर्थतोऽभिनयतः साध्यः साधयितुं शक्याश्चार्हाश्च । (तुर्हेतौ, यस्मादाभिमुख्यतया, नार्थमन्ये करोति स्वदृष्टार्थमर्थेऽर्थतः) ॥१६०-१६१॥

एवमभिनयमभिधायाभिनयान्तरमप्यस्तीति दर्शयति नास्ति कश्चिदिति नाट्यमिह तदुपयोगिनो विभावादयः । अत्र हेतुः यस्य यद्दृश्यत इति ॥१६२॥

एवमुक्तानामेवाभिनयानां साङ्कर्येण प्रयोगमनुज्ञायानुक्तमपि संग्रहीतुमाह अन्ये चापीति । अर्थोऽभिनयसामर्थ्यं शोभातिशयः । छन्दत इति नाट्याचार्य-

---

१. KSS., NS. विज्ञेयो ।
२. KSS, GOS does not read.
३. NS उक्ताश्चैते ।
४. NS. अभिनयकरा ये ।
५. KSS ते ह्यत्राप्यर्थतः ।
६. KSS वितर्कितं ।
७. KSS. नाट्यार्थाभि ..NS नाट्याभिनयन ।
८. NS. मद्दृश्यते ।

'चाप्ययंसयुक्ता लौकिका ये करास्त्विह ।
छन्दतस्ते नियोक्तव्या रसभावविचेष्टितं ॥१६४॥
देश कालं प्रयोगं चाप्यर्थयुक्तिमवेक्ष्य च ।
हस्ता ह्येते प्रयोक्तव्या 'नृणां स्त्रीणा विशेषत ॥१६५॥
सर्वेषामेव हस्ताना यानि कर्माणि सन्ति हि ।
तान्यहं सप्रवक्ष्यामि रसभावकृतानि तु ॥१६६॥
उत्कर्षण विकर्षण तथा चैवापकर्षणम्' ।
परिग्रहो निग्रहश्चाह्वान नोदनमेव च ॥१६७॥
सश्लेषश्च वियोगश्च रक्षण मोक्षण तथा ।
विक्षेपधूनने चैव 'विसर्गस्तर्जन तथा ॥१६८॥
छेदन भेदन चैव स्फोटन मोटन तथा ।
ताडन चेति विज्ञेय तज्ज्ञै कर्म करान् प्रति ॥१६९॥
'उत्तान पार्श्वगश्चैव तथाऽधोमुख एव च ।
हस्तप्रचारस्त्रिविधो नाट्यतत्त्वसमाश्रय ॥१७०॥

च्छाप्रवाहानुसारीत्यर्थं । रसा स्थायिन । भावा : सञ्चारिण. तत्सूचकानि यानि विचित्राणि सात्त्विकोपाङ्गानि तै सह । एव लोकधर्मीप्रदर्शने प्रसिद्धोदाहरणमात्रमभिनेयाना परिगणनमित्याख्येयम् ॥१६४॥ देश क्षेत्रविशेष । प्रयोग. सुकुमारोद्धतरूपकविशेष । अर्थस्य युक्तिरुपपत्ति मुख्यगौणलाक्षणिकव्यङ्ग्यादिभेदेन । अवेक्ष्येति विचार्येत्यर्थं । प्रयोक्तव्या इति शक्यार्थे कृत्य । विशेषत इति । पुरुषाणां तदपेक्षया सामान्या आचारा भवन्ति । अत एवोत्तमानामतिस्वल्पप्रचारो हस्ताभिनय ॥१६५॥ रसाभावकृतानीति । स्थायिसञ्चारिभेदेन तत्तद्भिभावभेदवशादित्यर्थं । तथा हि, केशानां विदूषक प्रत्याकर्षण खटकामुखेन, प्रिया प्रत्यरालेन, क्रीडायां कलहे च मुष्टिनेत्याद्युत्प्रेक्ष्यम् ॥१६६॥ उर्ध्वाधोदूरगमनादन्यथाकरणमुत्कर्षणादि । परिग्रहो मण्डलेन ग्रहणम् । निग्रहो विनाशन, तोदन प्रेरण ताडनमाहनन विक्षेप सावज्ञे त्याग धूननं कम्पनम् । विसर्ग सादर त्याग, स्फोटन विकासन, मोटन सङ्कोचन इति प्रकारे । एव प्रकारेण अन्येऽपि । रसभावकृतानीति तदुक्त तत्स्पष्टयितुमाह

१. KSS च अर्थे ।
२. KSS. स्त्रीणां नृणां ।
३. KSS. चैवापकर्षणम् ।
४. KSS विसर्गस्तदनन्तरम् ।
५. KSS NS मोहन ।
६. NS KSS do not read this verse

सर्वे हस्तप्रचाराश्च प्रयोगेषु यथाविधि।
नेत्रभ्रूमुखरागैश्च[1] कर्तव्या व्यञ्जिता बुधैः ॥१७१॥
करणं कर्म स्थानं [2]प्रचारयुक्तिं क्रियां च संप्रेक्ष्य।
हस्ताभिनयस्तज्ज्ञैः कार्यो[3] लोकोपचारेण ॥१७२॥
उत्तमानां करा कार्या ललाटक्षेत्रचारिणः।
वक्षःस्थाश्चैव मध्यानामधमानामधोगताः ॥१७३॥

सर्वे नेत्रभ्रूमुखरागाद्यैर्व्यञ्जिता कार्या इति। प्रचार उद्वर्तनपार्श्वाधोमुखादिः। परोक्षाभिनयने दृष्ट्यादयो हस्तानामनुगता। प्रत्यक्षे तु विपर्ययः ॥१६७-१७१॥

एतत्सर्वमुपसंहरति करणमिति। करणमावेष्टितादि, कर्म विधेय, स्थानं ललाटादिक्षेत्र उत्तानादिसन्निवेशस्थितिश्च, प्रचार स्वल्पादि युक्तिर्मुख्यगौणाद्युपपत्ति, न हि गौरयं ब्राह्मण इत्यत्र मृगाक्षीं हरिणाभिनयेन कर्तरीमुखमृगशीर्षक प्रायेणाभिनीयते। अपि तु सौन्दर्याभिनये, चतुरशुकतुण्डशिखरनिषधप्रायेण। युक्तिश्च विशेषणविशेष्यभावादिविचार। तथथा तद्गुणसंविज्ञाने बहुव्रीहौ वृत्तिपदार्थान्यपदार्था अभिनेया, सपुलकस्वेदोद्गमोत्कम्पयेति (रत्ना १-१)। उपलक्षणविमुषने त्वन्यपदार्थमात्र, तत्राप्युपलक्षणताप्रपत्त्यै वृत्तिपदार्थोऽप्यभिनेय। स त्वनावेश इति तूपाध्यायाः। क्रिया त्रिधा विधिनिषेधानुभयरूपा। गच्छ मा गच्छेत्यादौ विधौ हि प्रत्ययार्थस्यैव, निषेधे नार्थस्यैव, अनुभयरूपे प्रकृत्यर्थस्यैव। अवतरत्यार्य इत्यादौ तु न विधि, अपि तु प्रकृत्यर्थमात्र प्रदर्शयितव्यम्। लोटा तु स्वाभिप्रायमात्र प्रकाशयमानमप्रधानमिति प्रकृत्यर्थ एवाभिनेय। अत्र व्यापक हेतुमाह लोकोपचारेणेति ॥१७२॥

करणं कर्मेत्यत्र स्थानमुक्तम्। तद्विभजत्युत्तमानामिति। उत्तमे भ्रूवर्णादिद्वये सन्निकृष्टाः। मध्यमे मध्यमा। अधमे विप्रकृष्टा। ललाटादिशब्दानामुपलक्षणार्थत्वादिति केचित्। एतेषु क्षेत्रेषु वर्तनानिवेशपूर्वकमुत्तमादयो राजामात्यविदूषकादयोऽभिनयान् यथोचित एवाभिनयस्थाने कुर्युरित्यनेनोत्तमा देवतागुरुनृपादयो यदा निर्दिश्यन्ते तदा ललाटक्षेत्रचारिभि अञ्जल्यादिहस्तै, मध्यमास्तु चतुरादिभिर्वक्षक्षेत्रचरं, अधमा शुकतुण्डादिरध क्षेत्रचरं। तेन चन्द्रतारादिदर्शनेऽधमस्यापि ललाटक्षेत्रचरा हस्ता इत्यादि न विरुद्धमिति। इदं च युक्ततरमित्युपाध्याया—ये चतुरारामादि मत्यानुरागाम्भीर्यशौण्डीर्यादिविरुद्धविषया एवतास्तेषां विभागार्थमिदं वचनम्। ये शाम्यादय उत्तमा अर्थास्तेषामभिनये ललाटक्षेत्रगत्वमित्यादिक्रमेण ॥१७३॥

---

१. KSS. रागैश्च।
२. NS, KSS प्रकारयुक्ति।
३. GOS कार्यस्तज्ज्ञैः।

ज्येष्ठे स्वल्पप्रचारा स्युर्मध्ये मध्यविचारिण[1]।
अधमेषु प्रकीर्णाश्च हस्ता. कार्या प्रयोक्तृभि ॥१७४॥
लक्षणव्यञ्जिता हस्ताः कार्यास्तूत्तममध्यमे।
लोकक्रियास्वभावेन नीचैस्त्वर्थवशाश्रया ॥१७५॥

अभिनयगत विशेषान्तरमप्याह ज्येष्ठे स्वल्पप्रचारा स्युरित्यादि। प्रयोगे ज्येष्ठे नाटकादौ चतुर्वर्गोपायोपदर्शिनि प्रत्यक्षनाप्राधान्यादल्पो हस्ताभिनयो, मध्यमे तु रञ्जनाफले भाणकादौ मध्यम प्रत्यक्षे हि नथाकाव्यभावितप्राधान्यात्। अधमे तु नृत्तकाव्ये चिन्नकादौ च प्रकीर्ण इति केचित्। एतदव्यवस्थितत्वादयुक्तम्। नाटकेऽपि भूयस्त्वमस्य। परस्परयाभिनयत्वे उत्तमपात्रेण तु प्रधान एवाभिनय कार्यो न विशेषणम्, अस्मिन्नाट्ये गृहीतविशेषणा विशेष्यधीरिति मन्यमाना एतदमृष्यन्तोऽन्ये त्वाहुः—यत्र पदार्थसमुदायो ह्येकेनाभिनयेन शक्यप्रतिपत्तिरनेकेन वा चलत्वात्। तद्यथा - "या स्रष्टुः सृष्टिराद्या" (शाकु १-१) इत्यत्र। तत्रैक एव जलहुताशना-भिनय उत्तमेन प्रयोज्य। अधमेन त्वनेकश्च चलस्वभावत्वात्। मध्यमेन मध्यम इति प्रचारो वर्तना योत्तमेऽल्पेति वा। एतत्तु शोभाविच्छित्तिहानित्वात्, 'अथ नयन-समुत्थ" (रघु २-७५) इत्यादौ प्रयत्नोपहृतस्य पदार्थे वाक्यरचनमित्यस्य प्रोद्भव-स्याभिनये नानुसरणप्रसङ्गान्नाद्रियते। ये परिमितमभिनेय गमयन्ति ते स्फुटमेवा-र्थस्य गमका। अर्थप्रकरणादेस्तत्र मुखेन महायत्वात् अनन्तार्थजातव्यवच्छेद-त्व हि क्लेश। तादृशा उत्तमप्रकृतिषु हस्ता। अधमास्तु यथावचन विनादमाकु-लतया प्रकीर्णभूयस्त्वमभिनेये मन्दिह्यमानस्याभिनयायत्तमुत्कर्षेण विदर्शनमित्यादि— एव केचित्। अपरे त्वाहु प्रचारस्त्रिधा तत्त्वधा च वक्ष्यते तत्रोत्तमस्य च चलत्वादेकरस एवोत्तानादिक प्रचार, अधमस्य त्वनियतेन इति। इदन्त्वत्र युक्ततमम्—ज्येष्ठेऽभिनये प्रत्यक्षवर्तमानात्मप्रत्यविषये हस्तव्यापारोऽल्प। 'हिमत्र समस्त' (शाकु अ ७) इत्यादौ। तथा "तन्वी मेघजलार्द्रवल्कलतया" (विक ४२८) इत्यादौ। अत्र हि सात्त्विकभूयस्त्वात् ज्येष्ठत्वम्। अप्रत्यक्षादिभूतवस्तुप्रदर्शने तु सात्त्विकात्रकाशाभावोऽनावेशादिति तथाधमोऽभिनय, सत्त्वहीनोऽधम स्मृत (२२-२) इति वचनात्। तत्र विप्रकीर्णा विक्षिप्ता बहुलतमा हस्ता। यथा कुञ्जरकसुन्दरकादीना परस्परवृत्तयुद्धवर्णने। एतद्द्वयातिरिक्ते तु मध्यमो हस्तप्रयोग। यथा विदूषकेण प्रत्यक्ष दृश्यमाने नानावस्थावेदकारिणि उद्यानादिवर्णने ॥१७४॥

लक्षण सौष्ठव लक्ष्यते। सौष्ठव लक्षण प्रोक्त वर्तनाश्रमवर्जितम्। (१०-९७) इति तदीना अधमानाम् ॥१७५॥

अर्थवशादि। अन्येत्वाहु —यादृशेषां लक्षणमुक्त ततोऽन्यथाऽपि पूर्णश्लिष्टा-कृतयोऽभिनयार्थानाना विश्लिष्टवर्णोच्चारणवदिति। नित्यनीति भयानुगादिव्यपाने

1 GOS, मध्ये कुर्यात् मध्यमं।

अथवान्यादृशं प्राप्य प्रयोगं कालमेव च ।
विपरीताश्रया हस्ता प्रयोक्तव्या बुधैर्न वा ॥१७६॥

विषण्णे मूर्च्छिते भीते[1] जुगुप्साशोकपीडिते ।
ग्लाने स्वप्ने[2] विहस्ते च निश्चेष्टे तन्द्रिते जडे ॥१७७॥

व्याधिग्रस्ते जरार्ते च भयार्ते शीतविप्लुते ।
मत्ते प्रमत्ते चोन्मत्ते चिन्तायां तपसि स्थिते ॥१७८॥

हिमवर्षहते बद्धे वारिणाप्लवसंस्थिते ।
स्वप्नायिते च संभ्रान्ते नखस्फोटने तथा ॥१७९॥

न हस्ताभिनयः कार्यः कार्यः सत्त्वस्य संग्रह[3] ।
तथाकाकुविशेषश्च[4] नानाभावरसान्वितः[5] ॥१८०॥

यत्र[6] व्यग्रावुभौ हस्तौ तत्र दृष्टिविलोकनैः[7] ।
वाचिकाभिनयं कुर्याद्विरामैरर्थदर्शकैः ॥१८१॥

शीतकालादियोगे च सौष्ठवमस्फुटाकृतित्व, अवहित्थादौ चासौष्ठवयोगेऽपि सौष्ठवमित्यादि वैपरीत्यम् ॥१७६॥ विहस्तो हस्तवैकल्याधान, मत्तो मद्येन, प्रमत्त प्रमादात्, उन्मत्तोऽसमार्गे ॥१७७-१७९॥ किं सर्व एवात्र हस्ताभिनय इत्याशङ्क्य प्रतिप्रसवार्थमाह कार्य इति । ये हस्ता आन्तरीं चित्तवृत्तिं सूचयन्ति । कपोतक इव भयं, कर्कटक इव मदनविजृम्भा, दोन इव शोक, शुकतुण्ड इवेर्ष्या ते कार्या एव, सात्त्विकवदनुभावस्य भावत्वात्तेषा सात्त्विकश्च कार्य एवेत्यावृत्त्या । ये तु बाह्यद्रव्य-गुणादिगमकास्ते न कर्तव्या इति ॥१८०॥ यत्र तु सर्व एव न कर्तव्यास्तं विषयमाह यदा व्यग्राविति । यथा सारथे. प्रतोदग्रहिमव्यग्रहस्तनायाम् । विलोकनैरिति विलोक्यते चित्तवृत्तिरनेनेति मुखरागादि, कुर्यादिति स्फुटयेदित्यर्थ. । अर्थदर्शकैरिति अनुवृत्तिलक्षणोपरोधकृतैरित्यर्थ ॥१८१॥

हस्तानां दिग्भेदावस्थानकृत प्रचारमाह—उत्तान इत्यादि । यथा 'विरचित-मुर्वीतल' मित्यभिनये (६२२) पताक । यथा वा जिह्वाभिनये आस्यस्थगोऽग्र-

१. GOS ह्रीते ।
२. KSS, NS सुप्ते ।
३. GOS NS सत्त्वसमाश्रयः ।
४. NS., KSS तथाकार ।
५. GOS. नानार्थरस ।
६. KSS, NS. यदा ।
७. KSS, तत्र दृष्टिविलोकितैः । NS तत्र दृष्टिविलोकनैः ।

उत्तानः पार्श्वगश्चैव तथाऽधोमुख एव च ।
प्रचारास्त्रिविधोऽङ्गानां नाट्यनृत्तसमाश्रयः ॥१८२॥
¹उत्तानो वर्तुलस्त्र्यश्रः स्थितोऽधोमुख एव च ।
पञ्च प्रकारा हस्तस्य नाट्यनृत्तसमाश्रयाः ॥१८३॥
²एव ज्ञेयाः करा ह्येते नानाभिनयसंश्रिताः ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि हस्तान् नृत्तसमाश्रयान् ॥१८४॥

जल्पितपताक । पार्श्वगो यथा धनुरभिनये मुष्टि । अधोमुखो यथा समुद्राभिनये ललाटक्षेत्रग स्वस्तिकपताक । यथा "सवृतविवृत पाल्यमित्यत्र त्रिपताक" उत्तानोऽपस्तलस्त्र्यश्रोऽग्रगोऽधोमुख एव च । पञ्च प्रकारा हस्तस्येति भट्टोद्भट पठति । तत्राधस्तलेऽधोमुखोऽन्तर्भूत । उत्तानेऽग्रज त्र्यश्रः त्रिपार्श्वग एव । अत्रापि तु समविषमत्र्यश्रित्रायवान्तरभेद उत्तानादेर्भवति । इत्य त्रैविध्यमेव युक्तम् तत्र रसनिष्पादनमभिनयस्य वस्तिवत्युक्त तत्र करणमनुभावात्मक, तत्राङ्गहारा करणसञ्चया । करणस्य च लक्षणमुक्तम् "यानि स्थानानि याश्चार्यो नृत्तहस्ता." (४-५६) इत्यादि । तत्र स्थानकचार्यं स्वक्षेत्रे (अ-१३) लक्षयिष्यन्ते ॥१८१-१८२॥

हस्तप्रसङ्गान्नृत्तहस्ता वक्तव्या । किञ्चाभियुक्ताप्येषा क्वचिद्व्याक्तु यथा लताहस्तो प्रतिपद्येते नृत्ताभिनयन प्र (६-२००) यथा वा करिहस्तस्य हस्त्यभिनयनम् । एव चतुरश्रादीनामपि प्रयोगवशात् द्रष्टव्यमित्याशयेनाह—अत ऊर्ध्वमिति । वृत्तस्य करणात्मकस्याश्रयाद्वृत्ता । एभ्योऽभिनयहस्तेभ्य उर्ध्वमित्येतद्गणना पृष्टेऽभिनयहस्तत्वेनापि गणनायोग्यादित्यर्थ । तत्र चातुरश्र्यमूल नृत्तेऽङ्गस्य जीवितमिति तन्निमित्तभूतौ चतुरश्रौ तावदाह वक्षस इति । वक्षोऽतिक्रम्य याऽष्टाङ्गुलो देश तत्रस्थौ परस्पर स्वष्टाङ्गुलान्तरत्वात् प्रत्युत चातुरश्र्य भवतीत्युत्क्षेपेणैव । प्राङ्मुखाविति यत्समुख प्रयोक्ता यत्समुखावेव, न तु प्रयोक्तृसमुखौ । कूर्परयोरंसयोश्च तुलाधारणवत्समत्वमवैषम्यम् । अङ्गचातुरश्र्यदानाच्चतुरश्रौ । आवर्तनविशेष एवायमभिनयोऽपि द्विवचनादपवादविहीनत्वे द्वयोरेव प्रयोग उत्पादनीयो हेतुर्हस्तान्तरस्य द्वितीयप्रकारयोगेऽपि केवलस्यैव चतुरश्रतापदेश एव, तुल्यरूपत्वाच्च न चतुष्पष्टिनाव्याहतिरिति एव सर्वत्र ॥१८३-१८४॥

अथोद्वृत्तौ हसपक्षकृताविति । आदौ चतुरश्रौ तत उद्वेष्टितवर्तनया हसपक्ष कृत इति कृतशब्देनाह विधिम् । एको विवर्तते उत्तान त तु, परस्त्वधोमुख

1 KSS reads it as—
उत्तानोऽपस्तलस्तिर्यगूर्ध्वाधोमुख एव च ।
हस्तप्रचारा विज्ञेया नाट्ये नृत्ते च पञ्चधा ॥

2 KSS does not read it.

'वक्षसोऽष्टाङ्गुलस्थौ तु प्राङ्मुखौ खटकामुखौ'।
समानकूर्परांसौ तु चतुरस्रौ प्रकीर्तितौ ॥१८५॥

हंसपक्षकृतौ हस्तौ व्यावृत्तौ तालवृन्तवत्।
उद्वृत्ताविति विज्ञेयावयथा तालवृन्तकौ' ॥१८६॥

चतुरस्रस्थितौ हस्तौ हंसपक्षकृतौ तथा।
तिर्यक्स्थितौ चाभिमुखौ ज्ञेयौ तलमुखाविति ॥१८७॥

तावेव मणिबन्धान्ते स्वस्तिकाकृतिसंस्थितौ।
१. स्वस्तिकाविति विख्यातौ विच्युतौ विप्रकीर्णकौ ॥१८८॥

अलपल्लवसंस्थानावूर्ध्वास्यौ पद्मकोशकौ।
अराल'खटकाख्यौ 'चाप्यरालखटकामुखौ' ॥१८९॥

सन्नावर्तते वक्षस्स्थानमित्यर्थं। एतदेवाह तालवृन्तवदिति। आवर्तनकाल ऊर्ध्वं वर्तमानत्वादुद्वृत्तौ। नामान्तरेण तालवृन्तविषयत्वमभिनेयस्य ब्रूते ॥१८५॥

अथ तलमुखौ—चतुरस्रस्थिताविति। तथेति व्यावृत्तोद्वृत्तपूर्वकत्वमस्याह। तेन परिसमाप्तिकाले स्वस्वपार्श्वस्थाङ्गौ व्यवस्थितौ हंसपक्षावेव। अन्योन्यसंमुखतलत्वात्तलमुखौ। "मद्दल महुरिजिम वज्जइ" (मर्दल मधुर वादयति) इत्यादिविषये चायमभिनयोऽपि ॥१८६॥

अथ स्वस्तिकौ विप्रकीर्णौ च तावेवेति। तलमुखावेवेत्यर्थः। अन्तस्समीप। स्वस्तिको नाम लक्षणविशेष। विच्युताविति विशेषेण सहसा च्युतावित्यर्थः। एवं पूर्ववृत्तत्रय चतुष्टयस्यचोपर्जावित्वं स्वस्तिकविप्रकीर्णयोः ॥१८७॥

अरालखटकामुखावाह—अलपल्लवसंस्थानाविति। स्वस्तिकवत्पताकौ कृत्वा युगपत्तद्वोपलक्षितया व्यावर्तितस्पन्दनया परिवर्तनान्वया तावेवोर्ध्वमुखौ पद्मकोशौ विधाय समनन्तरमेव भारितनिर्नीपपद्मकोशाभ्याग्गलवर्तनया एकमरालं द्वितीयं खटकामुखं चातुरश्र्यसंस्थानेन कुर्यात्। स्वस्तिकेनेति त्वपरे। अरालौ तत खटकावित्येके ॥१८८-१८९॥

अथाविद्धवक्रावाह—भुजांसकूर्परयोरिति। वृत्तानुरोधादेव पठितम्। अयं त्वर्थः प्रसारणा कूर्पराग्राभ्या भुजाग्राभ्या च क्रमेणोपलक्षितं यत्कुटिलं सविलासं

---

१. KSS वक्षस्थो।
२. KSS खटकामुखौ।
३. KSS तालवृन्तवत्।
४ KSS कटका।
५. NS. वाप्य।
६ KSS, खटकामुखौ।

'तथैव मणिबन्धान्ते ह्यरालौ' विच्युतावुभौ ।
ज्ञेयौ प्रयोक्तुभिर्नित्यमराल खटकाविति ॥१६०॥

भुजांसकूर्पराग्रैस्तु कुटिलावर्तितौ करौ ।
पराङ्मुखतला'विद्धौ ज्ञेयावाविद्धवक्रकौ ॥१६१॥

हस्तौ तु सर्पशिरसौ 'मध्यमाङ्गुष्ठकौ यदा ।
तिर्यक्प्रसारितास्यौ च तदा सूचीमुखौ स्मृतौ ॥१६२॥

'सर्पशीर्षौ' यदा हस्तौ भवतां स्वस्तिकस्थितौ ।
मध्यप्रसारिताङ्गुष्ठौ ज्ञेयौ सूचीमुखौ तदा ॥१६३॥

रेचितौ चापि विज्ञेयौ हंसपक्षौ द्रुतभ्रमौ ।
प्रसारितोत्तानतलौ रेचिताविति 'सञ्जितौ ॥१६४॥

(पताकौ) कृत्वा आवर्तनं व्यावर्तितकरण कनिष्ठादि नयुक्तावाविद्धौ हलधारिणौ सन्तावधोमुखतलौ तदा भवतस्तयेद नाम ॥१६०॥

अथ सूचीमुखौ –हस्तौ तु सर्पशिरसाविति । चतुरश्रस्थानगौ सर्पशिरसौ मध्यमाङ्गुलिनिक्षिप्ताङ्गुष्ठौ कृतौ यदा तिर्यक्प्रसारित पार्श्वगमनेः सह विरादित मुख तर्जन्यग्रघल्प द्वयोम्नादृशो बाहू (बहि ?) प्रसारणेन पर्याय क्रियेते तदा सूचीमुखौ सूचीवद्बाहू (द्वहि ?) प्रसारणात् । तत्र तुशब्द पर्याय द्योतयति । सूचीमुखौ मध्यप्रसारिताङ्गुष्ठौ स्वस्तिकौ सर्पशीर्षकौ इत्येकेषां पाठ ॥१६१-१६२॥

अथ रेचितौ –अथ रेचितौ चापीति । केचित् रेचितौ रेचिताविरयत्य पौनरुक्त्यपरिजिहीर्षवो द्वे लक्षणे इत्याहु तेन द्रुतौ भ्रान्तावभिकृतावेव हंसपक्षौ रेचितौ तथा प्रसारितोत्तानतलत्वेन विकृतावपि रेचिताविति । अन्ये वेदमेव वाक्यमित्याहु । रेचितौ मन्तौ यौ द्रुतभ्रमौ तौ रेचितसंज्ञाविति न पौनरुक्त्यम् । सज्ञयं-वार्धरेचिते लब्धे पुनर्वचनमविशेषण चातुरश्र्यस्य स्थिति सूचयन् नूर हस्तान्तरेष्वपि-अङ्गपर्यायेण प्रयोग सूचयति ॥१६३-१६४॥

अथोत्तानावञ्चितौ –अञ्चिताविति । त्रिपताकौ हस्तावंसकपोलललाटानामन्यतमक्षेत्रे कृतौ अञ्चनक्रियया युक्तौ अन्योन्याभिमुखाग्रौ तिरश्चीनौ, तथासमौ

१ KSS does not read it
२. NS ह्यराल।
३ KSS, NS तथा।
४. KSS, NS मध्यस्था।
५ KSS does not read this verse.
६ KSS, NS मथितौ।

चतुरस्रौ भवेद्भ्रामः सव्यहस्तश्च रेचितः ।
विज्ञेयौ नृत्ततत्त्वज्ञैरर्धरेचितसंज्ञकौ ॥१६५॥
अञ्चितौ कूर्परांसौ तु त्रिपताकौ करौ कृतौ[2] ।
किञ्चित्तिर्यग्गतावेतौ स्मृतावुत्तानवञ्चितौ ॥१६६॥
मणिबन्धनमुक्तौ तु पताकौ पल्लवौ स्मृतौ ।
बाहुशीर्षाद्विनिष्क्रान्तौ[3] नितम्बाविति कीर्तितौ ॥१६७॥
केशदेशाद्विनिष्क्रान्तौ परिपार्श्वोत्थितौ[4] यदा ।
विज्ञेयौ केशबन्धौ तु करावाचार्यसम्मतौ ॥१६८॥
तिर्यक्प्रसारितौ चैव पार्श्वसंस्थौ तथैव च ।
लताख्यौ च करौ ज्ञेयौ नृत्ताभिनयनं प्रति ॥१६९॥
समुन्नतो लताहस्त पार्श्वात्पार्श्वं विलोलित ।
त्रिपताकोऽपर कर्णे करिहस्त[5] प्रकीर्तित ॥२००॥

कूर्परयोश्चाञ्चन किञ्चिच्चलन भवति । अञ्चनसम उत्तानत्वप्राप्ते पुनरप्यञ्चनेनोद्गमनक्रियायोगान्मृदूत्तानावञ्चितौ ॥१६५॥

अथ पल्लवौ—मणिबन्धनमुक्तौ त्विति । ऊर्ध्वंव्यावर्तितकरणेन बाहू प्रसार्य परिवर्तितक्रियया स्वस्तिकाकृती पताकौ । पल्लवाकारत्वात् यथोक्तौ । शिथिलौ पल्लवावित्यन्ये पठन्त' त्रिपताकावित्यनुवर्तयन्ति ।

अथ नितम्बौ—बाहुशीर्षादिति । पताकाविति अनुवर्तते । स्कन्धक्षेत्राद्विनिष्क्रान्तत्वेनोत्तानत्वाधोमुखत्वपर्यायत्वेन निष्क्रान्तौ पताकौ, नाम्ना क्षेत्रयाक्षेपात् नितम्बक्षेत्रे तथैव पर्यायेण वर्तमानौ नितम्बौ ॥१६६॥

अथ केशबन्धौ केशदेशादिति । आदौ पार्श्वक्षेत्रात् तत्पार्श्वपरिवर्तनपूर्वकमुत्थितौ शिरःक्षेत्र प्राप्तौ, अत एव केशदेशान्नितम्बहस्तोक्तवदेव विचित्रहस्तत्वेन निष्क्रान्तौ तथा तेनैव प्रकारेण पुन केशदेश एव पर्यायशो गतागतत्वेन प्रत्यावर्तमानौ । केशसंबन्धात्केशबन्धौ । आचार्यसमतौ च शोभातिशयकरणात् ॥१६७॥

अथ लताहस्तौ—तिर्यक्प्रसारितौ चेति । पताकाविति वर्तते । अन्ये तु नितम्बादिषु त्रिपताकावित्यनुवर्तयन्ति लताहस्तान्तेषु ॥१६८॥

१. KSS अर्धरेचित ।
२ KSS, NS,, त्रिपताकाकृती करौ ।
३. KSS शीर्षादिनिष्क्रान्तौ ।
४. NSS NS, परिपार्श्वस्थितौ ।
५. KSS करिहस्तौ ।

कटिशीर्षनिविष्टाग्रौ[1] त्रिपताकौ यदा करौ ।
पक्षवञ्चितकौ हस्तौ तदा ज्ञेयौ प्रयोक्तृभिः ॥२०१॥

तावेव तु परावृत्तौ पक्षप्रद्योतकौ स्मृतौ ।
अधोमुखतलाविद्धौ ज्ञेयौ गरुडपक्षकौ ॥२०२॥

हंसपक्षकृतौ हस्तौ व्यावृत्तपरिवर्तितौ ।
तथा प्रसारितभुजौ दण्डपक्षाविति स्मृतौ ॥२०३॥

ऊर्ध्वमण्डलिनौ हस्तावूर्ध्वदेशविवर्तनात् ।
तावेव पार्श्वविन्यस्तौ पार्श्वमण्डलिनौ स्मृतौ ॥२०४॥

अथ करिहस्तः—समुन्नत इत्यादि । सश्लेषक्रमेण य उन्नत । विलोलित इति दोलावन्नीत । अपरग्रहणात्तु त्रिपताक एव खट्वाद्यस्य इति केचित् । खटकास्योऽपर इत्यन्ये पठन्ति । प्रज्ञातीमतपानारम्भोऽस्य चतुरश्रवत्, विजातीयारम्भोऽपि नृत्ताभ्यासस्य व्यपदेशात्कालखटकामुखवत् । अतो न द्विवचनम् । एकैकस्य पृथक्प्रयोगे करिहस्तत्वाभावादित्येकवचनमेव । तदाकारत्वाच्चेद नाम ॥२०६॥

अथ पक्षवञ्चितौ पक्षप्रद्योतौ च—कटिशीर्षेति पाठः । वृतौ पक्षावञ्चितौ गतौ, तत्सम्मुखौ तु त द्योतयन्तीति तथोक्तौ । एवकारेणानुगं व्याभिप्रतया प्रयोगशोभा भवतीत्याह ॥२००-२०१॥

अथ गरुडपक्षौ अधोमुखेति । अधोमुखौ नितम्बक्षेत्रे भूत्वा तलेनाविद्धौ ऊर्ध्वगमन झटिति कुर्वाणौ तार्क्ष्यभुजाकाराक्षेपात् लिङ्गवाक्यप्रमाणत्वात्मुकरण प्राप्त त्रिपताकबाधेन पताकावुपलभ्येते ॥२०२॥

अथ दण्डपक्षौ—हंसपक्षकृताविति । एकस्य हंसपक्षस्य व्यावर्तने विलासेन पार्श्वादिक्ष क्षेत्रस्य निकटस्य वर्तन तत्समकालमेव द्वितीयस्य स्वदेहपरिवर्तनेन वर्तन भुजप्रसारणपर्यन्त पुनरपरेणाङ्गेनति द्वावपि प्रसारितभुजौ व्यावर्तितपरिवर्तितौ च भवत इति पक्षे पार्श्वतो दण्डवद्भुज इति दण्डपक्षौ । युगपदेव द्वयोरपि प्रसारन व्यावर्तनपरिवर्तने तु क्रमेणेत्यन्ये ॥२०३॥

अथोर्ध्वमण्डलौ उर्ध्वमण्डलिनाविति । वक्षोदेशाद् व्यावर्तितकरणेन ललाटक्षेत्रेण पार्श्वगमने विधाय ततोऽपि मण्डवद् भ्रमणेन प्रसारितावूर्ध्वमण्डलिनौ । प्रसारितभुजाविति अनुवर्तते । ललाटप्राप्तिपर्यन्तेनैवानयोर्लक्षण शिष्ट तु पार्श्वमण्डलिनोरिति केचित् । तावेव पार्श्वविन्यस्ताविति वचनान्नृत्तप्रसिद्ध (चक्र) वर्तनात्मकावूर्ध्वमण्डलावित्यन्ये ॥२०४॥

---

१ GOS निविष्ठौ द्वौ ।

उद्वेष्टितौ भवेदेको द्वितीयश्चापवेष्टितः[1] ।
भ्रमितावुरसः स्थाने [2]ह्यूरोमण्डलिनौ स्मृतौ ॥२०५॥
[3]अलपल्लवकारालावुरोर्ध्वं भ्रमणक्रमात् ।
पार्श्वापवर्तश्च विज्ञेयावुरः पार्श्वार्धमण्डलौ ॥२०६॥
हस्तौ तु मणिबन्धान्ते कुञ्चितावञ्चितौ यदा ।
[4]खटकाख्यौ तु तौ स्यातां मुष्टिकस्वस्तिकौ तदा ॥२०७॥
पद्मकोशौ यदा हस्तौ [5]व्यावृत्तपरिवर्तितौ ।
नलिनीपद्मकोशौ तु तदा ज्ञेयौ प्रयोक्तृभिः ॥२०८॥

अथ पार्श्वमण्डलौ—तावेवेति । ऊर्ध्वमण्डलावेव पार्श्वगतौ पताकाकृतौ परस्परसम्मुखौ । अन्ये तु निर्वचनसमर्थनाशयेन स्वपार्श्वे एवाविद्धभुजभ्रमणवर्तनात्मकमनयो रूपमाहुः ।

अथोरोमण्डलिनौ—उद्वेष्टित इति । चकारसन्नियोगेन यौगपद्यमाह । उरस इति पञ्चमी । तत आरभ्य पार्श्वक्षेत्रे भ्रमितावेकस्यागमनस्य परस्य गमनमिति वर्तनया । षष्ठीत्यन्ये वदन्तः तत्रैव स्थानमित्याहुः । ऊर्ध्वपार्श्वोरोमण्डलिषु हंसपक्षावित्यपरे वर्तयन्ति ॥२०५॥

अथोरःपार्श्वमण्डलौ—अलपल्लवाकारालाविति । वक्षोदेशात उत्तानो हस्तः सस्तम्भोऽलपल्लवसस्थानदायिना व्यावर्तितकरणेन निष्कृष्यते । तत्समकाल च पार्श्वप्रसारितभुजौ । द्वितीयो हस्ततर्जन्याद्युद्वेष्टितसन्निवेशेनारालरूपदायिना वक्षोदेशमानीयते पुनरेवमिति । उरसि अर्धमेको हस्तः पार्श्वे च द्वितीयो मण्डलवद्गतागतक्रमेण कुरुत इति तावुक्तौ ॥२०६॥

अथ मुष्टिकस्वस्तिकौ—हस्तौ तु मणिबन्धान्त इति । एकः कुञ्चितोऽरालवर्तनया अपरोऽञ्चितोऽलपल्लववर्तनया पुनरङ्गपर्याय इत्येव वर्तनानन्तरं खटकामुखाभ्यां स्वस्तिक इति पारम्पर्येण मुष्टिप्रभवत्वात्खटकस्य मुष्टिकस्वस्तिकव्यपदेशो मुष्टिशिखरकपित्थखटकानामन्यतमप्रयोगानुज्ञानार्थमिति तद्विद ॥२०७॥

अथ नलिनीऽपद्मकोशाविति । पद्मकोशौ सम्मुखौ श्लिष्टमणिबन्धौ । ततोऽप्येकस्य कनीयसी समुखी अपरस्याङ्गुष्ठ समुख क्रियया परिवर्तनमिति केचित् ।

---

१ KSS द्वितीयश्च विचेष्टित ।

२. KSS omits हि ।

३. NS. अरालपल्लवकरा ।

४. KSS. कटका ।

५. KSS. व्यावर्त ।

करावुद्वेष्टिताग्रौ तु प्रविश्यायालपल्लवौ ।
ऊर्ध्वप्रसारितावि‍द्धौ 'कर्तव्यावुल्बणाविति ॥२०९॥

पल्लवौ च शिरोदेशे सम्प्राप्तौ ललितौ स्मृतौ ।
कूर्परस्वस्तिकगतौ लताख्यौ वलिताविति ॥२१०॥

करणे तु प्रयोक्तव्यौ नृत्तहस्तौ विशेषत ।
तथार्थाभिनये चैव पताकाद्या प्रयोक्तृभि ॥२११॥

सङ्करोऽपि भवेत्तेषां प्रयोगोऽर्थवशात्पुन ।
प्राधान्येन पुन. सञ्ज्ञा नाट्ये नृत्ते करेष्विह ॥२१२॥

इद त्वत्र युक्तम् – व्यावृत्तेन परिवृत्तौ यदा पद्मकोशाविति सङ्गति । अस्मिन् मुष्टिक एव स्वस्तिकक्षेत्रे करौ कृत्वा द्वयोरपि यदा व्यावर्तितकरणेन कनिष्ठादीना परिवर्तनमन्योन्यपगाढ मुक्तना तदन्तर पद्मकोशद्वय तदा । नलिन्यामनेककमल-ममवादिद नाम ॥२०८॥

अथोल्बणौ । करावुद्वेष्टिताग्राविति । वक्ष क्षेत्रादुद्वेष्टितप्रधानौ हस्तौ विधायोर्ध्वस्कन्धक्षेत्रे प्रसारितावाविद्धौ च स्कन्धाभिमुखप्रचरदङ्गुलीकावलपल्लवौ भवतस्तदोल्बणौ । हर्षपरवशा चित्तवृत्ति सूचयन्त इत्युल्बणौ ॥२०९॥

अथ ललितौ पल्लवौ चेति । अलपल्लवावेव तु शिर क्षेत्रप्राप्तौ ललितौ ललितौ चातुरश्र्येणाङ्गुलालित्योपादानात् ।

अथ वलितौ – कूर्परस्वस्तिकगताविति । कूर्परस्थान स्वस्तिकौ लताहस्तौ बाह्वोर्वलनाद्वलितौ । इति शब्द एवप्रकारवर्तनान्तरसूचकः ॥२१०॥

करणसश्रयान्करान् वक्ष्यामोति । करणामनत्वाद्विशेषणभागस्यैव सश्रियमाणस्य करणस्य प्रवचन फलति । यथा लोहितोष्णीषा ऋत्विज प्रचरन्तीति वचनान्तरादृत्विजा प्रचारलाभात् द्वाविति औविभक्तिरूपपदार्थविधानपरेति । करणमिति करणानि इति अर्थे पाठ । यत् क्रियते सम्पाद्यते बलादेवाभिनयविशेषो येनाङ्गुलितुलनक्रियाविशेषेण तत्करणम् । स्वसनाम्नो निरावादृशा, परिसमाप्त्यभावे तु वर्तनाया शिराग्रतादृक्षा । तदेवेदमङ्गहारविदस्त्रोटनमङ्गस्येति व्यवहरन्ति । तेन येषु हस्तेषु नन्द्यावर्ते कुञ्चन तत्परालवत् क्रिया, यथा मुकुलचतुरमुखादिषु । एवमन्यदुत्प्रेक्ष्यम् । एतावस्य तु सर्वेषामेव कार्यकरणतया साधारण्य

१· KSS, NS विज्ञेयौ ।

विप्रुता संयुताश्चैव नृत्तहस्ताः प्रकीर्तिताः ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि करान् करणसंश्रयान् ॥२१३॥

सर्वेषामेव हस्तानां नाट्यहस्तनिदेशिभिः ।
विधातव्या प्रयत्नेन करणं तु चतुर्विधम् ॥२१४॥

अपवेष्टितमेकं स्यात् उद्वेष्टितमथापरम् ।
व्यावर्तितं तृतीयं तु चतुर्थं परिवर्तितम् ॥२१५॥

आवेष्ट्यन्ते यदङ्गुल्यस्तर्जन्याद्या यथाक्रमम् ।
अभ्यन्तरेण करणं तदावेष्टितमुच्यते ॥२१६॥

उद्वेष्ट्यन्ते यदङ्गुल्यः तर्जन्याद्या बहिर्मुखम्[1] ।
क्रमशः करणं विप्रास्तदुद्वेष्टितमुच्यते ॥२१७॥

[2]आवर्त्यन्ते कनिष्ठाद्या [3]ह्यङ्गुल्योऽभ्यन्तरेण तु ।
यथा[4] क्रमेण करणं तद् व्यावर्तितमुच्यते ॥२१८॥

सर्वप्रकृतित्वम् । तत एव प्राधान्यात् पताकव्यपदेश । नाट्यशब्देनाभिनयनहस्ताः नृत्तशब्देन नृत्तहस्ता सूचिताः । अभ्यन्तरेण तलसमुखत्वेन बाह्यपार्श्वात् देह प्रति वक्ष-क्षेत्रपर्यन्तप्राप्त्या । अतो वैपरीत्येन कनिष्ठाद्यावर्तत बहिर्मुखत्व वक्ष क्षेत्रात् बहिर्निर्गमन इति तलसंमुखत्वमेवाभ्यन्तरत्वम् । एतद्विपर्यासेन बाह्यता ॥२११-२१८॥

ननु किमेतैरावेष्टिताद्यैरित्याशङ्क्य एतेषा साधनतमत्व दर्शयति — नृत्तेऽभिनय-प्रयोगे चेति । नृत्ते नाट्ये च करणानि प्रकर्षेण योजयेत् । केन हेतुनेत्याह पाणिभिरिति, यतो वर्तना जाता सन्यजनकास्च पूर्वपश्चाद्भाविरवेन । पाणयो नृत्तनाट्यहस्ता । कथ प्रयोजयेदित्याह—मुखभ्रूनेत्रयुक्तानीति । यतो हि वर्तना धावन्ति तत एव मुखादीनीति तात्पर्यम् । नेत्रभ्रूमुखरागाः यैर्व्यञ्जिता इति त्रियमभिनयेषु पूरणार्था प्रक्रिया । इयं तु वर्तनास्वित्यपौनरुक्त्यम् ॥२१९॥

---

१. KSS. तर्जन्या बहिर्मुखाः ।
२. KSS. आवर्तन्ते ।
३. GOS. omits हि
४. KSS. यत् ।

उद्वर्त्यन्ते कनिष्ठाद्या बाह्यतः[1] क्रमशो यदा।
अङ्गुल्यः करण विप्रास्तदुक्त परिवर्तितम् ॥२१९॥

नृत्तेऽभिनययोगे वा पाणिभिर्वर्तनाश्रयं।
मुखभ्रूनेत्रयुक्तानि करणानि प्रयोजयेत् ॥२२०॥

[2]तिर्यक्तयोर्ध्वंसस्थो ह्यधोमुखश्चाञ्चितोऽपविद्धस्तु।
मण्डलगतिस्तथा स्वस्तिकश्च पृष्ठानुसारी च ॥२२१॥

उद्वेष्टितः प्रसारित इत्येते वै स्मृताः प्रकारास्तु।
बाह्वोरिति करणगता विज्ञेया नित्य नृत्तप्रयोक्तृभि. ॥२२२॥

हस्तानां करणविधिर्मया समासेन निगदितो विप्राः।
अत ऊर्ध्वं व्याख्यास्ये हृदयोदरपार्श्वकर्माणि[3] ॥२२३॥

आभुग्नमथ निर्भुग्न तथा चैव प्रकम्पितम्।
उद्वाहित सम चैव उर पञ्चविध स्मृतम् ॥२२४॥

बाहुलग्नत्वादङ्गुलिक्रियायास्तद्भेदानाह तिर्यक्तयोर्ध्वसस्य इत्यादि। तिर्यगिति पार्श्वगत्या, उर्ध्वसस्थ शिरसोऽप्युपरि गच्छन्, अधोमुखो भुवमाश्लिष्यन्, अञ्चितो वक्षोदेशान्निष्क्रम्य शिरःक्षेत्रमेव प्रयागत, अपविद्धो मण्डलगते सर्वतो भ्रमन्। पृष्ठ स्वकायस्यानुसरतीति पृष्ठानुसारी ॥२२०॥ उद्वेष्टितोमणिबन्धनवर्तनया निष्क्रामणम् प्रसारितस्य तु स्पष्टमेवभ्रमनुधावन्। एतेषु करणेषु चतुर्दुतमध्यविलम्बितादिवैचित्र्येण बाहुपर्यायेण च समस्तानि योजनया यदा नियुज्यन्ते तदा पातवर्तनादिशतसहस्राण्यत्रैवान्तर्भूतानीति यदेके चत्वारिंशतमन्ये षडमाहुस्तन्मिथ्यैव। तदाह करणगता विशेषा अवश्य ज्ञातव्या इति। नित्यमेतद्व्यतिरिक्तप्रयोजनाभावात् ॥२२१-२२२॥

अथोरस कर्माण्याह—आभुग्नमित्यादि ॥२२३॥ निम्नमिति ससङ्कोचम्। क्वचिदिति मध्ये मध्ये, ईषत् शिथिलम्। निरवष्टम्भ कृत्वा ह्याभुग्नावथ पतन्ताविवांसौ ॥२२४॥ यत्र शीतेनापि विना शीतस्पर्शे। एवमेव मार्गे भ्रमणमिति

---

१ KSS बाह्यत.

२. KSS. तिर्यगूर्ध्वगत चैव तथाऽधोमुख एव च।

३. KSS. ends here 9th chapter.

निम्नमुन्नतपृष्ठं च [1]व्याभुग्नांसं श्लथं क्वचित् ।
आभुग्नं तदुरो ज्ञेयं कर्म चास्य निबोधत ॥२२५॥

सम्भ्रमविषादमूर्च्छाशोकभयव्याधिहृदयशल्येषु[2] ।
कार्यं [3]शीतस्पर्शे वर्षे [4]लज्जान्वितेऽर्थवशात् ॥२२६।

स्तब्धं[5] च निम्नपृष्ठं च निर्भुग्नांसं समुन्नतम् ।
उरो निर्भुग्नमेतद्धि कर्म चास्य निबोधत ॥२२७॥

स्तम्भे मानग्रहणे विस्मयदृष्टे च सत्यवचने च ।
अहमिति च दर्पवचने गर्वोत्सेके[6] तु कर्तव्यम् ॥२२८॥

[[7]दीर्घनिश्वसिते चैव जृम्भणे मोटने तथा ।
बिब्वोके च पुनः स्त्रीणां तद्विज्ञेयं प्रयोक्तृभिः] ॥२२९॥

ऊर्ध्वोत्क्षेपैरुरो [8]यत्र निरन्तरकृतं कृतम् ।
प्रकम्पितं तु [9]विज्ञेयमुरो नाट्यप्रयोक्तृभिः ॥२३०॥

हसितरुदितादिसंभ्रमभयश्वासव्याधिपीडितार्थेषु ।
नानाभावोपगतं कार्यमुरो नाट्ययोगेषु ॥२३१॥

हसितरुदितेषु कार्यं श्रमे भये श्वासकासयोश्चैव ।
हिक्कादुःखे च तथा नाट्यतत्त्वैर्यथायोगम् ॥२३२॥

वर्षं इत्युक्तम् ॥२२५॥ सम्यगुन्मिलितं कृत्वा निष्क्रान्तौ मुद्रौ भुग्नावंसौ यत्र ॥२२६॥
हिक्का स्पष्टम् ॥२३०॥

---

१. NS., KSS व्याभुग्नं संश्लथं ।
२. NS शिल्पेषु ।
३. KSS तेन स्पर्शे ।
४. KSS लज्जायिते ।
५. NS स्वच्छं ।
६. KSS गर्वोत्साहे तु ।
७ KSS does not read it
८. KSS यत्तु ।
९ KSS विज्ञेयमुरो ।

उद्वाहित'मूर्ध्वगतमुरो ज्ञेय 'प्रयोक्तृभि ।
वीर्धाच्छ्वसनता लोके जृम्भणादिषु चेष्यते ॥२३३॥
सर्वं ,ससौष्ठवंरङ्गं'श्चतुरस्रकृतं कृतम् ॥
'उरः समं तु विज्ञेय स्वस्य सौष्ठवसयुतम् ॥२३४॥
एतदुक्तं मया सम्यगुरसस्तु विकल्पनम् ।
अत 'ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि पार्श्वयोरिह लक्षणम् ॥२३५॥
नत समुन्नतं चैव प्रसारितविवर्तिते ।
'तथापसृतमेवं तु पार्श्वयो कर्म पञ्चधा ॥२३६॥
'कटिर्भवेत्तु ध्याभुग्ना पार्श्वमाभुग्नमेव च ।
तथैवापसृतास च किञ्चित्पार्श्वनत स्मृतम् ॥२३७॥
'तस्यैव चापर पार्श्वं विपरीत तु पूजितं ।
कटीपार्श्वभुजांसैश्चाभ्युन्नतं रत भवेत् ॥२३८॥
आयामनावुभयतः पार्श्वयो स्यात् प्रसारितम् ।
'परिवर्तात्त्रिकस्यापि विवर्तितमिहेष्यते ॥२३९॥
'विवर्तितापनयनाद् भवेदपसृत पुन ।
पार्श्वलक्षणमित्युक्त विनियोग निबोधत ॥२४०॥
उपसर्पे नत कार्यमुन्नत चापसर्पणे ।
प्रसारित प्रहर्षादौ परिवृत्ते विवर्तितम् ॥२४१॥
'विनिवृत्ते त्वपसृतं पार्श्वमर्थवशाद्भवेत् ।
एतानि पार्श्वकर्माणि जठरस्य निबोधत ॥२४२॥

शिष्टकटीत्रिकस्कन्धकर्माणि पार्श्वकर्माणीति ॥२४०॥

---

१ GOS. तूर्ध्वकृत ।
२ KSS प्रयोगत ।
३. GOS' पर ।
४ KSS तथा पसृतमेव ।
५. GOS. कटी ।
६. GOS नतस्यैवापर ।
७ KSS, NS परिवर्ति ।
८. NS विवर्तितोऽनयनात् KSS विवर्तितापनयनात् ।
९ KSS परिवर्तो ।

क्षामं खल्वं च पूर्णं च संप्रोक्तमुदरं त्रिधा ।
तनु क्षामं मतं खल्वं पूर्णमाध्मातमुच्यते ॥२४३॥

क्षामं हास्येऽथ[1] रुदिते निःश्वासे जृम्भणे भवेत् ।
व्याधिते तपसि श्रान्ते क्षुधार्ते खल्वमिष्यते ॥२४४॥

पूर्णमुच्छ्वसिते स्थूले व्याधितात्यशनादिषु ।
इत्येतदुदरं प्रोक्तं कट्या कर्म निबोधत ॥२४५॥

अन्ये तु क्षामं खल्लं समं पूर्णमुदरं स्याच्चतुर्विधम् ।
छिन्ना चैव निवृत्ता च रेचिता कम्पिता तथा ।
उद्वाहिता चैव कटी नाट्ये नृत्ते च पञ्चधा ॥२४६॥

कटी मध्यस्य वलनाच् छिन्ना सपरिकीर्तिता ।
पराङ्मुखस्याभिमुखी निवृत्ता स्यान्निवर्तिता ॥२४७॥

सर्वतो भ्रमणाच्चापि विज्ञेया रेचिता कटी ।
तिर्यग्गतागता क्षिप्ता[2] कटी ज्ञेया प्रकम्पिता ॥२४८॥

नितम्बपार्श्वोद्वहनात् शनैरुद्वाहिता कटी ।
कटीकर्म मया प्रोक्त विनियोगं निबोधत ॥२४९॥

छिन्ना व्यायामसंभ्रान्तव्यावृत्तप्रेक्षणादिषु ।
निवृत्ता वर्तने चैव रेचिता भ्रमणादिषु[3] ॥२५०॥

कुब्जवामननीचानां गतौ कार्या प्रकम्पिता ।
स्थूलेषूद्वाहिता योज्या स्त्रीणां लीलागतेषु च ॥२५१॥

कम्पनं वलनं चैव स्तम्भनोद्वर्तने तथा ।
निवर्तनं च पञ्चैतान्यूरुकर्माणि कारयेत् ॥२५२॥

नमनोन्नमनात्पार्ष्ण्योर्मुहुः स्यादूरुकम्पनम् ।
गच्छेदभ्यन्तरं जानु[4] यत्र तद्वलनं स्मृतम् ॥२५३॥

स्तम्भनं चापि विज्ञेयमपविद्धक्रियात्मकम् ।
वलिताविद्धकरणादूर्वोरुद्वर्तनं स्मृतम् ॥२५४॥

गतेषु तदुक्तमपविद्धक्रियात्मकमिति निष्क्रियत्वमिति यावत् ॥२५४॥

---

१. KSS. हास्ये च ।
२. GOS. क्षिप्तं ।
३. KSS. भ्रमणेषु च ।
४. KSS. NS अभ्यन्तराज्जानु ।

पार्ष्णिरभ्यन्तं गच्छेद्यत्र तत्तु निवर्तनम् ।
गतिष्वधमपात्राणां भये चापि हि कम्पनम् ॥२५५॥

वलनं चैव कर्तव्यं स्त्रीणां स्वैरपरिक्रमे ।
साध्वसे च विषादे च स्तम्भनं तु प्रयोजयेत्[1] ॥२५६॥

व्यायामे ताण्डवे चैव कार्यमुद्वर्तनं बुधैः ।
निवर्तनं तु कर्तव्यं सम्भ्रमादिपरिभ्रमे ॥२५७॥

[2]यथादर्शनमन्यच्च लोकाद् ग्राह्यं प्रयोक्तृभिः ।
इत्यूरुलक्षणं प्रोक्तं जङ्घायास्तु निबोधत ॥२५८॥

आवर्तितं नतं क्षिप्तमुद्वाहितमथापि च ।
परिवृत्तं तथा चैव जङ्घाकर्माणि पञ्चधा ॥२५९॥

वामो दक्षिणपार्श्वेन दक्षिणश्चापि वामतः ।
पादो यत्र व्रजेद्विप्रा' ¹ तदावर्तितमुच्यते ॥२६०॥

जङ्घास्वस्तिकयोगेन क्रमादावर्तितं नयेत् ।
जानुनः [3]कुञ्चनाच्चैव नतं ज्ञेयं प्रयोक्तृभिः ।

[4]विक्षेपाच्चैव जङ्घायाः क्षिप्तमित्यभिधीयते ॥२६१॥
[[5]नतं स्याज्जानुनमनात् क्षिप्तं विक्षेपणाद् बहिः] ।

उद्वाहितं च विज्ञेयमूर्ध्वमुद्वाहनादपि ।
प्रतीपनमनं यत्तु परिवृत्तं तदुच्यते ॥२६२॥

आवर्तितं प्रयोक्तव्यं [6]विदूषकपरिक्रमे ।
नतं चापि हि कर्तव्यं स्थानासनगतादिषु[7] ॥२६३॥

बहिः पार्ष्णिक्षेपाच्च पतनमाविद्धमूरो वर्तनं । करणं इति क्रियायां सत्यामित्यनेन पुनः पुनः पार्ष्ण्योः पतनम् । पादतलाग्रात्तु स्थानं च कर्तव्यमिति

---

१ GOS. सम्प्रयोजयेत् ।
२. KSS. तथा दर्शन…।
३ KSS. कुञ्चन ।
४. KSS. विक्षेप ।
५ KSS. does not read it.
६ KSS., NS सम्भ्रमादि ।
७. NS. गमादिषु ।

क्षिप्तं व्यायामयोगेषु ताण्डवे च प्रयुज्यते ।
तथा चोद्वाहितं [1]कुर्यादाविद्धगमनादिषु ॥२६४॥

ताण्डवेषु प्रयोक्तव्यं परिवृत्तं प्रयोक्तृभिः ।
इत्येतदङ्गयो कर्म पादयोस्तु निबोधत ॥२६५॥

उद्घट्टितः समश्चैव तथाग्रतलसञ्चरः ।
अञ्चित [2]कुञ्चितश्चैव पाद पञ्चविध स्मृत ॥२६६॥

स्थित्वा पादतलाग्रेण पार्ष्णिर्भूमौ निपात्यते ।
यस्य पादस्य करणे भवेदुद्घट्टितस्तु सः ॥२६७॥

[3]अयमुद्वेष्टितकरणे त्वनुकरणार्थं प्रयोगमासाद्य ।
द्रुतमध्यमप्रचारः सकृद्वसकृद्वा प्रयोक्तव्यः ॥२६८॥

स्वभावरचिते भूमौ समस्थाने च यो भवेत् ।
[4]सम. पाद स विज्ञेयः स्वभावाभिनयाश्रय. ॥२६९॥
[5]स्थिरस्वभावाभिनये नानाकरणसंश्रये ।

चलितश्च पुनः कार्यो विधिज्ञैः[6] पादरेचिते ॥२७०॥
[7]समस्यैव यदा पार्ष्णिः पादस्याभ्यन्तरे भवेत् ।
बहिः पार्श्वस्थितोऽङ्गुष्ठस्त्र्यश्रपादस्तु स स्मृतः ॥२७१॥
त्यक्त्वा (कृत्वा ?) समपदं स्थानमश्वक्रान्ते तथैव च ।
स्याद्विगलवादिष्वर्येषु त्र्यश्रः पादो यथाविधि ॥२७२॥
यस्यैव समपादस्य पार्ष्णिरभ्यन्तरे भवेत् ।

दर्शयति । ऊर्ध्वकृतस्य घट्टनादुद्घट्टितं । उद्वेष्टितस्य यत्करणमुद्वेष्ट्यन्ते यदङ्गुल्य इत्यादि तदेव बाहुल्यमंभेदादबहुधा । तत्रास्य प्रयोग इति वर्तनाश्रयो विनियोग. । केचित्तु [illegible] प्रयोगमासाद्यानुकरणार्थमस्यास्य प्रयोग इत्यूचु यथा विक्रमोर्वशीयादौ पुरूरवःप्रभृते । एतेन नाट्यविषयो विनियोग उक्त । अग्रणे तलेन च सञ्चरत इति ॥२६६॥

१. GOS कार्यम् ।
२. NS कुञ्चित सूचीपाद. षोढा प्रकीर्तित ।
३ KSS, NS. अयमुद्घ‌ु · ट्टितकरेणत्र ।
४. GOS, समपाद ।
५. KSS स्थिर: स्वभाव ।
६ KSS, NS. विक्षेप: ।
७. KSS, NS do not read verses समस्यैव to संश्रय. ।

स्यथपाद' स विज्ञेयः स्थानकादिषु सथय: ॥२७३॥
उत्क्षिप्ता तु भवेत्पार्ष्णिः प्रसृतोऽङ्गुष्ठकस्तया ।
अङ्गुल्यश्चाञ्चिता सर्वा 'पादेऽग्रतलसञ्चर ॥२७४॥

तोदननिकुट्टने स्थितनिशुम्भने भूमिताडने भ्रमणे ।
विक्षेपविविधरेचकपार्ष्णिकृतागमनमेतेन ॥२७५॥

पार्ष्णिर्यस्याञ्चिता भूमौ पादमग्रतल तथा ।
अङ्गुल्यश्चाञ्चिता सर्वा स पादस्त्वञ्चित स्मृत ॥२७६॥
'पादाग्रतलसञ्चारे वर्तितोद्वर्तिते तथा ।
'एष पादाहते कार्यो नानाभ्रमरकेषु च ॥२७७॥

उत्क्षिप्ता यस्य पार्ष्णिः स्यादङ्गुल्य कुञ्चितास्तया ।
तथा कुञ्चितमध्यश्च स पाद कुञ्चित स्मृत ॥२७८॥

उदात्तगमने चैव वर्तितोद्वर्तिते तथा ।
'उत्क्षिप्ता तु भवेत्पार्ष्णिरङ्गुष्ठाग्रेण सस्थित ॥२७९॥

वामश्चैव स्वभावस्थ सूचीपाद. प्रकीर्तित ।
'नृत्ते नूपुरकरणे प्रयोगस्तस्य कीर्त्यते ॥२८०॥

तथा तोदन प्रेरणम्, निकुट्टन तदवग्रहणम्, स्थित स्थानकादि, शुम्भन पीडन ताडन हननम्, भ्रमण मनस, विक्षेपो भूतस्यापसारणम् । विविधरेचक करपादरेचक ।२७५। अञ्चिता इति प्रसृता अञ्चितमुद्वर्तित विदूषकादिगतौ ।२७६। भ्रमरी चारी, येषु प्रयोगेषु ते भ्रमरका ।२७७। सूची पष्ठ पादमन्ये पठन्ति । नूपुरस्य पादभूषणस्य करणे बन्धने । कट्यूरुजङ्घापादकर्माण्येव परस्यामिश्रीभूतानि चैव मिश्रेण समुदिततया प्रयुज्यमानानि चारीत्युच्यन्ते । तत्समुदायस्य मण्डलभेदेन गतिनिष्पद्यत इति कट्यादिपादान्तकर्मणैव चार्य उक्ताः । अत एव तासां विनियोग पृथङ् नोक्त ॥२८०॥

---

१. GOS पादोऽग्रतलसञ्चर ।
२ KSS, NS पार्ष्णिक्षता ।
३ NS स पादोऽञ्चित उच्यते ।
४ NS. पादाग्रस्थितसचारे ।
५ NS. अनिष्ठान्तकमेचैव पादमेत प्रयोजयेत् ।
६. KSS उत्क्षिप्त ··· सस्थिता ।
७ NS नृत्तेऽन्त पुरकरणे कीर्तित ।

अतिक्रान्तक्रमे चैव पादमेतं प्रयोजयेत् ।
पादजङ्घोरुकरणं कर्म कार्यं प्रयोक्तृभिः ॥२८१॥
पादस्य करणं सर्वं जङ्घोरुकृतमिष्यते ।
यथा पादः प्रवर्त्तेत तथैवोरुः प्रवर्तते ॥२८२॥
[1]अनयोः समानकरणात् पादचारीं प्रयोजयेत् ।
इत्येतदङ्गजं प्रोक्तं लक्षणं कर्म चैव हि ॥२८३॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि चारीव्यायामलक्षणम् ॥२८४॥

[2]इति भरतीये नाट्यशास्त्रे अङ्गाभिनयो नाम नवमोऽध्यायः ।

समनन्तरं त्वध्यायत्रयं तद्विनियोगोदाहरणप्रदर्शनार्थमित्येतत्सर्वं मनसि कृत्वाह पादजङ्घोरुकरणमित्यादि । सममिति सह ।।२८१।। अत्र तु पादस्येति नाभिजङ्घोरुकरणमित्यादिकर्मभ्योऽन्यत् पादकर्मेत्यर्थः ।

एतदेव स्फुटयति यथा पाद इति ।।२८२।। अनयोरिति मध्ये अङ्गानि स्वीकृत्य अत्रैव सर्वमाङ्गिकमियतैवोक्तमिति दर्शयति इत्येतदिति ।।२८३।। अनन्तरवक्तव्यमामूत्रयति ।

अत परमिति । चारीव्यायामा लक्ष्यन्ते उदाहरणतया येनेति शिवम् ।। २८४ ।।

शिशिरतरकिरणकलिकावङ्कारविभवितभक्तभङ्गुरताप ।
अभिनवगुप्तो नवमाध्याये सन्देहताहमपनुदतति स्म ॥

इति श्रीमहामाहेश्वराभिनवगुप्ताचार्यविरचिताया नाट्यवेद
विवृतावभिनवभारत्या आङ्गिकाध्यायो नवमः ॥

---

१. NS. तयो ।

२. KSS इति भरतीये नाट्यशास्त्रे शरीराभिनयो नाम दशमोऽध्यायः ।

नाट्यशास्त्रम्

अथ दशमोऽध्यायः

एवं पादस्य जङ्घाया ऊर्वो[1] कट्यास्तथैव च ।
समानकरणे चेष्टा सा चारीत्यभिधीयते ॥१॥
[2]विधानोपगताश्चार्यो व्यायच्छन्ते परस्परम् ।
यस्मादङ्गसमायुक्तास्तस्माद्व्यायाम उच्यते ॥२॥
एकपादप्रचारो य सा चारीत्यभिसंज्ञिता ।
द्विपादक्रमणं यत्तु करणं नाम तद्भवेत् ॥३॥

अभिनवभारती

निश्चलस्थितिमद्व्योमभूचारीमद्गतिप्रदः ।
सर्वदा ध्वनिमात्रात्मा शम्भुर्विजयतात् प्रभुः ॥

चारीव्यायामलक्षणमित्युक्तम् ॥१॥

तत्र समासे सन्देहः व्यायामशब्दार्थे च । चरेर्हि करणे भावे वा औणादिक इन्, कृदिकारादक्तिन 'ङीप्' इति च चारीशब्दः प्रसिद्धार्थ इत्यभिप्रायेण सन्देहद्वयमपाकर्तुमाह— विधानोपगता इति । अन्योन्ययोजनापतिताश्चार्यो व्यायामशब्दस्यार्थ इति तात्पर्यम् । चार्य एव व्यायाम इति कर्मधारय इत्यर्थः । अस्यार्थस्तु अन्वर्थं व्यायच्छन्ते परस्परतया आयतन्ति इति । कुत्र नियम इत्याह—परस्परमिति । पूर्वा चारी परत्र नियता न तु पूर्वस्यामिति तेनाकर्मकत्वादात्मनेपदम् । परस्परोपपदाच्चेति कर्मव्यतिहारजमात्मनेपदं निषेधति, न तु आङो यमहन इति । ननु किं तन्नियमनमित्याह । विधानोपगता इति विधानेनैकस्या नियततेति अपरा उपगता बलादेवागता । नन्वेवमन्योन्याश्रयम् ? न, अङ्गेन प्रधानभूतेन केनचित्, सम्यगायुक्ता प्रयुक्ता प्रवर्तिता । यत्नायत्नापेक्षया बहुवचनम् । एतदुक्तं भवति—किंचिदङ्गं प्रधानं यत् भवति यथा हस्तौ वा अभिनये, पादौ वा गतौ, तदा तदुपयोगिनी चारी प्रधानं, तच्चारीसमुचिता च पूर्वा चारी आधीयते परया चेति परस्परनियमवत्यश्चार्यो व्यायाम इति ॥२॥

तत्र व्यायामस्य संक्षिप्तमध्यमविस्तीर्णतया भेदान्निरूपयति । एकपादप्रचारो य इति । एकस्मिन्पादेन ग्रीव्यादिप्रचारो व्याक्षिप्तः. द्विपादेति । पादशब्देन तत्प्रचारं नामेति प्रसिद्धार्थम् । तुल्यार्थाप्रसिद्धादन्यदेवेदं संज्ञात्वेनापूर्वं निरूप्यत इत्यर्थः । एष संक्षिप्तो व्यायाम अभिनयान्तरादौ ॥३॥

---

१. GOS. ऊरो. ।
२. KSS, NS. विधानोपगतः ।

करणानां समायोगः[1] खण्डमित्यभिधीयते ।
खण्डैः त्रिभिश्चतुर्भिर्वा संयुक्तं मण्डलं भवेत् ॥४॥

चारीभिः प्रसृतं नृत्तं चारीभिश्चेष्टितं तथा ।
चारीभिः शस्त्रमोक्षश्च चार्यो युद्धे च कीर्तिताः ॥५॥

यदेतत्प्रस्तुतं नाट्यं तच्चारीष्वेव संस्थितम् ।
नहि चार्या[2] विना किञ्चिन्नाट्येऽङ्गं सम्प्रवर्तते ॥६॥

तस्माच्चारीविधानस्य सम्प्रवक्ष्यामि लक्षणम् ।
या यस्मिंस्तु यथा योज्या नृत्ते युद्धे गतौ तथा[3] ॥७॥

करणानामिति बहुवचनात् त्रीणि तानि, "कपिञ्जलानालभेत" ति यथा । अन्यथा बहुत्वानियमे खण्डानां मण्डलस्य च न प्रविभागः । एष उपवर्त्यमानो मध्यमो व्यायामः, त्रिभिश्चतुर्भिरित्येतच्चतुरस्रतालाभिप्रायेण, वाग्रहणान्मिश्रणमपि सूचयन् सङ्ख्यान्तरमपि गृह्णीते । तथा हि—चतुर्थे सूचीविद्धाख्ये (११-२१) मण्डले तु पादचारीर्वक्ष्यति । सूची वामपदं दद्यात् इत्यादि । सप्तमे स्वतालाभिख्ये—'भ्रान्त्वा चारीभिरेताभिः पर्यायेणाथ मण्डलम् । पट्टसूच्य सप्तमण्डप वा इति (११-३०) दशमेऽर्द्धघर्घिका (१०-१७) इति एवमन्यत्र ॥४॥

तत्र सौविष्टत्व तावच्चारीणां दर्शयति चारीभिरिति । नृत्तं वाङ्गहारात्मकं तच्चारीभिः प्रसृतं च व्याप्तमिति प्रत्येकं चेष्टितं गतिः शस्त्रमोक्ष इति । चक्रकुन्तादि-युद्धम् । युद्धे चेति, मल्लहननादि युद्धे नियुद्धे च ॥५॥

प्रकृतेऽप्युपयोजयति—यदेतदिति । यच्छब्देन व्याख्यातधर्मपूर्वकं, एतच्छब्देन व्याख्यायमानधर्मयोगं परामृश्यत इति विस्तीर्णता नाट्यस्याह । किंचिदङ्गमिति शिरोहस्तादि, किंचिद्धि चार्या सह किंचित्पूर्वापरभावेन । संप्रवर्तत इति; स्वतत्वेन प्रवर्तते, अविरत्वेन प्रवर्तते, सम्यक् प्रवर्तते वा, इति यथा नियया वैकल्पिकोऽप्युपसर्गयोगः तथाङ्गेऽपि स्वीकारः, तत्त्व निरूप्यत इति भट्टमिश्राचार्यः ॥६॥

प्रकृताधिकारिस्वेदावहत्वाच्च न पदवाक्यविन्यस्तचिन्तनाप्रकटनमात्रलालसाःमकमतिरिति विरम्यते । लक्षणमिति उदाहरणम् । नृत्त इति यस्मिन्निति । "नपुंसक" मित्येकशेष अयेति उक्तं, वक्ष्यते चेति शेषः । करणाङ्गहारादौ । तत्र नृत्ते उक्तं, युद्धे वक्ष्यते न्यायेपूर्वमिति शेषः, गतौ च द्वादशाध्याये वक्ष्यते इत्यध्यायत्रयस्यार्थं इह सूचितः ॥७॥

---

१. KSS समायोगात् ।
२. NS चार्या ।
३. NS. reads it as तथा गतौ ।

समपादा स्थितावर्ता[1] शकटास्या तथैव च ।
अध्यर्धिका चाषगतिविच्यवा[2] च तथापरा ॥८॥
एडकाक्रीडिता बद्धा ऊरुद्वृत्ता तथाड्डिता ।
उरस्पन्दिता च जनिता स्यन्दिता चापस्यन्दिता ॥९॥
समोत्सरितमत्तल्ली मत्तल्ली चेति[3] षोडश ।
एता भौम्य स्मृताश्चार्य शृणुताकाशिकी: पुन ॥१०॥
अतिक्रान्ता ह्यपक्रान्ता पार्श्वक्रान्ता तथैव च ।
ऊर्ध्वजानुश्च सूची च तथा नूपुरपादिका ॥११॥
डोलपादा तथाक्षिप्ता[4] आविद्धोद्वृत्तसंज्ञिते ।
विद्युद्भ्रान्ता ह्यलाता च भुजङ्गत्रासिता[5] तथा ॥१२॥
मृगप्लुता च दण्डा[6] च भ्रमरी चेति षोडश ।
आकाशिक्य स्मृता ह्येता लक्षणं च निबोधत ॥१३॥
पार्ष्णिनिरन्तरकृतैस्तथा समनखैरपि ।
समपादा स्मृता[7] चारी विज्ञेया स्थानसंश्रया ॥१४॥

तत्रोद्देशमाह—भौम्य एता इति । भूमौ भवा भौम्य:, एवमाकाशिक्य उपरिचरनाम् । स्मृता इति वेदोदाहरणेऽत्र यावत्समर्थते तावद्व्युत्पादनार्थं शिष्टा । तेनैवमयम् तेनैतन्नाशङ्कनीयम् । यदि नेद परिगणन कियता भेदेनोक्तेति न तत्र स्पष्टम् । यल्लक्षणमन्वर्थं च तद्व्याख्रियते ॥८-१३॥

अथ समपादा—ननु समपादा कथ वा चारीत्याह—स्थानसंश्रयेति यदा समपाद एव स्थानान्तर गच्छति तदा चरणाच्चारी भवत्येव योग्यतया तथा व्यपदेशादिति भाव: ॥१४॥

अथ स्थितावर्ता – भूमिपृष्ठेनेति । अग्रतलसञ्चरेणाभ्यन्तरमण्डल द्वितीयपार्श्वजानुस्वस्तिकान्त, पुन: शब्दो विशेष द्योतयन् सन्निवेशयोगमाह । तेन स चेत्

---

१. KSS, NS. स्थिता वार्ता ।
२. KSS, NS. विच्यवाचा ।
३. KSS, चापि ।
४. KSS. NS. व्याविद्धोद्पुतसंज्ञिते । BHU व्याविद्धोद्वृत्तसंज्ञिते ।
५. NS. भुजङ्गनासिता ।
६. BHU. दण्डपादा ।
७. GOS तु सा ।

भूमिघृष्टेन पादेन कृत्वाभ्यन्तरमण्डलम् ।
पुनस्तत्साद्येदन्यं स्थितावर्ता[1] तु सा स्मृता ॥१५॥

निषण्णाङ्गस्तु चरणं प्रसार्य तलसञ्चरम् ।
उद्वाहितमुरः कृत्वा शकटास्यां[2] प्रयोजयेत् ॥१६॥

सव्यस्य पृष्ठतो वामश्चरणस्तु यदा भवेत् ।
तस्यापसर्पणं[3] चैव ज्ञेया साध्यर्धिका बुधैः ॥१७॥

पादः प्रसारितः सव्यः पुनश्चैवोपसर्पितः ।
वामः सव्यापसर्पी च चाषगत्यां विधीयते ॥१८॥
[4]विच्यवात् समपादाया विच्यवा सम्प्रयोजयेत् ।
निकुट्टयंस्तलाग्रेण[5] पादस्य धरणीतलम् ॥१९॥

स्वस्तिकत्वेन श्लिष्टस्ततो द्वितीयमुत्सारयेत् स्वपार्श्वं वर्षयेदेतस्य स्थानमपरस्यामिति तथा ॥१५॥

अथ शकटास्या—निषण्णाङ्गस्त्विति । प्रयत्नधृतपूर्वकाय इत्यर्थः । शकटमसनीय शेष्य यथा । एकस्मिन् पादे समेऽङ्गुल्यञ्चित पश्चेतर कृत्वा जानुन कुञ्चने जङ्घा प्रसारणे च स्वपार्श्वे च व्यथितजसञ्चरस्थापनं तु निरोधन रेचनमिवेति केचिदेनामाहुः । एतच्च लक्षण लक्ष्यार्थासङ्गतमेव ॥१६॥

अथाध्यर्धिका सव्यस्येति दक्षिणस्य । पृष्ठत इति पार्ष्णिदेशे । तस्येति दक्षिणस्योपसर्पणे स्वपार्श्वाभिव्यथिततया स्थितिः । अव्यतिरेकेति अध्यर्धनालान्तरत्वादयो मन्तव्या । एतस्य पूर्णा गतिरन्यस्य पादस्य पूर्णार्धिकेत्यन्ये । करणप्राधान्याच्चैवमुक्त वामस्यापि पृष्ठसङ्गतमेव ॥१७॥

अथ चाषगति सव्य इति सव्योऽपसर्पत्येव, सर्वत्र प्रसारित इति तालमात्रमग्रत, पुनः स एवापसर्पितो द्वितालमात्रं पश्चान्नीतः, वाम सव्येन सहापसर्पति । किञ्चिदुत्प्लुत्य सव्यवामावपसर्पतः श्लिष्टतरश्चेति सत्रासमपसर्पणादौ चाषस्येव गति, चाषगतिः । सव्योपसर्पी चेत्यन्ये पठन्ति, तत्र सव्योसपशब्दयो. श्लिष्टत्वमपसर्पण चार्थः ॥१८॥

अथ विच्यवा—पादस्येति पादयोरित्यर्थः ॥१९॥

---

१ NS, KSS. स्थिता वार्ता ।
२. KSS., शकटास्यं ।
३. KSS, NS तस्योपसर्पण BHU. तस्योपसर्पणे ।
४. KSS, NS. वीच्यवात् समपादायां विच्यवा सम्प्रयोजयेत् ।
५. KSS, NS. तथाग्रेण ।

तलसञ्चरपादाभ्यामुत्प्लुत्य पतनं तु यत् ।
पर्यायशश्च[1] क्रियते एडकाक्रीडिता तु सा ॥२०॥

अन्योन्यजङ्घासवेधात् कृत्वा तु स्वस्तिकं तत: ।
उरुभ्यां वलनं यस्मात् सा बद्धा चार्युदाहृता ॥२१॥

तलसञ्चरपादस्य पार्ष्णिर्बाह्योन्मुखो यदा ।
जङ्घाञ्चिता तयोद्वृत्ता ऊरुद्वृत्तेति सा स्मृता ॥२२॥

अग्रत: पृष्ठतो वापि[2] पादस्तु तलसञ्चरः ।
द्वितीयपादो निघृष्ट: यस्यां[3] स्याददड्डिता तु सा ॥२३॥

अथैलकाक्रीडिता=उत्प्लुत्य, किंचिदेकवार, सविषगुल्फदेशेभ्य पुनरुत्प्लुवि जङ्घान्तरेणैवमिति पर्यायशः पतनं यत्र चार्या सा अजकागमितुल्यत्वादेड-काक्रीडिता ॥२०॥

अथ बद्धा—केवलयोरेवोर्वोर्वलनं स्थित एव जङ्घास्वस्तिक इति बद्धा केचिदाहु । अन्ये तु स्वस्तिकापसरणेन पादतलाग्रयोर्मण्डलभ्रमणपूर्वकं यत् स्वस्व-पार्श्वगमनं तदूरुबन्धनमाहु । जङ्घयो सबन्धनादभुवद्धा ॥२१॥

अथोरुद्वृत्ता—अग्रतलसञ्चरस्य पादस्य सबन्धिनो पार्ष्णिद्वितीयपादपृष्ठभागो-न्मुखी यदा भवति जङ्घा च तथा उद्वृत्ता तदा जानुनमनादाकुञ्चिता, द्वितीयजङ्घा-सम्मुख वलनात् । ऊरोरूर्ध्वविवर्तनात् लज्जेर्ष्यादिविषया उरुद्वृत्ता । अन्ये तु पार्ष्णिद्वितीयपादाग्रतलसञ्चरबाह्योन्मुखीत्याहु ॥२२॥

अथाड्डिता –अग्रत इति । अपिस्समुच्चये, वा पर्याये । तेन समस्थित एकोऽग्र-तलसञ्चर: पाद द्वितीय क्रमादग्रे पृष्ठे च निघृष्ट श्लिष्ट कार्य इति अड्डिता, पादस्य स्वस्थानातिक्रमणात् । अड्ड अतिक्रमहिंसयोरित्यस्य इतीव रूपम् पठन्ति, सत्त्व च ॥२३॥

अथोत्स्पन्दिता—बाह्येन कनिष्ठाङ्गुलिभागेन अभ्यन्तराङ्गुष्ठभागेन निवर्तते चेद्भाभ्या पादाभ्यां गमागम कुरुते । किमवधीत्याह—पादरेचितस्यापसारम्, घोमा-

---

[1] KSS, NS पर्यायत ।

[2] NS. चापि ।

[3] KSS, यत्र ।

शनैः पादौ निवर्तेत[1] बाह्येनाभ्यन्तरेण च ।
चक्रवत्तानुसारेण सा चार्युत्स्यन्दिता स्मृता ॥२४॥

मुष्टिहस्तश्च वक्षस्य करोऽन्यश्च प्रवर्तित ।
तलसञ्चरपादश्च जनिता चार्युदाहृता ॥२५॥

पञ्चतालान्तरं पादं प्रसार्य स्यन्दितां न्यसेत् ।
द्वितीयेन तु पादेन तथापस्यन्दितामपि ॥२६॥

तलसञ्चरपादाभ्या[2] घूर्णमानोपसर्पणैः ।
[3]समोत्सरितमत्तल्ली व्यायामे समुदाहृताः ॥२७॥

पेक्षयोत्क्रान्तमस्याम् । यन्वथा. प्रत्यावर्तनरूपस्यन्दितश्च तत्तु यन्त्रादियमुत्स्यन्दिता । रेचकं नृत्तहस्तमत्र केचिदाहुः ॥२४॥

अथ जनिता—तलसञ्चरपादः प्रवर्तित इति । एतदेवाम्या. स्वरूप मुष्टेर्वक्षोगामित्व हस्तान्तरस्य च प्रवर्तनमितिवक्तव्यतामात्रम् । समस्तगतीनामियं वर्तनं करोति प्रारम्भरूपत्वादिति जनिता ॥२५॥

अथ स्यन्दितापस्यन्दिते - क्रमसमो निषण्णोऽद पादो दक्षिणस्तु पञ्चतालान् प्रसारित. 'वर्म्येव दक्षिणं पादं पञ्चतालान् प्रसारित । तत्र स्मृतो मध्यमया इति । सा स्यन्दिता प्रसारणधर्मत्वात् । एतद्विपर्ययादपस्यन्दितेति । अङ्गविपर्ययाच्च लब्धाप्येषा प्रयोगे साहचर्यनियमस्थापनार्थं पुनर्निरूपिता । वार्मोदप्रत्यालीढयोस्तु पादद्वयमपि स्थिरसंस्थानं मन्दरजोवित्व यद् वक्ष्यते मण्डलेन प्रयोजयेत् ।१०-६६। स्यन्दितायास्तु नैवमिति शेष । स्थानस्य स्थितिप्रधानता चार्यास्तु गतिप्रधानतेत्यपि विशेषः ॥२६॥

अथ समोत्सरितमत्तल्ली—तलसञ्चरयोगेन जङ्घास्वस्तिकाभ्यन्तरे पदान्यस्य तदेव च द्वितीयतलसञ्चरं करोति ततो घूर्णमानयोस्तयोः उपसर्पणमित्यन्ये । समः अविकृत. । य यवनं रक्षणम् तत् ऊर्ध्वं सरित. गतिमान् समोत्सरितः । मदनं मत् तं मदं तनोतीति मत्तत् तस्य लयो गमन यस्यामिति मत्तल्ली । सरितशब्दो रि गतौ इत्यस्मात् क्तप्रत्यये निष्पद्यते । मदेन समाप्तौ सादेने च । मदन मत् । ततनं तत् । लयनं लीः । सर इति प्रातिपदिकात् इतचि वा सरितशब्द । सम् आ उत् सरित इत्यन्ये पठन्ति । मदेन यो न विकलीभूत रक्षार्थं चान्यतः पलायते तस्य वै द्विधा गतिरिति मध्यमदविषयेयं चारी सम्पद्यते ॥२७॥

---

१. KSS., NS. विवर्तेत ।

२. GOS पादस्य ।

३. KSS., NS. समोत्सारित ।

उभाभ्यामपि पादाभ्यां घूर्णमानोपसर्पणं ।
उद्वेष्टितापविद्धैश्च हस्तैर्मत्तल्युदाहृता ॥२८॥

एता भौम्य¹ स्मृताश्चार्यो नियुद्धकरणाश्रया² ।
आकाशकोर्ना चारीणा सम्प्रवक्ष्यामि लक्षणम् ॥२९॥

कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य पुरतः सम्प्रसारयेत् ।
उत्क्षिप्य पातयेच्चैनमतिक्रान्ता तु सा स्मृता ॥३०॥

ऊरुभ्यां वलनं कृत्वा कुञ्चितं पादमुद्धरेत् ।
पार्श्वे विनिक्षिपेच्चैनमपक्रान्ता तु सा स्मृता ॥३१॥

कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य पार्श्वेनोत्पतनं³ न्यसेत् ।
उद्घट्टितेन पादेन पार्श्वक्रान्ता विधीयते ॥३२॥

अथ मत्तल्ली—पादाभ्यामिति भूमिश्लिष्टाग्रतलाभ्यामिति जट्‌घास्वस्तिक-योगेनार्धत्र्यश्रितभागाभ्यां घूर्णमानत्वेनापसर्पणाद्वा, अगाढमदविषया चारी मत्तल्ली ॥२८।

नियुद्धकरणाश्रया इति । नियुद्धेऽनादिसिद्धा एता, करणाङ्गहारेषु च ततो नाट्ये । स्मृता इत्यनेनोपवेदसम्बन्धत्वेन वेदोऽत्र प्रमाणमिति दर्शितं विनियोग-दिक्‌प्रदर्शनं चेदं मन्तव्यम् ॥२९॥

अथातिक्रान्ता—"उत्क्षिप्ता यस्य पार्ष्णिरिति" (९-२७७) कुञ्चितं तद् द्वितीय-गुल्फक्षेत्रे कृत्वा किंचित् पुरतः प्रसार्य प्रकृतिभेदेन चतुस्तालान्तरमुत्क्षिप्याग्रेण भूमौ निपात्यत इति गन्तव्यातिक्रमादतिक्रान्ता ॥३०॥

अथापक्रान्ता—ऊरुभ्यां वलनोपलक्षिता (बद्धा) पूर्वं कृत्वा तत पादमुद्धृत्य पार्श्वे क्षिपेदित्यपक्रमणादपक्रान्ता ॥३१॥

अथ पार्श्वक्रान्ता—कुञ्चितं पादं स्वपार्श्वेनोपरि नीत्वा भूमौ पार्ष्ण्या पातय-दिति पूर्वं कुञ्चनोद्वलादेवोद्घाटितत्वं भवति, तस्य हि लक्षणं "स्थित्वा पादतलाग्रेण पार्ष्णिर्भूमौ निपात्यते" इति (९-२६६) । इयमेव पार्ष्णिचण्डघातेति प्रसिद्धा । अन्ये तु द्वितीयोद्दक्षेत्र यावदुत्क्षिप्योद्घाटितेन पातयेदित्याहु ॥३२॥

---

१. KSS NS, भूम्य ।
२. KSS, NS, नियुक्त ।
३. NS, पार्श्वेत्यानगति । KSS. पार्श्वोत्थानोद्गति GOS जानुस्तनसम ।

कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य जानुस्तनसमं न्यसेत् ।
द्वितीयं च क्रमात्[1] स्तब्धमूर्ध्वजानु प्रकीर्तिता ॥३३॥

[2]कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य जानूर्ध्वं सम्प्रसारयेत् ।
पातयेच्चाग्रयोगेन सा सूची परिकीर्तिता ॥३४॥

पृष्ठतो ह्यञ्चितं कृत्वा पादमग्रतलेन तु ।
द्रुतं निपातयेद्भूमौ चारी नूपुरपादिका ॥३५॥

कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य[3]पार्श्वात्पार्श्वं तु दोलयेत् ।
पातयेदञ्चितं चैव दोलपादा तु सा स्मृता[4] ॥३६॥

कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य आक्षिप्य[5] त्वञ्चितं न्यसेत् ।
जङ्घास्वस्तिकसंयुक्ता चाक्षिप्ता[6] नाम सा स्मृता[7] ॥३७॥

अथोर्ध्वजानु—क्रमस्तब्धमिति यथा तस्योत्क्षेपस्तथाऽस्य स्तब्धतेत्यर्थः ।३३।

अथ सूची—जानूर्ध्वं जानुपर्यन्ता जङ्घा प्रसारयेत् । यदि वा जानोरूर्ध्वमूरुपर्यन्ता जङ्घा सकला प्रसार्याग्रयोगेनापातयेदिति । सूच्याकारत्वात् सूची ॥३४॥

अथ नूपुरपादिका—पृष्ठत इति "पार्ष्णिर्यस्य स्थिता भूमौ" इत्यञ्चित (६-२७५) कृत्वा त पृष्ठत स्फिक्पार्ष्णिदलेपपर्यन्तं नीत्वा स्वपार्श्वेऽग्रतलेनाञ्चिता जङ्घा पातयेदिति । नूपुराणां झणज्झणिति शब्दजननात् स्वरितार्थत्वमनया भवति नूपुरयोजनं चेति तथोक्ता ॥३५॥

अथ दोलपादा—उत्क्षिप्येति दक्षिणक्षेत्रान्त स्वपार्श्वं नीत्वा ततोऽपि स्वपार्श्वं दोलयेदिति दोलाकारेण नयेत्, तत स्वपार्श्वे पार्ष्ण्या निपातयेत् ॥३६॥

अथाक्षिप्ता—आक्षिप्येति । अग्रतस्त्रितान्तेऽर्धपादर्धमण्डलवत् पार्श्वान्तरं नीत्वा स्वस्तिकेन पार्ष्ण्या भुवि पातयेत् ॥३७॥

---

१. GOS क्रम ।
२. KSS does not read this verse. NS reads it after पृष्ठतो etc.
३. KSS, NS पार्श्वं ।
४. GOS, NS प्रकीर्तिता ।
५. NS व्याक्षिप्य KSS स्याक्षिप्यं चाञ्चित ।
६ NS अक्षिप्ता KSS. उत्क्षिप्ता ।
७. KSS भवेत् ।

स्वस्तिकस्याग्रत पाद कुञ्चितस्तु[1] प्रसारित ।
निपतेदञ्चिताविद्ध[2] आविद्धा नाम सा स्मृता ॥३८॥
पादमाविद्धमावेष्ट्य समुत्क्षिप्य निपातयेत् ।
परिवृत्य द्वितीय च सोद्वृत्ता चार्युदाहृता ॥३९॥
पृष्ठतो वलितं पाद शिरोघृष्ट प्रसारयेत् ।
सर्वतो मण्डलाविद्ध विद्युद्भ्रान्ता तु सा स्मृता ॥४०॥
'पृष्ठ प्रसारित' पादो वलितोऽभ्यन्तरीकृत ।
पार्ष्णिप्रपतितश्चैव ह्यलाता सम्प्रकीर्तिता[4] ॥४१॥
कुञ्चित पादमुत्क्षिप्य त्र्यस्रमूरु विवर्तयेत् ।
कटिजानुविवर्ताच्च भुजङ्गत्रासिता भवेत् ॥४२॥

अथाविद्धा—विश्लिष्टजङ्घस्यैव स्वस्तिकस्य सव्यो कुञ्चित पाद प्रसारित तत आविद्धस्सन् स्वपार्श्वे द्वितीयपार्ष्णे क्षेत्रे पार्ष्ण्या पातित कार्य ॥३८॥

अथोद्वृत्ता—आविद्धमिति आविद्धचारीसम्बन्धिन कुञ्चितमित्ययमनेन आविद्धाशेपभूतेयमिति दर्शयति। आवेष्टन द्वितीयोरुक्षेत्रगपार्ष्णित्वम्। तमेव पाद-मुत्प्लुत्य भ्रमरक कृत्वा पातयेत्। ततो द्वितीयमित्यूर्ध्वं वर्तमानत्वादुद्वृत्ता ॥३९॥

अथ विद्युद्भ्रान्ता—पृष्ठत ऊरुमूलादिति केचित्। उपाध्यायास्तु पृष्ठतः पार्श्वात् पश्चाद् भागे वलित कृत्वा शिर' सश्लेषात् तद्द्वारेण सर्वत उर्ध्वाधः पार्श्वेषु मण्डलवद् भ्रमित प्रसारयेदिति विद्युद्भ्रान्ता ॥४०॥

अथालाता—पूर्व पश्चाद्भागे प्रसारितस्ततो वलनेनाभ्यन्तरीकृतो द्वितीयोरुदेशा दभिमुखतल च नीत, तत स्वपार्श्वपार्ष्ण्या पातित इति अलातचक्राकृतिरलाता ॥४१॥

अथ भुजङ्गत्रासिता—द्वितीयोरुमूलक्षेत्रान्त कुञ्चितमुत्क्षिप्य कटिजानु निवर्तनेन नितम्बसम्मुखपार्ष्णित्र्यस्रमूरु विवर्तयेत्। स्वपार्श्वगजानुकमुत्तानपादतल कुर्यादिति पादोपान्तभुजगभयभावितगतिसादृश्याद् भुजङ्गत्रासिता ॥४२॥

अथ हरिणप्लुता—अनिक्रान्तचार्युक्तकुञ्चित पादमुत्क्षिप्योत्प्लुत्य च तमेव

---

१. NS च ।
२. GOS ताविद्धमाविद्ध ।
३. NS. पृष्ठतः सर्वतः पादो वलिताऽभ्य...। GOS. पृष्ठप्रसारितः ।
४ KSS सा प्रकीर्तिता ।

अतिक्रान्तक्रमं कृत्वा समुत्प्लुत्य निपातयेत् ।
जङ्घाञ्चितोपरिक्षिप्ता सा ज्ञेया हरिणप्लुता[1] ॥४३॥

नूपुरं चरणं कृत्वा पुरतः सम्प्रसारयेत् ।
क्षिप्रमाविद्धकरणं दण्डपादा तु सा स्मृता ॥४४॥

अतिक्रान्तक्रमं कृत्वा त्रिकं तु परिवर्तयेत् ।
द्वितीयपादभ्रमणात्तलेन[2] भ्रमरी स्मृता ॥४५॥

आकाशिक्य स्मृता ह्येता ललिताङ्गक्रियात्मिकाः ।
धनुर्वज्रासिशस्त्राणां[3] प्रयोक्तव्या[4] प्रयोक्तृभिः ॥४६॥

अग्रगौ पृष्ठगौ[5] वापि ह्यनुगौ[6] चापि योगतः ।
पादयोस्तु द्विजा[7] हस्तौ कर्तव्यौ नाट्ययोक्तृभिः ॥४७॥

पातयेत् । तदनन्तरं द्वितीया जङ्घा अञ्चितपादा सती पृष्ठभागे पश्चाद्देशे क्षिप्ता कार्येति मृगप्लुतितुल्या, 'रुन्धि होदु' इत्यादौ विदूषकादेर्दृश्यते ।४३।

अथ दण्डपादा—नूपुरपादोक्तं कुञ्चितं पादं द्वितीयपार्ष्णिग्रं कृत्वाग्रतः प्रसारयेत्, कथं, क्षिप्रं कृत्वा तथा आविद्धकरणं, आविद्धस्वदेहक्षेत्रसम्मुखीकृत-जान्वग्रात् क्रिया यत्र । ऊरुजानुजङ्घस्य स्तब्धत्वेन दण्डाकारत्वाद् दण्डपादा ॥४४॥

अथ भ्रमरी—अतिक्रान्तचारीवत् कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य भुजङ्गत्रासितवत् त्र्यस्रमूरुं विवर्त्य द्वितीयपादतलभ्रमणे त्रिकं परिवर्तयेदिति सर्वशरीरपरिवर्तनद्वारेण नेमिभ्रमणाद् भ्रमरी ॥४५॥

इतिकर्तव्यताशेषं विनियोगादिकं चासां दर्शयति—ललिताङ्गक्रियात्मिका इति धनुर्वज्रेत्यादि च ॥४६॥

अथ कायशोभां निरूपयन् व्यापारविनियोगं चारीणां दर्शयति—अग्रगा-वित्यादि । इदं तात्पर्यम्—इह कदाचिद्गते प्राधान्यं, कदाचिद्धस्तव्यापारस्य, कदाचिद् द्वयोः । आद्ये पक्षे पादविक्षेपस्यानुगौ तदनुसारिणौ तत्पश्चाद्भाविनौ च हस्तौ, द्वितीये हस्तव्यापारस्यानुसारेण पश्चाद्भावेन च पादौ, तृतीये द्वयोरपि तुल्यकालनाविनियोगपारतन्त्र्येण च प्रवृत्तिः । योग औचित्यम् ॥४७॥

---

१. NS. हरिणीप्लुता ।
२. NS, चलने ।
३. KSS NS वज्रादि ।
४. NS योक्तव्याः ।
५. KSS. समगौ ।
६. KSS. Omits हि ।
७. KSS. द्विजहस्तौ ।

यतः पादस्ततो हस्तो यतो हस्तस्ततस्त्रिकम् ।
पादस्य निर्गमं[1] ज्ञात्वा तयोपाङ्गानि योजयेत् ॥४८॥

पादचार्यां यथा पादो धरणीमेव गच्छति ।
एवं हस्तश्चरित्वा[2] तु कटिदेशं समाश्रयेत् ॥४९॥

एताश्चार्यो[3] मया प्रोक्ता ललिताङ्गक्रियात्मिका ।
स्थानान्यासां प्रवक्ष्यामि सर्वशस्त्रविमोक्षणे ॥५०॥

वैष्णवं समपादं च वैशाखं मण्डलं तथा ।
प्रत्यालीढं[4] तथालीढं स्थानान्येतानि षण् नृणाम् ॥५१॥

द्वौ तालावर्धतालश्च पादयोरन्तरं भवेत् ।
तयोः समस्थितस्त्वेक त्र्यस्र[5] पक्षस्थितोऽपर ॥५२॥

कायशोभायोजनायेह अग्रे चात्राध्याये चार्यं प्रस्तुता (१०-७३) इति तत्प्राप्य यदा भवति तदा योजना कीदृशी कार्येति स्पष्टयितुमाह—यतो हस्त इति । तयेति तेनैव प्रकारेण, उपाङ्गानि भ्रूनेत्रादीनि ॥४८॥

ननु हस्तस्य क्रियाया यदि पादस्य गतिक्रिया तर्हि तद्विश्रान्तौ हस्तस्य को वृत्तान्त इत्याशङ्क्याह— पादचार्यामिति समाप्तायामिति शेष । एवकारोऽन्यसम्भावना निरस्यति । हस्त इति ॥४९॥

अर्धचन्द्रो नाट्ये, नृत्ते तु पक्षप्रद्योतौ पक्षवञ्चितावपि । पादस्य धरणीप्राप्तौ कीदृक् कायसन्निवेश इत्याशयेन स्थानका यभिधित्सु पूर्वोपसंहारपूर्वकं प्रतिजानीते— एताश्चार्य इति । ललितत्वमङ्गस्य यत इयतीभिरेव इमा उत्तानत्वे । तावानेव गति-प्रकार इति यावत् । स्थानानि भावे करणेऽधिकरणे वा व्युत्पत्त्या कायसन्निवेशाश्चार्यो उच्यन्ते । सर्वशस्त्रविमोक्षण इति साधारणो विनियोग उक्त । आसामपि चारीणां पूर्वं गतिरूपत्व, गतेश्च पश्चाद्भाविनी स्थितिरिति भाव ॥५०॥

नृणामिति स्थानकानि तु निरूपयिष्यन्त इत्यर्थ ।५१। पक्षस्थित इति पार्श्वाभिमुखाङ्गुलि । त्र्यस्र इति किंचिदग्राभिमुख्यमस्पृशत् ।५१-५२। अञ्चिता कुटिला

---

१ NS निर्गतिं ।
२ KSS, NS हस्त चरित्वा ।
३. KSS एताश्चार्या ।
४ KSS प्रत्यालीढमथालीढं ।
५ NS, KSS त्र्यस्रपार्श्वस्थितोऽपर. ।

किञ्चिदञ्चितमङ्घ्र च सौष्ठवाङ्गपुरस्कृतम् ।
वैष्णवं स्थानमेतद्धि विष्णुरत्रा[1]धिदैवतम् ॥५३॥

स्थानेनानेन कर्तव्यः संलापस्तु स्वभावजः ।
नानाकार्यान्तरापेतैर्भिरुत्तममध्यमैः ॥५४॥

[चक्रस्य मोक्षणे चैव धारणे धनुषस्तथा ।
धैर्यदानाङ्गलीलासु तथा क्रोधे प्रयोजयेत् ॥५५॥

इदमेव विपर्यस्तं प्रणयक्रोध इष्यते ।
उपालम्भकृते चैव [2]प्रणयोद्वेगयोस्तथा ॥५६॥

शङ्कासूयोग्रताचिन्तामतिस्मृतिषु चैव हि ।
दैन्ये चपलतायोगे गर्वाभीष्टेषु[3] शङ्कितेषु ॥५७॥

शृङ्गाराद्भुतबीभत्सवीरप्राधान्ययोजितम् ।]
समपादे समौ पादौ तालमात्रान्तरस्थितौ ॥५८॥

स्वभावसौष्ठवोपेतौ ब्रह्मा चात्राधिदैवतम् ।
अनेन कार्यं स्थानेन विप्रमङ्गलधारणम् ॥५९॥

रूपणे पक्षिणां चैव वर[4] कौतुकमेव च ।
स्वस्थाना स्यन्दनस्थाना विमानस्थायिनामपि ॥६०॥

जानुनमनाज्जङ्घा यत्र । सौष्ठवं मदङ्ग वदयते तेन पुरस्कृत पूजितम्, अप्रधाने वा अङ्गे सौष्ठव पुरस्कृत प्रधानम् । हि यस्मात् विष्णुरत्राधिदैवतम् तस्माद्वैष्णवम् । तेन तस्य तादृशस्य वाङ्मीप्रधानस्य सूत्रधारादे प्रयोगे स्थानकमिदम् । एवमुत्तरत्र मन्तव्यम् ।५३। एतदेवाह—स्थानेनानेनेति स्वभावज अनाविशित ।५४। विप्रमङ्गलेति विप्रैः क्रियमाण यत् मङ्गलाशीर्वचनादि तस्य धारणं प्रतीप्सन् ।५९। स्वस्थादीनामिद स्थानकम् ।६०। लिङ्गस्था शैवाद्या व्रतस्था ऊर्ध्वतापादिप्रवृत्ताङ्गा.

---

१. NS रेवाधि ...।
२ KSS, NS प्रणयाधिवलस्तथा।
३ NS मन्त्राधिवयेषु ।
४. NS, परम् ।

त्रिद्धस्थाना व्रतस्थाना स्थानमेतत्तु कारयेत् ।
तालास्त्रयोऽर्धतालश्च पादयोरन्तरं भवेत् ॥६१॥

तालास्त्रीनर्धतालाश्च निष्पणोरु[1] प्रकल्पयेत् ।
[2]पक्षौ वक्षःस्थितौ चैव तत्र पादौ प्रयोजयेत् ॥६२॥

वैशाखस्थानमेतद्धि स्कन्दश्चात्राधिदैवतम् ।
स्थानेनानेन कर्तव्यमश्वाना वाहनं बुधैः ॥६३॥

व्यायामनिर्गमश्चैव स्थूलपक्षिनिरूपणम् ।
शराणां च समुत्क्षेपो व्यायामकरणे तथा ॥६४॥

रेचकेषु च कर्तव्यमिदमेव प्रयोक्तृभिः ।
ऐन्द्रे तु मण्डले पादौ चतुस्तालान्तरस्थितौ ॥६५॥

[2]पक्षौ पक्षःस्थितौ चैव कटिजानू समौ तथा ।
धनुर्वज्रासिशस्त्राणि मण्डलेन प्रयोजयेत् ॥६६॥

वाहनं कुञ्जराणां[3] तु स्थूलपक्षिनिरूपणम् ।
अस्यैव दक्षिणं पादं पञ्च तालान् प्रसार्य तु ॥६७॥

आलीढं स्थानकं कुर्याद् रुद्रश्चात्राधिदैवतम् ।
अनेन कार्यं स्थानेन वीररौद्रकृतं तु यत् ॥६८॥

उत्तरोत्तरसंजल्पो रोषामर्षकृतस्तु यः ।
मल्लानाञ्चैव संफेटः शत्रूणां च निरूपणम् ॥६९॥

।६१। त्रिपत्याकाशदेश इत्याह—तालास्त्रयोऽर्धतालश्चेति सार्धतालत्रयादधो नभोदेश इत्यर्थः । निषण्णारावलौ विधान्तौ तु ऊरू यत्र मूल्यपेक्षया ।६२। विशाख, स्कन्द । व्यायामानामेव युद्धादौ निर्गमनात् तेषामेव वगादानपाणिचोदनाक्रमेण ।६३-६४। ऐन्द्रे त्विति भेदं द्योतयन् सार्धतालस्थानान्तरनभोदेशनिषण्णोरुत्वमत्रापि सूचयति ।६५। मण्डलेशत्वविषयत्वान्मण्डलम् ।६६। अश्वानां वाहने वैशाख, इह तु हस्तिनां, तेभ्य स्थूलानामिति प्रक्रमात् स्थूलाः पक्षिणोऽत्र गरुडादयो मन्तव्याः ।

अस्यैवेति निषण्णोरुत्व तथा व्यत्यस्त्व द्वयो सूचयति ।६७। आसफालनेन स्पृष्टा भूमिर्येनेत्यालीढम् ।६८। संफेट संघर्ष ॥६९॥

---

[1] NS पक्ष ।
[2] KSS, NS वक्षः ।
[3] NS कुञ्जरादीनां ।

तथाभिद्रवणं चैव शस्त्राणां चैव मोक्षणम् ।
कुञ्चितं दक्षिणं कृत्वा वामं पादं प्रसार्य च ॥७०॥

आलीढपरिवर्तस्तु प्रत्यालीढमिति स्मृतम् ।
आलीढमहित शस्त्रं प्रत्यालीढेन मोक्षयेत् ॥७१॥

नानाशस्त्रविमोक्षो हि कार्योऽनेन प्रयोक्तृभिः ।
न्यायाश्चैव हि विज्ञेयाश्चत्वार शस्त्रमोक्षणे ॥७२॥

भारत सात्वतश्चैव वार्षगण्योऽथ कैशिक ।
भारते तु कटीच्छेद्य पादच्छेद्यं तु सात्वते ॥७३॥

वक्षो वार्षगण्ये तु शिरश्छेद्यन्तु कैशिके ।
एभिः प्रयोक्तृभिर्न्यायैर्नानाचारीसमुत्थितैः ॥७४॥

प्रविचार्य प्रयोक्तव्यं नानाशस्त्रविमोक्षणे ।
न्यायाश्रितै रङ्गहारैर्न्यायाश्चैव समुत्थितैः ॥७५॥

यस्माद् युद्धानि वर्तन्ते[1] तस्मान् न्याया प्रकीर्तिताः ।
वामहस्ते विनिक्षिप्य खेटकं शस्त्रफेटकम् ॥७६॥

शस्त्रमादाय हस्तेन प्रविचारमथाचरेत् ।
प्रसार्य च करौ सम्यक् पुनराक्षिप्य[2] चैव हि ॥७७॥

आलीढपरिवर्तं इतीयदेव लक्षणं पूर्वमुक्तम्, तु पद इतिकर्तव्यतास्पष्टकरणार्थम् ।७०। कुञ्चितमिति प्रसारणविपरीत भूय उत्तानाकुञ्चितोऽत्र पादः ।७१। ननु प्रयोक्तृभि शस्त्रविमोक्ष कार्य इत्युक्तम् । तस्य (प्रयोक्तृभि ? (न्यायात्यादि?) न्यायाश्चैवेति नामानुसारादेषा वृत्तिविभागे परिशेषता । भारतदया वार्षगण्य. ।७२। कटिच्छेद्य-मिति भावे कृत्य । (कटीस्थानादिषु परस्य हन्तव्येष्वतिक्रमेण चत्वारः ।७३। एभिरिति एभिर्न्यायैरुपलक्षिता. ।७४। शस्त्रमोक्षणविषया प्रविचारा प्रकृष्टा. विचित्रा चारा गतिविशेषाः । (परिप्रान्तिशब्दा ?) प्रयोक्तव्या चारीन्यायामकरण-सङ्गमष्टमात्मका. कार्या. ॥७५॥

न्यायशब्दस्यार्थं दर्शयति न्यायाश्रितैरिति न्यायेनाङ्गौचित्येन यान्यङ्गो-द्धाहरणादि न्यायादेव च परबन्धनस्वभावित्वात्मिरूपात् प्रवर्तितानि तैः यत एतयोः क्रिया अतो न्यायाख्या ।७६। तथापि चेत्यनन्तरं चेत्यर्थं ।७७। परिवेष्टनेन गमन

---

१. NS नीयन्ते ।
२ NS. पुनरावर्त्य ।

खेटकं भ्रामयेत् पश्चात् पार्श्वात् पार्श्वमथापि च ।
शिरःपरिगमश्चापि कार्यं शस्त्रेण योक्तृभिः ॥७८॥
'कपोलस्यान्तरे चापि'[1] शस्त्रस्योद्वेष्टनं[2] तथा ।
पुनश्च खड्गहस्तेन ललितोद्वेष्टितेन[3] च ॥७९॥
खेटकेन च कर्तव्यः शिरःपरिगमो बुधैः ।
एष प्रचारः कर्तव्यो भारते शस्त्रमोक्षणे ॥८०॥
सात्वते च प्रवक्ष्यामि प्रविचारं यथाविधि ।
स एव प्रविचारस्तु खड्गखेटकयोः स्मृतः ॥८१॥
केवलं पृष्ठतः शस्त्रं कर्तव्यं खलु सात्वते ।
गतिश्च वार्षगण्येऽपि सात्वतेन क्रमेण तु ॥८२॥
[4]शस्त्रखेटकयोश्चापि भ्रमणं संविधीयते ।
शिरःपरिगमस्तद्वच्छस्त्रस्येह भवेत्तथा[5] ॥८३॥
उरस्युद्वेष्टनं कार्यं शस्त्रस्यांसेऽथवा पुनः ।
भारते प्रविचारोऽत्र कर्तव्यः स तु कैशिके ॥८४॥
विभ्रमय्य[6] तथा शस्त्रं केवलं मूर्ध्नि पातयेत् ।
प्रविचारा प्रयोक्तव्या[7] ह्यावर्तेतेऽङ्गुलीलया[8] ॥८५॥
धनुर्वज्रासिशस्त्राणां प्रयोक्तव्या विमोक्षणे ।
न भेद्यं नापि तु च्छेद्यं न चापि रुधिरस्रुतिः ॥८६॥

नयन परिगम ।७८। मणिबन्धोद्वेष्टनेन शस्त्रस्योद्वेष्टनम् । उद्वेष्टितेनेति उद्वेलितेनेति ।७९। पृष्ठत इति रावस्य पश्चाद्भागे ।८२। युद्धप्रसङ्गेन सर्वं प्रयोज्यमापतताम्याशङ्क्याह—न भेद्यमिति भावे प्रत्ययः ।८६। सञ्ज्ञामात्रेणेति । यथा परो जानाति मुष्येऽहमाविति एवं विभावानुभावादिविषयं निधाय नाट्यादौ सञ्ज्ञामात्रेणापि, तेन

१. NS कपोलस्यान्तरे ।
२ NS KSS चापि ।
३ NS पटन ।
४ NS वर्तितेन ।
५ NS मद्व ।
६ NS शिरःपरिगमार्थमस्तस्य शस्त्रस्य वचनम् ।
७. NS विभ्रमश्च ।
८ KSS. कर्तव्या ।
९ KSS वर्ग्यादि ।

[1]खड्गे प्रहरणे कार्यो न चापि व्यक्तघातनम् ।
[2]संज्ञामात्रेण कर्तव्यं शस्त्राणां मोक्षणं बुधैः ॥८७॥

अथवाभिनयोपेतं कुर्याच्छेद्यं विधानतः ।
[3]अङ्गसौष्ठवसंयुक्तैरङ्गहारैर्विभूषितम् ॥८८॥

व्यायामं कारयेत् सम्यक् लयतालसमन्वितम् ।
सौष्ठवे हि प्रयत्नस्तु कार्यो व्यायामसेविभिः ॥८९॥

सौष्ठवे लक्षणं प्रोक्तं वर्तनाक्रमयोजितम् ।
शोभा सर्वैव नित्यं हि सौष्ठवं समुपाश्रिता ॥९०॥

अचञ्चलमकुब्जं च सन्नगात्रमथापि[4] च ।
नात्युच्चं चलपादञ्च[5] सौष्ठवाङ्गं प्रयोजयेत् ॥९१॥

कटी कर्णसमा यत्र कूर्परांसशिरस्तथा ।
समुन्नतमुरश्चैव सौष्ठवं नाम तद्भवेत् ॥९२॥

नहि सौष्ठवहीनाङ्गः शोभन्ते नाट्यनृत्तयोः ।
अत्र नित्यं प्रयत्नो हि विधेयो मध्यमोत्तमैः ॥९३॥

नाट्यं नृत्तं च सर्वं हि सौष्ठवे सम्प्रतिष्ठितम् ।
कटीनाभिचरौ[6] हस्तौ वक्षश्चैव समुन्नतम् ॥९४॥

नानुचितमिति दर्शयति ।८७। अथवेति व्यवस्थितविकल्पः ।८८। अङ्गसौष्ठवं यदुक्तं तस्य सिद्धये परिकरमाह— व्यायाममिति । व्यायामोऽङ्गशिक्षाभ्यासः व्यायामयोग्यकाल एव । एवं इत्यादि । चञ्चत्पुटादिष्वानुबन्धेरङ्गमार्गोऽङ्गनानामपि पठ्यते ।८९। सन्न स्वविश्रान्तिपरिणतं गात्रं यस्य ।९१। कूर्परांसशिर इति प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भाव । तथेति साम्येनेत्यर्थः ।९२। अधमानामत्र स्थानत्वं दर्शयति मध्यमोत्तमैरिति ।९३। सौष्ठवं सर्वं तत्सर्वसामान्यभूतं चातुरश्रमाह— कटिनाभिचराविति क्रमेण योगपद्येन च ।९४। नाट्ययुद्धे यथा व्यायामस्तथा धनुर्युद्धेऽपि धर्माणि सन्तीति दर्शयति

---

१ NS. प्रहरणं KSS खड्गप्रहरणे कार्यं ।
२. NS गात्रा ।
३. NS सन्नगात्र तथैव च ।
४. NS. चरणं ।
५. KSS कूर्परांऽस्थितमस्तथा ।
६ NS चरौ ।

वैष्णवं स्थानमित्यङ्ग[1] चतुरस्रमुदाहृतम् ।
परिमार्जनमादान सन्धान मोक्षणं तथा ॥९५॥

धनुष्यस्तु प्रयोक्तव्यं करणं तु चतुर्विधम् ।
[2]समार्जनं परामर्श आदानं ग्रहणं क्रिया ॥९६॥

सन्धानं शरविन्यासो विक्षेपो मोक्षणं भवेत् ।
तैलाभ्यक्तेन गात्रेण यवागूमुदितेन च ॥९७॥

व्यायामं कारयेत् श्रीमान् भित्तावाकाशिके तथा ।
योग्यया मातृका भित्तिस्तस्माद्भित्तिं समाश्रयेत् ॥९८॥

भित्तौ प्रसारिताङ्गन्तु व्यायामं कारयेन्नरम् ।
बलार्थं च निषेवेत नस्यं बस्तिविधिं तथा ॥९९॥

स्निग्धान्यन्यानि च तथा रसकं पानकं तथा ।
आहारेऽधिष्ठिता प्राणाः प्राणे योग्या प्रतिष्ठिता ॥१००॥

तस्माद्योग्याप्रसिध्यर्थमाहारे यत्नवान् भवेत् ।
अशुद्धकाय [3]प्रबलान्तमतीवक्षुत्पिपासितम् ॥१०१॥

प्रमार्जनमिति प्रथमं धनुषो मार्जनं ततोऽपि बाणस्य ग्रहणं ततोऽपि शरस्य सन्धानं ततो मोक्ष ।९६। व्यायामे प्रस्तुते तदुपयोगि सौष्ठवं तत्प्रसङ्गागतं च धनुःकर्माभिधाय प्रयोगमेव व्यायाममाह - तैलाभ्यक्तेनेति । तैलमत्र तिलतैलम् । यवागूर्यवान्नम् ।९७। योगाय विद्याविशेषसम्बन्धाय प्रभवतीति योग्या गुणनिका ।९८। नस्यं बस्तिविधिश्च तैलघृतादिना यथादेशकालप्रकृतीति मन्तव्यमायुर्वेदात् ।९९। रसकमिति मांसरस सन्नेतेति सम्बन्ध । पानकादि च स्निग्धानीति सम्बन्ध । योग्या वा । किमनेनेत्याशङ्क्याह—आहाराधिष्ठिता इति ।१००। अशुद्धकायमित्यनेन वमनविरेचनविशुद्धगात्रस्य व्यायामेऽधिकार इति दर्शयति । अशुद्धगात्रत्वं चाजीर्णयोगेऽपि । प्रबलान्तमिति अत्यश्रमादिना ।१०१। अचलंरिति यत्र यत्र क्रियायां योग्यो तत्र

---

१ NS स्यङ्गचतुरस्र…।

२. GOS प्रमार्जन ।

३. NS प्रबलान्तमधीर ।

अतिपीतं तथा भुक्तं व्यायामं नैव कारयेत् ।
अचलैर्मधुरैर्गात्रैश्चतुरस्रेण वक्षसा ॥१०२॥
व्यायामं कारयेद्धीमान् नरमङ्गक्रियात्मकम् ।
एव व्यायामसयोगे कार्यश्चारीकृतो विधि ॥१०३॥
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि मण्डलानां विकल्पनम् ।

इति भरतीये नाट्यशास्त्रे चारीविधानो नाम
दशमोऽध्याय ।

तथैव प्राप्तपरिणतिभिरित्यर्थं । मधुरैरिति ललितै ।१०२। अङ्गक्रिया अङ्गसिद्धि. । एवमित्युपसहरन्नध्यायान्तरमासूत्रयति । विकल्पन विचित्रतया कल्प्यन्ते येन प्रकारेण त वक्ष्यामीति सूत्रयन्नङ्गानुसारायातचारीपरम्परात्मना मण्डलात्मनामसङ्घचेयत्व सूत्रयन्नुदाहरणमात्रार्थमध्यायान्तरमिति निरूपयतीति शिवम् ।१०३।

इत्थं दशममध्याय व्याचष्टे च रामासत ।
शिवस्मृतिकृतार्थोऽपि परार्थं तु सतात्मज ॥

इति श्रीमहामाहेश्वराभिनवगुप्ताचार्यविरचिताया नाट्यवेद-
विवृतावभिनवभारत्या चारीविकल्पो नाम दशमोऽध्याय. ।

'अथ एकादशोऽध्यायः ।

एवाश्चार्यो मया प्रोक्ता यथावच्छस्त्रमोक्षणे ।
चारीसंयोगजानीह मण्डलानि निबोधत ॥१॥
अतिक्रान्त विचित्र च तथा ललितसञ्चरम् ।
सूचीविद्ध 'दण्डपाद विहृतालातके तथा ॥२॥
वामबन्ध सललित क्रान्तञ्चाकाशगामि च ।
'मण्डलानि द्विजश्रेष्ठा ' भूमिगानि निबोधत ॥३॥
भ्रमरास्कन्दिते स्यातामावर्तं च तत. परम् ।
समाकन्दितमप्याहुरेडकाक्रीडितं तथा ॥४॥
अड्डित शकटास्य च तथाऽध्यर्धकमेव च ।
पिष्टकुट्टं च विज्ञेय तथा चाषगत पुनः ॥५॥
एतान्यपि दशोक्तानि भूमिगानीह नामतः ।
आद्य पाद च जनित कृत्वोद्वाहितमाचरेत्[4] ॥६॥
अलातं वामक चैव पार्श्वक्रान्त च दक्षिणम् ।
सूचीवाम पुनश्चैव पार्श्वक्रान्त च दक्षिणम् ॥७॥

अभिनवभारती

गतिमण्डलवैचि'यमासूत्रयति या सदा ।
तथा नैरिष्ठनिर्मात्रीं शक्ति वन्दे महेशितुः ॥
स्वल्पेऽपि पाठ्ये न त्याज्यः कोऽप्यायो मया पत
विभोर्विश्वात्मनः स्तोत्र मुख्यमन्यत्प्रसङ्गत ॥

शस्त्रमोक्षणे मण्डलानीति सम्बन्ध । इहेत्यस्मिन्नध्याये श्रुते श्रुतवद्दिव्यान्यपि निबोधत, । एवामियत् सामान्यलक्षण चारीसयोगजानीति ।

आकाशगतानां युद्धपरिक्रमेषु प्राधान्यात्पूर्वमुद्देश आकाशभूचारोप्रायुर्यमण्डलेषु तथात्वम् ॥१-५॥ आद्यमिति दक्षिणम् । उद्वाहितमिति तलसंकटेन घकटास्यां

1 KSS. द्वादशोऽध्यायः ।
2. KSS. NS दण्डपादविहृत···
3. KSS NS do not read
4. KSS आद्यपाद तु त कृत्वा उद्वाहितमथाचरेत् ।

सूचीं वामक्रम दद्यादपक्रान्तं च दक्षिणम् ।
'सूचीवामं पुनश्चैव त्रिकं च परिवर्तयेत् ॥८॥

तथा दक्षिणमुद्वृत्तमलातञ्चैव वामकम् ।
परिच्छिन्न तु कर्तव्य बाह्याभ्रमरकेण हि ॥९॥

अतिक्रान्तं पुनर्वामं दण्डपादश्च दक्षिणम् ।
²[विज्ञेयमेतद् व्यायामे स्वतिक्रान्त तु मण्डलम् ॥१०॥

आद्य तु जनित कृत्वा तेनैव च निकुट्टकम् ।
आस्पन्दितं तु वामेन पार्श्वक्रान्तं च दक्षिणम् ॥११॥

वाम सूचीपद दद्यादपक्रान्तञ्च दक्षिणम् ।
भुजङ्गत्रासित वाममतिक्रान्त च, दक्षिणम्] ॥१२॥

³उद्वृत्त दक्षिण चैवाऽलात⁴ चैवात्र वामकम् ।
पार्श्वक्रान्त पुनः सव्य सूचीवामक्रम तथा ॥१३॥

विक्षेपो दक्षिणस्य स्यादपक्रान्ते च वामकम् ।
[बाह्याभ्रमरकञ्चैव विक्षेपञ्चैव योजयेत्]⁵ ॥१४॥
विज्ञेयमेतद्व्यायामे विचित्र नाम मण्डलम् ।
कृत्वोर्ध्वजानुचरणमाद्यं सूचीं प्रयोजयेत् ॥१५॥
अपक्रान्त पुनर्वाम आद्य पार्श्वगतो भवेत् ।
वामसूचीं पुनर्दद्यात् त्रिकञ्च परिवर्तयेत् ॥१६॥
पार्श्वक्रान्त पुनश्चाद्यमतिक्रान्तश्च वामकम् ।
सूचीवामक्रम कृत्वा ह्यपक्रान्तश्च वामकम् ॥१७॥

सूचयति । एवमन्यत्र ।९। त्रिकमिति भ्रमरीमाह ॥८॥

बाह्याभ्रमरकेण वामपादेन ।९। आस्पन्दितमिति स्पन्दिताञ्चारीमाह, तामेवान्ये आस्कन्दितेत्याहुः ॥११॥

---

१. KSS NS., सूचीं पाद ।
२ KSS, NS. do not read this verse
३. NS. उद्धृतं ।
४. NS ह्यमार्तं ।
५. NS. does not read

पार्श्वक्रान्त [1]पुनश्चाद्यमतिक्रान्त च वामकम् ।
परिच्छिन्न च कर्तव्य बाह्यभ्रमणकेन हि ॥१८॥
एष चारीप्रयोगस्तु कार्यो ललितसञ्चरे ।
सूचीवामपद दद्यात् त्रिकञ्च परिवर्तयेत् ॥१९॥
पार्श्वक्रान्त पुनश्चाद्यो[2] वामोऽतिक्रान्त एव च ।
सूचीमाद्य पुनर्दद्यात् अतिक्रान्तञ्च वामकम् ॥२०॥
पार्श्वक्रान्त पुनश्चाद्य सूचीविद्धे तु मण्डले ।
आद्यस्तु[3] जनितो भूत्वा स च दण्डक्रमो भवेत् ॥२१॥
[4]वामसूचीं पुनर्दद्यात् त्रिकञ्च परिवर्तयेत् ।
[5]उद्वृत्तो दक्षिणश्च स्यादलातश्चैव वामक ॥२२॥
पार्श्वक्रान्त पुनश्चाद्यो[5] भुजङ्गत्रासितस्तया ।
अतिक्रान्त पुनर्वामो दण्डपादश्च दक्षिण ॥२३॥
वामसूचीत्रिकावर्त्तो दण्डपादे मण्डले ।
आद्य तु जनित कृत्वा तेनैव च निकुट्टकम् ॥२४॥
[7]आस्पन्दित च वामेन[8] ह्युद्वृत्त दक्षिणेन च ।
अलात वामक पाद सूचीं दद्यात् दक्षिणम् ॥२५॥
पार्श्वक्रान्तः पुनर्वाम आक्षिप्तो दक्षिणस्तया ।
[9]समावर्त्य त्रिकं चैव दण्डपाद प्रसारयेत् ॥२६॥

दण्डक्रम इति दण्डपादाचारी (लक्ष्यते) ॥२१॥
त्रिकावर्तादिषु अन्ते पठितत्वात् परिसमाप्तिस्थानगतामेव भ्रमरीमाश्रित्य दण्डपादाख्य तत्रेति सबन्ध । निकुट्टकमित्यनेन तलसञ्चरपादो लक्ष्यते ।२४। उद्वृत्तमूरुद्वृत्तादिका चारीम् ।२५। समावर्तन सम्यगावर्तन सव्यापसव्यभ्रमरद्वयेन ॥२६॥

---

१. NS. पुनश्चान्यो वामोऽतिक्रान्त एव च ।
२. KSS. NS. अन्यो ।
३. NS. तद्गतो ।
४. KSS. उद्वर्तो NS. तद्वृत्ता ।
५. KSS. अन्यो ।
६. KSS. NS निकुट्टनम् ।
७. KSS. NS आस्कन्दित ।
८. KSS. उद्वृत्त NS ह्युत्तम्न ।
९. KSS. परिवृत्य ।

सूचीवामपदं दद्यात् त्रिकं तु परिवर्तयेत् ।
भुजङ्गत्रासितश्चान्यो वामोऽतिक्रान्त एव च ॥२७॥

एष चारीप्रयोगस्तु विहृते[1] मण्डले भवेत् ।
सूचीमाद्यक्रमं कृत्वा चाऽपक्रान्तं च वामकम् ॥२८॥

[2]पार्श्वक्रान्तस्ततश्चान्योऽप्यलातश्चैव वामकः ।
[3][भ्रान्त्वा चारीभिरेताभिः पर्यायेणाथ मण्डलम् ॥२९॥

षट्सख्यं सप्तसख्यं च ललितैः पादविक्रमैः ।
अधिकुर्यादपक्रान्तमतिक्रान्तं च वामकम् ॥३०॥

अपक्रान्तः पुनश्चान्यो वामोऽतिक्रान्त एव च ।
पादभ्रमरकश्च स्यादलाते खलु मण्डले ॥३१॥

सूचीमाद्यक्रमं कृत्वा ह्यपक्रान्तं च वामकम् ।]
आद्यो दण्डक्रमश्चैव सूचीपादस्तु वामकः ॥३२॥

कार्यस्त्रिकविवर्तश्च पार्श्वक्रान्तश्च दक्षिणः ।
आक्षिप्तं वामकं कुर्यात् दण्डपार्श्वं[4] च दक्षिणम् ॥३३॥

ऊरुद्वृत्तं च तेनैव कर्तव्यं दक्षिणेन तु ।
[5]सूचीवामक्रमं कृत्वा त्रिकं च परिवर्तयेत् ॥३४॥

अलातश्च भवेद्वामः पार्श्वक्रान्तश्च दक्षिणः ।
अतिक्रान्तः पुनर्वामो [6]वामबधे तु मण्डले ॥३५॥

एताभिश्चारीभिः पर्यायेण षट्कृत्व सप्तकृत्वो वा प्रयुक्ताभिः परिमण्डलं चतुर्दिक्क भ्रान्त्वान्तरालिकं पादक्षेपमिदमिह कुर्यादिति मन्तति । सख्याशब्देनाऽऽवृत्तिर्लक्ष्यते ॥३०॥

---

१. NS विवृते ।
२. NS पार्श्वक्रान्त पुनश्चान्यो ह्यलात ।
३. इत प्रभृति KSS पुस्तके सार्धपद्यत्रय नास्ति ।
४. KSS, NS पार्श्व ।
५. NS. सूचीवामक्रमश्चैव KSS सूचीवामपदं ।
६. NS. कार्यो ललितसचर. । एष पादप्रचारस्तु ललिते मण्डले भवेत् ।

सूचीमाद्यक्रमं कृत्वा ह्यपक्रान्त च वामकम् ।
पार्श्वक्रान्त पुनश्चाद्यो भुजङ्ग'त्र'सित स च ॥३६॥

'[अतिक्रान्त पुनर्वाम आक्षिप्तो दक्षिणस्तथा ।]
अतिक्रान्त पुनर्वाम ऊरुवृत्त'स्तथैव च ॥३७॥

अतातश्च पुनर्वामः पार्श्वक्रान्तश्च दक्षिण ।
सूचीवाम पुनर्दद्यादपक्रान्तस्तु दक्षिण ॥३८॥

अतिक्रान्त पुनर्वाम. कार्यो ललितसञ्ज्ञक ।
एष पादप्रसारस्तु ललिते मण्डले भवेत् ॥३९॥

सूचीमाद्यन्म कृत्वा ह्यपक्रान्तश्च वामकम् ।
पार्श्वक्रान्तं पुनश्चाद्य वामपार्श्वक्रम तथा ॥४०॥

भ्रान्त्वा चारीभिरेतानि पर्यायेणाथ मण्डलम् ।
वामसूचीं ततो दद्यादपक्रान्त च दक्षिणम् ॥४१॥

स्वभावगमने ह्येतन्मण्डल सविधीयते ।
शान्तमेतत्तु विज्ञेय नामतो नाट्ययोक्तृभि ॥४२॥

एतान्याकाशगामीनि ज्ञेयान्येव दशैव तु ।
अत' पर प्रवक्ष्यामि भौमानामिह' लक्षणम् ॥४३॥

'आद्यस्तु जनित कार्यो' वामश्चास्पन्दितो भवेत् ।
शकटास्य पुनस्त्वाद्यो वामश्चापि प्रसारित ॥४४॥

आद्यो भ्रमरकः कार्यस्त्रिकश्च परिवर्तयेत् ।
'आस्कन्दित. पुनर्वाम' शकटास्यश्च दक्षिण ॥४५॥

अनिक्रान्तस्यैव विशेषण ललित सञ्चरतीत्यत एव मण्डलस्यदमेव नाम ।३६।
म चेति । एवेत्यर्थः ॥५१॥

---

१ KSS NS. त्रासित तथा ।
२ KSS. NS. do not read
३ KSS. NS वृत्त ।
४. NS अपि ।
५ KSS आद्यन्तु ।
६. KSS NS आस्कन्दितो ।
७ KSS. NS आस्कन्दित. ।

वाम पृष्ठापसर्पी च दद्यात् भ्रमरकं तथा ।
स एवास्पन्दित.[1] कार्यस्त्वेतद् भ्रमरमण्डलम् ॥४६॥
आद्यो भ्रमरक कार्यो वामश्चैवाड्डितो भवेत् ।
[2][कार्यस्त्रिकविवर्तश्च शकटास्यश्च दक्षिणः ॥४७॥
उद्वृत्त. स एव स्याद्वामश्चैवापसर्पित ।
कार्यस्त्रिकविवर्तश्च दक्षिणः [3]स्पन्दितो भवेत् ॥४८॥
शकटास्यो भवेद्वामस्तदेवास्फोटन भवेत् ।]
एतदास्पन्दित नाम व्यायामे युद्धमण्डलम्[4] ॥४९॥
[5]आद्यस्तु जनित कृत्वा वामश्चैव निकुट्टकम्[6] ।
शकटास्य पुनश्चाद्य[7] ऊरुद्वृत्त. स एव तु ॥५०॥
[8]पृष्ठापसर्पी वामश्च स च चाषगतिर्भवेत् ।
[9]आस्पन्दित पुनर्दक्ष शकटास्यश्च वामकः ॥५१॥
आद्यो भ्रमरकश्चैव त्रिकञ्च परिवर्तयेत् ।
[10]पृष्ठापसर्पी वामश्चेत्यावर्ते मण्डले भवेत् ॥५२॥
समपाद बुध. कृत्वा स्थान हस्तौ प्रसारयेत् ।
निरन्तरावूर्ध्वतलावावेष्ट्योद्वेष्ट्य चैव हि ॥५३॥
कटीतटे विनिक्षिप्य [11]चाद्यमावर्तयेत् क्रमात ।
यथाक्रम पुनर्वाममावर्तेन प्रसारयेत् ॥५४॥

आस्फोटनमिति पादतलेन भूमिताडन युद्धेष्वास्फालनमिति प्रसिद्धम् ॥६०॥

---

१. KSS. एवास्कन्दित. ।
२. KSS does not read these verses
३ NS. स्कन्दितो ।
४. NS मण्डले ।
५ KSS. आद्यन्तु ।
६ NS वामेन तु निकुट्टनम् ।
७ KSS चान्य ।
८ KSS NS पृष्ठावसर्पी ।
९ NS आस्कन्दित पुन सद्य, KSS आस्कन्दित पुन सौम्य ।
१० KSS, NS पृष्ठावसर्पी ।
११. KSS., NS आद्यमावर्तयेत् क्रमम् ।

चारया चालया भ्रान्त्या पर्यायेणाथ मण्डलम् ।
समोत्सरितमेत[1]त्तु कार्यं व्यायाममण्डलम् ॥५५॥
पार्श्वस्तु भूमिसयुक्तः सूचीविद्धस्तथैव च ।
एलकाक्रीडितश्चैव [2]तूर्णस्त्रिकविवर्तितं[3] ॥५६॥
सूचीविद्धापविद्धश्च क्रमेणावृत्य मण्डलम् ।
एलकाक्रीडितं विद्यात् खण्डमण्डलमञ्जितम् ॥५७॥
सव्यमुद्घट्टितं[4] कृत्वा तेनैवावर्त[5]माचरेत् ।
[6]तेनैवास्कन्दितं कार्यं शकटास्यश्च वामक ॥५८॥
आद्य पृष्ठापसर्पो[7] च स च चापगतिर्भवेत् ।
[8][आड्डितश्च पुनर्वाम आद्यश्चैवापसर्पित ॥५९॥
वामो भ्रमरकं कार्यं आद्य आस्कन्दितो भवेत् ।
तेनैवास्फोटनं कुर्यादेतदड्डितमण्डलम् ॥६०॥
आद्य तु जनितं कृत्वा तेनैव च निकुट्टकम् ।
स एव शकटास्यश्च वामश्चास्कन्दितो भवेत्] ॥६१॥
विज्ञेयं शकटास्यन्तु व्यायामे युद्धमण्डलम् ।
पार्श्वश्च शकटास्यश्च पर्यायेणाथ मण्डलम् ॥६२॥
आद्यस्तु जनितो भूत्वा स एवास्कन्दितो भवेत् ।
अपसर्पो पुनर्वाम शकटास्यश्च दक्षिण ॥६३॥

चशब्दोऽप्यर्थे । अत. परमपि मण्डलानि योजयेत् । कथमित्याह । समाः परस्पर योजनोचितावयवौ यत्र तथोहनेऽप्युदाहरण दर्शयति समचारीप्रयोग इति समाना भौमत्वेनाकाशीयत्वेन च चारीणा प्रयोगो यत्र । एवमनया दिशा बहूनि कल्पयेदित्याह आचार्यबुद्धयोपनभ्यो भाग प्रयोगयोग्यो भवतीति ।६६।

---

१ GOS NS च ज्ञेय ।
२ KSS तूर्णे ।
३ NS विवर्तनम् ।
४ KSS उद्घटित ।
५ NS. तेनैवावृत्त ।
६ KSS आस्कन्दित कार्यं ।
७ KSS पृष्ठापसर्पो ।
८ KSS. does not read these verses NS reads अञ्चित in place of अड्डित ।

भ्रान्त्वा चारीभिरेताभिः पर्यायेणाथ मण्डलम् ।
अध्यर्धमेतद्विज्ञेयं नियुद्धे चापि मण्डलम् ॥६४॥

सूचीमाद्यक्रमं कृत्वा ह्यपक्रान्तञ्च वामकम् ।
भुजङ्गत्रासितं[1]श्चाद्य एवमेव तु वामकः ॥६५॥

भुजङ्गत्रासिनं भ्रान्त्वा[2] पादैरपि च मण्डलम् ।
पिष्टकुट्टं च विज्ञेयं[3] चारीभिर्मण्डलं बुधैः ॥६६॥

सर्वञ्चापगतं[4] पादं परिभ्राम्य तु मण्डलम् ।
एतच्चापगतं विद्यान्नियुद्धे चापि मण्डलम्[5] ॥६७॥

नानाचारीसमुत्थानि मण्डलानि समासतः ।
उक्तान्यत परं चैव[6] समचारीणि योजयेत् ॥६८॥

समाचारीप्रयोगो यस्तत्समं[7] नाम मण्डलम् ।
आचार्यबुद्ध्या तानीह कर्तव्यानि प्रयोक्तृभिः ॥६९॥

एतानि मण्डलानि समण्डलानि युद्धे नियुद्धे[8] च परिक्रमे च ।
लीलाङ्गमाधुर्यपुरस्कृतानि कार्याणि वाद्यानुगतानि तज्ज्ञैः ॥७०॥

इति भरतीये नाट्यशास्त्रे मण्डलविधानं नाम एकादशोऽध्यायः समाप्तः ।

खण्डानां प्राधान्यमपि दर्शयति खण्डानीति । वाद्येनानुगतानीति "गत्या वाद्यानुसारिण्या" (अ ४—२८९) इतिनृत्तविषयनुयोध्यायादि वैपरीत्येन नाट्ये गतौ प्राधान्यमाह इति शिवम् ॥७१॥

इति श्रीमहामाहेश्वराभिनवगुप्ताचार्यविरचितायां नाट्यवेदविवृताव-
भिनवभारत्यां मण्डलाध्याय एकादशः समाप्तः ।

---

१ KSS चान्य एव एव ।
२. KSS चारैरपि ।
३. KSS नियुद्धे चारिमण्डलम् ।
४. KSS चापगतं ।
५. NS परिक्रम ।
६ KSS चारिमण्डलम् ।
७ NS समचारी नियोजयेत् ।
८. NS नागमण्डलम् ।
९. NS परिचङ्क्रमे च ।

नाट्यशास्त्रम्

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

एवं व्यायामसंयोगे कार्यं मण्डलकल्पनम् ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि गतीस्तु प्रकृतिस्थिताः ॥१॥

'तत्रोपवहनं कृत्वा भाण्डवाद्यपुरस्कृतम् ।
यथामार्गरसोपेतं प्रकृतीनां प्रवेशने' ॥२॥

अभिनवभारती

अत्यन्तविश्रान्तविधिर्या गतिः परमात्मनः ।
तां महानन्दसन्दोहतत्त्वमूर्तिं स्तुमः सदा ॥

प्रकरणसङ्गतये प्रकृतानुपूर्वकं निरूपयिष्यमाणं प्रतिजानीते एवमिति । व्यायामानामन्योन्यसमीलनयोग्यतां चारीणां सहृत्या योगे मिश्रीभावे सति मण्डलानां कल्पनमनुष्ठानमपि कर्तुं शक्यं बुद्ध्येति तत उपक्रमते । तथाङ्गिकस्य रसभावयो- विभागतो विनियोगस्य कृतत्वाद्यद्यपि क्वचित् तन्मिश्रणेऽपि पृथग्विनियोगो न वक्तव्यः तथापि निष्पत्तिप्रतिपत्तौ मुनिर्दिशं दर्शयितुं शिरःप्रभृतिरङ्गानि (यानि) अनुसर्वयानि कर्माण्युक्तानि तत्मेलनबलेन यो देहसन्निवेशो गत्याख्यो न स्थितो प्रकाराभावात्तस्य विनियोगं प्रकटयितुं चारीमण्डलप्रसरस्याचित्तवृत्तित्वाद्- गतिविनियोगमेव प्रतिजानीते । गतिश्च प्रकृतिं रसमवस्थां देशं कालं चापेक्ष्य वक्तव्या बहुप्रकारत्वमभिधानात् । तत्र प्रक्रिया पूर्वमुच्यते, तदेतदनुसन्धानेन यावच्छन्दस्तालोचिताविना कलापेन काकाक्षिवद्गुणयतो यावता शोभितम् ॥१॥

तत्राविष्टस्य का गतिरिति प्रयोगोपक्रम सूचयति तत्रोपवहनमिति । यद्गानु- सारात्तत इति प्रसिद्ध तत्तालात् कृत्वा ध्रुवाया सम्यक् प्रवृत्ताया, यच्च भाण्डवाद्य- पुरस्कृतत्वादिहत्यस्यपुक्त कुर्वीत, यौगपद्य विन्यासविशेषणानि । तत्रोभाण्ड वाद्य- मानं पुष्करवाद्यम् । मार्गो देशः, रस इत्यादिचित्तवृत्ति । तेषामाभावयदौचित्य यो

---

1. NS. तत्रोपवाहनं ।
2. KSS. प्रवेशनम् ।

ध्रुवायां [1]संप्रयुक्तायां पटे चैवापकर्षिते ।
कार्यः प्रवेशः पात्राणां नानार्थरससम्भवः ॥३॥

स्थानं तु वैष्णवं कृत्वा ह्युत्तमे मध्यमे तथा ।
समुन्नतं समं चैव चतुरस्रमुरस्तथा ॥४॥

बाहुशीर्षे प्रसन्ने च नात्युत्क्षिप्ते च कारयेत् ।
[2]ग्रीवाप्रदेशः कर्तव्यो [3]मयूराञ्चितमस्तकः ॥५॥

य. कश्चिद्गृहीयाननिर्देश रत्यादिचित्तवृत्तिविशेष तेनोपेत कृत्वा, या ध्रुवा तया उत्तमादिप्रकृतीना यस्यावेशन वृद्धौ प्रवेशो यत्र तथा कृत्वा । एतदुक्त भवति—हंसायुपमानमुखेन प्रकृतिविशेष, चित्तवृत्तिविशेष, उद्यानादिविशेषश्चावश्य ध्रुवासूत्रनिबन्धनीय ॥२॥

एव ध्रुवायां प्रवृत्तायामेव सत्या । पटेऽपकर्षिते यवनिकायामपसारितायां तदा सामाजिकानां नेपथ्यगृहादयमागत इति नटो निवर्त्यते । चकारात्तत्काले पुनश्चोद्दनम् । ध्रुवाप्रवेशो लये मध्ये वलितया (वलितयेति कोहलेन प्रयोगवचनाद्युपदिष्टम्) शुष्काक्षरगान कृत्वा, प्रवेश एव तथा समुचितस्थानकदृष्टिमुखरागादिभियुक्त कर्तव्यो यथा सामाजिकाना झटित्येवान्विताभिधानन्येन मुख्यरसव्याप्तिरुदयते । प्रगीत गीयमानग्रामरागाप्रगतैकगमकावर्णने समग्रग्रामतत्त्वसवेदनवशः ।

अन्ये तु नानार्थरस सम्भव इत्यत्र यथामार्गकलोपेतमिति पठन्ति । उभयतः शेषत्वेन व्याचक्षते—मार्गेषु चित्रादिषु या कला द्विमात्राचतुर्मात्राष्टमात्रेति ग्रामेषु उच्यन्ते चाक्षिप्तकादिषु ग्लायाद्याक्षराणीति । यद्यपि पात्राणामध्रुवा अपि प्रवेशा वक्ष्यन्ते तथापि संभवमात्राभिधानमेतदुत्तममध्यमयोर्वा प्रस्तावाद्वेवमुक्तम् तयोर्हि ता ध्रुवा प्रवेशास्तेऽपि वा चकारेण सगृहीता एव ॥३॥

स्थानमिति स्यर्थेऽर्धद्विकतालमात्रिति वैष्णव समसन्यत् समुन्नतम् ।४। स्वप्नप्रवेश एव सन्ने अचले प्रसन्ने, नात्युत्क्षिप्ते अधो वा उपरि वा । अधोगामित्वं यत्नेन परिहार्यमिति श्लोकार्थमेव शिक्षयितुं स्फुटमुपायमाह ग्रीवाप्रदेश इत्यादिना सार्धेन श्लोकद्वयेन । स्वस्थमयूरवदञ्चित सुरूप शिरो यत्र ।५। नाभिसंस्थ इति

---

1. KSS GOS सप्रवृत्ताया परे चैवापवर्तिता ।
2. NS. ग्रीवाप्रवेश ।
3. NS मयूराङ्कित ।

कर्णादं'ष्टाङ्गुलस्थे च बाहुशीर्षे प्रयोजयेत् ।
उरसश्चापि चिबुकं चतुरङ्गुलसंस्थितम् ॥६॥

हस्तौ तथैव कर्तव्यौ कटीनाभितटस्थितौ ।
दक्षिणो नाभिमस्थस्तु वाम कटितटस्थित ॥७॥

पादयोरन्तरं कार्यं द्वौ तालावर्धमेव च ।
'पादोत्क्षेपस्तु कर्तव्य स्वप्रमाणविनिर्मित ॥८॥

चतुस्तालो द्वितालश्चा'प्येकतालस्तथैव च ।
चतुस्तालस्तु देवाना पार्थिवाना तथैव च ॥९॥

'द्वितालश्चैव मध्यानां ताल स्त्रीनीचलिङ्गिनाम ।
[चतुष्कलोऽथ द्विकलस्तथा ह्येककल स्मृत] ॥१०॥

चातुरश्रप्रस्ताव खटकामुख, वाम इत्यर्धचन्द्र ।६-७। न चेदमुपविष्टस्थानकमपि तु गत्यान्तर्यो'चितत्वात् स्थितस्थानकमेवेति दर्शयितुमाह—पादयोरन्तरमिति । "द्वौ तालावर्धतालश्च पादयोरन्तर भवेदिति (१०-५२) । यत्स्थानकलक्षण सूचित तदेव कार्यं नान्यदुपवेशनादित्यर्थ । तत्र स्थानकानन्तर गतिमुपक्षिपति पादोत्क्षेप इति स युक्तस्तेन भाविलक्षणेन देशकाल परिच्छेदेन च कर्तव्य । स्वकरमानेन च ताल' पात्रस्येत्यर्थ ॥८॥

तत्र देशपरिच्छेद तावदाह् एकताल इति ताल प्रसारितमध्यमा ? (तर्जन्य)ङ्गुष्ठान्तर "ताल स्मृतो मध्यमया ?" इति । मुख्यात्मकेनाभिधाय स्थायिस्थानभूतोत्तमप्रकृतिविश्रान्तत्वात् प्रयोगजातस्य तदुपक्रम विनियोगमाह चतुस्तालस्त्विति । तुशब्दोऽप्यर्थे कदाचिदन्यथापि भावात् । तथाशब्दो राज्ञां देवसदृशत्वसंभवसम्भावनापसारणद्योतक: ॥९॥

---

१ NS. दृष्टा ।
२. NS. पादक्षेपस्तु ।
३ KSS omits अपि ।
४ KSS द्वितालेऽर्धश्चैव मध्याना तालश्चो च ।
५. NS. सज्ञिनाम् ।

चतुष्कलो ह्युत्तमाना मध्यानां द्विकलो भवेत् ।
तथा चैककल. पादो नीचानां सप्रकीर्तित. ॥११॥
स्थितं मध्य द्रुत चैव समवेक्ष्य लयत्रयम्[1] ।
यथाप्रकृतिनाट्यज्ञो गतिमेव प्रयोजयेत् ॥१२॥
धैर्योपपन्ना गतिरुत्तमाना मध्या गतिर्मध्यमसम्मतानाम् ।
द्रुता गतिश्च प्रकुराधमाना लयत्रयं सत्ववशेन योज्यम् ॥१३॥
एष एव [2]तु विज्ञेय. कलातालसये विधिः ।
पुन[3]र्गतिप्रचारस्य प्रयोग शृणुतानघा. ? ॥१४॥

स्त्रीणा नीचानां साहचर्यादधमानामिति मन्तव्यम् । तेषां हि लिङ्गित्वादद्य-मत्व किञ्चिन्न समावपेत । यथायोममिति नाट्यधर्मीकामिरयं ॥१०॥

देशनियममुक्त्वा कालनियमप्यौत्सर्गिक तावदाह— चतुष्कलो ह्रीति । तथा चेति तेनोत्क्षेपेण यत्पादस्य पतन तदुत्तमानां चतसृभि: कलाभि: यस्मात्तदर्धार्ध-क्रमेण मध्यमाधमयो परिभाषित इत्युत्सर्गतयेति भाव. । तत्र गतिचतुष्टय माग-ध्यादि वक्ष्यते यत्तत्रार्धमागध्यादौ क्रमेण चित्रादित्रयविनियोगात् । 'निमेषा पञ्च मात्रा स्यात्" इति कला सामान्यलक्षणलब्ध औत्सर्गिक सर्वत्र ध्रुवकमार्गो मन्तव्य.। वीक्षेपादभिधाने तेन ध्रुवकमानेन चतुष्कल पादपात. तथा चोत्तमपरिग्रहे द्विपदी कोहलेनोक्ता—

"स्यादुत्तमाना द्विपदी ,चतुर्गुरुसमन्विता ।
तत्रोत्क्षेपनिपाताभ्या यस्मात्पादद्वयं भवेत् ।।"

लक्ष्यश्च इत्यमेव धिक् दि धि इति द्विपदीभागेन पादेन पादपात. । अत्र ध्रुवके चतस्र कला भवन्ति । धिगदधिङ् इत्यस्य काल कलपत्र, इत्यादिना मवेतित । नहि व्यञ्जनकाल स्वरकालात्पृथक्, तत्र गुरोश्च प्रचलत्व खडतल-चटस्तद्विद्भिरभिपुष्टमेवावधार्यते । तत्र हि धिगदिधि-इत्येवंरूपा लघु कला तस्यास्तिस्रो मात्रास्चतुर्थे गुर्वक्षरे द्वे मात्रे इति च मात्रा. । सर्वत्र चैवं प्रकार' समनन्तरग्रहणं विश्रान्त्यभावेन दुष्कर प्रयोग इति स्थानचेष्टाविश्रान्ति प्रक्लृप्तये मध्यमता विरामप्येषा मात्रा लक्ष्यविद्भि प्रकल्पिता, तदद्यादुक्ता: तादृशा मात्रा चतुष्कलायां प्रतिभामम्न इत्याम्ना तावत् । इह विषमार्गेव चतुष्कल पादपतन-मिति न्याय (?) (नाय) लक्ष्यलक्षणनीमायाह्रत्वादपेक्ष्यते च ।

---

१ GOS, NS लय बुधः।
२ KSS, NS. मुनि श्रेय. ।
३. KSS गतिम् ।

'स्वभावात्[1] समगतौ कार्यं जानुस्पृष्टीसमम्।
युद्धचारीप्रयोगेषु 'जानुस्तनसमं[2] न्यसेत् ॥१५॥
पार्श्वक्रान्तं सललितं पार्श्वयोश्चाभिवर्तयेत्।
रङ्गकोणो-मुखं[3] गच्छेत् सम्यक् पञ्चपदानि च ॥१६॥

अथ लयकालनियमशेषमाह स्थितमिति विलम्बितम्। समवेदयेति प्रकृत्यादि भेदविभागेनेत्याह तमेव दर्शयति यथाप्रकृतीति धैर्यगैर्यविलम्बितमध्यद्रुतलय समतं सवेदन यथार्थ-मिथ्या-गौण-धैर्य-गाम्भीर्यादिकृत मन्तव्य न तु जाति-कालादिकृतम् ॥११॥

यथाप्रकृति। विदूषकस्य द्विजत्वेऽपि अविमलात्मत्वात् केवलमनमघावणावेव रचित जात्यादि योजनीयम्। उत्तमस्याप्यन्यथाभाव क्वचिदनुत्तमत्वेऽपि समीचीन-भाव इति। प्रचुरेति लोकप्रसिद्धमेवेदमुक्तमित्यर्थं न केवलं प्रकृतितोऽयववभेदा यावच्चित्तवृत्ति भेदेनेत्यभिप्रेत्याह सत्त्ववशेन च लयत्रय योज्यम्। सत्त्व चित्तवृत्ति तेन सम्प्रामादावुत्तमस्यापि द्रुत शोकादावधमस्यापि विलम्बितम् ॥१३॥

अथैतदनुसारिण्या गत्युपयोगिन्या ध्रुवाया विधिरिति दर्शयति तथ स्थितेति। अत्र गत्यनुसारी तालविधि। अन्ये त्वन्यथेत्युक्त नाम्ने। यस्तालस्तय त्वामहित स कलातालसयः इति मध्यमपदलोपी समास। तेनायमर्थः— ध्रुवातालेऽपि गत्यनुसारेव फलाविधिर्लयविधिश्च अत एवैतदनुसारेण भट्टलोल्लटगोपालादिभिर्नान्नाप्रभङ्ग-विभङ्गविषये नान्दीविश्रादौ चिरन्तनसमतो ध्रुवातालानां विनियोग प्रपञ्चतो दूषितः। तत्तु ध्रुवाध्याये विचारयिष्याम इत्यास्ताम्।

एव देशकालनियममुक्त प्रकृते योजयति पुनर्गतिप्रचारस्येति गतिषु। प्रचारो वैचित्र्य तस्य प्रयोग पुन शृणुतेति सबन्ध। सघटना ह्यनुवर्तेति भाव ॥१४॥

स्वभावादिति। तुना विशेषद्योतवेन मन्थरगतौ चतुस्तालत्वमुक्त, स्वभाव गतौ तु त्रितालत्व, दीप्तगतौ तु पञ्चतालत्वमपि कार्यमिति दर्शयति।

तां गतिप्रचारघटनामाह—पार्श्वक्रान्तरित्यादि।

"कुञ्चित पादमुत्क्षिप्य पार्श्वात्पार्श्वोत्थित न्यसेत्
उद्घट्टितेन पादेन पार्श्वक्रान्ता विधीयते" (१०-३२)

इति पार्श्वक्रान्ता चारी। रङ्गकोण पूर्वोत्तरम् ॥१६॥ द्वितीय वामसि-पुत्तर पश्चिममिति। तत्र परमिति। कोणद्वयेऽभिदिगिति। पूर्वं रङ्गे धंता पञ्चपदी

---

१ KSS स्वभावेस्तमगतो NS स्वभावे तुलमगतौ।
२ NS पुरः स्तनसम नयेत्।
३. KSS. मुखो।

वामवेधं ततः कुर्याद्विक्षेपं दक्षिणेन तु ।
परिवृत्य द्वितीयं तु गच्छेत् कोणं ततः परम् ॥१७॥

तत्रापि वामवेधस्तु विक्षेपो [1]दक्षिणेन च ।
ततो भाण्डोन्मुखो गच्छेत् तान्येव [2]तु पदानि च ॥१८॥

एवं गतागतं कृत्वा पदानामिह[3] विंशतिम् ।
वामवेधं ततः कुर्यात् विक्षेपं दक्षिणस्य च ॥१९॥

रङ्गे विकृष्टे भरतेन कार्यो गतागतैः पादगतिप्रचारः ।
[4]त्र्यश्रस्त्रिकोणे चतुरस्ररङ्गे गतिप्रचारश्चतुरस्र एव ॥२०॥

यः समं सहितो गच्छेतत्र कार्यो लयाश्रयः ।
चतुष्कलोऽथ [5]द्विकलस्तथैवैककलः पुनः ॥२१॥

अथ मध्यमनीचैस्तु गच्छेच्च परिवारितः ।
चतुष्कलमथार्धञ्च[6] तथा चैककलं पुनः ॥२२॥

व्याख्याता (अ ५-७३)। वेधः पार्ष्णिक्षेपे सूचीपादनिपातः। वामवेधमिति अन्तराविद्धमुखः (ततः) प्रारिनिष्ठो वीर्णमन्वा ब्रह्मस्थानस्यानुल्लङ्घ्यतामाह। एतच्च पञ्चपदीगमनं सर्वत्रोत्सर्गिकम् ।१७—१९। विशेषमप्याह रङ्गे विकृष्ट इति। भरतशब्देन उपचारतस्तद्विदा योविंशतन्ध सूच्यते गतागतैरिति परिमिताया विधिः पञ्चपदी गतागतेन नियमः एतत्र स्थाने द्वौ पादविक्षेपाविति मन्तव्यम्। विकृष्टायां च भूयो भूयः पञ्चपदी ॥२०॥

अत्रैव विषये विविधप्रमाणा पातरीतिः, तद्द्विलयद्विभङ्गचतुर्भङ्गादय प्राधान्येन। व्यामिश्रगतेरपि विशेष व्याचिख्यासुः समगतिमुपमहन्ति य समैरिति रिति। तथैवेति साम्येनेत्यर्थः ।२१। मिश्रगतिमाह अथेति। परिवारित इत्युत्तमत्वेन विवक्षितः इत्यर्थः। तेन देवादिवत् साध्वाश्रीयमाणायामुत्तमप्रकृतावपि नायं विधि-रन्यस्यैव तत्र प्राधान्यात्। तदोत्तमादिपादपाते मध्यमस्य द्वौ, नीचादेरेकः, उत्तमस्य चत्वारः ।२२। अत्रैव च चतुस्तालादिविभागे निश्चयार्थं प्रश्नमुत्थापयितुमुप-

---

१. NS, KSS. वृक्षितेन ।
२ KSS, NS विपदानि ।
३ KSS, NS एक ।
४. KSS त्र्यर्थं ।
५ KSS द्विकलो भवेदेककलः ।
६ NS मथोर्ध्वं च ।

दैत्यदानवयक्षाणां नृपपन्नगरक्षसाम् ।
चतुस्तालप्रमाणेन कर्तव्यात्र गतिर्बुधैः ॥२३॥

दिवौकसां तु सर्वेषां मध्यमा गतिरिष्यते ।
तत्रापि[1] चोद्धता ये तु तेषां देवैः समा गतिः ॥२४॥

ऋषय ऊचुः

यदा मनुष्या राजानस्तेषां देवगतिः कथम् ।
अत्रोच्यते कथं नैषा गतो राज्ञां भविष्यति ॥२५॥

इह प्रकृतयो दिव्या दिव्यमानुष्य एव च ।
मानुष्य इति विज्ञेया नाट्यनृत्तक्रियां प्रति ॥२६॥

[2]देवानां प्रकृतिर्दिव्या [3]राज्ञां वै दिव्यमानुषी ।
या त्वन्या लोकविदिता मानुषी सा प्रकीर्तिता ॥२७॥

[4]देवाद्राजास्तु राजानो वेदाध्यात्मसु कीर्तिता ।
एवं देवानुकरणे दोषो ह्यत्र न विद्यते ॥२८॥

अथ विधिस्तु कर्तव्य स्वच्छन्दगमनं प्रति ।
सभ्रमोत्पातरोषेषु प्रमाणं न विधीयते ॥२९॥

सहारमुक्तमविशेषाभिधानमहितमाह—दैत्यदानवेत्यादि ।२३। सर्वेषामिति देवदूता-दीनाम् । उद्धता ये त्विति मानतिरश्चतय ॥२४॥

देवा राजा इति लोकपालांशविनिर्मिता राजानः वेदषु तथाध्यात्मशास्त्रेषु वेदान्तेषु । तेषामनल प्राधान्यमुक्तम् । अनुकरणं देवादीनां वर्णनात् उक्तं च राजविद्या राजगुह्यमिति । देवानुकरणे नात्यन्तमित्यर्थः ।२८। अथमिति चतुरस्र इत्यादि स्वच्छन्दगमनं स्वरूपा गति सभ्रम आवेग । उत्पातोऽत्रोन्मादादि । प्रमाणमिति उक्तरूपमित्यर्थः ॥२९॥

---

१. NS योध्वंवा (गा ?)
२ KSS, NS, देवा हि ।
३ KSS, NS, राजानो ।
४ KSS, NS, देवान्याजान्तु ।
५ NS देवानुकरणो देवो ।

सर्वासां प्रकृतीनां तु अवस्थान्तरसंश्रया ।
उत्तमाधममध्यानां गतिः कार्या प्रयोक्तृभिः ॥३०॥

'चतुरर्धकलं वा स्यात् तदर्धकलमेव च ।
अवस्थान्तरमासाद्य कुर्याद् गतिविचेष्टितम् ॥३१॥

ज्येष्ठे चतुष्कलं ह्यत्र मध्यमे द्विकलं भवेत् ।
'[द्विकला चोत्तमे यत्र मध्ये त्वेककला भवेत्] ॥३२॥

'कलिकं मध्यमे यत्र नीचेष्वर्धकलं भवेत् ।
एवमर्धार्धहीनं तु अङ्गतो संप्रयोजयेत् ॥३३॥

ज्वरार्ते च क्षुधार्ते च तपःश्रान्ते भयान्विते ।
'विस्मिते चावहित्थे च तथौत्सुक्यसमन्विते ॥३४॥

सर्वासां प्रकृतीनां, गतिरिति कलालयतालाश्रिता । सर्वमेतदिति तु युक्तम् ॥३०॥

एतदेवास्य दूषयति चतुर्धर्मिति द्वे उत्तमस्य, एका मध्यमस्य, अर्धं नीचस्य; अवस्थान्तरबलात् । ३१-३२। नीचेष्वर्धकलं भवदिति अनेन कलानुपंभागो भरतमुनिना सूचितोऽयं लक्षणविदो वृत्तावार द्रुतमाहु, यथया पञ्चमाश उक्तनीत्या स्वामादि-विश्रान्तिपूर्वक इति चतुर्धा स एव द्रुतो युक्त ॥३३॥

चतुष्कलादप्याधिक्यमस्तीति दर्शयति । ज्वरार्त इत्यादि । भयेन योऽन्वितो जातोऽस्तम्भ, अन्यथा ह्यस्य त्वरिततरा गतिर्वर्ण्यते। विस्मय इति तत्कृत-स्तम्भ इत्यर्थ । अवहित्थ इति कुलवधूनाम्, कृतक हि न सुश्लिष्ट कर्तुं पार्यत इति । तत्राधिक्यमेव भवति तत एव हि कुशला कुलवना विदु ।३४। अन्या-दरवदौत्सुक्येन सम्यगन्वितो स एव शृङ्गारभेदस्तत्रैव विप्रलम्भ इति यावत् । स्वच्छन्दगमन इति कार्येण विना क्रीडाचङ्क्रमणे । अधिकले इत्यधिशब्दोऽधिकार्थं । अधिकलामिति केचित् । आधिक्यं प्रकर्षेण चतुष्कलरूपेण सम्या चेतत् प्लुतस्य विरामस्य च स्वरूपाधिक्ये तालबोध सम्याधिक्येन षट्पञ्चकलादिविकृष्टमधिकृत

---

१. KSS. चतुर्ष्वेककलं वा स्यात् तथार्धकलमेव च ।
२ KSS NS, do not read.
३ KSS, NS विकलं चोत्तमा यत्र नीचेष्वर्धकल भवेत् ।
४. KSS, NS. हानि तु कलाना ।
५. NS. विस्मये ।

शृङ्गारे चैव शोके च स्वच्छन्दगमने तथा ।
गतिः स्थितलया कार्याधिकलान्तरपातिता[1] ॥३५॥

[2][पुनश्चिन्तान्विते चैव गति कार्या चतुष्कला ।]
अस्वस्थकामिते चैव भये वित्रासिते तथा ॥३६॥

आवेगे चैव हर्षे च [3]कार्यं पञ्च त्वरान्वितम् ।
अनिष्टश्रवणे चैव [4]क्षेपे चाद्भुतदर्शने ॥३७॥

कलान्तर परिमाण यथा तथान्तं पादपातो यस्याम् । अत एवैतत्पादपतनप्रसङ्ग-विचारणाद्वक्ष्यति—

षट्कलं नु न वाच्यं तथाष्टकलमेव च ।
पादस्य पतनं तज्ज्ञैः खेदनं तद्भवेत् क्रिया ॥१२।१८४-१८५॥

अर्धकद्विचतुष्कलमिति वचसा षडष्टकलयोर्निषेधेन च त्रिकलपञ्चकलादीनामभावं सूचयति विषमाणां सपरिमाणोत्क्षेपणनिपातनायोगात्तालविदां हि साम्यमुपनिषद्भूतं तच्चात्र स्फुटयति ॥३५॥

एवमेतेषु षट्कलाद्यधिकं मानं तथा च नव शान्तानां परिश्रमे यत्र उत्साहस्यो लय कौतूहलादिभिरुक्तो यस्यानितिविलम्बितं कालावधि । एवं कलाधिक्यमभिधाय न्यूनत्वमप्यस्तीत्याह अस्वस्थकामित इत्यादि । अस्वस्थे प्रच्छन्नकामिते हि त्वरान्वितम् ।३६। अनिष्टं यदा बान्धवादेः श्रुतं तदा तदन्तिकं द्रुतगमनं, अद्भुतदर्शनविषये यदा क्षेपः प्रक्षिप्तता, पुनरेतन्न दृश्यत इति । यन्नाभिरञ्जितमवश्यकर्तव्यं च तत्त्वरया क्रियते, त्वरयान्वितं गुर्वर्थं अभिरुचितमेवेति विशेषः त्वरान्वितमिति । इयता यद्यपि सर्वं लभ्यते तथापि मन्दविनेयव्युत्पादनाय प्रपञ्चः ।३७। अत्ययोऽतिक्रमणं शीघ्रसम्पादनं प्रयोजनमस्य । अपराधोऽभिनेय मन्त्रोऽन्य एव, यदा यस्यापराधः कृतो गुर्वादिस्ततश्च त्वरा गत सोऽपराद्ध ।३८। तथापि एतेष्विति एव प्रकारेष्वन्यत्

---

१ NS विक्रमान्तरपातिना ।

२ KSS. does not read,

३. NS कार्यम् ।

४. KSS क्षेपेष्वाद्भुतदर्शने ।

अपि चात्ययिके कार्ये [1]दुःखिते शत्रुमार्गणे ।
अपराद्धानुसरणे श्वापदानुगतौ[2] तथा ॥३८॥

एतेष्वेव गतिः प्राज्ञो [3]विकला सम्प्रयोजयेत् ।
उत्तमाना गतिर्या तु न ता मध्येषु योजयेत् ॥३९॥

या गतिर्मध्यमाना तु न ता नीचेषु योजयेत् ।
गतिः शृङ्गारिणी कार्या [4]स्वस्थकामितसम्भवा ॥४०॥

दूती (दर्शन ?)शितमार्गस्तु प्रविशेद्रङ्गमण्डलम् ।
[5]सूचया चाप्यभिनयं कुर्यादर्थसमाश्रयम् ॥४१॥

मदादिष्वपीत्यर्थः विकलामिति विकलः कलापरिमाणो यस्या सा कला अर्धकला-रहिता तुर्या यद्यपि, तथापि नादरणीया, यतः त्रिभागषड्भागादिरपि तत्र भवति। अत एव सम्भ्रमोत्पातरोषेषु चतुरर्धकलमित्यनेन पौनरुक्त्यं तस्याविषयत्वादस्य तु विषमभागविषयत्वात् तथाहि मत्तगतौ शेखरकस्य खण्डकप्रयोगे हि "गहिद् धि" इत्येव रूपे मात्रा तृतीये, तृतीयस्य नामात्र घ धग् इत्येकः पातः, रसुक इति द्वितीयो, धि इति तृतीयो, न चैषां साम्यम् । एतेन च कलानां साम्यं न्यूनाधिकतानिरूपणेन समविषमकलाभागभङ्गाभिधानेन गुरुलघुद्रुतप्लुतानां स्वीकारात्तद्वैचित्र्यम् । इयमपि भङ्गोपभङ्गविभङ्गप्रकारप्रस्तारः सगृहीता लक्ष्यसिद्धा भङ्गलयव्यवस्था प्रतिपाद्या-क्षरतदर्थादिरूपा च धाराबन्धादिविषया धातमार्गशब्देन प्रसिद्धा व्यवस्था स्फुटमेव दर्शिता माभूदेव कालप्रमाण (कलापरिमाण ?) नियमाभिधानं गजस्नानीभूतमित्याह उत्तमाना गतिर्यात्विति । तुरेवार्थे अन्यत्रमेणधेन्यर्थः. एतदुक्तं भवति—अनियमेन निर्दर्शितेन नियमो विप्लुतः, तथापि कलाधिक्ये षट्कलोत्तमस्य तत्र मध्यमस्य चतुष्कलता, अधमस्य द्विकलता । यत्र न्यूनकलमुक्तं तत्राप्युत्तमस्यैका कला, मध्य-मस्यार्धकला, अधमस्य कलातुर्यभाग इति कथं विप्लवः ॥३९॥

एवं प्रकृतिभेदेन गतिमभिधाय रसविषयेण दर्शयितुं प्रथमं पुरुषार्थोपयोगिर-सविषयां निरूपयन् प्राधान्याच्च शृंगारे तावदाह गतिः शृङ्गारिणीत्यादि । स्वस्थ-

---

१. NS. तथा चैवारिमार्गणे ।
२. KSS. NS अनुगते ।
३. NS. द्विकला ।
४. KSS, NS स्वच्छ ।
५. NS. सूचयन् वा ।

[1]हृद्यैर्गन्धैस्तथा वस्त्रैरलङ्कारैश्च भूषितः ।
नानापुष्पसुगन्धाभिर्मालाभिः समलङ्कृतः ॥४२॥

गच्छेत् सललितैः पादैर्[2]रतित्रासलसितैस्तथा ।
तथा सौष्ठवसंयुक्तैर्लयतालवशानुगैः[3] ॥४३॥

पादयोरनुगौ 'हस्तौ नित्यं कार्यौ' प्रयोक्तृभिः[4] ।
[5][उत्क्षिप्य हस्तं पातेन पादयोश्च विपर्ययात्] ॥४४॥

प्रच्छन्नकामिते चैव गतिं भूयो निबोधत ।
विसर्जितजनः स्रस्तस्तथा दूतीसहायवान् ॥४५॥

निर्वाणदीपो नात्यर्थं भूषणैश्च विभूषितः ।
वेलासदृशवस्त्रश्च सह दूत्या शनैस्तथा ॥४६॥

कामितमप्रच्छन्नम् ।४०। अर्थसमाश्रये सिद्धे सूत्राया पुनर्वचनं हृद्यस्य पदार्थस्य पर्यालोचनं सातिशयं चमत्कारकारीति निरूपयितुं नत्र चर्वितचर्वणवत् पुनः कश्चिदपि भागमत्यजन् सूत्रां शृङ्गारे कुर्यादिति दर्शयति । युद्धवीरादौ हि प्रधानानुसंधानमेवोचितं तन्मध्यपतितता वार्यान्तराणामपर्यालोचनीयत्वात्, पर्यालोचने आचार्यं मातुलान् भ्रातॄन् स्वजनमित्यपायापत्तेः, यदपि चान्तरमार्गं इत्यप्रत्यान् नृत्ते सूच्यान् परिहर्तुमित्यर्थसमाश्रयणमित्यसत् ।४१। सापि हि निरर्थिका सूचैव हि वर्ष स्यात् सूचातोऽपि चान्तरङ्गमस्य प्रकृता गतिमाह नानेति शोभनो गन्धः सुगन्धः । नानापुष्पैः सह सुगन्धः । अत्र समासान्ताभावः ।४२। सललितैः सविलासैः । सौष्ठवेनाङ्गचातुरस्येण युक्तः, लया विलम्बितादिः, तालः चतुरश्रादिः, नृपः पुनः समासेन उक्ताप्युत्तमगतिः पुनर्विशेषणतया निरूप्यत इति भावः ।४३। प्रच्छन्नं कृत्वा कामितं यत्र शृङ्गारे सागरिकादाविव वत्सराजादेः तदन्यत्र मीनादाविव पौलस्त्यप्रभृतेस्तु ।४५। निर्वाणदीपः । वेलातुल्यवस्त्र इति । तथाहि चन्द्रालोके सितवस्त्रावगुण्ठितो घनसारपरागपुञ्जमञ्जुगात्रो मुक्ताप्रायप्रचुराभरणो वस्त्राद्युपलक्षणम् ।४६। प्रच्छन्न

---

१. NS. हृद्यैर्वस्त्रैस्तथा गन्धैर्धूपैश्चूर्णैश्च ।
२. KSS. अतित्रासनोत्थितस्तथा ।
३. KSS. समन्वितः ।
४. NS. चापि हस्तौ कार्यौ ।
५. KSS., NS. do not read.

व्रजेत् प्रच्छन्नकामस्तु[1] पादैर्निःशब्दमन्दगैः ।
शब्दशङ्कयुत्सुकश्च स्यादवलोकनतत्परः ॥४७॥

वेपमानशरीरश्च शङ्कितः प्रस्खलन् मुहुः ।
रसे रौद्रे तु वक्ष्यामि दैत्यरक्षोगणान् प्रति ॥४८॥

एक एव रसस्तेषां स्थायी रौद्रो द्विजोत्तमाः ।
नेपथ्यरौद्रो विज्ञेयस्त्वङ्गरौद्रस्तथैव च ॥४९॥

तथा स्वभावजश्चैव त्रिधा रौद्रः प्रकल्पितः[2] ।
रुधिरक्लिन्नदेहो यो रुधिरार्द्रमुखस्तथा ॥५०॥

तथा पिशितहस्तश्च रौद्रो नेपथ्यजस्तु सः ।
बहुबाहुर्बहुमुखो नानाप्रहरणाकुलः ॥५१॥

स्थूलकायस्तथा प्रांशुरङ्गरौद्रः प्रकीर्तितः ।
रक्ताक्षः पिङ्गकेशश्च असितो विकृतस्वरः ॥५२॥
[3]रूक्षो निर्भर्त्सनपरो रौद्रः सोऽयं स्वभावजः ।
चतुस्तालान्तरोत्क्षिप्तैः पादैस्त्वन्तरपातितैः ॥५३॥

कामस्तु । एवंविधकामिविषयमेव गुप्ताभिधानं ध्रुवागानमाह कोहलाद्याः । यस्य हि प्रस्तारो द्रुतलघुमिश्रः । शब्दशङ्कीत्यादिना खण्डिता कला सूचयन् मिश्रप्रयोगां गतिमत्राह । उत्सुक इत्यादिना कार्ये ।४७। वेपमान देहः । प्रस्खलन्नित्यादिना कलानुप्रवेशात् । विप्रलम्भे तु शृङ्गारेऽप्येवं करुणव्यामिश्रा गतिर्व्यभिचारिसत्त्वादित्यभिप्रेत्य पृथङ् नोक्ता एव विषयाभिलापप्राणे शृङ्गारेऽभिधाय तद्रूप एव रौद्रे गतिं निरूपयति रौद्रे रसे त्विति ।४८। दैत्यादिप्रयुक्तं यदुक्तं तदनेनाभिप्रेतेति शङ्काशमनायाह एक एवेति । ननु किं तेषां शौर्येण विनापि गौद्रता, ओमिति ब्रूम । कथमिति चेत् रसाध्यायोक्तन्यायेनानुस्मारयितुमाह नेपथ्यरौद्र इत्यादि स्वभाव इत्यन्तम् । एवमेक एव रसस्तेषामिति कथितं, रसाध्याये चैतत्प्रपञ्चितम् ।४९-५२। चतुस्तालान्तरोत्क्षिप्तैरिति तालान्तरपातित्वं द्वितीयतालान्तरालापेक्षयेति केचित् । उपाध्यायास्तु तालशब्देनात्र कालमानमुक्तं न तु देशमानं, तेन यावता कालेनोत्क्षेपस्ततो न्यूनेन पतनमिति । एतदनु प्रकृतिसन्धिसरम्भत्वं चाभिदधता विषमगतित्वमेषामनुज्ञातम् । तथा च कोहलमुखाः कलातदर्धद्वयलक्षणेन नर्तनकोत्फुल्लकादिना गौद्रादौ परिश्रममाहुः ।५३। तद्विधा इति भीमसेनादयः । अनेन युद्धवीरेऽप्येवं गतिरिति सूचयति ।

---

1. KSS कामस्तु ।
2. KSS प्रकीर्तितः ।
3. KSS. रूक्षो ।

गतिरेव प्रकर्त्तव्या तेषां ये चापि तद्विधा ।
अहृद्या तु मही यत्र श्मशानरणकश्मला ॥५४॥
गतिं तत्र प्रयुञ्जीत बीभत्साभिनय¹ प्रति ।
क्वचिदासन्नपतितैः विकृष्टपतितैं क्वचित् ॥५५॥
एलकाक्रीडितैं पादैरथपूर्वार पातितै ।
तेषामेवानुगं²हस्तैर्बीभत्से गतिरिष्यते³ ॥५६॥
अथ वीरे च कर्त्तव्या पादविक्षेपसंयुता ।
⁴द्रुतप्रचाराधिष्ठाना नानाचारीसमाकुला ॥५७॥
पार्श्वक्रान्तैर्द्रुताविद्धैः सूचीविद्धैस्तथैव च ।
⁵कलाकालगतैः पादैरावेगे योजयेद् गतिम् ॥५८॥
उत्तमानामयं प्राय प्रोक्तो गतिपरिक्रम ।
मध्यानामधमानां च गति वक्ष्याम्यह पुन ॥५९॥

अथ रौद्रप्राणोप्रपविपक्षामध्ये पुरुषार्थप्राणायात्बीभत्साश्रया गतिमाह अहृद्या त्विति श्मशानरूपा युद्धपतितकबन्धप्रभृतिविरचिता अत एव रणेन कश्मला जुगुप्सिता ।५४। आसन्नपतितत्वेन कलार्धतुर्यांशत्वादि विकृष्टपतित्वेन कलासाधकलादि सूचयति ॥५५॥

अथ वीरगतिमाह—अथ वीरे चेति । विस्तारेण क्षेप इति स्यन्दितापस्यन्दिता- देर्ग्रहणम् । तत्र च कलयाधकलादि च प्रयोग. । तत एवोल्लासनिर्वाहय तालमध्या- हुर्लक्ष्यविद । द्रुतेन प्रचारेणाधिष्ठान गन्तव्य देशे यस्यामिति । मल्लघटोऽन्यथादि विकृष्टपतितत्वे कलासार्धलघुद्रुतप्रचार सूचितमनेन वीरे रौद्रे वा प्रवेगस्य स्वभाव- त्वात् ।५७। तत्र गतिमाह कलाकालगतैरिति । पादैरिति बहुवचनेन त्रय पादपाता गृह्यन्ते । तेन कलया कालेन च सन्निधानात् तालगतैव गतिरिति लघु पातन येषाम् । अथवैको लघुपातो द्वावन्योन्यद्रुतपातौ कलामात्र च विराममित्यवम् ।५८। उत्कृष्टक- परिक्रम स चाभयोर्वीररौद्रयो क्रमः । उत्तमानामिति ननु बीभत्सस्यैवोत्तमविषयत्वं केनैतदुपदिष्ट भवन ? पुरुषार्थसाधन बीभत्स इत्तमेष्वेवैतदभिहितरसादिषय व्यभिचारियोग तु ।५९। मध्यमाना गतिमाह विस्मय चेति । चराराद्यावगाहो

---

१. KSS बीभत्सानुगय ।
२. KSS बीभत्सा NS बीभत्सगतिरुच्यते ।
३. KSS द्रुता प्रहणाविद्धा ।
४ KSS तथाविद्धैः ।
५. KSS, NS. कालाकालागतैः ।

विस्मये चैव हर्षे च विक्षिप्तपदविक्रमान् ।
आगाद्य तु रसं हास्यमे तच्चान्यच्च योजयेत् ॥६०॥

पुनश्च करुणे कार्या गति स्थिरपदैरथ ।
बाष्पाम्बुरुद्धनयन सन्नगात्रस्तथैव च ॥६१॥

उत्क्षिप्तपातितकरस्तथा सस्वनरोदन ।
[2]गच्छेत्तथाध्यर्धिकया प्रत्ययाप्रियसश्रये ॥६२॥

एषा स्त्रीणां प्रयोक्तव्या नीचसत्त्वे तथैव च ।
उत्तमाना तु कर्त्तव्या [3]सधैर्या बाष्पसंगता ॥६३॥

निश्वासैरायतो[4]त्सृष्टैस्तथैवोर्ध्वनिरीक्षितैः ।
न तत्र सौष्ठवं कार्यं न प्रमाण तथाविधम् ॥६४॥

व्यभिचार्यन्तरेष्वपि । विक्षिप्त इतस्ततो गतो व्याकुलप्रायो लघुद्रुतबहुल परिक्रमो यस्य तथा विस्मय एव व्यभिचारिरूपे स्थायिनि अद्भुतरसरूपे मध्यमानाम् । पुनरिति पुनर्ग्रहणादुत्तमानामद्भुतेऽपि स्वच्छन्दगतिरेव पूर्वोक्तेति दर्शयति । केवल तत्र विस्मयो वदन उत्साहो मुखरागे । एतच्चेति पर हास्य स्मितादविहसितपर्यन्त, यदोत्तमानां स्वस्थगतिरेव तदा मध्याधमानान्तु अपहसितातिहसितयोविक्षिप्तगतित्वमेव । अन्या श्चेति तावद्विदूषकगती वक्ष्यमाणम्, एव प्रसङ्गाद् द्रुतहास्यप्रयोग्या गतिरभिहिता-करुणे तूच्यते पुनश्च करुण इति । "ज्वरार्ते च" इत्यादिश्लोकेन यद्यपि श्लोकगति-रुक्ता तथापि यद्दश्यत इति पुनः शब्दार्थं । स्थिरपदै विलम्बितै । ६१-६३। *आयत दीर्घं कृत्वा उत्सृष्टैस्त्यक्तैः । ऊर्ध्वनिरीक्षणं दैवोपालम्भसूचकं । न प्रमाणं* तथाविधमिति नात्र सर्वथा प्रमाणाभाव अपि त्वनियन्त्रितमेव पातात्मकं प्रमाणम् । अत एवात्र विलम्बितलयेन लघुनयेन द्रुतलयेन गुरुप्लुतमात्रेण च विरामेण जम्भ-टिकाभ्यां लय कोहलेन दर्शित ।६४। उरस पात आमुगतत्वात् करणप्रसङ्गात्प्रहारे

---

१. KSS, NS. मेतच्चान्यादश्च ।

२ KSS, NS गच्छेत्तथा विदकाय. प्रत्ययगतिसश्रये ।

३. KSS. सधैर्यं ।

४. KSS. उद्वृष्टै. ।

¹[मध्यानामपि सत्त्वता गतिर्याज्या विधानतः] ।
उरःपातै²र्हृतोत्साह शोक³व्याकुलचेतन ॥६५॥

नात्युत्क्षिप्तैः पदैर्गच्छेत् इष्टबन्धुनिपातने ।
गाढप्रहारे कार्या च शिथिलाङ्गभुजाश्रया ॥६६॥

विघूर्णितशरीरा च ⁴गतिश्चूर्णपदैरपि ।
शीतेन चाभिभूतस्य वर्षेणाभि⁵द्रुतस्य च ॥६७॥

गति प्रयोक्तृभि कार्या स्त्रीनीचप्रकृतावथ ।
पिण्डीकृत्य तु गात्राणि तेषां चैव प्रकम्पनम् ॥६८॥

करौ वक्षसि निक्षिप्य कुब्जीभूतस्तथैव च ।
दन्तोष्ठस्फुरणं चैव चिबुकस्य प्रकम्पनम् ॥६९॥

कार्यं शनैश्च ⁶कर्तव्य शीताभिनयने गतौ ।
तथा भयानके चैव गति कार्या विचक्षणैः ॥७०॥

गतिमाह ।६५। चूर्णानि परिमितोत्क्षिप्तानि अधिकपतितानि पादानि तेनात्यधिकगतोऽ न्यान्तर स्यात् । करुणे रसे दारिद्र्यमभिभवस्त्वत्र शीत वर्षेभव सभाव्यत इति । तद्भवगतिमाह—शीतेन चेति ।६७। अवेत्यनेन मध्यमोत्तमानामनुभावन्यूनभावेन शीतादिगति सूचयति । तेषामिति पिण्डीकृतानां गात्राणां, चकारेण कम्पन सङ्कोचन समुच्चीयते एवकारेण सौष्ठवचातुरश्र्यादि निरस्यन ।६८। करावित्ति रटितान- रूपावित्यर्थ । गात्राणि पिण्डीकृत्य करौ वक्षसि च कृत्वा या गति लोके तस्याभिग- मने योऽयं शीताभिनयस्तत्र कर्तव्य प्रयोक्तृभिर्नटैर्गात्रकम्पन कुब्जीभूतो देह इत्यादि कार्यमिति पदसङ्गति ।६९। एव करुणे तत्प्रसङ्गेन चान्यत्रापि गतिमभिधाय भयानक वर्षयति ये चान्य इति । येषामुत्तमत्व कुलाद्यौचित्यात् । अथ सत्त्वविहीना ।

---

१ KSS., NS. do not read.
२ KSS, NS. गतोत्साह ।
३ NS. व्यामूढ ।
४. NS गतिस्तूर्ण ।
५. KSS, NS हृतस्य ।
६. KSS, गन्तव्य ।

स्त्रीणां कापुरुषाणां च ये चान्ये सत्त्ववर्जिताः ।
विस्फारिते चले नेत्रे विधूतं च शिरस्तथा ॥७१॥

भयसंयुक्तया दृष्ट्या पार्श्वयोश्च विलोकनैः[1] ।
द्रुतं द्रुतैः पदैश्चैव बद्ध्वा हस्तं कपोतकम् ॥७२॥

प्रवेपितशरीरश्च शुष्कोष्ठस्खलितं व्रजेत् ।
एषानुकरणे कार्या तर्जने त्रासने तथा ॥७३॥

सत्त्वं च विकृतं दृष्ट्वा श्रुत्वा च विकृतं स्वरम्[2] ।
एषा स्त्रीणां प्रकर्तव्या नृणाञ्चाक्षिप्तविक्रमा ॥७४॥

क्वचिदासन्नपतितैर्विकृष्टपतितैः क्वचित् ।
पलक्रामीक्रितैः पार्श्वयुः परि पातितैः ॥७५॥

एषामेवानुगैर्हस्तैर्गतिं भीतेषु योजयेत् ।
वणिजां सचिवानां च गतिः कार्या स्वभावजा ॥७६॥

[कृत्वा नाभितटे[3] हस्तमुत्तानकटकामुखम् ।
आद्यं चारालमुत्तानं कुर्यात्पार्श्वं स्तनान्तरे[4] ॥७७॥

न नियतं न च स्तब्धं न चापि परिवाहितम् ।
कृत्वा गात्रं तथा गच्छेत्तेन चैव क्रमेण तु] ॥७८॥

तद्यथा— विराटपुत्र उत्तरः ।७१। दुर्निरीक्ष्येन धाराधारादि. कोहलोक्त. सूचितं ।७२। अनुकरण इति शत्रो. पृष्ठत आगमनमित्यर्थः ।७३। नृणां पुनराक्षिप्तविक्रमं यत्तेनोपाहृतं मध्ये-मध्ये कृतधैर्यं यस्यामित्यर्थं । तेन मध्ये गुरु लघु पादपाता अपि । तदाह— क्वचिदासन्नपतितैरित्यादि ।७४-७५।

अथ शान्तरसे गतिर्वक्तव्या स च प्राधान्येन तथा प्रयोगसौन्दर्यमावहति अतः तत्संस्कारसम्पन्ना येषां वणिक्प्रभृतीनामस्ति "धीरप्रशान्ता वणिजः" इति वचनात् । यति प्रभृतयोऽपि च शान्तरसप्रधानाः, ये नाटकादौ प्रसङ्गा भवन्ति तेषामुभयेषामपि गतिमाह—वणिजामित्यादिना । सचिवाः अमात्याः । स्वभावशब्देन तत्र तत्रानाविष्ट-

---

१. KSS, विर्नाक्रितैः ।
२. NS. पूर्णपदैः ।
३. NS विकृत एवम् KSS. विकृतस्वरम् ।
४. KSS. NS कृत्वा मुखनाङ्कटकामुखम् ।
५. KSS, NS. तदन्तरे ।

[1][अतिक्रान्तैः पदैर्विप्रा द्वितालान्तरगामिभिः ।]
[2]यतीनां श्रमणानाञ्च ये चान्ये तपसि स्थिताः ।।७९।।

तेषां कार्या गतिर्यैस्तु नैष्ठिकं व्रतमाश्रिताः[3] ।
अलोलचक्षुश्च भवेद्युगमात्रनिरीक्षणः ।।८०।।

उपस्थितस्मृतिश्चैव गात्रं सर्वं विधाय च ।
अचञ्चलमनाश्चैव यथावल्लिङ्गमाश्रितः ।।८१।।

विनीतवेषश्च भवेत् कषायवसनस्तथा ।
प्रथमं समपादेन स्थित्वा स्थानेन वै बुधः ।।८२।।

हस्तं च चतुरं कृत्वा तथा चैकं प्रसारयेत्[4] ।
प्रसन्नं वदनं कृत्वा प्रयोगस्य वशानुगः ।।८३।।

अनिषण्णेन गात्रेण गतिं गच्छेद् व्यतिक्रमात्[7] ।
वर्तमाना भवेदेषा लिङ्गिनां ये महाव्रताः ।।८४।।

एभिरेव विपर्यस्तैर्गुणैरन्येषु योजयेत् ।
तथा[8] व्रतानुगावस्था ह्यन्येषां लिङ्गिनां गतिः ।।८५।।

मेव रूपमाह ।७८-७९। नैष्ठिकमिति ब्रह्मचर्य एव प्रवर्तिन इत्यर्थः । युगं चतुर्हस्तम् ।८०। उपस्थिता झटिति संस्कारप्रबोधप्रभवा स्मृतिर्यस्य । शान्तत्वादत्र हि हृदयं नियम्यमेषां वर्णिगमात्मयतिप्रभृतीनां निजं विषयं इति सन्धिवाक्यमेव नित्यनिरूपणपरं यस्य । लिङ्गं जपभस्म कौपीनादि ।८१। अन्यदिति नाममात्रवृत्तिषु तत्र तु विपर्यासो यथोचितं द्रष्टव्यः । तद्यथा, लोलं चक्षुः, मनश्चञ्चलम् । लिङ्गं पुनर्जटादि भवति । एवमन्यदुन्नेयम् ।८२-८४। व्रतानुगान् स्फुटयति विभ्रान्ता चेति । उन्मत्तादिव्रतं हि श्रूयते । आगमेषु तत्तदुचितं नियतमेव गतिरियम् ।।८५।।

---

१ KSS NS do not read
२ NS यतीनां चैव सर्वेषां ।
३. NS आस्थिताः ।
४ KSS युगमत्र···।
५ KSS तथा लिङ्गं समाश्रितः ।
६. KSS प्रयोजयेत् ।
७ KSS अतिक्रमात् ।
८ KSS, NS तथा व्रतानुगा च स्यात् ।

विभ्रान्ता वाप्युदात्ता वा विभ्रान्तनिभृताऽपि वा ।
शकटास्यस्थितैः पार्श्वैरतिक्रान्तैस्तथैव च ॥८६॥

कार्या पाशुपतानां च [1]गतिरुद्धतगामिनी ।
अन्धकारेऽथ याने[2] च गतिः कार्या प्रयोक्तृभिः ॥८७॥

भूमौ विसर्पितैः पादैर्हस्तैर्मार्गप्रदर्शिभिः[3] ।
[4]रथस्थस्यापि कर्तव्या गतिश्[5]चूर्णपदैरथ ॥८८॥

समपादं तथा स्थानं कृत्वा रथगतिं व्रजेत् ।
धनुर्गृहीत्वा चैकेन तथा चैकेन कूबरम् ॥८९॥

सूतश्चास्य भवेदेवं प्रतोदप्रग्रहाकुलः ।
वाहनानि विचित्राणि कर्तव्यानि विभागशः ॥९०॥

क्रमणादुत्क्रान्त कृत्वा पति पाशुपताना परमेश्वरव्रतधारिणा गतिरत्युदात्ते-त्यर्थं यदि वा परमयोग्यवस्थाया नाकुलदर्शनप्रतिपन्नानामुन्मत्तव्रतमप्यस्ति, तद्विधमेवोद्भ्रान्तत्वं गतौ । एव रसान्तरसङ्गतिरुक्ता । यच्चान्यै रौद्रानन्तर शान्तरसाभि-प्रायेण पठित ।

"रूपादिस्वनिराशस परोपायविचिन्तक ।
चतुष्कलैर्द्विपातैश्च पादैर्भ्रान्तगतिं व्रजेत् ।। इति

तदनर्थमेव, एतत् ग्रन्थे पुनरुक्तमपुष्कलार्थं, पुस्तके क्व दृष्टमिति स्वकल्पित-मेवेत्युपेक्ष्यम् ॥८६॥

एव रसानुसारेण गतिमुक्त्वा देशानुसारेणाप्याह । अन्धकार इति अन्धत्वेन गमन इति ।८७। विसर्पितैरुत्क्षेपणशून्यै मार्गप्रदर्शिभि मार्गान्वेषणपरैरित्यर्थ । कर्तव्या गतिरिति च्छेद तदाह चूर्णपदै', चूर्णपदैरित्यनेन खण्डधारालय द्रुतबहुल गुर्वन्त कोहलोक्त सूचयति ।८८। समपादेन स्थानकेन रथेन गति, यस्मिन् देशे त व्रजेत् रथविशिष्टा या गति । सामान्यके अत्र संकरभसारिमिका साऽत्र इति । कूबर युगन्धर प्रतोद' प्रेषणकः, प्रग्रहो वल्गा ।८९। वाहनानि रथ्यानि तानि, प्रकृति-विभागोचित्येन विचित्राणि तुरगबलीवर्दखरोष्ट्रकानि चित्राणि लिखितानि । अस्य सूतस्यैव कर्तव्यानि तच्चित्रपटं सूतस्यैव हस्ते आवर्जयेदिति यावत् ।९०। चूर्णपदानां

---

१ KSS गतिद्भ्रान्त॰ ।
२. KSS NS अन्धयाने ।
३ मार्गं प्रदर्शितैः ।
४ KSS अधस्तस्यापि ।
५ NS तूर्णपदैः ।

द्रुतैश्चूर्णपदैश्चैव गन्तव्यं रङ्गमण्डले ।
विमानस्थस्य कर्तव्या ह्येवं [1]स्यन्दिनो गतिः ॥६१॥

[2]आरोहन्निव गात्रं किञ्चित् स्यादुन्मुखस्थितम् ।
अस्यैव वैपरीत्येन कुर्याच्चाप्यवरोहणम् ॥६२॥

अधोऽवलोकनैश्चैव मण्डलावर्तनेन च ।
आकाशगमने चैव कर्तव्या नाट्ययोक्तृभिः ॥६३॥

[3][स्थानेन समपादेन तथा चूर्णपदैरपि ।]
व्योम्नश्चावतरेद्यस्तु तस्यैतां कारयेत् गतिम् ॥६४॥

[4]ऋज्वायतोन्नतनतैः कुटिलावर्तितैस्तथा ।
भ्रश्यतश्च तथाकाशादपविद्धभुजा गतिः ॥६५॥

विकीर्णवसना चैव तथा नुगतलोचना ।
प्रासादद्रुमशैलेषु नदीनिम्नोन्नतेषु च ॥६६॥

गतिविशेषनिरूपणाय पुनर्ग्रहणं द्रुतैरिति । रङ्गमण्डल इत्यनेनेदमाह—यथा वस्तुतोऽसौ रङ्गमण्डल एव गतिक्रियां करोति तथात्र सर्वम् । नचिरम् तद्यावदिति कर्तव्य तदवनुगतपदमात्रमेव, येन रथो यातीति प्रतं यत एव सर्वत्र । अत एवाह विमानस्थस्यापीति । दिव्यस्याकाशगामिनोऽपि पुष्पकादिनेत्यर्थः ।६१। अथ रथप्रसङ्गादुद्धत क्रियान्तरमप्याह आरोढुमिति । उद्देहदूर्ध्वं शरीरं । वैपरीत्येन अधोमुखत्वेन गात्राधोनयनं चेत्यर्थः ।६२। अथाकाशगमनं विमानप्रसङ्गादाह—अधोऽवलोकनैरिति । मण्डलावर्तं परिवर्तनमानिरिति केचित् ।

आकाशीयाना चारीमण्डलानां पुनः पुनरावर्तनमिति तदध्यायः ।६३। एतामिति वक्ष्यमाणां कार्येन्नाट्याचार्यो नटं ।६४। ऋज्विति मार्गं गतिनिबद्धं । अत एवान्तैर्हस्तक्षिप्तपातितैः, कुटिलया गत्या आवर्तितैः भ्रमितैः उन्नताननैरित्यपे पठन्ति, उत्क्षेपणकाले उन्नतैः पातनकाले तु नतैरिति व्याख्यान ।

भ्रश्यत इत्यबुद्धिपूर्वकं पततः इत्यर्थः । अपविद्धो परित्यक्ताकाशगमनो भुजो यस्याम् ।६५। अर्थवशादिति स्फुटयति अवतरणमिति । तद्दर्शयन् तत शरीर

---

१ KSS स्यन्दिनो ।
२ KSS, NS. आरुह्य ।
३ KSS, NS do not read
४ KSS, NS. ऋज्वायतोन्नतनतैः ।

आरोहणावतरणं कार्यमर्थवशाद् बुधैः ।
प्रासादारोहणं कार्यमतिक्रान्तैः पदैस्तथा ॥९७॥
उद्वाह्य गात्रं पादञ्च सोपाने निक्षिपेन्नरः ।
तथावतरणञ्चैव गात्रमानम्य रेचयेत् ॥९८॥
प्रासादे यन्मया प्रोक्तं प्रतारः केवलो भवेत् ।
किञ्चिन्नतापकाया तु प्रतारे गतिरिष्यते ॥९९॥
जलप्रमाणापेक्षा तु जलमध्ये गतिर्भवेत् ।
तोयेऽल्पे वस्त्रोत्कर्षः प्राज्ये पाणिविकर्षणैः ॥१००॥
प्रसार्य बाहुमेकैकं मुहुर्वारिविकर्षणं ।
तिर्यक् प्रसारिता चैव ह्रियमाणा च वारिणा ॥१०१॥
अक्षेपाङ्गाकुलाधूतवदना गतिरिष्यते ।
नौस्थस्यापि प्रयोक्तव्या द्रुतं द्रुतचूर्णपदैर्गतिः ॥१०२॥
अतिक्रान्तेन पादेन द्वितीयेनाञ्चितेन च ।
प्रासादारोहणे यत्तु तदेवाद्रिषु कारयेत् ॥१०३॥

प्रयोगेन रेचयेत् ।९७-९८। प्रतार इति एतत्प्रकारं व्याचष्टे । जलप्रमाणापेक्षा त्विति । एतत्स्फुटयति तोयेऽल्प इति । उत्कर्षं ऊर्ध्वं नयनं, प्राज्ये भूयसि जले च प्रचारस्तत्र पाणिविचित्रकर्षणेन पताकमर्धचन्द्रादिनोपलक्षितगतिरिति सम्बन्धः ।९९-१००। अबुद्धिपूर्वकन्तु जलेन नीयमानस्य गतिमाह प्रसार्येति । एकैकमिति पर्यायेणेत्यर्थः ।१०१। अक्षेपेऽङ्गे आकुलत्वं यस्या गतौ तथा आधूतमुच्यते तिर्यक् सकृदुद्वाहितं तुलयेत् । जलवत्त्वाच्चैव भवति । केचित् पर्यायेण पार्श्वत्वमुक्तं, तदसत् । यच्चाहितं ह्येतत् बुद्धिपूर्वके च जलप्रतरणे तरस्यात्, न त्विह ।१०१। जलप्रसङ्गात् नौगतिमाह—नौस्थस्येति ।१०२। एवं प्रसङ्गान्नौगतिमुक्त्वा प्रकृतमेवारोहणमनुसन्धते । प्रासादारोहण इति ।१०३। ननु वृक्षप्रासादादि तत्र किं रङ्गमण्डले रचयित्र-

१ KSS, NS न्यसेत्सोपानपङ्क्तिषु
२ NS तथावतरणं चैव गात्रमर्थेव कारयेत् ।
३ NS प्रसादे यन्मया प्रोक्तं प्रतारः नवलो भवेत् ।
४ KSS NS बाहु ।
५ KSS, NS ह्रियमाणस्य।
६ KSS पूरवदना ।
७ KSS गतिश्चूर्णपदै । NS द्रुतैश्चूर्णै ।
८ KSS रोहणं ।

'केवलमूर्ध्वनिक्षेपमार्गद्वयङ्ग भवेदथ।
द्रुमे चारोहणं कार्यमतिक्रान्तं स्थितं [2] पदैः ॥१०४॥

सूचीविद्धं रपक्रान्तैः पार्श्वक्रान्तैस्तथैव च।
एतदेवावतरणं सरित्स्वपि नियोजयेत् ॥१०५॥

अनेनैव विधानेन कर्तव्यं गतिचेष्टितम्।
सत्त्वामात्रेण कर्तव्यान्येतानि विधिपूर्वकम् ॥१०६॥

कस्मान्मृत[3] इति प्रोक्ते किं कर्तव्यं प्रयोक्तृभिः।
अङ्कुशग्रहणान्नाग खलीनग्रहणाद्धयम् ॥१०७॥

प्रग्रहग्रहणाद्यानमेवमेवापरेष्वपि
अश्वयाने गतिः कार्या वैशाखस्थानकेन तु ॥१०८॥

[4]यथा चूर्णपदैश्चित्रैरथ्यर्परि पातितैः।
पन्नगानां गतिः कार्या पादैः स्वस्तिकसंज्ञितैः ॥१०९॥

पार्श्वक्रान्तं पदं कुर्यात् स्वस्तिकं रेचयेदिह।
विटस्यापि तु कर्तव्या गतिर्ललितविक्रमा ॥११०॥

पादैराकुञ्चितैः किञ्चित् तालाभ्यन्तरपातितैः।
[5]स्वसौष्ठवसमायुक्तौ तथा हस्तौ पदानुगौ ॥१११॥

पटादिन्यायेन दर्शनीय, नेत्याह सत्त्वामात्रेणेति। सत्त्वा उवनरूपारोहणाद्यभिनय ।४।५।६।

प्रसङ्गादन्यत्राप्यभिनय दर्शयति। अङ्कुशग्रहणादित्यादि। तेन चित्रपटादि-वियोगेऽपि रथगमनाद्यभिनयन न युक्तम्। सौकर्यात् तत्करणमपि भवत्विति भाव ।७। स्वस्तिकसयुक्तैरित्युक्तमेव विभजति पार्श्वक्रान्तमिति। एव देशापेक्षया गतिरुक्ता। नागादिप्रसङ्गात् सर्पगतिरपि ।९।

अथावस्थाभेदेन गतिं निरूपयन् विटावस्थायां तावदाह विटस्यापि चेति।१०। स्व प्रकृत्युचित यत्सौष्ठवम् ।११। तन्तुरमिति तन्नेपथ्योचिता वृत्ति तदिच्छयात्मन

---

१ KSS, NS केवल मूर्धनि क्षेप।
२ KSS, NS. अतिक्रान्तोच्छ्रितैः।
३ KSS., NS. नृत।
४. NS तथा चूर्णपदैः।
५. KSS समौष्ठव।

सटकावर्धमानो तु कृत्वा विटगतिं व्रजेत् ।
[1]कञ्चुकीयस्य कर्तव्या वयोवस्थाविशेषतः ॥११२॥

अवृद्धस्य प्रयोगज्ञो गतिमेवं प्रयोजयेत् ।
अर्धतालोत्थितं पार्श्वविष्कम्भं ऋजुभिस्तथा ॥११३॥

समुद्वहन्निवाङ्गानि पङ्कलग्न इव व्रजेत् ।
अपवृद्धस्य कर्तव्या गतिः कम्पितदेहिका ॥११४॥

[2]विष्कम्भनकृतप्राणा मन्दोत्क्षिप्तपदक्रमा[3] ।
कृशस्याप्यभिनेया वै गतिर्मन्दपदक्रमा[4] ॥११५॥

व्याधिग्रस्ते ज्वरार्ते च तपःश्रान्ते क्षुधान्विते ।
विष्कम्भनकृतप्राणः कृशः क्षामोदरस्तथा ॥११६॥

क्षामस्वरकपोलश्च दीननेत्रस्तथैव च ।
शनैरुत्क्षेपणं चैव कर्तव्यं हस्तपादयोः ॥११७॥

कम्पनं चैव गात्राणां क्लेशनं च तथैव च ।
दूराध्वानं गतस्यापि गतिर्मन्दपदक्रमा ॥११८॥

विकूणनञ्च गात्रस्य जानुनोश्च विमर्दनम् ।
स्थूलस्यापि तु कर्तव्या गतिर्देहानुकर्षिणी ॥११९॥

इति "क्वचित् च"। कञ्चुकीयः। वयोऽवस्थाविशेषत इति युक्तं तद्विभजत्येवमिति वक्ष्यमाणक्रमेण।१३। विष्कम्भ स्थैर्यं तदेषामिति मन्दार्थोपोद्घातः। समुद्वहन्निति यत्नेनाकर्षन्।

एतदेव दृष्टान्तेन निरूपयति पङ्कलग्न इवेति। अत एव सञ्जकद्वेनाविलम्बितलघुत्वस्य कोहलोक्तस्य सङ्ग्रहः।१४। विष्कम्भने पट्टयादिके कृत समन्वितं प्राणो बलं येन।१५।

विकूणनं सङ्कोचनं विमर्दनमिति विश्रमपरिहारार्थम्। स्थूलस्येति महाकायस्य श्रमदूरस्वेदः।१६।

---

१. KSS. काञ्चुकी यस्य NS. कञ्चुकीव प्रसंख्या।
२. KSS, NS. विष्कम्भेन।
३. NS क्रमात्।
४. NS. परिक्रमात्।

समुद्वहनभूयिष्ठा मदोत्क्षिप्तपदक्रमा ।
विष्कम्भगामी च भवेन्नि श्वासबहुलस्तथा ॥१२०॥

श्रमस्वेदाभिभूतश्च व्रजेद्¹घूर्णपदंस्तथा ।
मत्तानां तु गति कार्या मदे तरुणमध्यमे ॥१२१॥

वामदक्षिणपादाभ्यां घूर्णमानापसर्पणं ।
अवकृष्टे पदे चैव ह्यनवस्थितपादिका ॥१२२॥

विघूर्णितशरीरा च² करं प्रस्खलितैस्तथा ।
उन्मत्तस्यापि कर्तव्या ³गतिस्त्वनियतक्रमा ॥१२३॥

बहुचारीसमायुक्ता लोकानुकरणाश्रया ।
रूक्षस्फुटितकेशश्च रजोध्वस्ततनुस्तथा ॥१२४॥

अनिमित्तप्रकथनो बहुभाषी विकारवान् ।
[गायत्यकस्माद्धसति सङ्गे चापि न सज्जते ॥१२५॥

नृत्यत्यपि च संहृष्टो वादयत्यपि वा पुन ।
कदाचिद्धावति जवात् कदाचिदवतिष्ठते ॥१२६॥

कदाचिदुपविष्टस्तु शयानः स्यात् कदाचन ।
नानाचीरधरश्चैव रथ्यास्वनियतालय ॥१२७॥

उन्मत्तो भवति ह्येष तस्यैतां कारयेद् गतिम् ।
स्थित्वा नूपुरपादेन दण्डपादं प्रसारयेत् ॥१२८॥

बद्धां चारीं तथा चैव कृत्वा स्वस्तिकमेव च ।
अनेन चारीयोगेन परिभ्राम्य तु मण्डलम् ॥१२९॥

बाह्यभ्रमरकं चैव रङ्गकोणे प्रसारयेत् ।
त्रिकं सुललितं कृत्वा लताख्यं हस्तमेव च ॥१३०॥

विपर्ययगतैर्हस्तैः पद्भ्यां सह गतिर्भवेत् ।
त्रिविधा तु गति कार्या खञ्जपङ्गुकवामनैः ॥१३१॥

पद्भ्यां सह विपर्ययगतैरिति पादचेष्टा तथा करकर्माप्यनुवर्तनीयेति ।१३०। कुहकः अधमः । लिङ्गिन इति केचित् कुहकशब्देन ह्यम्बरम् इत्येतत् ।१३१। तत्र पादतले स्तब्ध-

---

१. NS घूर्णपदं ।
२. NS. पदं प्रस्खलितैरपि । KSS करं प्रचलितैस्तथा ।
३. KSS. गतिश्च नियतक्रमा । NS. गतिस्त्वनियतक्रमात् ।

विकलाङ्गप्रयोगेण कुहकाभिनय प्रति ।
एकः खञ्जगतौ नित्य स्तब्धो वै चरणो भवेत् ॥१३२॥

तथा द्वितीय कार्यस्तु पादोऽग्रतलसञ्चरः ।
स्तब्धेनोत्थापन कार्यमङ्गस्य चरणेन तु ॥१३३॥

गमनेन निषण्ण स्यादन्येन चरणेन तु ।
इतरेण निषीदेच्च क्रमेणानेन वै व्रजेत् ॥१३४॥

एषा खञ्जगति कार्या तलशल्यक्षतेषु च ।
पादेनाग्रतलस्थेन ह्यञ्चितेन व्रजेत्तथा ॥१३५॥

निषण्णदेहा पङ्गोस्तु नतजङ्घा तथैव च ।
सर्वसङ्कुचिताङ्गा च वामने गतिरिष्यते ॥१३६॥

न तस्य विक्रम कार्यो विक्षेपश्चरणस्य च ।
सोद्वाहिता घूर्णपदा सा कार्या कुहनात्मिका ॥१३७॥

विदूषकस्यापि गतिर्हास्यत्रयसमन्विता ।
अङ्गवाक्यकृतं हास्य हास्यं नेपथ्यजं स्मृतम् ॥१३८॥

दन्तुर. खलति' कुब्जः खञ्जश्च विकृतानन ।
य ईदृश' प्रवेश स्यादङ्गहास्यं तु तद्भवेत् ॥१३९॥

यदा तु बकवत् गच्छेदुल्लोकितविलोकितैः ।
अत्यायतपदत्वाच्च अङ्गहास्यो भवेत्स तु ॥१४०॥

कार्यहास्यं तु वित्तेषमसंबद्धप्रभाषणात् ।
अनर्थकैर्विकारैश्च तथा चाश्लीलभाषितैः ॥१४१॥

दिक्षतमस्य तस्मिन् गतिमाह पादेनाग्रतलस्थेनेति नकुंट ।३५। प्रवेश इति यद्यस्मा-दीदृश. प्रवेश्यमान पात्रविशेष. रङ्गे भवति ततोऽङ्गहास्यमिति । प्रवेशपदेन नाट्य एव रसो न लोक इति दर्शयति ।३९। असम्बद्धं निरर्थमनुचित च, तद्व्याचष्टे अनर्थकैरश्लीलैश्चेति, अश्रियमशोभा रातीति रेफस्य लत्वम् ।४०।

तस्मादिति त्रिप्रकारं हास्यमाश्रित्य क्वचिदेक प्रकार., क्वचित् द्वौ, क्वचित्सर्वं इत्यनेन क्रमेण विदूषक. स्वामिन। प्रकृति राजामात्यश्रेष्ठिप्रकृति भावं चित्तवृत्ति

चीरचर्मंमषीभस्मगैरिकाद्यंस्तु मण्डितः ।
यस्तादृशो भवेद्विप्रा ? हास्यो नेपथ्यजस्तु सः ॥१४२॥
तस्मात्तु प्रकृतिं ज्ञात्वा भावं कार्यंस्तु तत्त्वतः ।
गतिप्रचारं विभजेत् नानावस्थान्तरात्मकम् ॥१४३॥
स्वभावजायां विन्यस्य कुटिलं वामके करे ।
तथा दक्षिणहस्ते च कुर्याच्चतुरकं पुन. ॥१४४॥
पार्श्वमेकं शिरश्चैव हस्तोऽथ चरणस्तथा ।
पर्यायशः सन्नमयेल्लयतालवशानुगः ॥१४५॥
स्वभावजा तु तस्यैषा गतिरन्या विकारजा ।
अलाभलाभात् भुक्तस्य स्तब्धा तस्य गतिर्भवेत् ॥१४६॥

करणीय ज्ञात्वा विभागः कार्यं । न च गाजनि ग्रनिवृत्तेऽस्तिलभावन समुचितम् । एव सर्वत्रोह्यम् ।४२।४३।

गत्युपयोगिन वृत्तान्तमस्याभिधाय गतिमाह स्वभावजायामिति । अभावेऽपि सति बकवद्गमनस्योक्तत्वात् । लयो विलम्बित , ताल पञ्चतलघुगुरुत्राय इह स्वीकृत । अन्या द्रुतलयत्वेन पञ्चकालमानाद्वाहुल्येन शोकादि स्वभावजा ।४४।४५। गतविस्मकोऽपि विकारो भवतीत्यानयनाह अलाभलाभादिति । अलाभे लाभपूर्वकाल्लाभात् । भुक्त वस्त्राद्युपलक्षयति । भयादौ तु परित एवास्य क्रम ।४६।

शकारस्यापीति शकारबहुला यस्य भाषा स शकार । शकारोऽत्तक्षित- शकादिजनपदवासीत्यन्ये, यद्वक्ष्यते 'शकाराभीरचण्डाल' (अध्या १७-६०) इत्यादि । हीनस्य उत्तमपदेऽभिरोपित शकार इत्यन्ये ।

अस्मद्गुरवस्य श्लोक —

प्राकृतेऽपि शकारस्य विभुनिर्न प्रसिद्धये
तद्विभुनिरत्रभ्रते नागस्येव प्रकाशिना ।

ममापि चात्रार्थं श्लोक —

लब्धापशब्दघटना विपुलश्च धर्मं
स्वार्थं प्रणीतिकलना प्रति रा स्पर्धं ।
मूर्धन्यतो गमयता भवता शकारः
शक्नोति यत्र न विधे ! हृदि किं न्यधायि ॥

तथा

सकलजननालभ्य मात्र शकार इति स्फुट
विरचयति सम्पूर्णं पश्य विमुह्यनलक्षणा ।
हतमनुरिव लोकं जाड्यापशब्दपरम्परा
परिचयमयी वार्तां क्वापि निकृत्य निकर्तनी ॥ इति

कार्या चैव हि नीचानां चेटादीनां परिक्रमात् ।
अधमा इति ये ख्याता नानाशीलाश्च ते पुनः ॥१४७॥

पार्श्वमेकं शिरश्चैव करः सचरणस्तथा ।
शकारस्यापि कर्तव्या गतिश्चञ्चलदेहिका ।
गतौ नमेत चेटाना दृष्टिश्चार्यविचारिणी ॥१४८॥

वस्त्राभरणसंस्पर्शैर्मुहुर्मुहुरवेक्षितैः ।
गात्रैर्विकारविक्षिप्तैर्लम्बवस्त्रस्रजा तथा ॥१४९॥

सगर्विता चूर्णपदा शकारस्य गतिर्भवेत् ।
जात्या नीचेषु योक्तव्या विलोकनपरा गतिः ॥१५०॥

अस्पर्शाश्च संक्रम्य स्वाङ्गानि विनिगुह्य च ।
म्लेच्छाना जातयो यास्तु पुलिन्दशबरादय ॥१५१॥

तेषां देशानुसारेण कार्यं गतिविचेष्टितम् ।
पक्षिणां श्वापदानां च पशूनां च द्विजोत्तमा ? ॥१५२॥

स्वस्वजातिसमुत्थेन स्वभावेन गतिर्भवेत् ॥
सिंहर्क्षवानराणां च गतिः कार्या प्रयोक्तृभि ॥१५३॥

या कृता नरसिंहेन विष्णुना प्रभविष्णुना ।]
आलीढस्थानकं कृत्वा गात्रं तस्यैव चानुगम् ॥१५४॥

प्रतिज्ञाचाणक्यं नाम महाकविना भासेन राजादि निर्व्यक्तु शकार इति सूचका व्यवहृतः ।१४७। वस्त्राभरणसंस्पर्शैरित्यनयोर्वयोगोऽत्र पक्षे क्लिष्टतरः । न चार्यदेश-जातिः शकार कश्चित्प्रसिद्धः । म्लेच्छजातयः पृथगेव निर्दिश्यन्ते "म्लेच्छानां जातयो यास्तु इत्यादिना, तस्माद्विहायमीदृश एव शकार इति युक्तम् ।१४८।

प्रभविष्णुनेति वचनादिह सूचयन्नस्यावतरणप्राधान्येन, ये ऋक्षवानरादयो जाम्बवत्सुग्रीवाङ्गदहनुमत्प्रभृतयः तेषामेवेयं गतिः । अन्येषां तु स्वजात्यानुरूप्येणैव । तुर्यवैन्यालीढस्थानुगतं गात्रं कामभागमनमित्यर्थः ।१५४।

जानूपरि कर 'ह्यंकमपर वक्षसि स्थितम् ।
अवलोक्य दिश 'कृत्वा चिबुक बाहुमस्तके ॥१५५॥

गतम्य विकर्मविप्रा ? पञ्चतालान्तरोस्थितं ।
[नियुद्धसमये चैव रङ्गावतरणे तथा ॥१५६॥

सिंहादीनां प्रयोक्तव्या गतिरेषा प्रयोक्तृभिः ।]
शेषाणामर्थयोगेन गति स्थानञ्च योजयेत् ॥१५७॥

वाहनार्थप्रयोगेषु रङ्गावतरणेषु च ।
एवमेता प्रयोक्तव्या नराणां गतयो बुधैः ॥१५८॥

नोक्ता या या मया ह्यत्र ग्राह्यास्तास्ताश्च' लोकत ।
अत पर प्रवक्ष्यामि स्त्रीणां गतिविचेष्टितम् ॥१५९॥

स्त्रीणां स्थानानि कार्याणि गतिष्वाभरणेषु च ।
आपत पावहित्य च मध्यकान्तमथापि च ॥१६०॥

[स्थानान्येतानि नारीणामथ लक्षणमुच्यते ।]
वाम स्वभावतो यत्र पादो विरचित सम ॥१६१॥

तालमात्रान्तरे न्यस्तस्त्वथ पक्षस्थितोऽपरः ।
प्रसन्नमाननमुर सम यत्र समुन्नतम् ॥१६२॥

लतानितम्बगो हस्तो स्थान ज्ञेय तदायतम् ।
[दक्षिणस्तु सम पाद 'वाम. पक्षस्थितोऽपर ॥१६३॥

वाम. समुन्नतटकटिश्चायते स्थानके भवेत् ।
आवाहने विसर्गे च तथा निर्वर्णनेषु च ॥१६४॥

चिन्ताया चावहित्थे च स्थानमेतत्प्रयोजयेत् ।]
रङ्गावतरणारम्भ पुष्पाञ्जलिविसर्जनम् ॥१६५॥

मन्मथेर्ष्याद्भूव कोप तर्जन्यङ्गुलिमोटनम् ।
निषेधगर्वगाम्भीर्यमौन मानावलम्बनम् ॥१६६॥

स्थानेऽस्मिन् सविधातव्यं दिगन्तरनिरूपणम् ।
[समो यत्र स्थितो वामस्त्वथ पक्षस्थितोऽपर. ॥१६७॥

---

१ पंकम् NS त्वेवम् ।

२ NS. सर्वा ।

३. KSS, NS पादि ।

समुन्नतकटिर्वामस्त्ववहित्थन्तु तद्भवेत् ।]
[1]पुरो विचलितस्त्वग्रस्तदन्योपसृतः सम. ॥१६८॥

पादस्तालान्तरन्यस्तस्त्रिकमीपत्समुन्नतम् ।
पाणिर्लताख्यो यत्रैकस्तदन्यस्तु नितम्बगः ॥१६९॥

अवहित्थं समाख्यातं स्थानमागमभूषणैः ।
[स्त्रीणामेतत् स्मृतं स्थानं संलापे तु स्वभावजे ॥१७०॥

निश्चये परितोषे च वितर्के चिन्तने तथा ।]
[2]विलासलीलाविब्बोक शृङ्गारात्मनिरूपणे ॥१७१॥

स्थानमेतत्प्रयोक्तव्यं भर्तुर्मार्गविलोकने ।
पादः समस्थितश्चैक एकश्चाग्रतलाञ्चितः ॥१७२॥

सूचीविद्धमविद्धं वा तदश्वक्रान्तमुच्यते ।
स्खलितं घूर्णितं चैव गलिताम्बरधारणम् ॥१७३॥

कुसुमस्तवकादानं परिरक्षणमेव च ।
वित्रासनं सललितं तरुशाखावलम्बनम् ॥१७४॥

स्थानेऽस्मिन् संविधातीयं स्त्रीणामेतत्प्रयोक्तृभिः ।
[शाखावलम्बने कार्यं स्तबकग्रहणे तथा ॥१७५॥

विभागेष्वेव [3]वैतानां [4]नराणाञ्चार्थयोगतः ।]
स्थानकं तावदेव स्याद्यावच्चेष्टा प्रवर्त्तते ॥१७६॥

स्खलितमिति पदम् । तथा विशेषेण च्युत इत्यर्थः ।१७३। प्रकृतिसंस्थितामित्य-विशेषिता । प्राधान्यात्प्रथिम्यात् तदस्ति गतिरित्युच्यते । इत्यवहित्थमित्यादि ।

---

१. KSS, NS पुरोऽपि चलित ।
२. KSS. विवाहलीलालावण्ये शृङ्गारादिनिरूपणे ।
३. KSS, NS. वाराणां चाग्र .
४ इतोऽग्रे श्लोकद्वयेषु पाठक्रमो भिद्यते ।

'भग्न च स्थानकं नृत्ते चारी चैवसमुपस्थिता ।
एष स्थानविधि. कार्य. स्त्रीणां नृणामथापि च ॥१७७॥
'पुनश्चासां प्रवक्ष्यामि गतिं प्रकृतिसंस्थिताम् ।
कृत्वाऽवहित्थ स्थानन्तु वामञ्चाधोमुख करम् ॥१७८॥
नाभिप्रदेशे विन्यस्य सव्यञ्च 'खटकामुखम् ।
ततः सललित पाद तालमात्रसमुत्थितम् ॥१७९॥
दक्षिण वामपादस्य बाह्यपार्श्वे विनिक्षिपेत् ।
तेनैव समकालञ्च लताख्य वामक भुजम् ॥१८०॥
दक्षिण चिनमेत्पार्श्वं न्यसेन्नाभितटे तत ।
नितम्बे दक्षिण कृत्वा हस्तञ्चोद्वेष्ट्य वामकम् ॥१८१॥
ततो वामपद दद्याल्लताहस्त च दक्षिणम् ।
लीलयोद्वाहितेनाथ शिरसाऽनुगतेन च ॥१८२॥
'[किञ्चिन्नतेन गात्रेण गच्छेत्पञ्चपदीं तत ।
यो विधि पुरुषाणां तु रङ्गपीठपरिक्रमे ॥१८३॥
स एव प्रमदानां वै कर्त्तव्यो नाट्ययोक्तृभि. ।]
षट्कल तु न कर्तव्य तथाष्टकलमेव च ॥१८४॥
पादस्य पतन तज्ज्ञैः खेदन तद्वधैस्त्रया ।
सयौवनानां नारीणामेव कार्या गतिर्बुधै ॥१८५॥
'स्थवीयसीनामेतासां सम्प्रवक्ष्याम्यहं गतिम् ।
कृत्वाऽपविद्ध स्थानन्तु वाम न्यस्य कटीतटे ॥१८६॥

वामश्चेति ।१७८। लताख्य बाह्यपार्श्वे वनिष्ठाङ्ग निर्देशे ।१८०।

यो विधिरिति वामवेध त कुर्यादिति ।१८३। अनिदेशेन चेद दर्शयात यावती काचिद्रसप्रकृतिदेशकालापेक्षा नृणां गतिरुक्ता सा सर्वोक्ता विनाक्षरूपप्रकारानुविद्धा स्त्रीणामपि विवक्षिता । दिवकालपरिमाणत्व यत्र शीनोदात तत्र विशेषमाह । एतस्मा-देव व्याख्यात चतुष्कलादभ्यधिको न स्त्रीणां मानविधिरिति । अष्टकलग्रहण तदभ्यधिक मानं पुरुषेष्वपि नास्तीति सूचयति । अन्यथा षट्कले निषिद्धे काष्टकलस्य सगति-स्तन्निषेधेन ।१८४।१८५। स्थानीया मध्यमवयस, अत एव मध्यमप्रकृतिरव-

---

१ KSS NS भग्नावस्थानकं नृत्ये चारी च समुपस्थिता ।
२. KSS NS पुनश्च मध्प्रवक्ष्यामि ।
३ KSS. कटकामुखम् ।
४. KSS., NS do not read
५. KSS स्त्रिय ।
६ GOS स्थानीया या स्त्रियस्तासां ।

आद्यञ्चारालमुत्तानं कुर्यान्नाभिस्तनान्तरे ।
न निषण्ण न च स्तब्धं न चापि परिवाहितम् ॥ १८७ ॥

कृत्वा गात्रं ततो गच्छेत्तेनैवेह क्रमेण तु ।
प्रेष्याणामपि कर्तव्या गतिरुद्भ्रान्तगामिनी ॥ १८८ ॥

क्वचिदुन्नमितैर्गात्रैराविद्धभुजविक्रमा ।
स्थानं कृत्वाऽवहित्थञ्च वामञ्चाधोमुखं भुजम् ॥ १८९ ॥

नाभिप्रदेशे विन्यस्य सव्यञ्च खटकामुखम्[1] ।
अर्धनारीगतिः कार्या स्त्रीपुंसाभ्यां विमिश्रिता ॥ १९० ॥

उदात्तललितैर्गात्रैः [2]पादैर्लीलासमन्वितैः ।
या पूर्वमेवाभिहिता ह्युत्तमानां गतिर्मया ॥ १९१ ॥

स्त्रीणां कापुरुषाणाञ्च ततोऽर्धार्धन्तु योजयेत् ।
मध्यमोत्तमनीचानां नृणां यद् गतिचेष्टितम् ॥ १९२ ॥

स्त्रीणां तदेव कर्तव्या ललितैः पदविक्रमैः ।
बालानामपि कर्तव्या स्वच्छन्दपदविक्रमा ॥ १९३ ॥

न तस्याः सौष्ठवं कार्यं [3]न प्रमाणं प्रयोक्तृभिः ।
तृतीया प्रकृतिः कार्या नाम्ना चैव नपुंसका ॥ १९४ ॥

मनुष्यम् ।१८६। आद्य दक्षिणम् । परिवाहितमिति ।१८७। सविभागमधमानां गतिमाह प्रेष्याणामित्यादि । उद्भ्रान्तगामिनीति समदविकारा ।१८८। आविद्धो वर्तनाबहुलो बाहुजाना विभ्रमस्य ।१८९। नार्या अर्धमिति नपुंसकलक्षणा तृतीया प्रकृतिरुच्यते, समप्रविभागविवक्षया चार्धं नपुंसकमिति समास ।१९०। उदात्तत्व पुरुषाणा, लालित्य योषिता गतौ । गतिरिति चतुस्ताला चतुष्कला च, अनुत्तमस्त्रीणां द्विताला द्विकलेति ततोऽप्यर्धा कापुरुषाणा, तत्कर्मकराणामेकताला एककला चेति । विमुत्तमानामिवैव स्थाने दर्शयति मध्यमोत्तमाना नृणामुदारत्वं यद्गतिचेष्टित तदेव उदात्तमध्यमोत्तमनीचानां स्त्रीणा तथा तत्कर्मकराणा कुर्यादित्युत्तमग्रहणम् ।१९१।१९२।

सर्वग्राहकं दर्शयितु यत्रोत्तमादिविभागो नोद्भिन्न. तत्र गतिमाह बालानामपीति ।१९३।

---

१ KSS कटकामुखम् ।
२. KSS, NS. पदै ।
३. KSS प्रमाणं न ।

नरस्वभावमुत्सृज्य स्त्रीगतिं तत्र योजयेत् ।]
विपर्ययः प्रयोक्तव्य पुरुषस्त्रीनपुंसके ॥१९५॥
स्वभावमात्मनस्त्यक्त्वा तद्भावगमनादिह ।
व्याजेन क्रीडया वाऽपि तथा भूयश्च वञ्चनात् ॥१९६॥
स्त्री पुंसः प्रकृतिं कुर्यात् स्त्रीभावं पुरुषोऽपि च ।
धैर्यौदार्येण सत्त्वेन बुद्ध्या तद्वच्च कर्मणा ॥१९७॥
स्त्री पुमांस त्वभिनयेत् वेषवाक्यविचेष्टितैः ।
स्त्रीवेषभाषितैर्युक्त प्रेक्षितप्रेक्षितैस्तथा ॥१९८।
मृदुसन्नगतिश्चैव पुमान् स्त्रीभावमाचरेत् ।
[जातिहीनाश्च या नार्य, पुलिन्दशबराङ्गना. ॥१९९॥
याश्चापि, तासां कर्तव्या तज्जातिसदृशी गति ।
व्रतस्थानां तपःस्थानां लिङ्गस्थानां तथैव च ॥२००॥
खस्थानाञ्चैव नारीणां समपाद प्रयोजयेत् ।
उद्धता येऽङ्गहारा स्युर्याश्चार्यो मण्डलानि च ॥२०१॥
तानि नाट्यप्रयोगज्ञैर्न कर्तव्यानि योषिताम् ।¹]
तथासनविधि कार्यो नृणां स्त्रीणां विशेषत ॥२०२॥

तद्भावगमनादिति । यदेव रूप यो गृह्णाति तदीयैव तस्य गति । विपर्यय-परिग्रहे च विशिष्टार्थं कारणमाह व्याजेनेति । व्याजः कस्यचित्कार्यस्य साधनाय, यथा विदूषकस्य सकेतस्थाने चेटिकावस्त्रधारणम् । क्रीडा यथा दृष्टजनस्याकृतो नायिकानाम् । वञ्चनादिति यथा विदूषक वञ्चयितु चेटकस्य स्त्रीवेषकरणम् ॥१९६।

अपिचेति ग्रहणात् स्त्रीपुंसयोर्नपुंसकेन सह तस्य च ताभ्यां सह विपर्यय दर्शयति । अत्रैव विपर्यये गतिविपर्यये प्रसङ्गेन व्यभिचारिभावसात्त्विकोपाङ्गाद्य-भिनयविपर्ययमप्याह धैर्यौदार्येणेति । धैर्यौदार्ये सामान्याभिनयोक्ते । ताभ्यां भावा उपलक्ष्यन्ते । बुद्ध्येति स्थायित्वम् । सत्त्वेनेति सात्त्विका कर्मणेति स्थानकादि-विषय, वेषेति आहार्यप्रकारा, वाक्येति वाचिकगतसंस्कृतादिप्रयोग, चेष्टितैरिति अन्तरालस्थाने त्रिपताकादय १९७।१९८।

यथास्थानकगतानां पूर्वपञ्चाद्भावि तथोपवेशनात्मकमासनमपीति तद्विधमाह तथा सनविधिरिति ॥२०२॥ सर्वत्रेति गतौ हि यानमपि पूर्वपञ्चाद्भावि

---

1. KSS, NS योषिता ।

नानाभावसमायुक्तस्तथा च शयनाश्रयः ।
'विष्कम्भिताञ्चितौ पादौ त्रिकं किञ्चित्समुन्नतम् ॥२०३॥

'हस्तौ कट्यूरुविन्यस्तौ स्वस्थे स्यादुपवेशने' ।
पादः प्रसारितः किञ्चिदेकश्चैवासनाश्रय ॥२०४॥

शिरः पार्श्वनतं चैव सचिन्त उपवेशने । ।
चिबुकोपाश्रितौ हस्तौ बाहुशीर्षाश्रितं शिरः ॥२०५॥

सम्प्रणष्टेन्द्रियमनाः शोकौत्सुक्योपवेशने' ।
प्रसार्य बाहू शिथिलौ तथा चोपाश्रयाश्रितः ॥२०६॥

'मोहमूर्च्छामदग्लानिविषादेषूपवेशयेत् ।
सर्वपिण्डीकृताङ्गस्तु 'संयुक्तः पादजानुभि. ॥२०७॥

व्याधिव्रीडितनिद्रासु ध्याने चोपविशेन्नर' ।
'तथा चोत्कटिकं स्थानं स्फिक्पार्ष्णीनां समागमः' ॥२०८॥

शयनाश्रय इति शेष । विष्कम्भेन वैशाखस्थानकोचितेन विस्तारेणाञ्चितौ विस्तीर्णान्तरौ सुन्दरौ पादौ, न त्वत्राञ्चितपादलक्षणयोग । स्वस्थे पुंसि यदुपवेशनमासनपीठिकादौ तत्र त्रिकमुन्नत स्यादिति संबन्ध । "इति शब्देन वाक्यार्थः, स्यादित्यत्र कर्तव्यास्येय" इति स्यादिति । हस्ताविति वर्कटरूपौ समाहारद्वन्द्वे ।२०३।२०४। सप्रणष्टेन्द्रियमात्रा इति पाठः मन इति पाठे (प्रोच्यत्वे ?) वृत्ते

---

१. KSS , NS विष्कम्भेणाञ्चितौ ।
२. KSS., NS. हस्ता. कट्यूरुविन्यस्ता. ।
३. NS. बाहुशीर्षाश्रित शिरः ।
४. NS. सर्वेच्छोत्कोपवेशने ।
५. GOS., NS मूर्च्छामदश्रमग्लानि ।
६. NS. सम्पाते ।
७. KSS. तथा चोत्कटिकास्थानं ।
८. NS समागमम् ।

पित्र्ये[1] निवापे अर्घ्ये च सन्ध्यास्वाचमनेऽपि च[2]।
विष्कम्भितं पुनश्चैव जानुं भूमौ निपातयेत् ॥२०९॥
प्रियाप्रसादने कार्यं होमादिकरणेषु च।
महीगताभ्यां जानुभ्यामधोमुखमवस्थितम् ॥२१०॥
देवाभिगमने चैव रुषितानां प्रसादने।
शोके चाक्रन्दने तीव्रे[3] मृतानां चैव दर्शने ॥२११॥
त्रासने च कुसत्वानां[4] नीचानाञ्चैव याचने।
होमयज्ञक्रियायाञ्च प्रेष्याणाञ्चैव कारयेत्[5] ॥२१२॥
मुनीनां नियमेष्वेव भवेदासनजो विधिः।
तथासनविधिः कार्यो विविधो नाटकाश्रयः ॥२१३॥

त्वभ्याहृत्य सगतिः कार्या। अपाश्रयतीत्यादिकमाश्रितम् ।२०६। उपवेशयेदिति स्वार्थे पितृ आचार्यं वा कर्तृ भूतत्वमात्रम्। आचार्यास्तु बाहू प्रसार्यैवासने उपवेशयेत् विप्रापयेदित्याहु। [illegible]जानुविश्लेषादूर्ध्वंकाय कुटिलीकरोतीत्युत्कट मज्ञाया वर्तते। अत्र च विश्लत्व जानुनो स्फिग्भ्यां भूमेः परामर्शः पूर्वत्र तु नैतदुभयमपीति विशेष ।२०७। पित्र्य इति श्राद्धादौ निवापसलिल इति पितृतर्पणे, प्रतिग्रहार्थं परस्य सलिलदान तत्प्रतिग्रहे च। सन्ध्याग्रहणेन तदवसरोचित, जपध्यानादि। विष्कम्भितमिति विस्तारितमेकं भूमौ जानु द्वितीय यथास्थितं यत्रनिकटे ढौकन गमन नवय सन्तापादिमयात्। तत्र च कार्यं मन्त्र तदुपलक्षणम् ।२०८। होमादिकरणेष्विति ।२०९। अभिगमन वन्दनम्। शोके चेति नीचानाञ्चेति सर्वत्रात्र सबध्यते ।२१०। नीचाना शोकजनितो यस्तीव्राक्रन्दस्तत्रैव, नीचा यदा मृतमवलोकयन्ति। सवन्धमात्रे षष्ठीत्युनयत्राप्ययमभावान्न नियम। कुसत्वा निवादय यदा नीचान् त्रासयन्ति तदा। नीचा यदा किञ्चिद्याचन्ते तदा जानुद्वयोरो भूमौ ।२११।

अथासनात्मकप्रसङ्गनिवेशप्रसङ्गेन तदधिकरणेषु विधिमाह तथासनविधिरिति बाह्यः सर्वजनविषय आभ्यन्तरो राजोचित[illegible]

---

१. NS. निर्वापसलिले।
२. NS. आचमनेषु च।
३. NS. तीव्र KSS. तीव्रमृताना।
४. NS. दीनानां।
५. NS. योजयेत्।

स्त्रीणाञ्च पुरुषाणाञ्च बाह्यश्चाभ्यन्तरस्तथा ।
[आभ्यन्तरस्तु नृपतेर्बाह्यो बाह्यगतस्य च ॥२१४॥]

देवानां नृपतीनाञ्च दद्यात् सिंहासनं द्विजाः ।
पुरोधसाममात्यानां भवेद् वेत्रासनं तथा ॥२१५॥

मुण्डासनञ्च दातव्यं सेनानीयुवराजयोः ।
'काष्ठासनं द्विजातीनां कुमाराणां' कुथासनम् ॥२१६॥

एवं राजसभां प्राप्य कार्यस्त्वासनजो विधिः ।
स्त्रीणां त्वाभ्यामनविधिं सम्प्रवक्ष्याम्यहं पुनः ॥२१७॥

सिंहासनन्तु राज्ञीनां देवीनाम्मुण्डमासनम् ।
पुरोधोऽमात्यपत्नीनां वेत्रासनं तथा ॥२१८॥

भोगिनीनां तथा चैव वस्त्रञ्चर्म कुथोऽपि वा ।
ब्राह्मणीतापसीनाञ्च पट्टासनमथापि च ॥२१९॥

वेश्यानाञ्च प्रदातव्यमासनञ्च मसूरकम् ।
शेषाणां प्रमदानान्तु भवेद् भूम्यासनं द्विजाः ॥२२०॥

एवमाभ्यन्तरो ज्ञेयो बाह्यश्चासनजो विधिः ।
तथा स्वगृहवार्तासु च्छन्देनासनमिष्यते ॥२२१॥

मुण्डासनं चातुरी ।२१८। मसूरक वस्तुशून्य, काष्ठासन पीठकं, वेत्रलताकृतं वेत्रासन वेत्रासनादन्य एव रूढो वर्णकस्वलक्षण । विस्तारिवैरन्ये राज्ञी राजवंश्या देवी । सेनापतिप्रभृतिपुरुषो राज्ञा परिणीता भोगिन्य. सगृहीतकन्या. ।२१९। भूमिरेवासन भूम्यासनं । एवमिति नरपतिसन्निधौ । अन्यदास्मरविच्छयेति दर्शयति तथा स्वगृहेति ।२२०। वार्ताशब्देन सेनापतेरमात्यगृहगमन इत्यादि सूचयति ।२२१।

---

१. KSS. कुब्जासन ।
२. KSS कुमारीणां ।
३. NS. चैत्रासनविधि ।
४. NS भवेत् ।
५. NS. पुनश्चैव वस्त्रं चर्म कुथाऽपि वा । KSS तथा चैव कुथा चर्म कुथाऽपि वा ।

नियमस्थमुनीनां च भवेदासनजो विधि ।
लिङ्गिनामासनविधि कार्यो व्रतसमाश्रय: ॥२२२॥

ब्रह्मचारिमुण्डासनप्राय वेत्रासनमथापि च ।
होमे यज्ञक्रियायाञ्च पित्र्येऽर्थे च प्रयोजयेत् ॥२२३॥

स्थानीया ये च पुरुषा कुलविद्यासमन्विता ।
तेषामासनसत्कार' कर्तव्य इह पार्थिवं ॥२२४॥

समे समासन दद्यात्, मध्ये मध्यममासनम् ।
अतिरिक्तेऽतिरिक्तञ्च हीने भूम्यासन भवेत् ॥२२५॥

उपाध्यायस्य नृपतेर्गुरूणामग्रतो बुधैः ।
भूम्यासनन्तथा[1] कार्यमथवा काष्ठमासनम् ॥२२६॥

नौनागरथयानेषु [2]भूमिकाष्ठासनेषु च ।
सहासन न दुष्येत गुरूपाध्यायपार्थिवैः ॥२२७॥

नियमस्थ इति कस्यचिदङ्गविष्टरोऽन्यस्य मृगाजिनम् । लिङ्गिनामिति । यथा शाक्यानां ब्रूसी, चीरानां मुण्डासन, क्षपणकानां वेत्रवल्कलडिम्बकम् ।२२२। तदेवाह ब्रह्मचार्यादि । स्थानीय हिता वृद्धा ये भवन्ति तन्निकटे व्यवहृता दृष्टादृष्टोपयोगिनो अत एवाह कुलविद्येति । आसनसत्कार इहास्यतामिति ।२२३।२२४।

तत्र विभागमाह सम इति तत्तुल्यजानिविद्य । सममिति स्वित्वाज्यासनापेक्षया मध्य इति किञ्चिदूनेन, मध्यममिति स्वासनात्प्रमाणतोऽप्यून हीन इति स्वापेक्षया भूम्या सह भूमिरेव इहास्यतामिति निर्देश्या स एव तस्यासनसत्कार ।२२५। काष्ठमिति एवमेव दीर्घं भरसह पर्यङ्क दर्शयितु काष्ठमित्युक्त न तु काष्ठमयमिति ।२२६।

---

१ NS तदा ।

२. KSS तथा काष्ठासनेषु ।

आकुञ्चितं समञ्चैव प्रसारितविवर्तने ।
उद्वाहितं [1]नतञ्चैव शयने कर्म कीर्त्यते ॥२२८॥

[2]सर्वैराकुञ्चितैरङ्गैः [3]शय्याविद्धे तु जानुनी ।
स्थानमाकुञ्चितं नाम शीतार्तानां प्रयोजयेत् ॥२२९॥

उत्तानितमुखं चैव स्रस्तमुक्तकरं तथा ।
समं नाम प्रसुप्तस्य स्थानकं संविधीयते ॥२३०॥

एकं भुजमुपाधाय सम्प्रसारितजानुकम् ।
स्थानं प्रसारितं नाम सुखसुप्तस्य कारयेत् ॥२३१॥

अधोमुखस्थितञ्चैव [4]विवर्तितमिति स्मृतम् ।
शस्त्रक्षतमृतोत्क्षिप्तमत्तोन्मत्तेषु कारयेत् ॥२३२॥

अंसोपरि शिरः कृत्वा कूर्परक्षोभमेव च ।
उद्वाहितन्तु विज्ञेय लीलया वेशने प्रभो ॥२३३॥

ईषत्प्रसारिते जङ्घे यत्र स्रस्तौ करावुभौ ।
आलस्यश्रमखेदेषु नतं स्थानं विधीयते] ॥२३४॥

अथ शयनसंनिवेशनमाहाकुञ्चितमिति । दिक् । या निजशरीरस्य कुटिलीकरणात्सा स्यात् । बाहु (मध्यम ?) प्रसारणे विक्षेपयोगात् पार्श्वे मनिवेशनवशात्। पूर्वकायस्यापरकायस्योर्ध्वंनयनं मान्यशयन सनिवेशात् ।२२८।

अर्थवशेनेति लौकिकेनेत्यर्थं । अथैतदुपसङ्गाध्यायानन्तरावकाश संगति-प्रदर्शनपूर्वकमाह अत परमिति । रङ्गे यत्परिक्रमात् परिक्रमणाद् वृत्ते गत्यध्याये

---

१. NS सम KSS. तथा ।
२ NS. स्वैरनाकुञ्चितै ।
३ NS शय्याविद्धेषु ।
४. NS. विवर्तनमिति ।

गतिप्रचारस्तु मयोदितोऽयं
नोक्तश्च य सोऽर्थवशेन साध्यः ।
अतः परं रङ्गपरिक्रमस्य
वक्ष्यामि कक्ष्या प्रविभागयुक्तम्[1] ॥२३५॥

इति भरतीये नाट्यशास्त्रे गतिप्रचारो नाम द्वादशोऽध्यायः ।

निरूपित तदुपयोग कक्ष्याविशेषविभाग इति शिवम् ।२३५।

यावद्गतिभेदविधिप्रकटनमध्यायमिह विवृणुते
स्मरमथनचरणमर्मिजपरागभूर्नोऽभिनवगुप्त ।

इति श्रीमहामाहेश्वराभिनवगुप्ताचार्यविरचितायां नाट्यवेदविवृतावभिनव-
भारत्यां गत्यध्यायो द्वादश समाप्त ।

---

१. GOS कक्ष्यान्तरविधानम्

अभिनवभारतीस्वीकृतपाठक्रमाद् भिन्नपाठक्रमवान् द्वादशोऽध्यायः

एवं व्यायामसञ्जातं कार्यं मण्डलकल्पनम् ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि गतिस्तु प्रकृतिस्थिता ॥१॥

तत्रोपवहनं कृत्वा भाण्डवाद्यपुरस्कृतम् ।
यथा मार्गरसोपेतं प्रकृतीनां प्रवेशनम् ॥२॥

ध्रुवायां सम्प्रवृत्तायां पटे चैवापकर्षिते ।
कार्यं प्रवेशः पात्राणां नानार्थरससम्भवः ॥३॥

स्थानं तु वैष्णवं कार्यमुत्तमे मध्यमे तथा ।
समुन्नतं समं चैव चतुरस्रमुरस्तथा ॥४॥

बाहुशीर्षे प्रसन्ने च नात्युत्क्षिप्ते च कारयेत् ।
ग्रीवाप्रदेशः कर्तव्यो मयूराञ्चितमस्तकः ॥५॥

कर्णाभ्यां बाहुशिरसी स्यातामष्टाङ्गुलस्थिते ।
उरसश्चापि चिबुकं चतुरङ्गुलसंस्थितम् ॥६॥

हस्तौ तथैव कर्तव्यौ कटिनाभितटस्थितौ ।
दक्षिणो नाभिसंस्थस्तु वामः कटितटे स्थितः ॥७॥

पादयोरन्तरं कार्यं द्वौ तालावर्धमेव च ।
पादोत्क्षेपश्च कर्तव्यः स्वप्रमाणविनिर्मितः ॥८॥

चतुस्तालो द्वितालश्चाप्येकतालस्तथैव च ।
चतुस्तालस्तु देवानां पार्थिवानां तथैव च ॥९॥

द्वितालश्चैव मध्यानां तालः स्त्रीनीचलिङ्गिनाम् ।
चतुष्कलोऽथ द्विकलस्तथा ह्येककलः पुनः ।
चतुष्कलो ह्युत्तमानां मध्यानां द्विकलो भवेत् ॥
तथा चैककलः पातो नीचानां सम्प्रकीर्तितः ।
स्थितं मध्यं द्रुतं चैव समवेक्ष्य लयं बुधः ॥

यथाप्रकृति नाट्यज्ञो गतिमेवं प्रयोजयेत् ।
स्वभावेनोत्तमगतौ जानुं कुर्यात्कटीसमम् ॥१०॥

पुद्धचारीप्रचारेषु जानु स्तनसम भवेत् ।
अथ विधिस्तु कर्तव्य स्वच्छन्दगमन प्रति ॥११॥

सभ्रमोत्थानरोषेषु प्रमाण न विधीयते ।
दृप्तानां दैत्यपक्षाणां तथा पन्नगरक्षसाम ॥१२॥

चतुस्तालप्रमाणेन कर्तव्या तु गतिर्बुधं ।
दिवौकसां तु शेषाणां मध्यमा गतिरुच्यते ॥१३॥

तत्रापि चोत्तमा ये तु तेषां देवं समा गति ।
पुलिन्दा शबराश्चैव शेषा य म्लेच्छजातय ॥१४॥

तेषां देशानुरूपेण कार्यं गतिविचेष्टितम् ।
जलाशयमृगव्यालपशुश्वापदपक्षिणाम् ॥१५॥

देशजातिसमुत्थेन गति भावेन योजयेत् ।
स्थित मध्य द्रुत चैव समवेक्ष्य तथ बुध ॥१६॥

पादयो पतन सम्यक्प्रकुर्वीत यथाक्रमम् ।
स्थैर्योपपन्ना गतिरुत्तमानां मध्या गतिर्मध्यमसस्थितानाम् ।
द्रुता गतिश्च प्रचुराधमानां लयत्रय सत्त्ववशेन योज्यम् ॥१७॥

चतुष्कल तूत्तमानां मध्यानां द्विकल भवेत् ।
तथा चैककल पात नीचानां सप्रयोजयेत् ॥१८॥

य. समं सहितो गच्छेत्तत्र कार्यो लयाश्रय ।
चतुष्कलश्च द्विकलस्तथा चैककल पुन ॥१९॥

अथ मध्यमनीचैस्तु गच्छेत्सपरिवारितः ।
चतुष्कलस्तथार्धं च तथा चैककलो भवेत् ॥२०॥

एवमेष तु विज्ञेय कलानां गमने विधि ।
पुनर्गतिप्रचारस्य प्रयोग शृणुतानघा ? ॥२१॥

पार्श्वाक्रान्तं सललितं पार्श्वर्वाद्यान्वितेरथ ।
रङ्गणोन्मुखो गच्छेत्सम्यक्पञ्चपदानि तु ॥२२॥

एव गतागतंर्गत्वा पदानामेव विंशतिम् ।
वामवेध तत पुष्पाञ्जलिक्षेप दक्षिणाय च ॥२३॥

रङ्गे विकृष्टे भरतेन कार्यो गतागतं पादगतिप्रचार. ।
मध्यस्थिते चतुरश्ररङ्गे गतिप्रचारश्चतुरश्र एव ॥२४॥

द्रुता गतिस्तु कर्तव्या द्विकला पादपातने ।
ज्येष्ठे चतुष्कला कार्या द्विकला तत्र मध्यमे ॥२५॥

द्विकला चोत्तमे यत्र मध्ये त्वेककला भवेत् ।
कलाप्रमाणं मध्ये च नीचे त्वर्धकला ततः ॥२६॥

एवमर्धार्धहानिं तु कलानां सम्प्रयोजयेत् ।
उत्तमाना गतिर्या तु न ता मध्येषु योजयेत् ॥२७॥

या गतिश्चैव मध्यानां न ता नीचेषु योजयेत् ।
उत्तमानां मयोक्ता तु गतिर्विप्रा यथाक्रमम् ॥२८॥

मध्यानामधमानां च गतिं वक्ष्याम्यहं पुनः ।
वणिजां मन्त्रिणां चैव गतिः कार्या स्वभावजा ॥२९॥

अतिक्रान्तपदं सा तु द्वितालान्तरगामिभिः ।
कृत्वा नाभितटे हस्तमुत्थानं खटकामुखम् ॥३०॥

आद्यं चारानमुत्तानं कुर्यात्पार्श्वस्तनान्तरे ।
न निषण्णं न च स्तब्धं न चैव परिवाहितम् ॥३१॥

कृत्वा गात्रं तथा यष्टेतेन वाद्यक्रमेण तु ।
हासे त्वेवं गतिः कार्या तथा खञ्जनवामने ॥३२॥

द्विकलार्धप्रयोगेषु (कुहको दाम्भिकः) कुट्टकाभिनय प्रति ।
खञ्जे गतिस्तु कर्तव्या स्तब्धैकचरणाश्रया ॥३३॥

तथा द्वितीयः कार्यस्तु पादोऽग्रतलसंचरः ।
स्तब्धेनोन्नमनं कार्यमङ्गस्य चरणेन तु ॥३४॥

गमने च निषण्णं स्यात्तथाऽन्यचरणाश्रये ।
एवं खञ्जप्रयोगेषु तलशल्यक्षते तथा ॥३५॥

पादेनाग्रतलेनाथ गतिः कार्याऽञ्चितेन तु ।
निषण्णदेहा कर्तव्या नतजङ्घा तथैव तु ॥३६॥

सर्वसंकोचिताङ्गी च वामने गतिरिष्यते ।
न तस्यातिक्रमः कार्यो विक्षेपश्चरणस्य तु ॥३७॥

उद्वाहिना घूर्णपदं सा कार्या कुहकाश्रिता ।
विदूषकस्यापि गतिर्हास्यत्रयविभूषिता ॥३८॥

अङ्गहास्य   कार्यहास्य हास्य नेपथ्यजं तथा ।
कुब्ज. खञ्जोऽथ सत्तिदन्तुरो विकृतानन   ॥३९॥

यत्तादृशो भवेद्विप्र. ' अङ्गहास्य त तद्भवेत् ।
यदा तु चञ्चद गच्छेदुल्लोकितविलोकित   ॥४०॥

अत्यायतपदत्वाच्चाप्यङ्गहास्यो भवेत् स ।
चीरचर्मतपोभस्मगैरिकादिविभूषणं   ॥४१॥

यत्तादृशो भवेद्विप्र ' हास्य नेपथ्यज तु तत् ।
कार्यहास्य   तु   विज्ञेयमसत्यप्रभाषणं ॥४२॥

अनर्थवाक्यविविर्यस्तथा   चाश्लीलभाषणं ।
तस्य तु प्रकृति ज्ञात्वा तथा भाव विचक्षण ॥४३॥

गतिप्रचार   विभज नानावस्थान्तरात्मकम् ।
स्वभावजायां विन्यस्य कुटिल वामके करे ॥४४॥

दक्षिण चैव हस्त तु कुर्याच्चतुरक तथा ।
पार्श्वमेक शिरश्चापि हस्त चरणमेव च ॥४५॥

पर्यायत   सन्नमयेल्लय गलयतानुगम् ।
स्वभावजाता तस्यैषा गतिरन्या विकारजा ॥४६॥

लाभे तथा च नृपतस्य तुष्टे चापि गतिर्भवेत् ।
दाकारस्थापि कर्तव्या गतिश्चञ्चलवल्हिका ॥४७॥

वस्त्राभरणसस्पर्शे सम्यक् पञ्चपदानि तु ।
वामवेध तत कुर्याद्विक्षेप दक्षिणेन च ॥४८॥

परिवृत्य द्वितीय तु गच्छेत्कोण तत परम् ।
तत्रापि वामवेध तु विक्षेपो दक्षिणेन च ॥४९॥

ततो भाण्डोन्मुखो गच्छेदेतान्यथ पदानि तु ।
एव गतागतैर्वा पदानि   स्वर्णाद्वतातिम् ॥५०॥

वामवेध तत. कुर्याद्विक्षेप दक्षिणेन च ।
एवा स्वभावगमने गति कार्या प्रयोक्तृभि ॥५१॥

अवस्थान्तरयोग तु गति समनुयोजत ।
अस्वाश्वकामित पत्र भयविज्ञानय स्तथा ॥५२॥

आवेगे च तथा हर्षे तथानिष्टश्रुतावपि ।
कालातिक्रमणे चैव क्षेपे चाद्भुतदर्शने ॥५३॥

कार्ये आत्ययिके चैव दुःखिते चारिमार्गणे ।
अवरुद्धानुसरणे श्वापदानुगतौ तथा ॥५४॥

गतिमेतेषु भावेषु द्विकला सम्प्रयोजयेत् ।
दिव्यानां नृपतीनां च गतिरेव विधीयते ॥५५॥

अत्रोच्यते कथं देवैः समा राज्ञा गतिर्भवेत् ।
दिव्या तु प्रकृतिर्ज्ञेया तथान्या दिव्यमानुषी ॥५६॥

मानुषी चैव मन्तव्या नाट्यवृत्तिक्रिया प्रति ।
दिव्या तु देवप्रकृती राजा स्याद्दिव्यमानुषो ॥५७॥

अन्या या लोकसस्या तु मानुषी सा प्रकीर्तिता ।
तस्माद्देवानुकरणे दोषस्तत्र न विद्यते ॥५८॥

गतिः शृङ्गारिणी कार्या स्वस्थकामितसम्भवा ।
चतुष्कलाप्रमाणेन सविलासा तथैव च ॥५९॥

दूतीदर्शितमार्गस्तु प्रविशेद्रङ्गमण्डलम् ।
सूच्या चैवाप्यभिनयं प्रकुर्यादर्थसंश्रयम् ॥६०॥

हृद्यैर्वस्त्रैस्तथागन्धैर्धूपैश्चूर्णैश्च योजितैः ।
सुगन्धिभिश्च मालाभिर्विचित्राभिरलङ्कृतः ॥६१॥

गच्छेत्सललितैः पादैरतिश्रातोत्थितैरथ ।
सौष्ठवेन समायुक्तैर्लयतालवशानुगैः ॥६२॥

पादयोरनुगौ चापि हस्तौ कार्यौ प्रयोक्तृभिः ।
प्रच्छन्नकामिते चैव गतिं भूयो निबोधत ॥६३॥

विसर्जितजनस्तत्र तथा दूतीसमन्वितः ।
निर्वाणदीपो नात्यर्थं भूषणैश्च विभूषितः ॥६४॥

वेनामवृतवस्त्रश्च निवृत्तस्तु शनैं शनैं ।
दशास्यमुत्सुकश्चापि पश्चाल्लोकनतत्पर ॥६५॥

वेपमानशरीरश्च प्रस्खलंस्तु मुहुर्मुहुः ।
शङ्कित पुरुषो गच्छेद्विधुर्वल्लभ जनम् ॥६६॥

उत्तमानामिय कार्या पुरुषाणा गतिर्बुधैः ।
मध्यमानां गति चैव सम्प्रवक्ष्याम्यह पुन ॥६७॥

ज्वरार्ते च क्षुधार्ते च तप श्रान्ते भयान्विते ।
विस्मिते चान्यगमने त्ववहित्थे तथैव च ॥६८॥

चिन्तान्विते तथा स्वस्थ औत्सुक्ये स हृते तथा ।
गति स्थिरतया कार्या करणाध्यमभाविनी ॥६९॥

भये वित्रासिते चैव प्रमत्ते शङ्किते तथा ।
व्याधिते हृषिते क्रोधे कार्यं तु चतुरञ्चितम् ॥७०॥

स भ्रमाद्भुतस्त्रस्तैं मुहुर्मुहुरवेक्षणं ।
कम्पनेन च गात्राणां वस्त्रस्याकर्षणेन च ॥७१॥

सुगन्धिता चूर्णपदा शकारस्य गतिर्भवेत् ।
स्थूलस्यापि तु कर्तव्या गतिर्देहानुकर्षिणी ॥७२॥

समुद्वाहितगात्रा च विलम्बितपदक्रमा ।
विष्कम्भगामिनी चैव निश्वासबहुला तथा ॥७३॥

अतिक्रान्ता च कर्तव्या तथा चूर्णपदं सदा ।
कार्या चैव तु हीनानां चेटकादीनां द्विजोत्तमाः ॥७४॥

अधमा इति ये ख्याता नानाशीलाः प्रवृत्तय ।
पार्श्वमेकं शिरश्चैव कर चरणमेव च ॥७५॥

नामयेत्तद्गतौ किंचित्कुब्जा चेटमतिन ।
जातिनीचेषु कर्तव्या विलोकनपरा गति ॥७६॥

विकला चकर्सचारा गात्रं सर्वं नियम्य च ।
स्वजातिसदृशी चैव तथा देहानुकर्षिणी ॥७७॥

संभ्रमे चैव हर्षे च विक्षिप्तपदविक्रमा ।
आसाद्य हास्यं तु रसमेताश्चान्याश्च योजयेत् ॥७८॥

पुनश्च करुणे कार्या गति स्थिरपदक्रमा ।
सबाष्प साश्रुनयन. सन्नगात्रस्तथैव च ॥७९॥

उत्क्षिप्तपातितकरः तथा सस्वनरोदनं ।
गच्छेदयाप्यधिकया प्रत्यग्राप्रियश्रयात् ॥८०॥

एषा स्त्रीषु प्रयोक्तव्या नीचसत्त्वेषु चैव हि ।
उत्तमाना तु कर्तव्या सबाष्पा धैर्यसंयुता ॥८१॥

निश्वासं रायतोत्सृष्टैस्तथा चोर्ध्वनिरीक्षणं ।
न तत्र सौष्ठवं कार्यं न प्रमाण यथोदितम् ॥८२॥

नात्युत्क्षिप्तै पदैर्गच्छेदिष्टबन्धुनिपातने ।
गाढे प्रहारे कार्या च शिथिलाङ्गभुजाश्रया ॥८३॥

विघूर्णितशरीरा च गतिश्चूर्णपदैरथ ।
गति काऽनुबन्धिनी प्रोक्ता वयोऽवस्था विशेषत ॥८४॥

वृद्धे वा मध्यमे च वापि तथा चैव कनीयसी ।
अर्धतालोत्थितै पादैर्विष्कम्भैर्ऋजुभिस्तदा ॥८५॥

उद्वहन्निव गात्राणि पङ्कमग्न इव व्रजेत् ।
अथ वृद्धस्य कर्तव्या गति कम्पितदेहिका ॥८६॥

विष्कम्भितगतिप्राणा मन्दोत्क्षिप्तपदा तथा ।
शीतेन चाभिभूतस्य वर्षेणाभिहतस्य च ॥८७॥

गति प्रयोक्तृभि. कार्यास्त्रीनीचप्रकृतौ सदा ।
पिण्डीकृत्य च गात्राणि तथा चैव प्रकम्पनात् ॥८८॥

करौ वक्षसि निक्षिप्य कुब्जका तथैव च ।
दन्तोष्ठस्फुरणाच्चैव चिबुकस्य प्रकम्पनात् ॥८९॥

शनैः शनैश्च कर्तव्या शीतार्ताभिनये गतिः ।
उष्णे चापि प्रयोक्तव्या गतिर्दाहसमाकुला ॥९०॥

नेत्रसंकोचनस्वेदगात्रसंहरणान्विता ।
अतिशान्तैरपक्रान्तैरेतकार्त्ताश्रितैस्तथा ॥९१॥

कर्मैरभिनयैर्युक्ता तथा चूर्णपदैरपि ।
एतानन्यांश्च युञ्जीत नाट्यज्ञः करुणे रसे ॥९२॥

रौद्रे रसे प्रवक्ष्यामि दैत्यरक्षोगणान् प्रति ।
एक एव रसस्तेषां स्थायी रौद्रो द्विजोत्तमाः ॥९३॥

नेपथ्यरौद्रो विज्ञेयः स्यादङ्गरौद्रस्तथैव च ।
अथ स्वभावजश्चैव त्रिधा रौद्रः प्रकीर्तितः ॥९४॥

रुधिरक्लिन्नदेहो यो रौद्रानिविकृताननः ।
तथा पिशितहस्तश्च रौद्रो नेपथ्यजस्तु सः ॥९५॥

बहुबाहुर्बहुमुखो नानाप्रहरणाकुलः ।
स्थूलकायस्त्वतिप्रांशुरङ्गरौद्रस्तु स स्मृतः ॥९६॥

रक्ताक्षः पिङ्गकेशश्च कृष्णाङ्गो विकृतस्वरः ।
रौद्रनिर्भर्त्सनकथो रौद्रोऽन्य स्यात्स्वभावजः ॥९७॥

चतुस्तालान्तरोत्क्षिप्तैः पादैस्त्वन्तरपातितैः ।
गतिरेव प्रकर्तव्या ज्ञेया ये चापि तद्विधाः ॥९८॥

एक एव रसस्तेषां स्थायी रौद्रो द्विजोत्तमाः ।
विग्रहः प्रहसश्चैव तथा शृङ्गार इष्यते ॥९९॥

तथा भयानके चापि गतिः कार्या विचक्षणैः ।
स्त्रीणां कापुरुषाणां च ये चान्ये सत्त्ववर्जिताः ॥१००॥

विस्फारितचलन्नेत्रो विधुन्वन् स्वशिरस्तथा ।
भयाकुलितचित्तत्वात्पार्श्वानि च विलोकयन् ॥१०१॥
द्रुतैश्चूर्णपदैश्चैव कृत्वा हस्तं कपोतकम् ।
प्रलेपितशरीरस्तु शुष्कोष्ठश्च स्खलन् व्रजेत् ॥१०२॥
एषानुकरणे कार्या तर्जने कलहे तथा ।
सत्त्व च विकृत दृष्ट्वा श्रुत्वा च विकृतस्वरम् ॥१०३॥
एषा स्त्रीणा प्रयोक्तव्या नृणां चाक्षिप्तविभ्रमा ।
क्वचिदासन्नपतितैर्विकृष्टपतितैः क्वचित् ॥१०४॥
एलकाक्रीडितैः पादैश्चप्युं परिधावितैः ।
एषामेवानुगैर्हस्तैर्गतिर्भीतेषु योजयेत् ॥१०५॥
अहृद्या तु मही यत्र श्मशानरणकर्दमला ।
गतिस्तत्र प्रकुर्वीत बीभत्साभिनय प्रति ॥१०६॥
क्वचिदासन्नपतितैं विकृष्टपतितैः क्वचित् ।
अतिक्रान्तैः पदैर्गच्छेज्जुगुप्सितगति प्रति ॥१०७॥
तथा वीरे च कर्तव्या पादविक्षेपसंयुता ।
द्रुतप्रचारणाविद्धा नानाचारीसमाकुला ॥१०८॥
पार्श्वाक्रान्तैर्द्रुताविद्धं सूचीविद्धैस्तथैव च ।
कलातालगतं पादैरावेगे योजयेद्गतिम् ॥१०९॥
विटस्यापि तु कर्तव्या गतिर्ललितविभ्रमा ।
किंचिदाकुञ्चितैः पादैस्तालाभ्यन्तरपातितैः ॥११०॥
अङ्गसौष्ठवसंयुक्तं तथा हस्तौ कटिस्थितौ ।
खटकावर्धमानौ च कृत्वा कार्या विटे गतिः ॥१११॥
कृशाङ्गाना तु कर्तव्या गतिर्मन्दपरिक्रमा ।
व्याधिग्रस्तोज्वरार्तश्च तपश्श्रान्त. क्षुधान्वित ॥११२॥
विष्टम्भनगतप्राणस्तथा क्षामोदर. सदा ।
क्षामस्वरकपोलश्च सन्नगात्रस्तथैव च ॥११३॥

हस्तपादसमुत्क्षेप दानैस्तत्र प्रयोजयेत् ।
कम्पनं चैव गात्राणां स्खलनं चैव योजयेत् ॥११४॥

प्रकर्तव्याप्यगत्यापि गतिमंन्दपरिक्रमा ।
विकूणनेन वक्त्रस्य जानुनोश्च विमर्शनात् ॥११५॥

नीचानां मध्यमानां च गतिः कार्या सदा बुधैः ।
तालमात्रोत्थितैः पादैस्तथा व्याकुञ्चिताञ्चितैः ॥११६॥

प्रनिनश्चाश्रमस्था ये ये चान्ये तपसि स्थिताः ।
ऋषयस्तापसाश्चैव नैष्ठिकं व्रतमास्थिताः ॥११७॥

अलोलचक्षुः स्याच्चैव युगमात्रनिरीक्षणे ।
उपस्थितस्मृतिश्चैव गात्रं सर्व नियम्य च ॥११८॥

अचञ्चलमनाश्चैव गच्छेल्लिङ्गसमाश्रित ।
विनीतवेषश्च तथा कषायवसनोऽपि च ॥११९॥

प्रथमं समपादेन स्थित्वा स्थानेन नाट्यवित् ।
हस्तं चतुरकं कृत्वा तथा चतरप्रसारयेत् ॥१२०॥

प्रसन्नं वदनं कृत्वा प्रयोगस्य वशानुगम् ।
सुनिषण्णेन गात्रेण गति कुर्याद्यतेस्तथा ॥१२१॥

उत्तमानां भवेदेषा लिङ्गिनां ये महात्मना ।
एभिरेव विपर्यस्तैर्गुणैरन्येषु लिङ्गिषु ॥१२२॥

तथा व्रतानुगा च स्याद येषां लिङ्गिनां गतिः ।
हस्तौ तदनुगौ चापि यथायोग प्रयोजयेत् ॥१२३॥

विभ्रान्ता वा प्लुताता च विक्रान्ता विद्रुता तथा ।
शकटास्यस्थितैः पादैरतिक्रान्तैस्तथैव च ॥१२४॥

कार्या पाशुपतानां च गतिरुद्भ्रान्तगामिनी ।
एव लिङ्गस्थितानां हि प्रयोज्यैव गतिर्बुधैः ॥१२५॥

अन्धस्येव गतिं कुर्यादन्धकारेषु योगवित् ।
भूमौ विसर्पितं पादैर्हस्तदर्शितमार्गकै ॥१२६॥

रथस्यस्यापि कर्तव्या गतिश्चूर्णपदक्रमा ।
समपादस्तथा स्थानं कृत्वा रथगतिं व्रजेत् ॥१२७॥

धनुरेकेन हस्तेन गृहीत्वान्येन सायकम् ।
सूतश्चास्य भवेदेवं प्रतोदप्रग्रहाकुल ॥१२८॥

करणानि विचित्राणि यर्त स्थानि विभागतः ।
द्रुतं श्चूर्णपदैश्चैव गन्तव्य रङ्गमण्डलम् ॥१२९॥

विमानस्थस्य कर्तव्या गती रथगतोपमा ।
आरोढुमुद्वहेद्गात्रं किंचिदस्यादुन्मुखस्तया ॥१३०॥

तस्यैव वैपरीत्येन कुर्याच्चाप्यवरोहणम् ।
अधोऽवलोकनेनैव मण्डलावर्तनेन च ॥१३१॥

आकाशगमने चैव कर्तव्य गतिचेष्टितम् ।
स्थानेन समपादेन तथा चूर्णपदैरथ ॥१३२॥

व्योम्नस्त्ववतरेद्यस्तु तस्येमा कारयेद्गतिम् ।
ऋज्वायतोन्नतनतं कुटिलार्तितैस्तथा ॥१३३॥

भ्रममाणस्य चाकाशादपरुद्धभुजागतिः ।
विकीर्णवसना चैव तथा भूगतलोचना ॥१३४॥

द्रुमप्रासादशैलेषु नदीनिम्नोन्नतेषु च ।
आरोहणावतरणं कार्यमर्थवशाद्बुधैः ॥१३५॥

प्रासादारोहणं कार्यमनिक्रान्तैः पदैरथ ।
उद्वाह्य चात्र पादं च सोपानं निक्षिपेद् बुधः ॥१३६॥

तथावतरणे चैव गात्रमानम्य रेचयेत् ।
अतिक्रान्तेन पादेन द्वितीयेनाञ्चितेन च ॥१३७॥

प्रासादारोहणं यत्तु तद्वत्शादिषु कारयेत् ।
केवलं तूर्ध्वविक्षेपमदिग्यङ्गं भवेदथ ॥ ३८॥

द्रुमे चारोहणं कार्यमतिक्रान्तोत्थितं पदं ।
सूचीविद्धैरपक्रान्तैः पार्श्वक्रान्तैस्तथैव च ॥१३९॥

एवं देवावतरणं प्रयोज्यं सरिदादिषु ।
प्रासादेषु तथा प्रोक्तं तथैवोत्तरणं भवेत् ॥१४०॥

द्रुमप्रासादशैलांश्च सञ्ज्ञामात्रेण दर्शयेत् ।
जलप्रमाणापेक्षा तु जलमध्ये गतिर्भवेत् ॥१४१॥

तोयेऽल्पे वसनोत्कर्षः प्राज्ये पाणिविकर्षणं ।
किञ्चिन्नतप्रकाया तु प्रतारे गतिरिष्यते ॥१४२॥

प्रसार्य बाहुमेकैकं मुहुर्वारिविकर्षणं ।
तिर्यक्प्रसारिता चैव ह्रियमाणा स्ववारिणा ॥१४३॥

अग्रीवाङ्गाकुलापूतवदना गतिरिष्यते ।
नौस्थस्यापि प्रयोक्तव्या द्रुतं चूर्णपदैर्गतिः ॥१४४॥

अनेनैव विधानेन कर्तव्यं गतिचेष्टितम् ।
सञ्ज्ञामात्रेण कर्तव्यान्येतानि विधिपूर्वकम् ॥१४५॥

अङ्कुशग्रहणान्नागं प्रग्रहग्रहणाद्धयम् ।
खलीनग्रहणादश्वं नावं चैवावरोहणात् ॥१४६॥

अश्वयाने गतिः कार्या वैशाखस्थानकेन तु ।
तथा चूर्णपदैश्चैव ह्युपर्यपरिसर्पितं ॥१४७॥

पन्नगानां गतिः कार्या पादैः स्वस्तिकसंस्थितैः ।
पार्श्वाक्रान्तक्रमं कृत्वा स्वस्तिकं योजयेत्तथा ॥१४८॥

मत्तानां तु गतिः कार्या तरुणे मध्यमे मदे ।
वामदक्षिणपादाभ्यां घूर्णनापसर्पणात् ॥१४९॥

आकाशस्खलितं. प्रायः पादस्याप्यनवस्थितं ।
विघूर्णितशरीरा च करं. प्रस्खलितं तथा ॥१५०॥

उन्मत्तस्यापि कर्तव्या गतिस्त्वनियतक्रमा ।
बहुचारीसमायुक्ता लोकानुकरणाश्रया ॥१५१॥

रूक्षस्फुटितकेशस्तु रेणुध्वस्ततनुस्तथा ।
सनिमित्तप्रकथनो बहुभाषी विकारवाक् ॥१५२॥

प्रगीतहसितश्चापि नानाविकृतभूषणः ।
नृत्ते गीते च वाद्ये च भाषणे च सदा रत ॥१५३॥

कदाचिद्धावति जवात्कदाचिदवतिष्ठते ।
कदाचिदुपविष्टस्तु शयानश्च कदाचन ॥१५४॥

नानाचीरधरश्चैव रथ्यास्वनियतालयः ।
उन्मत्ताभिनयस्त्वेवं तस्येमां कारयेद्गतिम् ॥१५५॥

स्थित्वा नूपुरपादेन दण्डपाद प्रसारयेत् ।
कृत्वा चारीं तयोद्धाम्य स्वस्तिकमेव च ॥१५६॥

अनेन चारीयोगेन परिभ्राम्य तु मण्डलम् ।
सर्वं तु भ्रमण चैव रङ्गकोणेषु योजयेत् ॥१५७॥

त्रिकं सललितं कृत्वा लताख्यं हस्तमेव च ।
विपर्ययगतैर्हस्तै पार्श्वैर्हंसगति व्रजेत् ॥१५८॥

सिंहर्क्षवानराणा च गतिः कार्या प्रयोक्तृभि ।
या कृता नरसिंहेन विष्णुना प्रभविष्णुना ॥१५९॥

आलीढस्थानकं कृत्वा गात्रं तत्रैव चानुगम् ।
ऊर्ध्वजानु च विक्षिप्य करमेकं च सस्थितम् ॥१६०॥

विवर्तित शिर कृत्वा चिबुकं बाहुमस्तके ।
गन्तव्य विक्रमैश्चैव पञ्चतालान्तरस्थितं ॥१६१॥

नियुद्धे संश्रये चैव रङ्गावतरणे तथा ।
सिंहादीनां च योक्तव्या गतिरेषा प्रयोक्तृभि ॥१६२॥

शेषाणामर्थयोगेन स्थानान्यपि तु कारयेत् ।
गजवाजिरथादीस्तु विहङ्गमानेण कारयेत् ॥१६३॥

वाहनार्थप्रयोगेषु रङ्गावतरणेषु च ।
एवमेता प्रयोक्तव्या नृणां तु गतयो बुधैः ॥१३४॥

अत्र नाभिहिता यास्तु वित्तं या शास्त्रतोऽक्त ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि स्त्रीणां गतिविचेष्टितम् ॥१६५॥

स्त्रीणां स्थानानि कार्याणि गतिप्वाभाषणेषु च ।
आयतं चावहित्थं च तथाश्वक्रान्तमेव च ॥१६६॥

दक्षिणस्तु समः पादस्त्र्यश्रः पक्षस्थितोऽपरः ।
वामो नतः कटीपार्श्वमायतस्थानके भवेत् ॥१६७॥

वामः स्वाभाविको यत्र पादो विरचितस्ततः ।
तालमात्रान्तरे न्यस्तस्त्र्यश्रः पक्षस्थितोपरः ॥१६८॥

प्रसन्नमाननमुरःसमं यत्र समुन्नतम् ।
लतानितम्बगौ हस्तौ ज्ञेयं स्थानं तदायतम् ॥१६९॥

रङ्गावतरणारम्भे पुष्पाञ्जलिविसर्जनम् ।
मन्मथेर्ष्योद्भवे कोपस्तर्जनाङ्गुलिमोटनम् ॥१७०॥

निषेधगर्वगाम्भीर्यमौनमायावलम्बनम् ।
स्थानेऽस्मिन् सन्निधीयेत दिगन्तरनिरूपणम् ॥१७१॥

आवाहने विसर्गे च तथा निर्वर्णनेषु च ।
चिन्तायामवहित्थे च स्थानमेतत् प्रयोजयेत् ॥१७२॥

समो यत्र स्थितो वामस्त्र्यश्रः पक्षस्थितोऽपरः ।
वामोन्नतं त्रिकं यस्मिन्नवहित्थं तदुच्यते ॥१७३॥

स्थानमेतत्तु नारीणां सल्लापे तु स्वभावजे ।
निश्चये परितोषे च वितर्के लज्जिते तथा ॥१७४॥

एकः समस्थितः पादः एकस्त्र्यग्रतलाञ्चितः ।
सूचीविद्धमविद्धं वा तदश्वक्रान्तमुच्यते ॥१७५॥

स्खलिते घूर्णिते चैव स्खलिताम्बरधारणे ।
विश्रासने सललिते स्थानमेतत् रक्षणे ॥१७६॥

शाखावलम्बने कार्यं स्तबकग्रहणे तथा ।
विश्रान्तिषु तथैव स्यात्पादताडन एव च ॥१७७॥

स्थानकं तावदेव स्याद्यावच्चेष्टा प्रवर्तते ।
भग्नं च स्थानकं नृत्ते चारी चेत्समुपस्थिता ॥१७८॥

एवं स्थानविधि कार्यं स्त्रीणां सम्यग्द्विजोत्तमा ।
पुनरासां प्रवक्ष्यामि गतीस्तु प्रकृतिस्थिता ॥१७९॥

कृत्वावहित्थं स्थानं वाम चाधोमुखं भुजम् ।
नाभिप्रदेशे विन्यस्य सव्य च खटकामुखम् ॥१८०॥

तत सतलितं पादं तालमात्रं समुत्थितम् ।
दक्षिणं वामपादस्य बाह्ये पार्श्वे विनिक्षिपेत् ॥१८१॥

तेनैव समकालं च लताख्य वामकं भुजम् ।
दक्षिणं च नयेत्पार्श्वं स्यमेन्नाभितटे तत ॥१८२॥

नितम्बे दक्षिणं कृत्वा हस्त चोद्वेष्ट्य वामकम् ।
ततो वामपदं दद्याल्लताहस्तं च दक्षिणम् ॥१८३॥

लीलयोद्वाहितेनाथ शिरसानुगतेन च ।
किंचिन्नतेन चाङ्गेन गच्छेत्पञ्चपदीं तत ॥१८४॥

यो विधि पुरुषाणा तु रङ्गपीठपरिश्रमे ।
स एव प्रमदाना तु कर्तव्यो नाट्ययोक्तृभि ॥१८५॥

पट्कल न प्रयोक्तव्यं तयाप्टकलमेव च ।
पादस्य पतनं तज्ज्ञ खेदजं तद्भवेत् स्त्रिया ॥१८६॥

सयौवनानां नारीणा कार्या त्वेवं गतिर्बुधैः ।
स्थानीया या स्त्रियस्तासां संप्रवक्ष्याम्यहं गती ॥१८७॥

कृत्वाऽवहित्थं स्थानं तु वामं न्यस्य कटीतटे ।
आद्यं चारालमुत्तानं कुर्यान्नाभिस्तनान्तरे ॥१८८॥
न निषण्णं न च स्तब्धं न चैव परिवाहितम् ।
कृत्वा गात्रं ततो गच्छेत्तेनैवाथ क्रमेण तु ॥१८९॥
प्रेष्याणामपि कर्तव्या गतिर्विभ्रान्तिगामिनी ।
किंचिदुन्नमितैर्गात्रैराविद्धपदविक्रमा ॥१९०॥
स्थानं कृत्वावहित्थं तु वामं चाधोमुखं भुजम् ।
नाभिप्रदेशे विन्यस्य सव्यं च खटकामुखम् ॥१९१॥
अर्धनारीगतिः कार्या स्त्रीपुंसाभ्यां विमिश्रिता ।
उदात्तललितैर्गात्रैः पादैर्लीलासमन्वितैः ॥१९२॥
या मयाभिहिता पूर्वमुत्तमानां गतिर्बुधाः ।
स्त्रीणां चापुरुषाणां च ततोऽर्धार्धं च कारयेत् ॥१९३॥
उत्तमाधममध्यानां नृणां यद्गतिचेष्टितम् ।
स्त्रीणां तदेव कर्तव्यं ललितैः पदविक्रमैः ॥१९४॥
बालानामपि कर्तव्या स्वच्छन्दपदविक्रमा ।
न तस्यां सौष्ठवं कार्यं न प्रमाणं तथाविधम् ॥१९५॥
तृतीया प्रकृतिः कार्या नाम्ना चैव नपुंसकः ।
नरस्वभावमुत्सृज्य स्त्रीगतिं तत्र योजयेत् ॥१९६॥
विपर्यस्तप्रयोगस्तु पुरुषस्त्रीनपुंसके ।
स्वभावमात्मनस्त्यक्त्वा परभावेन योजयेत् ॥१९७॥
निजां प्रकृतिमुत्सृज्य क्रीडया वञ्चनेन वा ।
स्त्री पुंसः प्रकृतिं कुर्यात्स्त्रीभावं पुरुषोऽपि वा ॥१९८॥
सौष्ठवेनाथ सत्त्वेन बुद्ध्या तद्वच्च कर्मणा ।
स्त्री पुमांसं ह्यभिनयेद्वेषवाक्यविचेष्टितैः ॥१९९॥
स्त्रीवेषभाषितैर्युक्तः प्रेक्षितावेक्षितस्मितैः ।
मृदुसन्नगतिश्चैव पुमान् स्त्रीभावमाचरेत् ॥२००॥
जातिहीनास्तु या नार्यः पुलिन्दशबराङ्गनाः ।
याश्चापि तासां कर्तव्या तज्जातिसदृशी गतिः ॥२०१॥

नतस्थानं तथा स्थानं निषण्णस्थानं तथा पुनः ।
सम्यानि चैव नारीणां समपादं प्रयोजयेत् ॥२०२॥
उद्धता येऽङ्गहाराः स्युर्याश्चार्यो मण्डलानि च ।
तानि नाट्यप्रयोगज्ञैर्न कर्तव्यानि योषिताम् ॥२०३॥
अथासनविधिं कार्यं स्त्रीणां नृणां तथैव च ।
नानाभावसमायुक्तं तथैव शयनाश्रयम् ॥२०४॥
स्वस्थं मन्दालसं चैव क्रान्तं स्रस्तालसमथापि च ।
विष्कम्भकमुत्कटिकं मुक्तजानु तथासनम् ॥२०५॥
जानुगतं विमुक्तं च स्थानकान्युपवेशने ।
लक्षणं पुनरेतेषां विनियोगं च वक्ष्यते ॥२०६॥
विष्कम्भेनाञ्चितौ पादौ किंचिद्वक्षः समुन्नतम् ।
हस्तौ कट्यूरुविन्यस्तौ स्वस्थे स्यादुपवेशने ॥२०७॥
स्वभावाभिनये चैव तथा स्तम्भोपवेशने ।
आविष्टनेषु सर्वेषु भावेष्वेतत्प्रयोजयेत् ॥२०८॥
एकः प्रसारितः किंचित्पादोऽन्यस्त्वासनाश्रितः ।
शिरः पार्श्वगतं चैव स्थानं मन्दालसं तु तत् ॥२०९॥
चिन्तायां च तथौत्सुक्ये निर्वेदे विरहे तथा ।
विषादादिषु चाधेयं स्थानमेतत्प्रयोक्तृभिः ॥२१०॥
सम्प्रनष्टेन्द्रियमना भवेच्छोकोपवेशने ।
प्रसार्य बाहू शिथिलौ तथा चोपाश्रयाश्रितः ॥२११॥
श्रमालस्यविषादेषु मदे चोपविशेद् बुधः ।
सर्वैः पिण्डीकृतैरङ्गैः समन्तात्प्रस्रुतजानुकम् ॥२१२॥
व्याधिग्रस्ते च निद्रायां ध्याने चोपविशेन्नरः ।
तथा चोत्कटिकं स्थानं पुनः पार्श्वगमागमे ॥२१३॥
पित्र्ये निवापे जप्ये च सन्ध्यास्वाचमनेषु च ।
आकुञ्चितं पुनश्चैव जानु भूमौ निपातयेत् ॥
प्रियाप्रसादने कार्यं होमादिकरणेषु च ॥२१४॥
चिबुकोपाश्रयौ हस्तौ बाहुशीर्षाश्रयं शिरः ।
सम्प्रनष्टेन्द्रियमना विज्ञेयं क्लान्तमासनम् ॥२१५॥

मुण्डासनं तु कर्तव्यं सेनानीयुवराजयोः ।
काष्ठासनं ब्राह्मणानां कुमाराणां कुशासनम् ॥२३०॥

स्थानीया ये तु पुरुषाः कुलविद्याप्रकाशिताः ।
तेषामासनसत्कारः कर्तव्य इह पार्थिवैः ॥२३१॥

समे समासनं चैव मध्ये मध्यं तथासनम् ।
अतिरिक्तेऽतिरिक्तं च हीने भूम्यासनं तथा ॥२३२॥

उपाध्यायस्य नृपतेर्गुरूणां चाग्रतो बुधैः ।
भूम्यासनं तथा कार्यं काष्ठासनमथापि वा ॥२३३॥

नौनागरथयानेषु तथा काष्ठासनेषु च ।
सहासनं न दुष्यंत गुरूपाध्यायपार्थिवैः ॥२३४॥

एवं राजसभां प्राप्य कार्यस्त्वासनजो विधिः ।
प्रकृतीनां तु सर्वासां तथा ज्ञानसमुत्थितम् ॥२३५॥

पुरुषाणां भवेदेषु विधिरासनसंश्रयः ।
स्त्रीणां चैवासनविधिं सम्प्रवक्ष्याम्यतः परम् ॥२३६॥

सिंहासनं महादेव्या राज्ञीनां मुण्डमासनम् ।
पुरोधोऽमात्यपत्नीनां भवेद्वेत्रासनं तथा ॥२३७॥

भगिनीनां तु कर्तव्यं वस्त्रं चर्म कुशासनम् ।
ब्राह्मणीनां तापसीनां पट्टासनमथापि च ॥२३८॥

वेश्यानामपि कर्तव्यमासनं हि मसूरकम् ।
शेषाणां प्रमदानां तु भवेद्भूम्यासनं बुधाः ॥२३९॥

एवमन्तःपुरे ज्ञेयो बाह्यश्चासनजो विधिः ।
तथा स्वगृहवार्तासु छन्देनासनमिष्यते ॥२४०॥

नियमस्थो मुनीनां तु भवेदासनजो विधिः ।
लिङ्गिनां चासनविधिः कार्यो व्रतसमाश्रयः ॥२४१॥

बृसीमुण्डासनप्राय वेत्रासनमथापि च ।
होमयज्ञक्रियायां च पित्र्येऽपि च प्रयोजयेत् ॥२४२॥

आकुञ्चितं समं चैव प्रसारितविवर्तिते ।
उद्वाहितं नतं षोढा शय्यास्थानानि निर्दिशेत् ॥२४३॥

सर्वैराकुञ्चितैरङ्गैः शय्याविद्धे तु जानुनी ।
स्थानमाकुञ्चितं नाम शीतार्तानां प्रयोजयेत् ॥२४४॥
उत्तानितमुखं चैव स्रस्तमुक्तकरं तथा ।
समं नाम प्रसुप्तस्य स्थानकं तद्विधीयते ॥२४५॥
एकं भुजमुपाधाय सम्प्रसारितजानुकम् ।
स्थानं प्रसारितं नाम सुखसुप्तस्य कारयेत् ॥२४६॥
अधोमुखस्थितं चैव विवर्तितमिति स्मृतम् ।
शस्त्रक्षतमृतोत्क्षिप्तमत्तोन्मत्तेषु कारयेत् ॥२४७॥
हस्तोपरि शिरः कृत्वा कर्परक्षोभमेव च ।
उद्वाहितं तु विज्ञेयं लीलया वेतने विभो ॥२४८॥
ईषत्प्रसारिते जङ्घे यत्र स्रस्तौ करावुभौ ।
आलस्यश्रमखेदेषु नतं स्थानं विधीयते ॥२४९॥
रङ्गे विकृष्टे भरतेन कार्यो ह्यलगने पादगतिप्रचारः ।
मध्ये त्रिकोणेऽश्चतुरश्रके वा सर्वैर्नरैरर्थवशेन नित्यम् ॥२५०॥
वयोऽनुरूपः प्रथमन्तु वेषो वेषानुरूपेण गतिप्रचारः ।
गतिप्रचारानुगतं च पाठ्यं पाठ्यानुरूपोऽभिनयश्च कार्यः ॥२५१॥
गतिप्रचारस्तु मयोदितोऽयं नोक्तस्तु यः सोऽर्थवशेन साध्यः ।
अतः परं रङ्गपरिक्रमस्य वक्ष्यामि कक्ष्यानुगतं विभागम् ॥२५२॥

इति श्रीभरतीये नाट्यशास्त्रे गतिप्रचारो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥

□□□

[1]त्रयोदशोऽध्यायः

ये तु पूर्वं मया प्रोक्तास्त्रयो वै नाट्यमण्डपाः ।
तेषां विभागं विज्ञाय ततः [2]कक्ष्यां प्रयोजयेत् ॥१॥

अभिनवभारती

देशस्य बाह्यान्तरभेदिकक्ष्या
विभागधर्मा विविधां प्रवृत्तिम् ।
आसूत्रयन्तोपविशुद्धिदक्ष-
श्शम्भोर्ऽर्कदृष्टिर्जयताद्रुपाङ्गः ॥

इहाभिनयानन्तरं यद्यपि सर्वा वृत्तिप्रवृत्तस्य उद्दिष्टा, सर्वान्ते च रङ्गे (३६) सूचिता, कक्ष्या, तच्चतुर्विधाभिनयाभिधानानन्तरमेतदध्यायार्थो वक्तव्यः । तथापि प्रत्यभिनयमियतीनिरूपणं त्वत्रोपयुज्यते । तदभिधानं विना न वाचिकमेवोक्तं स्यादिति वक्तव्यम् । तदुद्देशे तु सामान्यशब्दत्वान्नास्ति प्रत्येकमुद्देशन इति । तयोद्देशनेऽपि च गौरवं स्यात् । अत एव वादिना कक्ष्यादेरपृथग्भावे यो हेतुरुक्तः क्रमोल्लङ्घनादिति तस्यासिद्धत्वं विरुद्धता च, प्रत्युत प्रत्येकप्रसङ्गत्वलाभात्, असमस्तपदार्थत्वान्नार्थप्रमाणत्वात्सुप्रश्नोनपदार्थवाधकत्वमयुक्तं, श्रुत्या वाक्यप्रमाणस्य बाधनादिति तु भट्टलोल्लटोक्तं प्रकृते सिद्धान्तिविरोधाभावात्, कक्ष्यस्य च सध्यत्वात् गतिरूपप्रयोगहेतुत्वात्, अनन्तरमवसर एवाभिधानं युक्तम् । तद्द्वारेणाभिनयेऽङ्गतासमगात् । तदुद्देशत्रय वस्तुत्रय वक्तव्यम् । तत्र प्रथमं कक्ष्याभिधानेऽयमभिप्रायः इह गतिर्गन्तव्यदेशाश्रयात्, देशश्च जलस्थलादि बहुतरसमविषमादिस्वभेदसहितं काव्यार्थसामर्थ्येनैवेह सम्भवन्नपि प्रयोगस्थाने न सम्भवत्येवेति, तस्य परिहारार्थं कक्ष्यानिरूपणं कर्तव्यम् । अत एव पूर्वाध्याये उक्तं परिक्रमे गतावुपयोगिनां स्थानविशेषाणां सम्यग्विभागं वक्ष्यामीति । सेयमध्यायसङ्गतिरिति दर्शयितुमाह ये तु पूर्वमिति । तु शब्दाद् द्वयस्य पूर्वतायाः सूचयन् द्वितीयाध्यायार्थं स्मारयति । तेषामिति प्रत्येकमित्यभिप्रायः । मण्डपस्य यो विशिष्टो भागोऽन्तरङ्गपीठाभ्यन्तरं विज्ञाय विभागशो ज्ञात्वा कक्ष्यागत्युपयोगिनं स्थानविशेषं प्रयोजयेत्, विभागेन सम्बन्धं नयेत् । नाट्यदेशानुसारेण प्रकोष्ठं रचयेत् यो देशोऽस्वशिष्यते तत्रैव चातुरश्र्यम् । अत एव वामदक्षिणभागयोः पुनर्विन्यासः, शिष्टे कक्ष्याविभागः ॥१॥

---

१. KSS. चतुर्दशोऽध्यायः ।
२. NS. कक्षां ।

ये नेपथ्यगृहद्वारे मया पूर्वं प्रकीर्तिते ।
तयोर्भाण्डस्य विन्यासो मध्ये कार्यं प्रयोक्तृभिः ॥२॥
[1]कक्ष्याविभागो निर्देश्यो रङ्गपीठपरिक्रमात् ।
परिक्रमेण रङ्गस्य [2]कक्ष्या ह्यन्या विधीयते ॥३॥
[3]कक्ष्याविभागे ज्ञेयानि गृहाणि नगराणि च ।
[4]उद्यानारामसरितस्त्वाश्रमा अटवी तथा ॥४॥
पृथिवी सागराश्चैव त्रैलोक्यं सचराचरम् ।
वर्षाणि सप्तद्वीपाश्च पर्वता विविधास्तथा ॥५॥
आलोकश्चैव लोकश्च रसातलमथापि च ।
दैत्यनागालयाश्चैव गृहाणि भवनानि च[5] ॥६॥

रङ्गस्य को विभाग इत्याह—ये नेपथ्यगृहद्वार इत्यादि । पूर्वमिति द्वितीयाध्याये प्रकीर्तिते भाण्डस्य ततातोद्यसहितस्य त्रिपुष्करस्य ।.। तत किमित्याह कक्ष्याविभाग इति । तेन भाण्डेन यदन्तरितं आकाशं तद्विवर्ज्य शेषे रङ्गपीठदेशे निष्क्रमणप्रवेशगत्याद्युपयोगी स्थानविभागो निर्देश्यः प्रेक्षकाणामपि सम्प्रत्ययार्थं । ननु क स्थानविभाग इत्याह—परिक्रमेणेति । परिक्रामत्यनेनेति परिक्रमः पादविहरणक्रियेण तद्वशादवस्थापि रङ्गदेशस्य स्थानभेदेनापरिच्छेद, यथा—'आगच्छ मुहूर्तात्', 'अभिक्रान्तेन पादेन' (१२-१०२) इत्यादिना विशेष तु प्रासादवर्णनादिप्रत्यक्षस्यैव ॥३॥

ननु भाण्डवाद्यविच्छिन्ने रङ्गपीठदेशे कमविशेषस्थानभेदवृत्ति । कक्ष्येत्याह कक्ष्याविभाग इत्यादि विशिष्टे निष्ठ देशे स्थानान्तराणि कल्पितानि तानि तद्विजनसमरणार्थमुपलक्षणत्वेन पठन्ति । गृहादीनि पृथ्वीसागरादिभेदानुगतानुहृतानि सर्वसङ्ग्रहाय त्रैलोक्यमित्युक्तेऽपि स्मरणार्थं वर्णनोद्देश ॥५।६॥

ननु सर्वत्र प्रयोगे सर्वे त्रैलोक्यवर्तिन स्थानभेदाद् (भिन्ना गृहा) किं सम्भाव्यन्ते । नेति तत्र यानि नगरे वेश्यादि । नियामकानुगा अटव्यादय साक्षात् ग्राह्या इति वार्तान्यया द्योत्यते । यत्र-यत्र वार्ता वृत्तान्त इतिवृत्तसमाचार प्रवर्तते तत्र

---

१. NS कक्षा ।
२. NS. ह्यन्या कक्षा भवेदिह ।
३. NS. कक्षा ।
४. KSS उद्यानारामसहितो देशो ग्रामोऽटवी तथा ।
५ KSS, NS वनानि च ।

नगरे वा वने वापि वर्षे वा पर्वतेऽपि वा ।
यत्र वार्ता प्रवर्तेत तत्र कक्ष्यां प्रवर्तयेत् ॥७॥
बाह्यं वा मध्यमं वापि तथैवाभ्यन्तरं पुनः ।
दूरं वा सन्निकृष्टं वा [1]देशं तु परिकल्पयेत् ॥८॥
पूर्वप्रविष्टा ये रङ्गं ज्ञेयास्तेऽभ्यन्तरा[2] बुधैः ।
पश्चात्प्रविष्टा [3]विज्ञेया कक्ष्याभागे तु बाह्यतः ॥९॥
तेषान्तु दर्शनेच्छुर्यः [4]प्रविशेद्रङ्गमण्डलम् ।
[5]दक्षिणाभिमुखः सोऽत्र कुर्यादात्मनिवेदनम् ॥१०॥

तत्रमध्ये यो देशविभागस्तमेव प्रवर्तयेत् रङ्गपीठे दर्शयेत् न सर्वमित्यर्थः ।७। विशिष्टे देश इत्युक्तं त रङ्गपीटस्य विशेष दर्शयति बाह्य वेत्यादि । भागत्रितये सति कस्मिश्चिद्भागे देशादि कल्पयित्वा तत्रैव दूरादिभेद परिकल्पेन, भूयस्त्वाल्पत्वादि भिन्नेन परिक्रमेण कल्पयेदित्यर्थः ।८। बाह्यादिभेदं निरूपयति पूर्वप्रविष्टा इति । पूर्वभूता प्रधानभूता सन्त पूर्वं ये प्रविष्टास्ते अभ्यन्तरा इति तदधिष्ठितो देशविशेषोऽभ्यन्तरकक्ष्या प्रधानभूतस्तु पूर्वप्रविष्टोऽपि प्रधाने प्रविशति स्वकक्ष्यान्तय इत्येव । पश्चात्प्रविष्टाना तु स्थान बाह्यकक्ष्या । ते तु येन स्थानविशेषेण प्राक् प्रविष्टमुपसर्पन्ति स देशो मध्यमा कक्ष्या ॥९॥

एतदुक्त भवति पूर्वप्रविष्टस्य स्वस्थान एवेतिवृत्तोचितगृहोद्यानादिविभागः पश्चात्प्रविष्टस्यापि पूर्वप्रविष्टेन सह यावन्न समिलन, तावत्प्रेक्षायामेव । मध्यमकक्ष्याया तु गतिपरिक्रमादि तत्समेलनार्थम् । समिलिताना तु कक्ष्याविभागो विच्छिद्यत इति संमेलन इतिगतंव्यतामाह तेषा त्विति । पूर्वप्रविष्टाना कर्मणि षष्ठी । पूर्वं प्रविष्टस्य यो दक्षिणो भागस्त वीक्षमाण स्थितो यथा प्रेक्षकस्य य पराङ्मुखीभवतीत्यर्थः । एषा प्रवृत्तये दाक्षिणत्यादिके क्रमः एतद्विपरीतमन्यत्र । प्रवृत्त्यवयवोद्भावित क्रममत्रशब्देन सूचयति । तेनेदमाह प्राधान्येनोत्तराभिमुख दक्षिणस्यामात्मनिवेदन यथावदितिवृत्तवशात्तादृङ् निवध्यते । पूर्वप्रविष्टैः सह समिलितस्य सर्वं बाह्यकक्ष्यायामेवेति तुशब्दस्यार्थः ।१०। का खल्विह पूर्वा दिगित्याह यतोमुखमिति समस्त पदम् । यदपेक्ष भाण्डस्य मुख सा दिक् पूर्वा । ननु भाण्डस्य मुख दुर्ज्ञानमित्याह

---

१. KSS. देशात् ।
२. KSS., NS अभ्यन्तरे ।
३. NS. ते ज्ञेया· ।
४. NS. मतः ।
५. GOS. दक्षिणाभिमुखः ।

[1]यतो मुखं भवेद्भाण्डं द्वारं नेपथ्यकस्य च ।
सा मन्तव्या तु दिक् पूर्वा नाट्ययोगे न नित्यशः ॥११॥
[2]निष्क्रामेच्चैव तस्माद्धि स तेनैव तथा पथेन ।
यतस्तस्य कृतं तेन पुरुषेण निवेदनम् ॥१२॥
[निष्क्रान्तोऽर्थवशाच्चापि प्रविशेदपि तद् गृहम् ।
यतः प्राप्तः स पुरुषस्तेन मार्गेण निष्क्रमेत् ॥१३॥
अथवार्थवशाच्चापि तेनैव सह गच्छति ।
तथैव प्रविशेद् गेहमेकाकी सहितोऽपि वा ॥१४॥
तयोश्चापि प्रविष्टो कक्ष्यामन्यां विनिर्दिशेत् ।
परिक्रमेण रङ्गस्य त्वन्या कक्ष्या विधीयते ॥१५॥
सर्वांश्च सहितो गच्छेन्नौर्वेश्च परिवाहितः ।
अथ प्रेक्षणिकाश्चापि विज्ञेया ह्यन्तरे गतौ] ॥१६॥
एवं मुनिस्तु बहुभिर्विकृष्टा स्यात्परिक्रमे ।
मध्या वा [3]सन्निकृष्टा वा तेषामेव विकल्पयेत् ॥१७॥
नगरे वा वने वापि सागरे पर्वतेऽपि वा ।
दिव्यानां गमनं कार्यं [4]द्वीपे वर्षेषु वा पुनः ॥१८॥

द्वारमिति । नेपथ्यग्रहणेन गृहस्य पूर्वमुखं द्वारं भाण्डवादनं तु तस्य प्रतियोजन पूर्वेण प्रवर्तते प्रासादद्वारेण ॥११॥ तेनैवेति पूर्वप्रविष्टप्राकारद्वार-योगेनेत्यर्थः ॥१२॥

एवं बाह्यं वा मध्यमं वापि तथैवाभ्यन्तरमिति दूरं वा सन्निकृष्टं वेत्यादि विभजति एवं मुनिरिति ॥१७॥ (विकृष्टानां मध्यानां सन्निकृष्टानां वेश्मनामन्यत्र बहुत्वमिति ?) परिक्रमणविधिः यावत्स्वरूपेति दर्शयति नगरे वेत्यादिना श्लोकेन उक्तेन । श्लोको नाट्यम् । दिव्यानां देवयोनीनां विद्याधरादिपर्यन्तानां पर्वतादिषु नानाविधदेशाद्गमनं यथाकामेनैव आकाशगामिना विमानेन, मायया वा अदर्शनकरण्या, तद्यथा विद्याधरा-

---

१. KSS. does not read.
२. KSS., NS. read as—निष्क्रामेच्चापि तत्रैव नटः कार्येण केनचित् ।
प्रविष्टस्तु तेनैव कृतं तेन निवेदनम् ॥
३. KSS. सन्निकृष्टा ।
४. NS. वर्षे द्वीपेऽपि ।

आकाशेन विमानेन मययाप्यथ वा पुनः ।
विविधानि क्रियाभिर्वा नानार्थाभिः प्रयोगतः ॥१९॥
नाटके छन्नवेषाणां दिव्यानां भूमिसञ्चरः ।
मानुषे कारणादेवो यथा भवति दर्शनम् ॥२०॥
[भारते त्वथ हैमे वा हरिवर्षे इलावृते ।
रम्ये किंपुरुषे वापि कुरुषूत्तरकेषु वा] ॥२१॥
दिव्यानां छन्दगमनं [1]सर्ववर्षेषु कीर्तितम् ।
भारते मानुषाणाञ्च गमनं संविधीयते ॥२२॥
[2]गच्छेद्यदि विप्रकृष्टस्तु देशकालवशान्तरः ।
अङ्कच्छेदे तमन्यस्मिन् निर्दिशेद्धि प्रवेशकं ॥२३॥
अह्नः प्रमाणं गत्वा तु कार्यलाभं विनिर्दिशेत् ।
तथा काले तु कार्यस्य अङ्कच्छेदो विधीयते ॥२४॥
क्षणो मुहूर्तो यामो वा दिवसो वापि नाटके ।
एकाङ्के संविधातव्यो बीजस्यार्थवशानुगः ॥२५॥
अङ्कच्छेदे तु निर्वृत्तं मासं वा वर्षमेव वा ।
नोर्ध्वं वर्षात्प्रकर्तव्यं कार्यमङ्कसमाश्रयम् ॥२६॥
एवन्तु भारते वर्षे कर्तव्या कार्या प्रयोगतः ।
मानुषाणां गतिर्या तु दिव्यानान्तु विशेषतः ॥२७॥

हस्त्यादिभिर्यानैर्विविधैरश्वरथादिभिः कार्याणीति सम्बन्धः ॥१९॥ न च दिव्यानामेव एव प्रकारः, किं तु अन्योन्यमेलनाद् नाटक इति । देवमर्त्ययोः सम्पादनम् वर्णयति । तेन कदाचित्कारणवशात् छन्नवेषाणां देवानां मानुषे दर्शनं भवति, तदा नाटके प्रयोगे ॥२०॥ तत्र तु देवेषु मानात्मकत्वं स्यादु दिव्यानामिति । पुरुषेषु स्वर्गं भारतादिविशिष्टमाह भारत इति न नियमादुत्तरकुरुषु ॥२१॥ वर्षे प्रकारान्तराह हैमवता इति । हिमवति यद्वर्ष-

---

१. KSS. वर्षेष्वेनेषु कारयेत् ।
२. GOS. विप्रकृष्टं यत्तु गच्छेद्वै देशं कार्यवशान्तरः ।

हिमवत्पृष्ठमध्ये तु कैलासे पर्वतोत्तमे ।
यक्षाश्च गुह्यकाश्चैव धनदानुचराश्च ये ॥२८॥
[1]रक्षःपिशाचभूताश्च सर्वे हैमवताः स्मृताः ।
हेमकूटे च गन्धर्वा विज्ञेया ह्यप्सरोगणाः ॥२९॥
सर्वे नागाश्च निषधे शेषवासुकितक्षकाः ।
महामेरौ त्रयस्त्रिंशद् ज्ञेया देवगणा बुधैः[2] ॥३०॥
नीले तु वैडूर्यमये [3]सिद्धा ब्रह्मर्षयस्तथा ।
दैत्यानां दानवानाञ्च श्वेतपर्वत इष्यते[4] ॥३१॥
पितरश्चापि विज्ञेयाः शृङ्गवन्तं समाश्रिताः ।
इत्येते पर्वताः श्रेष्ठा दिव्यावासाः प्रकीर्तिताः[5] ॥३२॥
तेषां [6]कक्ष्याविभागश्च जम्बूद्वीपे भवेदयम् ।
तेषां न चेष्टितं कार्यं स्वैः स्वैः कर्मपराक्रमैः ॥३३॥
परिच्छ(छे)दविशेषस्तु तेषां मानुषलोकवत् ।
सर्वे भावाश्च दिव्यानां कार्या मानुषसंश्रयाः ॥३४॥

नैषां गतिनिरूपणं एव सर्वत्र ।२८।३०। नील इति जम्बूद्वीपे नवर्षेषु दिङ्गता वैडूर्यमये, एतच्च पदे शिक्षार्थम् ।३१। दिव्यानां पिशाचादिभूतानामित्यर्थः ।३२। ननु पर्वान्तरेषु दिव्यपर्वतेषु मनुष्चित गमनं तत्रत्यं तत्तु दर्शयितव्याह तेषामिति । अत्र इत्यर्थः । जम्बूद्वीप एव दिव्यपर्वतेष्वपि । दिव्यानामपि तदर्थावित्य स्थानविशेषा- पेक्षिता गतिरित्यर्थः । एतत् स्फुटयति न तेषामिति ।३३। परिच्छदविशेषेण तदपि परिवार स्वामिनो न कार्य इत्यर्थः । परिच्छेदो वा मान तद् द्रव्यगृहादिभिरित्य न प्रदर्शनीयम् । कथं तर्हि, इत्याह मानुषेति मानुषानुरूपेण सर्वो भावः नाट्ये, यथा, मानुषलोकवत् यथा मानुषे लोके अवस्थाने भावाना रामादीनां परिदृष्ट तानिशय मनुष्योचितमेव चरितं तथैव दिव्यानामपि मनुष्यसंनिकर्षार्थम् ।३४। न विस्म- यार्थमिति रूप तेषां नैव कार्यम् । तुरङ्गादेः अत्र स्फुटिकृतम् । भाषा व्यभि-

१. NS रक्षोभूतपिशाचाश्च ।
२. KSS. तथा ।
३. KSS. सिद्धब्रह्मर्षयस्तथा ।
४. NS उच्यते ।
५. NS दिव्यावासा भवन्ति हि ।
६. NS. यथा ।

[1]तेषामनभिनेयत्वं यत्तन्न कार्यं प्रयोक्तृभिः ।
इह भावा रसाश्चैव [2]दृष्टावेव प्रतिष्ठिताः ॥३५॥
दृष्ट्या हि सूचितो भावः [3]पुनरङ्गैर्विभाव्यते ।
[एवं कक्ष्याविभागस्तु मया प्रोक्तो द्विजोत्तमाः ?] ॥३६॥
पुनश्चैव प्रवक्ष्यामि प्रवृत्तीनां तु लक्षणम् ।
चतुर्विधा प्रवृत्तिश्च प्रोक्ता नाट्यप्रयोगतः[4] ॥
आवन्ती दाक्षिणात्या च पाञ्चाली चोड्रमागधी ॥३७॥

चारिणो, रसा स्थायिनो दृष्टावेवेति दृष्ट्यामिति स्पष्टयति । दृष्ट्येति सूचित सूचाभिनय एव विभाव्यते विभावादिविशेषयुक्तत्वे स्फुटो भवतीत्यर्थः । अत एव न तेषां चेष्टितमित्यनेन साध्योऽप्ययमर्थः पुनरुपात्तः प्राधान्यात् ॥३६॥

*एवं सर्वोपकारित्वादुद्देशस्य संग्रहे सर्वं पश्चादभिधानं तेनैव न यद्यपि कक्ष्या-*विभागः सूचितस्तथापि चारीगतिक्रमप्रसङ्गेन गत्यध्यायानन्तरं दर्शितः । इदानीं त्वाङ्गिकोपयोगिधर्म्यादिविषयमुद्दिष्टं, तत्र वृत्तीनामग्रतो निरूपणं भविष्यति, तत्र च हेतुं वृत्त्यध्याये (अ-२०) एव वक्ष्याम । यद्यपि धर्मी पूर्वमुद्दिष्टा तथापि यत्र वार्ता प्रवर्तेत' (१३-७) इत्यत्र कक्ष्याविभागकल्पितदेशभेदाभिधानप्रसङ्गेन च देशविभाग-प्रतिपन्ना प्रवृत्तय आक्षिप्ताः । किं च पात्रस्य सति प्रवेशे कक्ष्याविभाग उत्तरद्वारेण दक्षिणात्यावन्त्यो प्रवेशः ; अन्ययोस्तु मध्येनेत्येवं प्रवृत्तिविभागः प्रवेशकभेदमाक्षिपति । सोऽपि तस्याभिनेयमिति तदुपयोगित्वेनापि समनन्तरं प्रवृत्तयो वक्तव्या इति मनसि कृत्वाह चतुर्विधेति । प्रवृत्तिः कस्मादिति प्रश्नः । कस्मादिति चतुष्कप्रश्नः । अर्थं तावदाह पृथिव्यामिति । प्रवृत्तिः देशविशेषगता वेषभाषासमाचारं विख्यप्रसिद्धिः स्यते । तत्रैव योजना देशे देशे येष्वेव वेषादयो नेपथ्यं, भाषा वा, आचारो लोकशास्त्रव्यवहारः, वार्ता कृषिपाशुपाल्यादिजीविका इति तान् प्रख्यापयति पृथिव्यादिसर्वलोकविख्यप्रसिद्धिं करोति । प्रवृत्तिर्वाह्यार्थे यस्मान्निवेदने निवेदनेन वेदने ज्ञाने प्रवृत्तिशब्दः । "अस्यैषा भुवने प्रवृत्तिरमवद्रामेण रामस्य यत्" इत्यादौ ।

अथ सख्याप्रश्ने स्वाभिप्रायमाह यथेति देशा इति । तत्कृत्वापि चतुष्टयी प्रवृत्तिरित्युक्तं न चत्वार एव देशाः । स्यादेतदेव तावत्यस्तावदुक्ता अभ्यधिकास्तु त्यक्ता इत्याशङ्क्याह समानलक्षणश्चासां प्रयोग इत्युच्यते महद्भिरिति शेषः । प्रयोग

---

१. NS. तेषामनभिप यत्तु ।
२. NS. दृष्ट्यामेव ।
३. KSS., पुनरङ्गैः । NS. पश्चादङ्गैः ।
४. NS. प्रयोक्तृभिः ।

अत्राह प्रवृत्तिरिति कस्मात्? उच्यते पृथिव्यां नानादेशवेषभाषाचारवार्ताः प्रख्यापयतीति वृत्तिः। प्रवृत्तिश्च निवेदने। अत्राह—यथा पृथिव्यां बहवो देशाः[1] सन्ति, कथमासां चतुर्विधत्वमुपपन्नं, समानलक्षणश्चासां प्रयोग उच्यते, सत्यमेतत्। समानलक्षण आसां प्रयोगः। किन्तु नाना देशवेषभाषाचारो लोक इति कृत्वा लोकानुमतेन वृत्तिसंश्रितस्य[2] नाट्यस्य वृत्तीनां मया चतुर्विधत्वमभिहितं[3] भारती सात्वती कैशिक्यारभटी चेति। वृत्तिसंश्रितैश्च प्रयोगैरभिहिता देशाः। यत प्रवृत्तिचतुष्टयमभिनिर्वृत्तं प्रयोगश्चोत्पादितः। तत्र दाक्षिणात्यास्तावत् बहुनृत्तगीतवाद्या कैशिकीप्रायाः चतुरमधुरललिताङ्गाभिनयाश्च। तद्यथा—

इति नाट्यम्। चतसृणामप्यासां समानलक्षणानामेक साधारणत्वमात्र सर्वत्र प्रयोग इत्येव व्यवहार, पृथक्त्वेन न कस्या व्यवहार कश्चिद्दृष्टः। यदा च पाञ्चालोदीच्योनमोऽस्तु सा रसोद्गतजगच्चिन्तादि प्रदश आसु प्रयोक्तव्य तदा प्रवृत्तिरपि।

ननु चतुःसाधारणप्रयोग इत्येव नन्वन्योऽत्र प्रविशति व्यवहार इत्याद्युक्तम्। विस्मरणशीलो भवान् न स्मर्यते। उक्तं पूर्वरङ्गान्ते (अध्याय ५वाँ) इदंवाद्यप्रि-पाञ्चालदाक्षिणात्योढ्रमागधं। कर्तव्यं पूर्वरङ्गन्तु।१८१। इति पूर्वरङ्गस्य प्रयोगस्य गर्भाधानीयस्थानीय इत्युक्तम्। तत्रैवास्मदुपगमपूर्वकमुत्तरमाह। यत् कथमित्यादिना नानादेशवेषैरन्येः सम्भुपगमोऽत्र देशादिशब्देन प्रवृत्तिमभिदधता। आसामिति व्याख्यातम्। किमित्यादिनोत्तरं एतदुक्तं भवति वृत्तिसंश्रित वृत्तीसंश्रितमेतच्च-तुर्विधम्। ननु का प्रवृत्ति किं तयैवास्मदुपगम प्रवृत्ति। तत्राह लोकानुगुणानुसारेण। लोकस्य हि दक्षिणापथ पूर्वदेश, पश्चिमदेश उत्तरभूमिरिति चतुर्धा विभागोऽस्ति, न चैव निर्निबन्धन (चित्तवृत्तिभेद) नाट्यमभवत्। तथाहि दाक्षिणात्यानु शृङ्गारप्रचुरतया कैशिक्या लभव। पश्चिमदेश्याचरन्त्येव सगृहीता तथु सात्वि, सति धर्म प्राधान्ये सात्वत्यपि। प्राच्येषु तु घटाटोपवाक्याडम्बरप्राधान्यात् भारत्यारभटो योग। उत्तरभूम्यां यद्यपि प्राधान्याद् भारत्यारभटीयोगस्तथापि कैशिकीरसानु शृङ्गारमयप्रयोगमहिम्नो जना। यद्वक्ष्यते "प्रयोगस्त्वन्यगोनाय" (१३-५?) इति। अथवा तत्प्रयोजन नृत्तवाद्यादि। इत्येव चित्तवृत्तिभेदनादस्यालोकस्य दशचतुर्धा-विभाग न एवास्मिन्नुक्त।

---

१. NS. नानादेशा।
२. NS लोकानुमतेन्नुवृत्तिसंश्रितस्य।
३. NS भारत्यारभटी सात्वती कैशिकी चेति। वृत्तिसंश्रितैर्मयाभिहिता।

महेन्द्रो मलय. सह्यो मेकल. पालमञ्जर[1]।
एतेषु ये श्रिता देशा स ज्ञेयो दक्षिणापथ ॥३८॥
[2]कोसलस्तोशलाश्चैव कलिङ्गा यवना खसा ।
द्रविडान्ध्रमहाराष्ट्रा वैण्णा वै वानवासजा[3] ॥३९॥

दक्षिणस्य समुद्रस्य तथा विन्ध्यस्य चान्तरे ।
ये देशास्तेषु युञ्जीत दाक्षिणात्या तु नित्यश ॥४०॥
आवन्तिका वैदिशिका सौराष्ट्रा मालवास्तथा ।
सैन्धवास्त्वथ सौवीरा [4]आवर्ता सार्वुदेयका[5] ॥४१॥
दाशार्णास्त्रैपुराश्चैव तथा वै मार्तिकावता[6]।
कुर्वन्त्यावन्तिकीमेते प्रवृत्तिं नित्यमेव तु ॥४२॥
सात्वतीं कैशिकीं चैव वृत्तिमेषा समाश्रिता ।
भवेत् प्रयोगो माध्येऽस्य स तु कार्यं प्रयोक्तृभि ॥४३॥

ननु विभिन्नय संक्षेप आहत । आह। यस्माल्लोके बहुविधवेषभाषाचारादि युक्त दस्ने प्रतिपद वक्तु शक्नुयात् शिक्षितुमस्यमितु वा प्रयोक्तु द्रष्टु वा, चित्तवृत्तिप्रधान चेद नाट्यमिति तदेव वक्तु न्याय्यम् । एतदेव स्पष्टीकुर्वन्नाह भारतीत्यादिना । प्रयोगे वागङ्गचेष्टासु अभिनिर्वृत्त लोकप्रसिद्धमित्यर्थ. । चकारेण तत् द्व्याकृष्यते । तल्लोकप्रसिद्धचतुष्टयमवलम्ब्य ब्रह्मणा प्रयोग उत्पादित । अथ यन्यश्चिरन्तनैर्वृत्तीना चतुर्विध दृष्टान्ततामाश्रित्य व्याख्यात, तत्र च वैपम्येण दूषणमुक्तम्, वृत्तीना हि मनोवित्त चतुर्धाभ्वि प्रवृत्तीना तस्माच्चतुष्ट्वमात्रेण दृष्टान्तोऽयमिति व्याख्यानेषु गजस्नानीयप्राया आनयनेनालूनविशीर्णं कृत इत्यास्ता तावत् ।

कैशिकी प्रायेण एषु इति बहुव्रीहि । असामानाधिकरण्यात्सामानाधिकरण्येऽपि वा सामान्यायामाहृतौ भाषितपुंस्काभावान्न पुंवद्भाव. । केशैर्निर्वृत्तास्तेषु भवा वेत्यादिव्युत्पत्तिनिमित्तमात्रम् । एतच्च वक्ष्याम सक्षेपेण (अध्या—२०)। दक्षिणसमुद्रस्य विन्ध्यपर्वतस्य च मध्ये ये देशास्तेषु दाक्षिणात्या ।३९। एतेनैव सिद्ध सति देशभेदाना प्रतिपदपाठस्तदन्तरालाना पर्वतकच्छादिम्लेच्छाना निषेधेन, प्रसिद्धया देशोपसंग्रहणार्थं कर्तव्याम् । एवमुत्तरत्र ।४१। नित्यमेव त्विति अनादिरयं देश-

१ NS, मेचक पालपञ्जर. KSS. मेघर-पलपञ्जर. ।
२. NS. कोसला ।
३. KSS, NS. वानवासिजा. ।
४. NS. आनर्ता: ।
५. KSS. सार्बुदेयका: ।
६. KSS., NS. वैदर्भिकावता. ।

अङ्गा वङ्गाः कलिङ्गाश्च वत्साश्चैवोड्रमागधाः ।
पौण्ड्रा नेपालकाश्चैव अन्तर्गिरिबहिर्गिराः[1] ॥४४॥
तथा प्लवङ्गमा ज्ञेया मलदा मल्लवर्तकाः ।
ब्रह्मोत्तरप्रभृतयो भार्गवा [2]मार्गवास्तथा ॥४५॥
प्राग्ज्योतिषाः पुलिन्दाश्च वैदेहास्ताम्रलिप्तकाः ।
प्राङ्गाः प्रावृतयश्चैव युञ्जन्तीहोड्रमागधीम् ॥४६॥
अन्येऽपि देशाः प्राच्यां ये पुराणे सम्प्रकीर्तिताः ।
तेषु प्रयुज्यते ह्येषा प्रवृत्तिश्चोड्र[4]मागधी ॥४७॥
पाञ्चालाः सौरसेनाश्च काश्मीरा हस्तिनापुराः ।
बाह्लीका [3]शल्यकाश्चैव मद्रकौशीनरास्तथा ॥४८॥
हिमवत्संश्रिता ये तु गङ्गायाश्चोत्तरां दिशम् ।
ये श्रिता वै जनपदास्तेषु पाञ्चालमध्यमा ॥४९॥
[5]पाञ्चालमध्यमायान्तु सात्वत्यारभटी स्मृता ।
प्रयोगस्त्वल्पगीतार्थ आविद्धगतिविक्रम ॥५०॥
द्विधा क्रिया भवत्यासां रङ्गपीठपरिक्रमे ।
प्रदक्षिणप्रदेशा च तथा चाप्यप्रदक्षिणा ॥५१॥

[illegible] । [illegible] ॥४३॥ [illegible] ॥४४॥ [illegible] ॥४५॥ [illegible] ॥४८॥ [illegible] ॥५०॥ [illegible] ॥५१॥

1. KSS, NS अन्तर्गिरिबहिर्गिराः ।
2. KSS, मार्गवास्तथा ।
3. GOS, शाल्वा ।
4. NS. श्चोड्रमागधी ।
5. KSS. reads this after two verses.

आवन्ती दाक्षिणात्या च प्रदक्षिणपरिक्रमे ।
अपसव्यप्रदेशास्तु पाञ्चाली चोढ्रमागधी ॥५२॥
आवन्त्या दाक्षिणात्याया[1] पार्श्वद्वारमथोत्तरम् ।
पाञ्चाल्यामोढ्रमागध्यां योज्य द्वारन्तु दक्षिणम् ॥५३॥
[2]एकीभूता पुनश्चैता प्रयोक्तव्या प्रयोक्तृभिः ।
[3]पार्षदं देशकालौ चाप्यर्थयुक्तिमवेक्ष्य च ॥५४॥
येषु देशेषु या [4]कार्या प्रवृत्तिः परिकीर्तिता ।
तद्वृत्तिकानि रूपाणि तेषु तज्ज्ञः प्रयोजयेत् ॥५५॥
एकीभूता पुनस्त्वेता नाटकादौ भवन्ति हि ।
अवेक्ष्य वृत्तिबाहुल्य तत्तत्कर्म समाचरेत् ॥५६॥

दक्षिणोत्तरव्यतिरेकेण परिक्रमणस्यानाभावात् नैकट्याद् द्वे प्रवृत्ती एकीकृत्य प्रयोगाभिधानम् । तत्र दाक्षिणात्य उत्तरेण द्वारेण प्रविश्य पश्चिमाया दिशि परिक्रम्य ततोऽपि दक्षिणस्या तत. पूर्वस्या तत, उत्तरस्या परिक्रमेत । परिक्रम्य च तस्यामेव दिश्यात्मनिवेदन कुर्यात् । तदुक्त दक्षिणाभिमुख इति । तत उत्तरस्या पूर्वा ततोऽपि दक्षिणा तत पश्चिमा प्राप्योत्तरद्वारेणैव निष्क्रामेत् । एव सात्वत्यादौ, तद्विपर्ययेण पाञ्चाल्या । तदस्या दक्षिणद्वारेण प्रवेशो निष्क्रमण च प्रदक्षिणेन दक्षिणदिशा प्रवेशोऽभ्यन्तरव्यवस्थितपात्रनिकट एवेति स्यात् । एवमपसव्यप्रवेश इति ॥५४॥

विशेषान्तरमाह एकीभूता इति । पार्षदमिति । परिषदि स्वामित्वकृत वा प्राधान्य देशकृत कालकृत प्रयोजनकृत बहुतरपात्रपरीक्षायानौचित्य यद्वैचित्र्य तत्कृत मिदमवेक्ष्य सङ्करोऽपि कर्तव्य, तदाह एकीभूता इति प्रधानानुयायिन्य एवेत्यर्थ. ॥५५॥

एव प्रयोक्तरि परिक्रमोपयोग । प्रवृत्तीना प्रत्येकविषयेऽपि त दर्शयन्नाह येषु देशेष्वित्यादि या प्रवृत्तिरित्यर्थ, सा वृत्तिर्येषु रूपकेषु तेषु । तेन काश्मीर देशगत नायक नाटिकानुचिता तस्या कैशिकीप्राधान्ये दाक्षिणात्योचितत्वात् । देशादौ-चित्ये तच्चेष्टितव्यावर्तनेन प्रतीतिविघातादरसमयत्वाभाव । रसाश्च नाट्यस्य प्राणा: व्युत्पत्तिरपि वा परैव भवेत् असत्यताशङ्का च समूलघात विहन्यादेव प्रयोग-मित्यनेनाभिप्रायेणाह तद्वृत्तिकानीति । येषु देशेषु यो वृत्तिप्रकार उक्त. स येषु रूपकेषु नाटकादीनामन्यतमेषु भवति, तानि रूपकाणि तेष्विति तद्देशगतनायकप्राधान्येन कर्तव्यानि कविना नटेन च ॥५६॥

---

१. KSS , NS. योज्य ।
२. NS. एकभूता ।
३. KSS., NS. वर्ष च देशकालौ च ।
४. KSS., NS. पूर्वम् ।

[सार्वं बाहुल्यमेकस्य शेषाणामथ बुद्धिमान् ।
येषामल्पस्य बाहुल्य प्रवृत्ति पूरयेत्तदा] ॥५७॥
प्रयोगो द्विविधश्चैव विज्ञेयो नाटकाश्रय[1] ।
सुकुमारस्तथाऽऽविद्धो नाट्ययुक्तिसमाश्रय ॥५८॥
यत्त्वाविद्धाङ्गहारन्तु च्छेद्यभेद्याहवात्मकम् ।
मायेन्द्रजालबहुलं पुस्तनेपथ्यसंयुतम् ॥५९॥
पुरुषैर्बहुभिर्युक्तमल्पस्त्रीकं तथैव च ।
सात्वत्यारभटीयुक्तं [2]नाट्यमाविद्धसंज्ञितम् ॥६०॥
डिमः समवकारश्च व्यायोगेहामृगौ तथा ।
एतान्याविद्धसंज्ञानि विज्ञेयानि प्रयोक्तृभिः ॥६१॥
[3]एषां प्रयोगः कर्तव्यो दैत्यदानवराक्षसैः ।
उद्धता ये च पुरुषाः शौर्यवीर्यबलान्विताः ॥६२॥
नाटकं सप्रकरणं भाणो वीथ्यङ्कनाटिके ।
सुकुमारप्रयोगाणि मानुषेष्वाश्रितास्तु ये ॥६३॥

नाट्यशब्दवाच्यस्य प्रयोगस्याश्रयो नाटकशब्दोऽत्र न रूपकविशेषे, अपि तु नाट्य एव यथा—

"हास्यरसप्रधानानि यानि स्युः कार्याण्यन्यानि नाटके" (अ २२) इत्यत्र नाटक-मुपनयति प्रेक्षकान् (स्वावेशेन) सवेशेन ? व्युत्पत्त्या च तथा तद्भावानुप्रवेशेन प्रयोक्तॄनिति । नाटके नृत्तादिरिति पाठे गात्राणि विक्षिप्यन्ते अभिनयप्रयोगायाऽस्मादिति गात्राणाम् । अन्ये तु नटशब्दात् चाटरादिवच्चरणार्थे वुनुद्यन्तो नटानां कर्म इत्यर्थमिति गात्रचरणयोश्च इत्यापादिविशेषणत्वाद् वुजिन्यात् (पा—४-३-१३४) लौकिकं न विद्धमिति नैव शक्तिनिष्ठमेतस्यैकान्तिकं स्यादित्यमिति ।५८। आविद्ध उत्कट, अङ्गानां हारो हरणं यत्र । छेद्यं भेद्यं प्रधानं आहवः सङ्ग्रामः, आहवे परस्परं योधा यत्रेति । माया मन्त्रौषधादिकृतं रूपपरिवर्तनादि, इन्द्रजालं हस्त-लाघवप्रकारस्यादिकृतं, पुस्तं दुमृण्मयमाकृत्यादि ।५९। आविद्धं स्त्रीकर्मस्त्राणां स्वरूप-स्पर्शे एव कदाचन ।६०—६१।

शौर्यमभीरुत्वं वीर्यमुत्साहः, बलं कायधर्मं पराक्रमः ।६२। मानुषेष्विति बाहु-ल्यापेक्षमेतत् । एवं चत्वारि भिन्नानि डिमादीनि उद्धतानि, शेषं सुकुमाराणि नाटकादीनि ॥६३॥

---

१. KSS नाट्यकाश्रया ।
२. NS. नाट्यमाविद्धमेव तत् ।
३. KSS एवं ।

अथ बाह्यप्रयोगेषु प्रेक्षागृहविवर्जिते ।
विदिक्ष्वपि भवेद्रङ्गः कदाचिद् भर्तृराज्ञया ॥६४॥
पृष्ठे कृत्वा कुतप नाट्ये युक्त्या यतो मुख भरता ।
सा पूर्वा मन्तव्या प्रयोगकाले तु नाट्यज्ञैः ॥६५॥
द्वाराणि षट् चैव भवन्ति चास्य रङ्गस्य दिग्भागविनिश्चितानि ।
नाट्यप्रयोगेण खलु प्रवेशे प्राच्यां प्रतीच्यां च दिशि प्रवेश ॥६६॥
विधानमुत्क्रम्य यथा च रङ्गे विना प्रमाणाद्विदिश प्रयोगे ।
द्वारन्तु यस्मात्तामृदङ्गभाण्ड प्राची दिशं तां मनसाऽध्यवस्येत् ॥६७॥
वयोऽनुरूप प्रथमन्तु वेषोनुरूपश्च गतिप्रचार. ।
गतिप्रचारानुगतश्च पाठ्य पाठ्यानुरूपोऽभिनयश्च कार्य ॥६८॥
धर्मी या द्विविधा प्रोक्ता मया पूर्वं द्विजोत्तमा ? ।
लौकिकी नाट्यधर्मी च तयोर्वक्ष्यामि लक्षणम् ॥६९॥
स्वभावभावोपगत शुद्ध त्वविकृत तथा ।
लोकवार्ताक्रियोपेतमङ्गलीलाविवर्जितम् ।७०॥

एवमन्तरङ्गोपकारित्वात्कक्ष्यामाधारमुक्त्वा तदाक्षिप्त च वृत्तिभेदमभिधाय धर्म्यौ निरूप्यन्ते । तथा हि लोकस्वभावमेवानुवर्तमान धर्मीद्वयम् । लोको नाम जनपदवासी जन , जनपदश्च देश एव, स च प्रवृत्तिक्रमेण प्रपञ्चित., तत्प्रसङ्गेनैव तावद्धर्म्यापाता । सा चाङ्गिकरोपनया वक्तव्या । प्रसङ्गाच्च वाचिकाहार्यादि विषयाप्युच्यते तुल्यलक्षणत्वादिति । सा च द्वेधा । यद्यपि लौकिकधर्मव्यतिरेकेण नाट्ये न कश्चिद्धर्मोऽस्ति, तथापि स यत्र लोकागतप्रक्रियाक्रमो रञ्जनाधिक्य-प्राधान्यमभिसंहितवान् कश्चिनटव्यापारे वैचित्र्य स्वीकुर्वन् नाट्यधर्मीत्युच्यते ।

तदेतदाह धर्मी या द्विविधेति । प्रोक्ता उद्दिष्टेत्यर्थ । पूर्वमिति रसा भावा' इत्यादिसङ्ग्रहविभागावसरे (अ ६-१०) ६९। लौकिकस्य धर्मस्य मूलभूतत्वान्नाट्यधर्म वैचित्र्यांशस्य तद्भित्तिस्थानीयत्वेन लोकधर्ममेव लक्षयति स्वभावभावोपगतमि-त्यादि । काचिल्लौकिकविषया धर्मी, काचिन्नाट्यविषया । यो यस्य स्वभावतो भाव: स्थान् स्थायिव्यभिचार्यादि: तेनोपेतम् कथमधिकृतत्वादित्याह शुद्धमिति । शुद्धत्वात् स्वविवक्षितेनात्यभिमतत्वात् । तथा, इति कृत्वा । लोकवार्ता लोकप्रसिद्धि: तस्या या क्रिया व्यवहारो वृत्तान्तस्तया शुद्धमेव कृत्वा पुनः यन्नाट्य नटनीय कार्यं सा लोकधर्मी धर्म्यान्तरस्याभेदोपचारात्तामानाधिकरण्यम् । अङ्गलीलया वर्त-नादिरया वर्जित कृत्वा ।७०। स्वभावबलपतनप्रहारताडनगरविवादादावित पताका-दिना योऽभिनयस्तेनोपेतम् । नानात्वेन च स्त्रीपुरुषादि स्त्रिया प्रयोज्यायां योषिदेव

स्वभावाभिनयोपेतं नानास्त्रीपुरुषाश्रयम् ।
यदीदृशं भवेन्नाट्यं लोकधर्मी तु सा स्मृता ॥७१॥

[1]अतिवाक्यक्रियोपेतमतिसत्त्वातिभावकम् ।
लीलाङ्गहाराभिनयं नाट्यलक्षणलक्षितम् ॥७२॥

स्वरालङ्कारसंयुक्तम[2]स्वस्थपुरुषाश्रयम् ।
यदीदृशं भवेन्नाट्यं नाट्यधर्मी तु सा स्मृता ॥७३॥

प्रयोक्त्री पुंस्त्री पुरुष इत्येवंभूत यत्राभ्यस्तचेष्टित सा लोकधर्मी तद्यमव्यपदेशात् । यदि वा समुदायरूप काव्य तदा मनस एकदशभूता धर्मी ।

एतदुक्त भवति—यदा कविर्यथावृत्त वस्तुमात्र वर्णयति नटश्च प्रयुङ्क्ते, न तु स्वबुद्धिकृत रञ्जनावैचित्र्य, तत्रानुप्रवेशयन्तदा तावान् स काव्यभाग प्रयोगभागश्च लोकधर्माश्रय उच्यते धर्मी । अयाभिनये सहकारिभूता इतिवृत्तस्थतत्तादृशा चेति दश-धातनमादिकस्य प्रवेशानाद् गुप्यतायाम । काव्यनाट्ययोर्हि नानाकुतूहलस्य वा वैचित्र्ययोगित्व वा धर्म । तत्र स्थितैत्द्भावमुद्भावयन्नुच्यत तत्कथासेवन् ।७१।

अथ नाट्यधर्मी लक्षयति अतिवाक्यक्रियोपेतमिति । इतिहासादिगावप्रमति-क्रम्य या उचितरञ्जकैतिवृत्तकल्पनाभिमता क्रिया । यथा रावणेनरण गमनिरोधनार्थं दशास्यवेषराक्षसनिर्मितितद्यकल्पना, तथा यदुपेतम । अत्र सत्त्व स्वभाव चित्त-वृत्तिरूपानिभम्य यस्थित कविरन्नितचित्तवृत्त्यन्तरयुक्तानि यथ । यथा रम्भावतत्स-विप्रलम्भचित्तवृत्तिरिति यदा राजेन गन्धर्वमुखिरागास्नीयोवर्जितपयोजन उन्मत्त-कस्य तथा स्वभावनातिशयितस्य चरित्रा यथा राधया सम्प्रत्यम् । एवंभूतनभिनय तद्गतनाट्यधर्मी तद्गता तु नाट्यलक्षणलक्षिता इत्या लीलाया अनावशेनया मनो-हरा च अङ्गहारा अभिनयरभिनयं उक्त तथापाठे ।७२। स्वरालङ्कारसंयुक्तता युक्ता यत्र च युक्ता न स्वरूपे तिष्ठति, अपि तु स्वीकरणार्थार्थ प्रयोज्य पुंस्त्री यत्र च स्वरूपस्य अपितु स्थिता प्रयुक्ता तन्नाट्यधर्मी । अवस्थितस्य सभाव्यमानावसान इदमात् नैव तत्समवनात्तनिष्टमिति यत्नस्य अपि तु सभाव्यमानस्य सहृदयतारस्यापि वस्तुरूपोगि च ।७३। न ह्यागमेनव चन्नस्यापि अश्रवणमन्वेष्टव्यमानस्य च श्रवण लोकेऽपि रञ्जन न भवति । येयक तन्त्रे तत्तोऽभिर्पाधिमानीदृश दर्शयन्नुपाध्यायं —

तदस्ति न तथास्य यदेव संततमर्हति ।
इत्यासभवि यत्र स्यात्सम्भवत्र तु यत्नेत ॥

---

१ KSS अभिनय ।
२. KSS, NS मत्यपूर्ं ।

लोकप्रसिद्धं द्रव्यन्तु यदा नाट्ये प्रयुज्यते।
मूर्तिमत् साभिलापञ्च नाट्यधर्मी तु सा स्मृता ॥७४॥

आसन्नोक्तन्तु यद्वाक्यं न शृण्वन्ति परस्परम्।
अनुक्तं श्रूयते वाक्यं नाट्यधर्मी तु सा स्मृता ॥७५॥

शैलयानविमानानि चर्मवर्मायुधध्वजाः।
मूर्तिमन्त प्रयुज्यन्ते नाट्यधर्मी तु सा स्मृता ॥७६॥

[य एकां भूमिकां कृत्वा कुर्वीतैकान्तरेऽपराम्।
कौशल्यादेककत्वाद्वा नाट्यधर्मीति सा स्मृता] ॥७७॥

या गम्या प्रमदा भूत्वा गम्या भूमिषु युज्यते।
गम्या भूमिरगम्या च नाट्यधर्मी तु सा स्मृता ॥७८॥

ललितैरङ्गविन्यासैस्तथोत्क्षिप्तपदक्रमैः।
नृत्यते गम्यते यच्च नाट्यधर्मी तु सा स्मृता ॥७९॥

योऽयं स्वभावो लोकस्य सुखदुःखक्रियात्मकः।
सोऽङ्गाभिनयसंयुक्तो नाट्यधर्मी तु सा स्मृता ॥८०॥

यश्चेतिहासवेदार्थो ब्रह्मणा समुदाहृतः।
दिव्यमानुषरत्यर्थं नाट्यधर्मी तु सा स्मृता ॥८१॥

यत्र नियमहेतु लौकिकस्य तत्र नाट्यधर्मी व्यापकत्वमिति बहुतरोदाहरणनिदर्शन दिशा दर्शयितुमाह लोकेति अभियोज्य क्रियासु यद मूर्तत्वात् केवलं साभिलाप लोकेऽपि कलाशिल्पकल्पनाकलितमतस्तदपि मूर्तिसम्पादनेन प्रयुज्यते प्रयोग क्रियते। यथा मायापुष्पके "तत प्रविशति ब्रह्मशाप" इति ।७४। न शृण्वन्ति जनान्तिकापवारितकयो। अनुक्त श्रूयते, आकाशभाषितं, गतादावाकाशादौ ।७५। मूर्तिमन्त इति प्रक्रियासु कर्मणायतत्वात्प्रयुज्यन्त इत्यर्थ। तद्यथा—'अग्रे पर्वत एष कथमत्र गन्तव्यम्" इत्यादि। चर्म भेटकं वसुनन्दादि अपूर्णरूप दारुवस्त्रचित्रादिरूपतया प्रयुज्यते ।७६। ललितैरिति आवेष्टितादिचतुर्विधकरणोपगृहीतवर्तनाप्रवर्तितै। उत्क्षिप्तानि यानि पदानि तेषां चतुस्तालादिना (अ ९-२७२-२८९) क्रमात्कालविभागाश्चतुष्कलत्वादय। च शब्द इवशब्दार्थ। नृत्यत इव यद् गम्यते नृत्तसदृशी या विलासा सा गतिरित्यर्थ। तद्भावे नटौ ।७९। एतत्प्राणितमेव नाट्यमित्याह योऽयं स्वभाव इति। अङ्गं वाचोद्यादिभिरभिनयैश्च संयुक्तत्व लोकस्य भावानुभावविलासार्पणेनत्र विधायकस्य नाट्यधर्मीत्वं विधानमिति प्रथमाध्याये (१-११८) श्लोकाद्भिन्नार्थं एवाय तत्र नाट्यलक्षणपरो वाक्यार्थं इति विवृत पंचत्रिंशेवाध्याये ।८०। प्रसङ्गोपयोगेन सर्वाभिनयप्रकारसारा नाट्यधर्म्यभिहिता, तां दर्शयति यश्चेति। चकार. प्रसङ्ग द्योतयति।

परश्च कक्ष्याविभागोऽयं नानाविधिसमाश्रितः ।
रङ्गपीठगतः प्रोक्तो नाट्यधर्मी तु सा भवेत् ॥८२॥
नाट्यधर्मीप्रवृत्तं हि सदा नाट्यं प्रयोजयेत् ।
न [1]ह्यङ्गाभिनयात्किञ्चिदृते रागः प्रवर्तते ॥८३॥
सर्वस्य सहजो भावः सर्वो ह्यभिनयोऽर्थतः ।
अङ्गालङ्कार[2]चेष्टाभिर्नाट्यधर्मी प्रकीर्तिता ॥८४॥
एवं [3]कक्ष्याविभागस्तु धर्मौ युक्तय एव च[4] ।
विज्ञेया नाट्यतत्त्वज्ञैः प्रयोक्तव्याश्च तत्त्वतः[5] ॥८५॥

प्रोक्त इति समनन्तरमेव ।८२। व्यापकत्वमेव नाट्यधर्म्या उपसंहरति नाट्यधर्मीत्यादिना उपदेशद्वारेण नाट्यधर्मीप्रवृत्ता गतिः । हेतुं न ह्यङ्गाभिनयादिति । अङ्गानि च गीतातोद्यादीन्यभिनयश्चेति द्वन्द्वः समाहारः । राग इति सामाजिकप्रीतिः ।८३। नाट्यधर्म्या यदि व्यापकत्वमन्तोऽस्वभावभाविका न प्रयोजनमुक्तमत आह सर्वस्य सहज इति । हि शब्दो हेतुमद्भावं द्योतयति । तदयमर्थः यस्मात्कस्मिना नाट्यगता वागङ्गालङ्कारचेष्टा नाट्यधर्मीरूपा एव प्राणभूता । अर्थत इति अर्थमर्थं प्रयाते अभिनयस्य सर्वाभिनेयमर्थमनस्य प्रयतन [illegible] भावा लोकधर्मलक्षण उक्तो विनिमयालीकत्वेन नाट्यधर्म्या सहजत्वादिगमन । अङ्ग गुण लक्षणानि च चेष्टा वर्णनारूपा अलङ्कार इत्यादि ॥८४॥

अध्यायार्थमुपसंहरति एवं कक्ष्याविभागमिति । धर्मौ लोकधर्मी नाट्य धर्म्या अत्र प्राधान्याद [illegible] मानत्वात् । युक्तय इति प्रवृत्तयः ॥८५॥

अथोपसंहारे च प्रयोजन धर्मादिषो उपकरणभूता, तथामन्यत्रानुक्तविशेषित क्रमाभिधानं योजयितुं प्रतिपादनमिदम्ध्यायार्थो प्रकरणप्रस्तावे च प्रथमेन योज-यति अन्येन च नाट्यप्रकरणार्थमानुषक्ति उक्तो मन्त्राभिनय इति च मध्यमं [illegible] रूपणो धुवानि [illegible] (कक्ष्याना) आङ्गिकस्य वस्तुनीयुक्त तथापि, नाट्याध्याय सात्त्विकप्रसङ्गेन (७-१४३) अङ्गुल्यस्य [illegible] सामान्याभिनये च (अ २२-४१) [illegible] नयोपसंहारादेवोपसंहरति । [illegible]

---

१. KSS. ह्यभिनयार्थज ।
२ NS चेष्टा तु ।
३ NS कक्षा ।
४. KSS. धर्मौवृत्ता प्रकीर्तिताः ।
५. NS तत्त्वतः ।

उक्तो मयोङ्गाभिनयो यथावत् शाखाकृतो यश्च कृतोऽङ्गहारैः[1] ।
पुनश्च वाक्याभिनयं यथावद्वक्ष्ये स्वरव्यञ्जनवर्णयुक्तम् ॥८६॥

[2]इति भरतीये नाट्यशास्त्रे करयुक्तिधर्मीव्यञ्जको नाम त्रयोदशोऽध्यायः ।

अङ्गाभिनयः समाप्तः ।

हास्यादौ एव यद्यपि वाक्याभिनय उक्तस्तथापि सति उक्तस्वरूपमभिनेयमिति तदाह यथावदिति, अत एव पुनरुक्तम् । स्वरा अच । व्यञ्जनानि हल । वर्णा अज्झल्समुदाया इति शिवम् ।८६।

श्रीभानुमण्डलनरेश्वरपादपद्मकिञ्जल्कपूगपरिपूतशिरोरुहेण ।
वृत्तिः कृताभिनवगुप्तपदाभिधेन कक्ष्याङ्कविभ्रमनलक्षणवर्णनेऽस्मिन् ॥

इति श्रीमन्महामाहेश्वराचार्याभिनवगुप्तविरचितायां नाट्यवेदविवृतावभिनवभारत्यां कक्ष्याप्रवृत्तिधर्म्यभिधानं (धर्मीव्यञ्जको) नाम त्रयोदशोऽध्यायः ।

---

१. NS. अङ्गहारः ।
२. KSS. इति भारतीयनाट्यशास्त्रे प्रवृत्तिधर्मव्यञ्जको नाम चतुर्दशोऽध्यायः ।

नाटयशास्त्रम्

अथ चतुर्दशोऽध्यायः

यो वागभिनयः प्रोक्तो मया पूर्वं द्विजोत्तमाः ।
लक्षणं तस्य वक्ष्यामि स्वरव्यञ्जनसम्भवम् ॥१॥

अभिनवभारती

द्विधास्थितं यस्य (कर्म) सदाभिनवं विशालतरार्थान् समुपाददानम् ।
वागीन्द्रियं मध्यहरहेतुं वन्देश्वरं तं वरदं नमामि ॥

आङ्गिकाभिनयानन्तरं वाचिकस्य भेदः नाट्यानुप्राणकतया पूर्वोद्दिष्टाङ्गिकस्य विषयसमर्पणप्राधान्याच्च वाचिको लक्षणीय इत्येतं सूत्रमध्यायसङ्गति करोति यो वागभिनय इति । वागेवाभिनयः वाचिकाभिनयः । पूर्वमिति षष्ठेऽध्याये स निरूप्यते तत्त्वेन वाक्याभिधानप्राधान्यात् ॥१॥

अथ हेतुमाह वाचि यत्नस्तु कर्तव्य इति कविना निर्माणकाले नटेन प्रयोगकाले । कुत इत्याह—नाट्यस्यैषेति एषा हि तनुर्नाट्यस्य सकलप्रयोगभित्तिभूतत्वेनाङ्गोपाङ्गाभिनयानुग्राहकत्वात् स्वयमभिनयरूपत्वाच्च । प्रदर्शितं चैतदस्माभिरुपाङ्गाभिनयारम्भ एव (अध्या—८) ।

यत्तु कैश्चिदभिधीयते वित्तवृत्ति प्रति शब्दानां बहिरङ्गत्वम् । तदसत् । यथा हि यदुच्यते व्यतिरेकाभावात् रसादयः शब्दवाच्या इति, तत्र सर्वं तदर्थव्यतिरेकाभावोऽसिद्धः, अभिनयचतुष्टयसामान्यं यदि सर्वत्र प्रतीतिस्फुटतायां व्यवहितं इत्युक्तं तस्य सप्तमेऽध्याये ।

अथ शृङ्गारादिशब्दानां वाचकानामभावेऽपि तत्प्रतीतिः

परिणतशरकाण्डपाण्डुरा गण्डभित्ती
हिमसमयनिमीलत्पुण्डरीकायमाणम् ।
वदनमपरबिम्बं स्नातविश्रान्तिकान्तं
तव सुतनु ! तनोति प्रान्ति मन्मथस्य ॥

इत्यादावस्त्येव च व्यतिरेकाभावः । तदप्यसत् । एतावतापि हि वृश्चिकादिवत् निमित्तान्तरमपि तदनीतो सुवचम् । वृश्चिकोऽन्यो गोमयतोऽन्य एव वृश्चिकतन्तुः इति चेदिहापि समानम् । न हि शृङ्गारशब्दात् यादृशी प्रतीतिस्तादृश्येवान्यतः,

अभिनवभारती

न च न भवति शृंगारशब्दात्तत्प्रतीतिः शृङ्गारहास्येति (६-१६) श्लोकस्य काकवाचित देशीयतापत्ते। यथामवेत हि शब्दात्प्रवर्तमानासिद्ध साध्य चाभिधातु केन प्रतिहन्यत इति साध्यमानता कापि विभीषिका। किंचेदमपि शृङ्गारायते हसति करुणायते इत्यादि साध्यशब्दशब्दनीयत्व प्रति किं वक्तव्य स्यात्, अवश्य चैतत्, अन्यथा "याते द्वारवती" इत्यादौ सोत्कण्ठयेति, उत्कमिति चानुवादो विफल एव स्यात्, तद्रूपास्पर्शे तदनुभावसमार्पणस्याप्ययोगात्। स्थायिव्यभिचारिणा च भेदाप्रतीतौ—

> यान्त्या तया वलितकन्धरमाननं त—
> दावृत्तवृन्तशतपत्रनिभं वहन्त्या।
> दिग्धोऽमृतेन च विषेण च पक्ष्मलाक्ष्या
> गाढं निखात इव मे हृदये कटाक्षः॥

इत्यादावनुभावप्रत्ययोऽपि दुर्लभीभवेत् का कथा रसस्य, वलितावृत्तादिघाननखानादीना कटाक्षशब्दे जीवभूताना क्रियासु प्रतिपत्तेरभावात्। "लीनेव प्रतिबिम्बितेव लिखितेव" इत्यादावेषैव वार्ता।

"तया महामरभसव्यावृत्तकण्ठग्रह" "वपुरलसलसद्वाहु लक्ष्म्या" "कतिचिदहानि वपुरभूत्केवलमलंकरणं तस्याः" ॥

> रम्याणि वीक्ष्य मधुरांश्च निशम्य शब्दान्
> पर्युत्सुकीभवति यत्सुखितोऽपि जन्तुः।
> तच्चेतसा स्मरति नूनमबोधपूर्वं
> भावस्थिराणि जननान्तरसौहृदानि॥

"निद्रानिमीलितदृशो मदमन्थराया" "विवृण्वती शैलसुतापि भावमङ्गैः" इत्यादि काव्येषु सहृदयहृदयसागरसमुच्छलच्चन्द्रकामृगाङ्कप्रतिबिम्बेषु जीवितभूताना हासालस्यौत्सुक्यनिद्रामदागमाभिलाषागमादीना शब्दस्पृष्टत्वेन विभावाद्यनुसाध्यस्वभावेषु वीतरागतेव यथावत्प्रीतताऽवस्तत्वैव स्यात्। सिद्धस्वभावानामेव पदैरभिधानम्। तत्र भवतमिति तदनुभवनीतिवत्साध्यस्वभावतेति चेत्, अन्यतरधर्ममुखेन क्रियान्यस्य धर्मिणो द्वाभ्यामपि यथासङ्केतस्पर्शाद् द्वितीयधर्मास्पर्शस्योभयोरपि तुल्यत्वात्। साध्यतार्थ क्रियाया जीवितमिति चेत्, धर्मद्वयवति धर्मिणि क एषोऽन्यतरधर्मपक्षपात.। न च सिद्धताधर्मोऽस्या नास्ति; तथात्वे वा कदाचिदपि भूतदर्शनं न स्यात्। भवतमिति वारोपितगौणीप्रतिपत्तिः स्यात्।

अपि च तादारोपस्थानस्य चातीतस्यैव केनापि शब्देनास्पृष्टत्वात् तस्मात्सिद्धाभिधायिना वा शृङ्गारादिशब्देन स्पृश्यत एव तदर्थः। न तु सर्वो वक्ता सर्वविन्यतिप्रसक्तिलक्षणप्रबन्धचतुरकाव्यनिर्माता च हि कविरद, न किन्त्वस्ति प्रतिपादकत्वम्।

वाचि यत्नस्तु कर्तव्यो नाट्यस्येयं तनुः स्मृता ।
अङ्गनेपथ्यसत्त्वानि वाक्यार्थं व्यञ्जयन्ति हि ॥२॥

वाङ्मयानीह शास्त्राणि वाङ्निष्ठानि तथैव च ।
तस्माद्वाचः परं नास्ति वाग् हि सर्वस्य कारणम् ॥३॥

यत्तु शृङ्गारादिशब्दाद्यवधिनं प्रतीतिरित्युच्यते, तत्र शङ्कितस्मृति मुक्त्वा नान्यद्वयवधानं विद्म । विततलक्षणपौर्वापर्यविपाकोऽयमिति सङ्केतग्रहणे किं तथा प्रतीतिः । एतेनान्वयाभावः प्रत्युक्तः । विभावादिभ्योऽपि पूर्णकाव्यप्रक्रियापरिगतमन्तरेण न रसोदयः । (यथा)

उद्याने तु स्थितावेतावन्योन्यं ददतो दृशम्
मध्ये भुवं निदधतौ च प्राप्य सङ्गमसङ्गतौ । ॥इति॥

तस्मादपूर्णत्वे तुल्योऽन्वयाभावः । यत्पाश्चात्यं वाच्यकौतुके रसोद्देशपरश्लोके—'तासां तु यदि (पूर्णत्वे) सिद्ध एव रसः स्मृतः" इत्यादिनिरूपितं तदुक्तान्यायेनैव न गृहीतव्यम् ॥२॥

ननैव रससूत्रे शब्दोऽप्युपादातव्यः ? तदिदमाशयान् ...नानुक्तमिति शब्दकं तदन्वेषणमिति । अत्र नाटकोपादाने किं न समगृहीतम् । यदयमाह—अनुभाव्यस्तु तेन वागङ्गसत्त्वकृत' इति (७-५) । आकृत्याकाशेष्वपि यानिम्यादिष्वेव छेद । तथाहि वाग्भवति नदीतान्त्यर्थं व्यञ्जयन्ति, वाक्यसहतानि स्थायीं व्यञ्जयन्ति एकरस्यानन्तरदत्त वागिति समानयोगेनाह । सैव यदसुपायागिनी किन्तु ततुपयोपायभूता परममुख्यावस्थावा विश्वकारणभूता भगवती भारतीत्याह वाङ्मयानीति । यानि यत्नस्याया निष्ठा येषाम् कुत इत्याह वागिति इह भासना तत्सावस्यनिजलक्षणार्थक्रियाश्चेत्यादिबुद्ध यत्नस्य तद्व्यापारयोग(न्य)भूतत्व(त,स्वसाम्य ... बोधस्य पारमैश्वर्यं स्वातन्त्र्य प्रत्यवमर्शात्मकमेव प्रकर्षलक्षणदायीति विमर्शमर्मस्यवमनुग्राहं प्रत्यभिज्ञादौ, अस्माभिरन्य तद्विवरणे भेदवादविदारणादौ च । एवं वागेवावशानिवा सैव न निराहितो वचभागनेव हि परमार्थतो निवामम् । तदाह वाग्धि सर्वस्येति । वागेव विश्वानुबन्धातीनि श्रुते शब्दविवर्तादिवन्त्य च प्रसाधित तत्र भवद्भिरस्मद्गुरुभिः प्रभृतिभिरिति तदिहानुसरणीयम् । सर्वार्थ रसे च वाङ् इति वृत्तं ते नाट्यस्य शरीर परिकीर्तितमिति (अ १६।१) यदभ्यन्ते तत्र विरुद्ध, तस्मादपि वाङ्मयव्यापिनि तत्रैव निर्णेष्यते ॥३॥

तत्र शास्त्रान्तरप्रसिद्धानपि रसानुत्वेन कविशिक्षार्थं नटस्य च तत्र उपाधितेन विश्रान्तिविरतिरित्यन्यतयोपदेशार्थमागमान् निर्दिशति आगमेस्तादि । अर्थद्वारेण स्वरान्तरेण तेनानुभवता च योगः, क्षुभित मनसि मे, क्षुब्धमिति मन्ये प्रतीतिः स्यात् । अर्थभेदेऽपि स्वरान्तरेणैवं शाब्दिक, विपदभेदेन च 'अस्यन्दिष्यन्त निष्प्रय' इति हि वक्तव्ये 'अस्यन्दिष्यन् नरो निष्प्रय' इति दुर्वचनम्, अथवम् च, 'अदव मधानि

अभिनवभारती

वक्षस्तु क्षतमहो यद् वेपते क्लीवितम्' इति—अत्र रौद्रे भोक्ष्यतीति हृद्यम्। अत्र 'लोचने कदा समार्जिष्यति' इति, न तु कदा समार्जयतीति, एवं वैकल्पिकेऽपि आगमे सौन्दर्यात्। अभावपक्षे वा "आच्छिद्य प्रियत इति सुव्यक्तमेव। एकान्तस्मनीतिनदचेति घुटोऽस्त्वपक्ष एव। आगमेनादेशोऽप्युपलक्ष्यते। मुग्धाशब्दस्थाने न मूढाशब्द-प्रयोगार्हं।

नाम यथा मदनरिपुरिति भगवत्पर्यायश्चेति तदीयशृङ्गारवर्णने न प्रयोज्यम्। आख्यातमपि, किन्तु यद्वैचित्र्यमावहति (तत्प्रयोज्यम् यथा) "स्मरसि स्मर मेखलागुणैः इति वर्तमानप्रत्ययेन तत्कालाकारणमुपालम्भविषयता, त्वमेवात्र साक्षी अनृतं न प्रवदति, अन्यथा स्मृतवानिति मेखलागुणैरिति स्यात्। उपसर्गोऽपिप्रकृतार्थयोगी यथा—विधिना नव निर्मितेति कृता त्वर्थे न मिति। अभिद्योतको यथा—मुहुरपाविद्धं[?]प्रियालुप्यते" इति। उपसर्गे कर्मप्रवचनीया अप्युपलक्ष्यन्ते (यथा) "त्वः स्वादर्शनात् प्रति", "विचित्रो नास्तीति पुनरेव स्यात्। अर्जुनकृते विचित्रामिति।

मीमांसते हृदयमात्मन एव बाला
नाम्नापि मानरलना सहते न जातु।

न तु चित्तं विचारयत्यात्मन एवेति। एवं मुख्यानुप्रत्ययपदं न तत्र कृत्सु वाच्यं गौरवभयात् नोदाहृतम्।

स्त्रीप्रत्ययो यथा—'अभ्यासीन स वैदग्धी कुनीति न तु वैदग्ध्यं कृनीति; स्त्रीप्रत्ययेन सौभाग्यातिशयप्रतीतेः।

तद्धितपदं तद्धितप्रत्ययोपलक्षणम् तद् यथा—"शात्रव व वपुर्यश" इति न तु शत्रूणा वेति, तद्धितवृत्त्या ह्येकार्थीभावान्वयात् तद्ग्रामीकृतमपि यशसि स्वयग्राही-चतुरित्यर्थं। निपातो यथा—"हा हा हा देवि धीरा भव"। सूचक—आ.? किमत्र किरातैपंत्र शान्ति वर्णानिचा विशेषेण निरङ्कुशा इति। समासेन एकार्थीभावे यत्र सति वृत्तम् ' यथा—मध्येगङ्गायमुनगतु (नेति ?) न तु मध्ये गङ्गायमुनयोरिति। एवं समासान्तरेषु वाच्यम्। शुद्धेषु सर्वेषु चागमादयो निवृत्यन्ता विद्यन्ते यत्रेति मत्वर्थेऽपि च।

सन्धिर्द्विधा नैरन्तर्यं[?]. द्वैपदश्च—भवनोयेति। विपर्ययेण नैरन्तर्यं अपिद्धता नखास्थिरा इति द्वैपं बीभत्सार्दनालने। सूत्र शाङ्खमिति पृथगपि द्विधुति, मङ्गः पदयोः, नैरपदवता, प्रत्यमुत्रमित्यनुस्वानस्योत्तरमप्रान्तिप्रतिरेकेण चात्मनि विश्रान्तयितुमशक्यत्वादेवपदवक्रात्र।

आगमनामाख्यातनिपातोपसर्गसमासतद्धितैर्युक्त
सन्धिवचनविभक्त्युपग्रहनियुक्तो वाचिकाभिनयः ॥४॥
द्विविध हि स्मृत पाठ्य संस्कृत प्राकृत तथा ।
तयोर्विभाग वक्ष्यामि यथावदनुपूर्वश ॥५॥
व्यञ्जनानि स्वराश्चैव सन्धयोऽथ विभक्तय ।
नामाख्यातोपसर्गाश्च निपातास्तद्धितास्तथा ॥६॥
एतैरङ्गैः समासैश्च नानाधातुसमाश्रयम्
विज्ञेय संस्कृत पाठ्य, प्रयोगञ्च निबोधत ॥७॥

विभक्तय सुप्तिङ, ते कारकशक्तयो लिङ्गाद्युपग्रहाश्चोपलक्ष्यन्ते । यथा "पाण्डिम्नि मग्न वपु" इति वपुष्येव मज्जनकर्तृत्व तदायत्तं पाण्डिम्नश्चाधारतां द्योतयन्तीव रञ्जयति, न तु पाण्डुस्वभाव वपुरिति । तद शास्त्रान्तरेषु वाच्यम् ।

वचन यथा—"पाण्डवा यस्य दारा" सर्वे च पृथक् चेदर्थं । तथा वैचित्र्येण "त्व हि रामस्य दारा स्मि" "मैथिली तस्य दारा"। लिङ्गाद्युपग्रह, यथा—कीर्तिस्तव स्वैनेति न तु स्वेन यशस्विनि । (कुर्वाणो ?) कुरुते भुजनालिनं श्रेयम् । न तु कुरुते । भुजनालि (नि पुंस्त्व) लिङ्गम् । परिमृदितमृणालीकोमलान्यङ्गकानि । आगमस्ताद् वैचित्र्य यथा—आगतेऽपि विकारकारणमहो वक्त्राम्बुजन्माऽगमत्" । निरुच्यते क्रियायामिति निरुक्तो धातु तस्य वैचित्र्य यथा "ग्रस्त कृतान्त जगत्" न तु नुन्नम् । ग्रसतेरदनमात्रे परिभाषितेऽपि प्राणानिरोधमारभ्य कृतान्तेऽत्र वर्तते । पूर्ववदन्यापि द्रष्टव्यमत्रार्थीय । एतदेवोपजीव्यानन्दवर्धनाचार्येणोक्त "सुप्तिङ् वचने" त्यादि । अन्यत्रापि गुणादिरुक्तेति ॥४॥

इत्येव दशभिरङ्गैर्विभक्त कविताचाचकशब्दनिष्ठो व्यवहार उक्त । स्थान (प्रयत्ना) (करणा ?) दिज्ञानेन वर्णेऽविधिपिनिमप्राणत्वादिगुणविशेषविभागायोपदिष्ट न च तस्य समग्रगुणोच्चारणोपदेशाय । वर्णेन उपादान सावर्ण्येन प्रयत्नभेदसंज्ञानार्थं यथा—दृष्टान्तेऽ घनितमनुसरन् वनिपतन । घोष इति अनुप्रदान विशेष । नासिका तदुच्चारणेऽन्ते यस्य तथाभूतो धर्मोऽनुस्वार ।
तत्र घोषबाहुल्याद् गाढता यथा—

"अङ्ग दर्पनिविष्टचन्दनमङ्गनानां
नैशापराधमदन न तु मन्मथस्य ।"

अत्र मकारनकारावेव घोषौ । एतदर्थं च स्थानादिविभाग उपदेश्य । एतद् (भाषा) स्वर ? तदाम्नाये (१७) स्फुटयिष्याम । ≍क≍ यथोच्चारणात् ककारखकारौ । जिह्वामूलेन (जिह्वामूल) स्थानम् । करणञ्च ॥७॥

अकाराद्या स्वरा ज्ञेया औकारान्ताश्चतुर्दश।
हकारान्तानि कादीनि व्यञ्जनानि विदुर्बुधा ॥८॥

तत्र स्वराश्चतुर्दश-अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ ए ऐ ओ औ इति स्वरा ज्ञेया ॥

कादीनि व्यञ्जनानि यथा-क ख ग घ ङ च छ ज झ ञ ट ठ ड ढ ण त थ द ध न प फ ब भ म य र ल व श ष स ह इति व्यञ्जनवर्गं ।

वर्गे वर्गे समाख्यातौ द्वौ वर्णौ प्रागवस्थितौ।
अघोषा इति ये त्वन्ये सघोषा सम्प्रकीर्तिता ॥९॥
अष्टौ स्थानानि वर्णानामुर कण्ठ शिरस्तथा।
जिह्वामूलश्च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च ॥१०॥

अ कु ह् विसर्जनीया कण्ठ्याः। इ चु य शास्तालव्या। ऋ टु र षा मूर्धन्या। ऌ तु ल सा दन्त्या। उ पूपध्मानीया ओष्ठ्या। ≍प≍ फ इति प फा भ्यां प्राक् अर्धविसर्गसदृश उपध्मानीय ≍क≍ ख इति कखाभ्यां प्राक् अर्धविसर्गसदृशो जिह्वामूलीय। ए ऐ कण्ठ्यतालव्यौ। ओ औ कण्ठोष्ठ्यौ। वकारो दन्त्योष्ठ्य। ङ ञ ण न मा अनुनासिका विसर्जनीय औरस्य इत्येके। सर्ववर्णाना मुख स्थानमित्यपरे।

द्वौ द्वौ वर्णौ तु वर्गाद्यौ शषसाश्च अघोऽपरे।
अघोषा घोषवन्तस्तु ततोऽन्ये परिकीर्तिता ॥११॥
एते घोषाघोषा कण्ठ्योष्ठ्या दन्त्यजिव्ह्यानुनासिक्या।
ऊष्माणस्तालव्या विसर्जनीयाश्च बोद्धव्या ॥१२॥
गघङ जझञ डढण दधन बभम तथैव यरलवा मना घोषा।
कख चछ टठ तथ पफ इति वर्गेष्वघोषा स्यु ॥१३॥
कखगघङा कण्ठ्यास्तालुस्थानास्तु चछजझञा।
टठडढणा मूर्धन्यास्तथदधनाश्चैव दन्तस्था ॥१४॥
पफबभमास्त्वोष्ठ्या स्यु दन्त्या लुलसा अहौ च कण्ठस्थौ।
तालव्या इचुयशा स्युर्ऋटुरषा मूर्धस्थिता ज्ञेया ।१५॥
ऌलु दन्त्यौ ओऔ कण्ठौष्ठ्यौ एऐकारौ च कण्ठतालव्यौ।
कण्ठ्यो विसर्जनीयो जिह्वामूलमुद्भव कखयौ ॥१६॥
पफयोरोष्ठस्थान भवेदुकार स्वरो विवृत।
स्पृष्टा काद्या मान्ता शषसहकारास्तथा विवृता ॥१७॥

अन्तस्था संवृतजा इत्यूष्मणमा नासिक्योद्‌भवा ज्ञेया ।
ऊष्माणश्च शषसहा यरलववर्णास्तथैव चान्तस्था ॥१८॥

जिह्वामूलीय ≍क≍, प उपध्मानीयसञ्ज्ञया ज्ञेय ।
कचटतपा स्वरिता स्यु खछठथफा स्यु सदा श्वास्या ॥१९॥

कण्ठ्योरस्यान् विद्यात् घझढधभान् पाठ्यसप्रयोगे तु ।
ज्ञेयो विसर्जनीयो जिह्वास्थाने स्थितो वर्ण ॥२०॥

एते व्यञ्जनवर्णा समासत सञ्ज्ञया मया कथिता ।
शब्दविधिप्रयोगे स्वरांस्तु नृप प्रवक्ष्यामि ॥२१॥

यस्मिन् स्थाने स समो विज्ञेयो य सवर्णसञ्ज्ञोऽसौ ।
य इमे स्वराश्चतुर्दश निर्दिष्टास्तत्र वै दश समाना ।
पूर्वा ह्रस्वस्तेषां परश्च दीर्घोऽवगन्तव्य ॥२२॥

इत्थ व्यञ्जनयोगै स्वरैश्च साख्यातनामपदविहितं ।
काव्यनिबन्धाश्च स्युर्धातून्निपातोपसर्गास्तु ॥२३॥

एभिर्व्यञ्जनवर्णैर्नामाख्यातोपसर्गनिपातं ।
तद्धितसन्धिविभक्तिभिरधिष्ठित शब्द इत्युक्त ॥२४॥

[1]पूर्वाचार्यैरुक्त शब्दानां लक्षण समासयोगेन ।
विस्तरश पुनरेव प्रकरणवशात् सप्रवक्ष्यामि ॥२५॥

[[2]अर्थप्रधान नाम स्याद्याख्यात तु क्रियाकृतम् ।
द्योतयन्त्युपसर्गास्तु विशेष भावसंश्रयम्] ॥२६॥

तत्राहु सप्तविध षट्कारकसयुत प्रथितसाम्यम् ।
[निर्देशसम्प्रदानापादानप्रभृतिसञ्ज्ञानि ॥२७॥

सवर्णसञ्ज्ञ इति । ये येन तुल्यास्ते तत्सवर्णसञ्ज्ञा ।२२। पूर्वापरीभूतह्रस्व-दीर्घरूपतया स्वरा (भिन्ना अपि अभिन्ना, एकवद्) भान्ति । करिष्यमाण क्रियमाण कृतमिति भूतादिकालयुक्त गमनागमनास्थानध्यासरगैश्चलनान्या क्रियाभ्यो कुत्राम-स्थानम् । एतत्यादिवचनलिङ्गयुक्त नाम ॥२३॥

प्रथित शाब्दोऽर्थो वाक्यरोत दम्य ।२५—२६।

---

२. GOS उद्दिष्ट शब्दानां लक्षणमेतत्समासयोगेन ।
प्रकरणवशाद्धि तद्‌वद् विस्तरत सप्रवक्ष्यामि ॥

२. NS. does not read it.

नामाख्यातार्थविषयं विशेषं द्योतयन्ति ते ।
पृथक्त्वेनोपसर्गेभ्यो निपाताः नियमेऽच्युते ॥२८॥

सप्रत्ययनीतकालक्रियादिसंयोजितं प्रथितसाम्यम् ।
वचनं नागतपुरुषं सुसदृशसंयोजनविभक्तम् ॥२९॥

पञ्चशतधातुयुक्तं पञ्चगुणं पञ्चविधमिदं वापि ।
स्वाद्यधिकारगुणैरर्थविशेषैर्विभूषितन्यासम् ।
प्रातिपदिकार्थलिङ्गैर्युक्तं पञ्चविधमिदं ज्ञेयम् ॥३०॥

आख्यातं पाठ्यकृतं ज्ञेयं नानार्थश्रयविशेषम्] ।
वचनं नामसमेतं पुरुषविभक्तं तदाख्यातम् ॥३१॥

प्रातिपदिकार्थयुक्तान्यात्वर्थानुपसृजन्ति ये स्वार्थे ।
उपसर्गा ह्य् पदिष्टास्तस्मात् संस्कारशास्त्रेऽस्मिन् ॥३२॥

प्रातिपदिकार्थयोगाद्धातुश्छन्दोनिरुक्तयुक्त्या च ।
यस्मान्निपतन्ति पदे तस्मात्प्रोक्ता निपातास्तु ॥३३॥

पुरुषैरुत्तममध्यमप्रथमैर्विभक्तम् ॥२९॥

धात्वर्थानुपसृजन्ति उपरागेण अन्यादृशान् कुर्वन्ति तेनोपकारेण प्रादिप्रादिकार्थस्य युक्तसम्बन्धेन प्रकरोतीति । हि शब्दः प्रकर्षे । प्रातिपदिकार्थोपरागेण वा धात्वर्थं विचित्रं करोति । यदा तु स्वार्थे धात्वर्थानुपसृजन्ति अत उपसर्जनात् प्रातिपदिकार्थं च युक्ता उपसर्गा यथा प्राचार्यः प्रान्तेवासी ।३०। प्रातिपदिकार्थयोगात् वृद्धश्च वद्धश्च, धातुयुक्त्या पचति पठति च पाठ (पाठ) योरेव हि समुच्चयार्थश्चशब्दो युक्तो । छन्दोवशात्तु पादपूरणार्थमुच्यते । यत्र द्योतनेन विना न सङ्गता, द्योतने च सति वाक्यमलङ्कृतं भवति । तद्यथा—"भिनत्ति न खलु सम्या" इति खलुशब्दः प्रयासस्याहतार्थत्वं द्योतयति । तच्च येनापि विना स्फुटमेव वाक्यार्थत एव लाभात् । "अहरहरनुगमनात्" इति निर्मज्य वचनं द्योतितस्यापि स्फुटीकरणम्, तद्युक्त्या : "अहो वतासि स्पृहणीयवीर्यं" इत्यत्र प्रातिपदिकार्थतेनैवार्थेऽत्यनिपतनिर्देशीयति ।३१। तद्धित—तस्यै प्रातिपदिकार्थाय हितस्म । प्रातिपदिकार्थं यश्च वा स्वार्थीकुरुते । प्रकृतिप्रत्ययोर्विभागोऽवयवः । वाक्ये तत्सत स(प्र ?)योग-प्रयोजनमैन्द्रोऽभिहितं, सयोग. गवत्य । चान्द्री ज्योत्स्ना । सत्त्व तद्भाव. यथा मृतस्य स्वभाव. मौनस्य वचनं प्रवचनं काटकमादिग्रयुक्त्या, तुर्यपञ्चमाध्यायविहिता निर्दिश्यन्ते ॥३३॥

एतस्य पदस्य बहूना वा पादानां समाप्ति प्राप्तानाम् । वाशब्दात् द्वयोरपि । येनार्थो विभज्यते विभक्त्याख्य प्रत्यय, तेषां च पदानां द्वैविध्य धातोर्वा सत्त्वगि

प्रत्ययविभागजनिता प्रकृतिसंयोगसत्ववचनैश्च ।
यस्मात्पूरयतेऽर्थान् प्रत्यय उक्तस्ततस्तस्मात् ॥३४॥

लोके प्रकृतिप्रत्ययविभागसंयोगसत्ववचनैश्च ।
तांस्तान् पूरयतेऽर्थांस्तेषु यतद्धितस्ततस्मात् ॥३५॥

एकस्य बहूनां वा धातोर्लिङ्गस्य वा पदानां वा ।
विभजत्यर्थं यस्मात् विभक्तयस्तेन ताः प्रोक्ताः ॥३६॥

विश्लिष्टास्तु स्वरा यत्र व्यञ्जनं वापि योगतः ।
सन्धीयते पदे यस्मात्तस्मात्सन्धिः प्रकीर्तितः ॥३७॥

[वर्णपदक्रमसिद्धः पदैकयोगाच्च वर्णयोगाच्च ।
सन्धीयते च यस्मात्तस्मात् सन्धिः समुद्दिष्टः ॥३८॥

लुप्तविभक्तिर्नाम्नामेकार्थं संहृतः समासोऽपि ।
तत्पुरुषादिकमस्तु निर्दिष्टः षड्विधो विप्राः ।] ॥३९॥

एभिः शब्दविधानैर्विस्तारव्यञ्जनार्थसंयुक्तैः ।
पदबन्धाः कर्तव्या निबद्धबन्धास्तु चूर्णा वा ॥४०॥

विभक्त्यन्तं पदं ज्ञेयं निबद्धं चूर्णमेव च ।
तत्र चूर्णपदस्येह सन्निबोधत लक्षणम् ॥४१॥

अनिबद्धपदं छन्दोविधानानियताक्षरम् ।
अर्थापेक्ष्यक्षरयुतं ज्ञेयं चूर्णपदं बुधैः ॥४२॥

निबद्धाक्षरसंयुक्तं यतिच्छेदसमन्वितम् ।
निबद्धं तु पदं ज्ञेयं प्रमाणनियताक्षरम् ॥४३॥

बहुत्वम्. लिङ्गस्य वा सम्बन्धि अर्थं बहिर्लिङ्गमिति संज्ञायां अप्युक्तम्। यदि वा लिङ्गस्य सम्बन्धिनो विभक्तेः प्रतिपादिकात् गुणः धातोर्लिङ्गः ।३४। पदं स्वरवर्णैः सन्ध्या सहितमाह ।३५। निबद्धो नाविच्छिन्नविधिना बद्धं समप्रमाणम् । पदबन्धाः इत्युक्तम् ।३८। पदं निरूपयति नवेति परिमितवर्णच्छन्दादि नियमम् ।३९। चूर्णं नियताक्षरम् । अक्षरसंख्यानियमः अक्षरनियमो गुरुलघुनियतानियमः (सम्यगनियमः एकाक्षरः पादो द्व्यक्षरः पादः इत्यादि ।) एतद्विहीनं चूर्णपदम् । अथ ... स्वरसंख्याक्षराणि परिमितानि भूतानि वा प्रयुक्तानि मर्वेति ... इति । इदं तु केवलं पदाक्षरसंख्यया यदमित्युच्यते । ४२। यतिविरामः । (... पदविभागः) पादसम्बद्धा सामान्यलक्षणमाह प्रमाणेन ... धर्म्यमित्यर्थः. ॥४३॥

एवं नानार्थसंयुक्तैः पादैर्वर्णविभूषितैः ।
चतुर्भिस्तु भवेद्युक्तं छन्दोवृत्ताभिधानवत् ॥४४॥

षड्विंशतिः स्मृतान्येभिः पादैश्छन्दांसि संख्यया ।
समञ्चार्धसमञ्चैव तथा विषममेव च ॥४५॥

छन्दोयुक्तं समासेन त्रिविधं वृत्तमिष्यते ।
नानावृत्तिविनिष्पन्ना शब्दस्यैषा तनूः स्मृता ॥४६॥

छन्दोहीनो न शब्दोऽस्ति न च्छन्दः शब्दवर्जितम् ।
तस्मात्तूभयसंयोगो नाट्यस्योद्योतकः स्मृतः ॥४७॥

एकाक्षरं भवेदुक्तमत्युक्तं द्व्यक्षरं भवेत् ।
मध्यं[1] त्र्यक्षरमित्याहुः, प्रतिष्ठा चतुरक्षरा ॥४८॥

सुप्रतिष्ठा भवेत् पञ्च, गायत्री षट् भवेदिह ।
सप्ताक्षरा भवेदुष्णिगष्टाक्षरानुष्टुबुच्यते ॥४९॥

नवाक्षरा तु बृहती पङ्क्तिश्चैव दशाक्षरा ।
एकादशाक्षरा त्रिष्टुप् जगती द्वादशाक्षरा ॥५०॥

त्रयोदशातिजगती शक्वरी तु चतुर्दश ।
अतिशक्वरी पञ्चदश षोडशाष्टिः प्रकीर्तिता ॥५१॥

अत्यष्टिः स्यात्सप्तदश धृतिरष्टादशाक्षरा ।
एकोनविंशतिर्धृतिः कृतिर्विंशतिरेव च ॥५२॥

प्रकृतिश्चैकविंशत्या द्वाविंशत्याकृतिस्तथा ।
विकृतिः स्यात् त्रयोविंशः चतुर्विंशा च संकृतिः ॥५३॥

पञ्चविंशत्यभिकृतिः षड्विंशात्युत्कृतिर्भवेत् ।
अतोऽधिकाक्षरं छन्दो मालावृत्तं तदिष्यते ॥५४॥

अथ छन्दोलक्षणं वक्तुं तस्य स्वरूपं तावदाह एवमित्यादि । वर्णा गुरुत्व-लघुत्वाद्यवच्छिन्नाः । विविधैर्भूषणैः सालंकारैः पादैश्चतुर्भिरिति सबन्ध इव तत्तच्च पादेषु भवति, यद्यपि निगदनीयत्वेऽपि विशेषमनया व्यपदेशः ।४४। षड्विंशतिरिति तावत्परिमाणान्येकाक्षरात्प्रभृति षड्विंशत्यक्षराणि यावदुक्तादीन्युत्कृत्यन्तानि छन्दांसीत्यर्थः । पादचतुष्टये तुल्यलक्षणं समं, अतुल्यलक्षणं विषमम्, अर्धसमं प्रथमतृतीययोर्द्वितीयचतुर्थयोः । सञ्ज्ञाभिश्छन्दोभेदा आश्रिताः ।४५।

---

१. GOS, एवं ।

छन्दसां तु तथा ह्येते भेदा प्रस्तारयोगत ।
असंख्येयप्रमाणानि वृत्तान्याहुरतो बुधा ॥५५॥

गायत्रीप्रभृतिस्त्वेषां प्रमाणं सविशेषतं ।
प्रयोगजानि सर्वाणि प्रायशो न भवन्ति हि ॥५६॥

वृत्तानि च चतुष्षष्टिर्गायत्र्यां कीर्तितानि तु । (६४)
शतं विंशतिरष्टौ च वृत्तान्युष्णिह्युपोच्यते ॥५७॥ (१२८)

षट्पञ्चाशच्छते द्वे च वृत्तानामप्यनुष्टुभि । (२५६)
शतानि पञ्च वृत्तानां बृहत्यां द्वादशैव च ॥५८॥ (५१२)

पङ्क्त्यां सहस्रं वृत्तानां चतुर्विंशतिरेव च । (१०२४)
त्रिष्टुभे द्वे सहस्रे च चत्वारिंशत्तथाष्ट च ॥५९॥ (२०४८)

सहस्राण्यपि चत्वारि नवतिश्च षडुत्तरा ।
जगत्यां समवर्णानां वृत्तानामिह सर्वश ॥६०॥ (४०९६)

अष्टौ सहस्राणि शतं द्व्यधिका नवति पुन ।
जगत्यामतिपूर्वायां वृत्तानां परिमाणत ॥६१॥ (८१९२)

शतानि त्रीण्यशीतिश्च सहस्राण्यपि षोडश ।
वृत्तानि चैव चत्वारि शक्वर्यां परिसंख्यया ॥६२॥ (१६३८४)

द्वात्रिंशच्च सहस्राणि सप्त चैव शतानि च ।
अष्टौ षष्टिश्च वृत्तानि ह्यथचन्त्यतिशक्वरीम् ॥६३॥ (३२७६८)

पञ्चषष्टिसहस्राणि सहस्रार्धञ्च सङ्ख्यया ।
[1]षट्त्रिंशच्चैव वृत्तानि ह्यष्ट्यां निगदितानि च ॥६४॥ (६५५३६)

एकत्रिंशत्सहस्राणि वृत्तानाञ्च द्विसप्तति ।
तथा शतसहस्रञ्च छन्दस्यत्यष्टिसंज्ञिते ॥६५॥ (१३१०७२)

धृत्यामपि हि विज्ञेयं वृत्तान्याकल्पितानि तु ।
तज्ज्ञै शतसहस्रे द्वे शतमेकं तथैव च ॥६६॥

तथा ह्येते भेदा इत्याह प्रस्तारयोगत इति प्रस्तारे योगो युक्ति तत्र तत्र युक्तिवदने—

"प्रथमे सर्वे गुरु, तत्र पूर्वगुरोरधो ल परिपूर्वं तरवम् ।
स्यात्पूर्वं पूर्वं गुरुणेति यावत्सर्वं ल प्रस्तारे तदेव ॥

---

१ षड्विंशच्चैव वृत्तानि तथाष्ट्यां गदितानि तु ।

द्विषष्टिश्च सहस्राणि चत्वारिंशच्च योगत ।
चत्वारि चैव वृत्तानि समसंख्याश्रयाणि तु ॥६७॥ (२६२१४४)

अतिधृत्या सहस्राणि चतुर्विंशतिरेव च ।
तथा शतसहस्राणि पञ्च वृत्तशतद्वयम् ॥६८॥

अष्टाशीतिश्च वृत्तानि वृत्तज्ञै. कथितानि च । (५२४२८८)
कृतौ शतसहस्राणि दश प्रोक्तानि संख्यया ॥६९॥

चत्वारिंशत्तथा चाष्टौ सहस्राणि शतानि च ।
पञ्चषट्सप्ततिश्चैव वृत्तानां परिमाणत ॥७०॥ (१०४८५७६)

तथा शतसहस्राणां प्रकृतौ विंशतिर्भवेत् ।
सप्त वै गदितास्त्वत्र नवतिश्चैव संख्यया ॥७१॥

सहस्राणि शतं चैकं द्विपञ्चाशत्तथैव च ।
वृत्तानि परिमाणेन वृत्तज्ञैर्गदितानि तु ॥७२॥ (२०९७१५२)

चत्वारिंशत्तथैकञ्च लक्षाणामथ संख्यया ।
तथा चेह सहस्राणि नवतिश्चतुरुत्तरा ॥७३॥

शतत्रय समाख्यातं ह्याकृत्या चतुरुत्तरम् । (४१९४३०४)
ज्ञेया शतसहस्राणामशीतिस्त्वधिका बुधै. ॥७४॥

अष्टाशीति सहस्राणि वृत्तानां षट्शतानि च ।
अष्टौ चैव तु वृत्तानि विकृत्या गदितानि तु ॥७५॥ (८३८८६०८)

तथा शतसहस्राणि सप्तषष्टिश्च सप्तति ।
सप्त चैव सहस्राणि षोडश द्वे शते तथा ॥७६॥

कोटिश्चैवेह वृत्तानि संकृतौ कथितानि वै । (१६७७७२१६)
कोटित्रयञ्चाभिकृत्यां पञ्चत्रिंशद्भिरन्वितम् ॥७७॥

पञ्चाशद्भि सहस्रैश्च चतुर्भिरधिकैस्तथा ।
चतुष्टयं शतानाञ्च द्वात्रिंशद्भि. समन्वितम् ॥७८॥ (३३५५४४३२)

षट् कोटयस्तथोत्कृत्यां लक्षाणामेकसप्तति. ।
चतुष्षष्टिशतान्यष्टौ सहस्राण्यष्ट चैव हि ॥७९॥ (६७१०८८६४)

एते यथा भेदा. । षडक्षराणि गायत्र्या तत एतारभ्य प्रयोगार्हत्वेनेति सूचयति उक्त्यादीनामप्रयत्वात् । तदाह प्रयोगज्ञानीति लक्ष्यतो न स्थितानि, अपि तु वेदवद् दृश्यन्त इति भाव: । वृत्तानि च चतुष्षष्टिरित्यादिना स्वकण्ठेन संख्या पठति यावत् ।

षट्कोट्यस्तु सहस्राणां शतानि ह्येकसप्तति ।
अष्टौ चैव सहस्राणि शतान्यष्टौ तथैव च ॥

उक्तायुत्कृतिपर्यन्तवृत्तसङ्ख्या विचक्षण. ।
एतेन च विकल्पेन वृत्तेष्वेतेषु निर्दिशेत् ॥८०॥

सर्वेषां छन्दसामेव वृत्तानि कथितानि वै ।
तिस्र कोट्यो दश तथा सहस्राणां शतानि तु ॥८१॥

चत्वारिंशत्तथा द्वे च सहस्राणि दशैव तु ।
सप्तभि सहितान्येव सप्त चैव शतानि च ॥८२॥

षड्विंशतिरिहान्यानि, व्याख्यातानि समासत । (१३४२१७७२६)
समानि गणनायुक्तिमाश्रित्य कथितानि वै ॥८३॥

सर्वेषां छन्दसामेव त्रिकैर्वृत्त प्रयोजयेत ।
ज्ञेयाश्चाष्टौ त्रिकास्तत्र समानि स्यान्मसञ्ज्ञम ॥८४॥

श्रोत्रसुखानि विज्ञेयान्यक्षरैः परिकल्पित ।
गुरुलघ्वक्षरकृत सर्ववृत्तेषु नित्यश ॥८५॥

गुरुपूर्वो भकार स्यान्मकारे तु गुरुत्रयम् ।
जकारो गुरुमध्यस्थ सकारोऽन्त्यगुरुस्तथा ॥८६॥

लघुमध्यस्थितो रेफस्तकारोऽन्त्यलघु पर ।
लघुपूर्वो यकारस्तु नकारे तु लघुत्रयम् ॥८७॥

एते ह्यष्टौ त्रिका प्राज्ञैर्विज्ञेया ब्रह्मसम्भवा ।
लाघवार्थं पुनरमी छन्दोज्ञानमवेक्ष्य च ॥८८॥

एभिर्विनिर्गतास्त्वन्या ज्ञातव्योऽयं समासत ।
अस्वरा सस्वराश्चैव प्रोच्यन्ते वृत्तलक्षणे ॥८९॥

गुर्वेक गिति विज्ञेय तथा लघु लिति स्मृतम् ।
नियत पदविच्छेदो यतिरित्यभिधीयते ॥९०॥

गुरु दीर्घं प्लुतञ्चैव संयोगपरमेव च ।
सानुस्वारविसर्गं च तथा त्वन्त्यं लघु क्वचित् ॥९१॥

वसु पदिम्नु मुनानि ह्युरूरावधि सम्बरा ॥ इति प्रमाणम् । उदाहरणानां सर्वां प्रमाणोदाहरणाह तिस्र कोट्य इत्यादिना ।८१—८२।

तदङ्क पूर्वेण विरहविवरा सर्वसम्भावनार्थं क्रमशात् ।
एकादिकक्रमशाद् द्विगुण (द्विगुणया ?) (च गुणितय)
स्यात् प्रमाणवर्तितानय विरहयान ।
एवं स्थितानुरोधि सम्भावना-
नहारासनाद्यनर्थिपो लघुरम्बुनाय ॥

[1]गायत्र्यां द्वौ त्रिकौ ज्ञेयौ, उष्णिक् चैकाधिकाक्षरा ।
अनुष्टुप् द्व्यधिका चैव बृहत्या च त्रिकास्त्रय ॥६२॥

एकाक्षराधिका पङ्क्तिस्त्रिष्टुप्चैव द्व्यधिकाक्षरा ।
चतुस्त्रिका तु जगती सैवातिजगती पुनः ॥६३॥

शक्वरी द्व्यधिका पञ्च त्रिका ज्ञेयातिशक्वरी ।
एकाधिकाक्षराऽष्टिश्च द्व्यधिकात्यष्टिरुच्यते ॥६४॥

षट्त्रिकास्तु धृतिः प्रोक्ता सैका चातिधृतिस्तथा ।
कृतिश्च द्व्यधिका प्रोक्ता प्रकृत्या सप्त वै त्रिका ॥६५॥

आकृतिस्त्वधिकैकेन द्व्यधिका विकृतिस्तथा ।
अष्टत्रिका सकृतौ स्यात् सैका चाभिकृतिः पुनः ॥६६॥

उत्कृतिर्द्व्यधिका चैव विज्ञेया गणमानतः ।
[गुर्वेक ग इति प्रोक्त गुरुणी गाविति स्मृतौ ।
लघ्वेक ल इति ज्ञेय लघुनी लाविति स्मृतौ ॥६७॥

यथा (श्य ?) (मध्या) क्षरे तत्पिण्डयित्वा एकाक्षरक्षेपात् (धृति.) एकसंख्याकाक्षराद्यक्षरक्षेप षड्विंशत्यक्षर यावत् "द्व्यश उक्तक्रमेणेह द्वैगुण्यं यावदुच्यते" । इति ॥६२॥

एकाक्षरे द्वौ, द्व्यक्षरे चत्वार, त्र्यक्षरेऽष्टौ, चतुरक्षरे षोडशेत्यादिसक्षेप । अनेनैवोपायेन विचार्य ग्रन्थे पाठो निश्चेय ।६२। सर्वेषा छन्दसा वृत्तानामित्यादावयं. समासेन जयदेवोऽप्यधात्—"सर्वादिमध्यान्तगलौ त्रिकौ म्नौ म्यौ ज्रौ स्तौ" इति (अ. १-२) त्रिकैरुपलक्षितेऽपि वृत्ते त्रिकमध्यानेन यत्र छन्दो न पूर्यते यथोष्णिक्, अत्रैकमधिकमक्षरमधिकत्वेनोक्त अनुष्टुभि द्वे । अत्र त्रिकबीजानि गुरुलघुरूपाण्येव वर्तिष्यन्ति ॥६३॥

अत्रैकमधिकमिति । तथा चैक गुरु लघु वा द्वे गुरुणी द्वे लघुनी द्वे लघुगुरुणी गुरुलघुनी वा तदाह द्विकौ ग्लावित्यादि वक्ष्यमाणश्लोकेन व्याचष्टे नैवातिरिक्तमिति । सम्पदिति स्वराट् विराट् भूरिक् निचृत् इत्येषां श्रुतावेव सम्भवो न काव्य इति तात्पर्यम् । एतन्निरूपण तु उपयुज्यते यत्र वेदवाक्यसदृश वाक्यं निर्णीयते, यथा अभिज्ञानशाकुन्तले ॥६४॥

---

१. GOS read here before this verse. गायत्री प्रभृति त्वेषा प्रमाण सम्प्रवर्तते । प्रयोगजानि पूर्वाणि प्रायशो न भवन्ति हि ॥

[1]सपदिरामपादाश्च दैवतस्थानमक्षरम् ।
वर्णं स्वरो विधिर्वृत्तमिति छन्दोगतो विधिः ॥९८॥
नैवातिरिक्तं हीनं वा यत्र सपद्यते क्रमः ।
विधाने छन्दसामेव सपविरत्यभिसंज्ञितः ॥९९॥
यत्रार्थस्य समाप्तिः स्यात् स विराम इति स्मृतः ।
पादश्च पद्यतेऽर्थोतिश्चतुर्भाग इति स्मृतः ॥१००॥
अग्न्यादिदैवतं प्रोक्तं स्थानं द्विविधमुच्यते ।
शारीरमथसम्भूतं विगाथयमथापि च ॥१०१॥
[शारीरं मन्त्रसभूतं छन्दो गायत्रसंज्ञितम् ।
कृष्टे मध्ये दिने प्रोक्तं त्रैष्टुभं परिकीर्त्यते ॥१०२॥
तृतीयसवनञ्चापि शीर्षस्थं जागतं हि यत् ।]
ह्रस्वं दीर्घं प्लुतञ्चैव त्रिविधञ्चाक्षरं स्मृतम् ॥१०३॥
श्वेतादयस्तथा वर्णा वित्तेयाश्छन्दसामिह ।
तारश्चैव हि मन्द्रश्च मध्यमस्त्रिविधः स्वरः ॥१०४॥
ध्रुवाविधाने चैवास्य सम्प्रवक्ष्यामि लक्षणम् ।
विधिर्गणकृतश्चैव तथैवार्थकृतो भवेत् ॥१०५॥

अर्थस्यावान्तरस्यास्य समाप्तिसंक्षणतो यति । 'यथा मीलति मति रात्रि" यथा "आयान्त्या तुल्यकाल" इति न तु "जम्भारातीभकुम्भोद्भव" इति उच्छन्दोऽर्थसमाप्त्यभावात् । चतुर्भाग इति पादान्ते छेद कर्तव्य, न तु "ताम्बूल-वल्लीपरिणद्धपूगासु, ऐला" । इति । प्रयोगी प्रतिपादमङ्कुरीहृत्य पदमध्ये विश्राम्यति । विश्रान्तो नात्र वृत्तभङ्गोऽर्थभङ्गोऽभिनेयस्याप्रकटत्वाद्भङ्गाङ्कुरादिनिरूपणमेतत् "करविदुरान्तो वा" इति ॥१००।

---

१. GOS. reads here following lines more.

अष्टाक्षरादधिको पादावन्तो हीनाक्षरावपि ।
स्वराविति समास्याता विराविति हि सूरिभिः ।
पादो यस्या ऋचश्चैव भवेदेकाधिकाक्षरः ।
समास्तत्वे नव पादा' सा मृदुः सम्प्रकीर्तिता ।
एकाक्षरो न पादश्चैको यस्या ऋचो भवेत् ।
यथा पादस्त्वदस्यान्ते सा निवृत्सम्प्रकीर्तिता ।
सम्पदादपुना चैषां छन्दसां सम्प्रयुच्यते ।

छन्दतो यस्य पादे स्यादूनं वाऽधिकमेव वा[1] ।
अक्षरं निचृदिति प्रोक्तं भूरिक् चेति द्विजोत्तमाः ॥१०६॥

अक्षराभ्यां सदा द्वाभ्यामधिकं हीनमेव वा ।
तच्छन्दो नामतो ज्ञेयं स्वराडिति विराडपि ॥१०७॥

सर्वेषामेव वृत्तानां तज्ज्ञैर्ज्ञेया गणास्त्रयः ।
दिव्यो दिव्येतरश्चैव दिव्यमानुष एव च ॥१०८॥

गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पङ्क्तिरेव च ।
त्रिष्टुप् च जगती चैव दिव्योऽयं प्रथमो गणः ॥१०९॥

तथातिजगती चैव शक्वरी चातिशक्वरी ।
अष्टिरत्यष्टिरपि च धृतिश्चातिधृतिर्गणः ॥११०॥

कृतिश्च प्रकृतिश्चैव ह्याकृतिर्विकृतिस्तथा ।
संकृत्यभिकृती चैव उत्कृतिर्दिव्यमानुषाः ॥१११॥

अधिष्ठात्री देवता वह्न्यादयः । शरीराथेत्यादि । तथोक्तं कात्यायनेन—

वीरस्य भुजदण्डानां वर्णने स्रग्धरा भवेत् ।
नायिकावर्णने कार्यं वसन्ततिलकादिकम् ॥
शार्दूललीला प्राच्येषु मन्दाक्रान्ता च दक्षिणे । इत्यादि ।

प्लुतस्याप्यत्र प्रयोगो भवत्येव । यथा—"यनोऽभिमानेन स एष मूढो द्रोणारिरे याति पदे विरम" स तु पाठो दीर्घवत्पठितव्य प्रयोगश्च विभाग एव ।

श्वेनादय इति छन्दसि प्रतिभागधादौ विविधो वर्णः कृत तदनुप्रयोगाभ्यासाभिर्लक्षितम् । भगवते कृत इति श्लोके चेषाधिद्वोधकगोटकादीनां गीयमानतया शोभातिशयो भवति । स्रग्धरादीनां तु पाठेन । च शब्देन प्रकारार्थेन व्याचष्टे दिव्य इति । प्रथम इति स्तोत्रशास्त्रेषु गप्तानामेव छन्दसां बाहुल्येन दर्शनात् । देवस्तुत्यादौ देवेषु वक्तृष्वय गण इत्यर्थः । गण इति द्वितीयो दिव्यानिवृत्तो गण इत्यर्थः तेन मानुषेषु वक्तव्यय प्रायेण । तृतीयस्तु दिव्यमानुषेषु च रागादिषु नरपतिषु च ।

प्रस्तारस्तत्र सख्यादि सर्वमिति सप्रयशब्देनाह, तद्गुणमविज्ञानाच्च प्रस्तारोऽप्युच्यते । प्रस्तरण विनानन लक्षणमङ्कमस्येत्यर्थः । नष्टमिति स्वरूपेणैव न ज्ञात सख्यया तु ज्ञातम्, उद्दिष्ट तु स्वरूपेण ज्ञात न सख्यया । तज्ज्ञानोपायेन नष्टादयः सिद्धा. ।

---

१. GOS वृत्तस्यर्धसम चैव विषममेव च ।

एतेषां छन्दसां भूयः प्रस्तारविधिसम्भवम् ।
लक्षण सम्प्रवक्ष्यामि नष्टमुद्दिष्टमेव च ॥११२॥

प्रस्तारोऽक्षरनिर्दिष्टो मात्रोक्तश्च तथैव हि ।
द्विको ग्लाविति वर्णोक्तो मिश्रो चेत्यपि मात्रिको ॥११३॥

गुरोरधस्तादाद्यस्य प्रस्तारे लघु विन्यसेत् ।
अग्रतस्तु समादेया गुरव पृष्ठतस्तथा ॥११४॥

प्रथम गुरुभिर्वर्णैर्लघुभिस्त्ववसानकम् ।
वृत्तानु सर्वछन्दस्सु प्रस्तारविधिरेव तु ॥११५॥

गुरुंधस्ताल्लघु न्यस्य तथा द्विद्वि यथोदितम् ।
न्यस्येत् प्रस्तारमार्गोऽयमक्षरोक्तस्तु नित्यशः ॥११६॥

मात्रासंख्याविनिर्दिष्टो गणो मात्राविकल्पित ।
मिश्रो ग्लाविति विज्ञेयो पृथक् लघुविभागत ॥११७॥

मात्रागणो गुरुश्चैव लघुनो चैव लक्षिते ।
चार्याणां तु चतुर्मात्राप्रस्तारः परिकल्पित ॥११८॥

तत्र वर्णगतो मात्रागतश्चेति प्रस्तारो द्विधा, तमुदाहरति । द्विको ग्लाविति वर्णमस्यादिनियमेन यो गुरु लघु द्विको गन्तारविभागो नो मात्रिको मात्रागणेपूक्तो । अन्येनापि द्विकरणादेन भेदन मिश्रो भवत ॥११३॥

अथ प्रस्तारोऽनुलक्षणम्—गुरोरधस्तादिति । आदन्यैव गुरोरधो लघु सर्वो न्यसनीय । यत्र द्वौ भागौ मिश्रौ विषमसंख्यावा तदा द्विरिति भूयो भूय । मात्राप्रस्तारो निष्पद्यते । मात्रागतिरक्तिना वन्निमात्रचतुर्मात्रादि समूहो गणनामगन्ताला लघ्वक्षरसंख्यया तत्र प्रथम प्रस्तार उच्यते पूर्वान्तरलोपोऽपि भवतोऽत्र गणादावत्र गुरु सर्वतो न्यसनीयः । यत्र तु द्वौ भागौ मिश्रौ, विषमसंख्याया तदादौ लघुश्चो गुरु देय वर्णप्रस्तारेण तुल्यम् । केवल मात्रागणेऽपि गणनाद् गणान्ता । पूरय मात्रा देया । यत्र वर्णप्रस्तार तत्र विषमप्रस्तारेऽपि मात्रेऽनुग्राह्या एव ॥११४॥

द्वितीयस्तु गणाद् गुर्वादि आद्ये अन्त्ये गुरु इत्यर्थ । लघुनी चकाराद् गुरु, तथा प्रस्तारस्यापूर्वकम् ॥११७॥ चतुर्मात्रा आर्याणां प्रस्तारे गणभेद पञ्चसंख्य इत्यर्थ । पञ्चमात्रोऽप्यथा, एव षष्ठादिष्ववस्तारोऽपि इति अनुवर्तन्ते च इत्यर्थ । अन्यत्र तु मात्रागणो गणविभाग गतेऽन्यथा गुरुलघुस्वरूपमात्र इत्यनन्तेन ॥११८॥

दीनरुप्रभृतीनान्तु पञ्चमात्रो गण स्मृत ।
[1]वैतालीय पुरस्कृत्य षण्मात्राद्यास्तथैव च ॥११९॥

त्र्यक्षरास्तु त्रिका ज्ञेया लघुगुर्वक्षरान्विता ।
मात्रागणविभागस्तु गुरुलघ्वक्षराश्रय ॥१२०॥

अन्त्याद् द्विगुणिताद्रूपात् द्विद्विरेक गुरोर्भवेत् ।
द्विगुणाञ्च लघो· कृत्वा सख्यां पिण्डेन योजयेत् ॥१२१॥

आद्य सर्वगुरु ज्ञेय वृत्तन्तु समसज्ञितम् ।
[2]कोश तु सर्वलघ्वन्त्य मिश्ररूपाणि सर्वत ॥१२२॥

[3]वृत्तानान्तु समानानां सख्या सयोज्य तावतीम् ।
राश्यूनामर्धविषमां समासादभिनिर्दिशेत् ॥१२३॥

तत्रोद्दिष्टमाह द्विगुणितादिति वर्णवृत्तेष्वेव चेद सर्व मन्तव्यम् । (कमपि) भेद पश्य; एकमङ्क द्विगुणित च दत्वा द्विद्विरिति भूयो द्विगुणितम् कृत्वान्त्य सरिममाप्य गुरुसबन्धिनोऽङ्कान् परेत् पूरयेत् । लघो सबन्धिनोऽङ्कान् पिण्डीकृत्य तेन पिण्डेनानिक्रान्तैर्नतावानय भेद इति सख्या निर्दिशेत्, यथा चतुरक्षरस्यैदृशी क्रिया कृत्वा भेद वदेत् यत्र लब्धाङ्कगणनातिक्रान्ता ॥१२१॥

अथैनाखिलगुज्ञानार्थं पीठ रचयति आद्य सर्वगुर्वित्यादि । कोश इत्याद्यन्तयोर्मध्यगो भेदगणः । सोऽस्य सर्वो सख्यया निश्चय कुर्यात् । तद्यथा चतुरक्षरो प्रथमान्त्यौ सर्वगुरु सर्वलघुश्च, एकद्वित्रिलघवस्तु चतुष्पट् चतुःप्रकारा सक्षेपत इति एतदङ्कक्ष्यामिश्रणेन सख्या लभ्यते षोडशभेदाश्चतुरक्षरस्येति ॥१२२॥

सख्यास्यान उपायान्तरमाह् एतदिकामिति । छन्दोऽक्षरोपरि एकद्विचत्वारीस्यदीनि निक्षिपेत् । तत्र पूर्वेणोत्तरस्य मिश्रण कुर्यात् यावत्पर्यन्त गणपिण्डस्ता चैषादिकामेवैन मिश्रित कुर्यादित्येव समवृत्ताना सख्या । लघूनामित्थं षोडशभिर्गणयेत् । ततो गुणराशे. षोडशसख्यामवपातयेत । तेन चतुरक्षरे विशत्यधिक शतमर्धसमवृत्तानां

---

१. य पुरस्कृत्य षण्मात्रा स्युस्तथैव च त्र्यक्षराः ।
त्र्यक्षरास्तु त्रिका ज्ञेया गुरुलघ्वक्षराश्रया ॥
२. KSS., NS कोशे ।
३. NS. नैधनादङ्कमेकैक प्रतिलोमक्रियात्मकम् । इति श्लोकार्धमधिकमस्ति ।

[1]एकादिकां तथा सख्यां छन्दसो विनिवेशय तु ।
[2]यावत् पूर्णन्तु पूर्वेण पूरयेदुत्तर गणम्[3] ॥१२४॥
समानां विषमाणां च सगुणम्य तथा स्फुटम् ।
राशयूनाममिजानीयाद्विषमाणां समासत ॥१२५॥
एव कृत्वा तु सर्वेषां परेषां पूर्वपूरणम् ।
[[4]क्रमान्नंधनमेकैक प्रतिलोम विसर्जयेत् ॥१२६॥
सर्वेषां छन्दसामेव सख्याक्षरविनिश्चयम् ।]
जानीत समवृत्तानां सख्यां सक्षेपतस्तथा ॥१२७॥
[5]वृत्तस्य परिमाणन्तु छित्वाऽर्धेन यथाक्रमम्[6] ।
न्यसेल्लघु तथा संकमक्षर गुरु द्विधाप्यथ ॥१२८॥
एव विन्यस्य वृत्तानां नष्टोद्दिष्टविभागत ।
गुरुलघ्वक्षराणीह सर्वछन्दस्सु दर्शयेत् ॥१२९॥
[इति छन्दांसि यानीह मयोक्तानि द्विजोत्तमा [1] ।
वृत्तान्येतेषु नाट्येऽस्मिन् प्रयोज्यानि निबोधत] ॥१३०॥

तामपि सख्यां गुणयित्वा गुणराशि पातयेत् । तेन च सहस्राणीति शतान्यशीतिश्चेति चतुरक्षरे विषमवृत्तानि ॥१२४॥

अथ नष्टमाह वृत्तस्य परिमाण त्विति सख्यामर्धेन छिन्द्यात् । यत्र विषमाङ्क न पूर्यते तत्र पूरणार्थमेकमधिकं कुर्यात् । तदाह यथाक्रममिति । तत्र गुरु । मैककरणा-त्प्रथमलघोरपात् लघुरन्यथा च्छेदनात् । एव पुन पुनर्यावदक्षराणि पूर्णानि तावत् । चतुरक्षरे पञ्चमो भेद कीदृगिति—पूर्व पञ्चाङ्कस्य मैकच्छेदात् गुरु, पुनरपि त्र्यङ्कस्य सैकच्छेदात् गुरु, द्वयोश्च समच्छेदाल्लघु एकस्य सैकच्छेदाद् गुरु, एतेनेदृश पञ्चमो भेद ॥१२६॥

एतदुपसहरन्नध्यायान्तरमानुप्रयति एवमिति । ध्याङ्गेन विभाषन लघु-प्रधानानि वा गुरुप्रधानानि वा सदर्वे निवेशयेत् कविरुपबन्धीयादिति शिवम् ॥१३०॥

---

१. NS एकाधिकां । KSS, एकाद्यां च ।
२. NS. यावच्चरणं ।
३. KSS, उत्तरस्तथा ।
४. NS does not read
५. NS., वृत्तार्धपरिमाण KSS. वृत्तान्तपरिमाण ।
६. KSS, गुरु न्यसेत् ।

[1]इति भरतीये नाट्यशास्त्रे वाचिकाभिनये छन्दोविधान नाम

चतुर्दशोऽध्याय ।

पार्वतीवदनाम्भोजभृङ्गनेत्रत्रयीभुव ।
दासोऽभिनवगुप्ताख्यश्छन्दोऽध्यायमपप्रयत् ।

इति श्रीमहामाहेश्वराभिनवगुप्ताचार्यविरचितायामभिनवभारत्या नाट्यवे-
विवृतौ छन्दोऽध्यायश्चतुर्दश समाप्तिमगमत् ॥

□□□

१. इति भारतीये नाट्यशास्त्रे वाचिकाभिनयच्छन्दोविभागो नाम पञ्चदशोऽध्याय. ।

नाट्यशास्त्रम्

अथ पञ्चदशोऽध्यायः

¹छन्दांस्येव हि यानीह मयोक्तानि द्विजोत्तमाः ।
²वृत्तानि तेषु नाट्येऽस्मिन्प्रयोज्यानि निबोधत ॥१॥

आद्ये पुनरन्त्ये द्वे द्वे गुरुणी चेत् ।
³सा स्यात्तनुमध्या गायत्रसमुत्था ॥२॥

यथा—सत्यव्रतविनूपा⁴ ध्वस्ताञ्जननेत्रा ।
हस्तार्पितगण्डा किं ? त्वं तनुमध्या ॥३॥

भयुगण आदौ भवति चतुष्के ।
गुरुयुगमन्त्ये मकरकशीर्षा ॥४॥

यथा—स्वयमुपयान्तं भजसि न कान्तं ।
भयकरि किं ? त्वं मकरकशीर्षा ॥५॥

अभिनवभारती

समस्तवृत्तानि विना न येन षट्त्रिंशकथोत्तरसावता ।
छन्दांसि यस्मात्प्रभवन्ति वन्दे तं वाङ्मयं ज्योतिरिहाष्टमूर्तेः ॥

चतुरक्षराणि निर्दिष्टानि (१४-१३३) तत्र प्रस्तारात् प्रविभागमात्मना तनुमध्यामेव छन्दांसि तानीति । एषां छन्दसां नाट्यप्रयोगेऽपि वृत्तानि निबोधेति सम्बन्धः । गुरुलघुनियमेन प्रस्तारा वर्तते यत्र तानि वृत्तानि प्रस्तारवशात्, अधिकरणे वा ॥१॥ गायत्रीत आरभ्य प्रयोगार्हाणि पूर्वाध्याये । तत्रादितः तनुमध्यामेवाह आद्ये पुनरिति, मध्ये तु लघुनी अर्थात् । गायत्र्येव गायत्रम् । अत्रेहाध्याये भरतमुनिकृतमिति त्रिकविरागादिभिः वैदिकविशिष्टलक्षणं श्लोकानिति द्विविधं पुस्तकपाठो दृश्यते मध्ये च विस्तराय पुस्तकेषूक्तमपि पठ्यत इति ॥२॥

---

१. KSS, NS. इति छन्दांसि ।
२. KSS, NS. वृत्तान्येतु ।
३. KSS पुन तनुमध्या ।
४. KSS. भूषणा ।
५. KSS. भवसि किं त्व ।

एकमात्र षट्के स्याद् द्वितीय पादे ।
ख्यातरूपा वृत्ते मालिनी सा नाम्ना ।।६।।

षडक्षरकृते पादे लघु यत्र द्वितीयकम् ।
शेषाणि तु गुरूणि स्युर्मालिनी सा मता यथा ।।७।।

[1]स्नानगन्धाधिकर्मवस्त्रभूषायोगैः ।
व्यक्तमेवासौ त्व मालिनी प्रख्याता ।।८।।

द्वितीयं पञ्चमं चैव लघु यत्र प्रतिष्ठितम् ।
शेषाणि च गुरूणि स्युर्मालती नाम सा यथा ।।९।।

शोभते बद्धया षट्पदाविद्धया ।
मालतीमालया मानिनी लीलया ।।१०।।

द्वितीयं च चतुर्थं च पञ्चमं च यदा लघु ।
यस्याः सप्ताक्षरे पादे ज्ञेया सा तूद्धता यथा ।।११।।

[2][सौ त्रिरौ यदि पादे ह्यन्तिमश्च गकारः ।
चरणगुम्फितपादा उद्धता खलु नाम्ना] ।।१२।।

[3]दन्तकृन्तक्षताश्च व्याकुलालकशोभम् ।
शंसतीव तवास्यं निर्दय रतयुद्धम्[4] ।।१३।।

आदौ द्वे निधने चैव गुरुणी यत्र वै सदा ।
पादे सप्ताक्षरे ज्ञेया नाम्ना भ्रमरमालिका ।।१४।।

[5][पादे यदि निविष्टौ सम्यग्विरचितौ लौ ।
अन्त्ये यदि गकारः सा तु भ्रमरमाला] ।।१५।।

यथा—नानाकुसुमचित्रे प्राप्ते सुरभिमासे ।
एषा भ्रमति मत्ता कान्ते भ्रमरमाला ।।१६।।

आद्यं तृतीयमन्त्यं च पञ्चमं सप्तमं तथा ।
गुरूण्यष्टाक्षरे पादे सिंहलेखेति सा यथा ।।१७।।

एतन्नाम्ना प्रसिद्धा स्यातरूपा श्लाघनीयेत्यर्थः ।।६।।

---

१. NS. स्नानगन्धप्रागिम ।
२. KSS., NS. do not read.
३. NS., KSS दन्तक्षतिकृताङ्क ।
४. KSS., NS युद्धमुद्धतवेषम् ।
५. KSS., NS. do not read.

[जातु यस्य गौ न, पादे सस्मिन् समस्तरूपे ।
तामनुष्टुभमाश्रयस्थां वावदन्ति सिंहलेखाम्] ॥१८॥
यत्त्वया ह्यनेकभावैश्चेष्टितं रहः सुगात्रि ।
तन्मनो मम प्रविष्टं वृत्तमत्र सिंहलेखम् ॥१९॥

चतुर्थं च द्वितीयं च षष्ठमष्टममेव च ।
गुरूण्यष्टाक्षरे पादे यत्र तन्मत्तचेष्टितम् ॥२०॥
[यदा तु जात्परौ रलौ गकार एव च स्थितः ।
अनुष्टुबुद्भवं तदा वदन्ति मत्तचेष्टितम्] ॥२१॥
यथा—[1]वराववघूर्णितेक्षणं विलम्बिताकुलालकम् ।
असंस्थितं पदं प्रिया करोति मत्तचेष्टितम् ॥२२॥

अष्टाक्षरकृते पादे सर्वाण्येव भवन्ति हि ।
गुरूणि यस्मिन्सा नाम्ना [2]विद्युन्मालेति कीर्तिता ॥२३॥
[मौ गौ चान्त्यौ यस्याः पादे पादस्यान्ते विच्छेदश्च ।
सा चानुष्टुप्छन्दस्युक्ता नित्यं सद्भिर्विद्युन्माला] ॥२४॥
[3]साम्भोनारैराननद्धिः श्यामाम्भोदैर्व्याप्ते व्योम्नि ।
आदित्यांशुस्पर्धिन्येषा दिक्षु भ्रान्ता विद्युन्माला ॥२५॥
[4][पञ्चमं सप्तमं चान्त्यं गुरु पादेऽष्टकं तथा ।
छन्दोऽनुष्टुभमेतत्तु वृत्तं चित्तविलासितम् ॥२६॥

स्मितवशविप्रकाशितदशनवरैरमीभि ।
वरतनु [1] पूर्णचन्द्र तव मुखमापृणोति] ॥२७॥
नवाक्षरकृते पादे त्रीणि स्युर्नैधनानि च ।
गुरूणि यस्या सा नाम्ना ज्ञेया मधुकरी यथा ॥२८॥

[यदिह यदि लघूनि स्युर्निधनगनमकारश्चेत् ।
बुधजनविहितोऽसौ सा भवति मधुकरी नाम्ना] ॥२९॥

त्वया यन्मदीयं मनः प्रविष्टं भ्रान्तमाक्रान्तं तत्सिंहलेखाविलासगतत्वाद् यातम् ।
तस्य वृत्तं तदपाश्रान्तम् ॥१९॥

---

१. NS. वरावघूर्णिता । KSS. varies.

२. विद्युन्मालेति नामान्तरम् ।

३. KSS. सान्द्राम्भोभिर्नीलाम्भोदैः NS. अम्भोभारैराननद्धि ।

४. KSS., NS. do not read.

कुसुमितमभिपश्यन्ती[1] विविधतरुगणैश्छन्नम् ।
वनमतिशयगन्धाढ्यं भ्रमति मधुकरी हृष्टा ॥३०॥

[2]दशाक्षरकृते पादे त्रीण्यादौ त्रीणि नैधने ।
यस्या गुरूणि सा ज्ञेया पङ्क्तिरुत्पलमालिका ॥३१॥

[त्रीण्यादौ यदि हि गुरूणि स्युश्चत्वारो यदि लघवो मध्ये ।
पङ्क्तावन्तगतमकारं स्याद्विज्ञेया कुवलयमालाख्या] ॥३२॥

यथा—[3]अस्मिस्ते शिरसि तदा कान्ते वैडूर्यस्फटिकसुवर्णाढ्ये ।
शोभा त्वां न वहति ता वद्धा सुश्लिष्टा कुवलयमालेयम् ॥३३॥

द्वितीयं च चतुर्थं च षष्टमष्टममेव च ।
ह्रस्वं दशाक्षरे पादे यत्र सा शिखिसारिणी ॥३४॥

[जौ त्रिकौ हि पादगौ तु यस्या गौ च सश्रितौ तथा समौ स्तौ ।
पङ्क्तियोग सुप्रतिष्ठिताङ्गी सा मयूरसारिणीति नाम्ना] ॥३५॥

यथा—नैव तेऽस्ति सगमो मनुष्यैर्नापि कामभोगचिह्नमन्यत् ।
गर्भिणीव दृश्यसे ह्यनार्ये ! किं मयूरसारिणी त्वमेवम् ॥३६॥

[4]आद्यं चतुर्थमन्त्यं च सप्तमं दशमं तथा ।
गुरूणि त्रैष्टुभे पादे यत्र स्युर्दोधकं तु तत् ॥३७॥

[भौ तु भगाविति यस्य गणा स्यु स्याच्च यतिश्चिचतुर्भिरथास्मिन् ।
त्रैष्टुभमेव हि तत्तु नाम्ना दोधकवृत्तमिति प्रवदन्ति] ॥३८॥

यथा—प्रस्खलितापपदप्रचिचाय मत्तविघूर्णितगात्रविलासम्[5] ।
पश्य विलासिनि ! कुञ्जरमेत, दोधकवृत्तमय[6] प्रकरोति ॥३९॥

दा मा त्वाम् (स्वभाववर्तने ये भेदा ?) वैडूर्यच्छायानि यानि दलानि तत्तत्स्फुरत्सुवर्णतुल्यानि वर्णानि तदभ्यन्तरक्रमराणि ॥३३॥ मयूरवद् ध्यावोचमस्या मयूरीमिर्वा (मार्गो) गतिविशेषो भवतीत्याह ॥३६॥
मन्द मन्द दोधकेन गीयमानं वृत्तं दोधकवृत्तम् ॥३९॥

---

१. KSS अपश्यन्ती ।
२. KSS. varies.
३. KSS, NS. varies absolu tely.
४. KSS , NS प्रथमं च चतुर्थं च ।
५. KSS. विलासम् ।
६. KSS., NS. गतिम् ।

आदौ द्वौ पञ्चमं चैवाप्यष्टमं नैधनं तथा।
गुरूण्येकादशे पादे यत्र तन्मोटकं यथा ॥४०॥

एषोऽम्बुदनिस्वनतुल्यरवः [1]क्षीबः स्खलमानविलम्बगतिः।
श्रुत्वा घनगर्जितमद्रितटे वृक्षान् प्रतिमोटयति द्विरदः ॥४१॥

नवमं सप्तमं षष्ठं तृतीयं च भवेल्लघु[2]।
[3]एकादशाक्षरे पादे इन्द्रवज्रेति सा यथा ॥४२॥

[4]त्वं दुर्निरीक्ष्या दुरतिक्रमा च [5]दुर्ग्राह्यभावा कठिनस्वभावा।
सर्वास्ववस्थासु च कामतन्त्रे योग्यासि किं ? वा बहुनेन्द्रवज्रा[6] ॥४३॥

एभिरेव तु संयुक्ता लघुनिस्त्वेष्टभो यदा।
उपेन्द्रवज्रा विज्ञेया [7]लघ्वादाविह चेत्तनम् ॥४४॥

[8]प्रिये ! प्रिया वर्णविशेषणेन स्मितेन कान्त्या सुकुमारभावैः।
अमी गुणा [9]रूपगुणानुरूपा [10]भवन्ति ते किं ? त्वमुपेन्द्रवज्रा[11] ॥४५॥

आद्यं तृतीयमन्त्यं च सप्तमं नवमं तथा।
गुरूण्येकादशे पादे यत्र सा तु रथोद्धता ॥४६॥

एष इति यावन्मुरजपानतुल्य गर्जित श्रुत्वा ॥४७॥

उपेन्द्रवज्रा अस्या उपमानत्वेन सा यथा। मत्तर्दोप उपेन्द्रवज्रास्त्वं इत्यनुप उपमितमुपेन्द्रवज्रमिव पुरुषमितममास। द्विप्राप्ते परवल्लिन्दुनिरोध.। स्मितेन कान्त्या च। रूपगुणयोर्ऽपि वर्णविशेष भवति ॥४५॥

---

१ KSS. धनस्वनतान।
२ KSS, NS लघून्यथ।
३. KSS., NS. यत्रैकादशके।
४. KSS, NS भद्र निरीक्ष्यासुनिरस्तनाया।
५. NS. दुर्गेन नाम्ना कठिनौ स्तनौ ते।
६. KSS. वज्रे।
७ NS लघ्वादुर्विनिह।
८. KSS. प्रिया च वर्णैः। NS प्रेम्णा प्रिया वर्णविशेषणेन।
९. KSS. कान्ता।
१०. NS. वसन्ति।
११. द्योत्ये ग्रन्थान्तरेषु "षष्ठं च नवमं" इत्यादिश्लोकद्वयमधिकं वर्तते।

किं? त्वया सुभट¹ दूरवर्जित नात्मनो न सुहृदां प्रियं कृतम् ।
यत्पलायनपराणस्य ते याति धूलिरधुना रथोद्धता ॥४७॥

यथा—¹[किं ? त्वया कुमतिसङ्गया सदा नाशयेव सुहृदा प्रियं कृतम् ।
यद् गृहाद्वचनरोषकम्पिता याति तूर्णमवता रथोद्धता] ॥४८॥

आद्यं तृतीयमन्त्यं च सप्तमं दशमं गुरु ।
²यस्यास्तु त्रैष्टुभे पादे विज्ञेया स्वागता हि सा ॥४९॥

यथा—अद्य मे सफलमायननेत्रे ! जीवितं मदनसंश्रयभावम् ।
आगतासि भवनं मम यस्मात्स्वागतं तव वरोरु ! निषीद ॥५०॥

³[षष्ठं च नवमं चैव लघुनी त्रैष्टुभे यदि ।
गुरूण्यन्यानि पादे तु सा ज्ञेया शालिनी, यथा ॥५१॥

दुःशील वा निर्गुणं चापरं वा लोके धैर्यादप्रियं न ब्रवीषि ।
तस्माच्छील साधुहेतोः सुवृत्तं माधुर्यात्स्यात्सर्वथा शालिनी त्वम् ॥५२॥

तृतीयं चैव षष्ठं च नवमं द्वादशं तथा ।
गुरूणि जागते पादे यत्र तत्तोटकं भवेत् ॥५३॥

यदि सोऽत्र भवेत् समुद्रसमस्त्रिषु चापि तथा नियमेन यतिः ।
सततं जगतीविहितं हि ततं गदितं खलु तोटकवृत्तमिदम्] ॥५४॥

यथा—किमिदं कपटाश्रयदुर्विषहं ⁴बहुशाठ्यमयोल्वणरूक्षवचम् ।
स्वजनप्रियसज्जनभेदकरं ननु तोटकवृत्तमिदं कुरुषे⁵ ॥५५॥

⁶[आद्यं तृतीयमन्त्यं च पञ्चमं षष्ठमेव च ।
तथोपान्त्यं जगत्या च गुरु सैकुमुदप्रभा ॥५६॥

यो द्वित्री तथा त्यौ यदि खलु पादे षड्भिरेव वर्णैर्यदि च यदि स्यात् ।
नित्यमनिविष्टा जगतिविधाने नामतः प्रसिद्धा कुमुदनिभा सा ॥५७॥

दूरवर्जितं प्रियं न कृतम् । हे सुभट, किं त्वया कृतम् (दूरत्यक्तमित्यर्थः ?) पुन इत्याह यत्पलायनेति ॥४७॥ मदनसंश्रयो भावो यस्य कामफलमिति यावत् ॥५०॥
किमिदमिति तोटकस्य छेदकस्य वृत्तं चेष्टितम् ॥५५॥

---

१. KSS, NS do not read
२. NS. गुरूणि त्रैष्टुभे पादे ।
३ NS does not read.
४. KSS, बहुगर्जमिवोद्गुणरक्षवचम् । NS. बहुगर्वमिवोल्वणरक्षवचम् ।
५. NS प्रकुरु ।
६. NS does not read.

यथा—मन्मथेन विद्धा सलिलनिभावा नृत्तगीतयोगा प्रविकम्पिताक्षी।
निशमय किं ? त्वं विगलितशोभा चन्द्रपादयुक्ता कुमुद्वती च ॥५८॥

मतान्तरे—यदि खलु पादे न्यौ त्रिकौ यथा यौ यतिरपि वर्णैः षड्भिरेव चेत्स्यात्।
जगति विधाने निन्दमतिविष्टा कुमुदनिभा सा नाम्नः प्रसिद्धा ॥५९॥

यथा—कुमुदनिभा त्वं कामबाणविद्धा किमसि ? नतभ्रू शीतवाततप्ता।
मृदुनलिनीवापाण्डुवक्त्रशोभा कथमपि जाता ह्यद्य नः सखीनाम् ॥६०॥

द्वादशाक्षरके पादे सप्तमं दशमं लघु।
आदौ पञ्चाक्षरच्छेदश्चन्द्रलेखा सा यथा ॥६१॥

यत्र सौम्य ते पद्मपत्रायताक्ष कामरागाभं सुनासोच्चप्रहासम्।
कामस्यापीड कामनागेन्द्रकान्ते ' कान्त्या त्वं चन्द्रलेखेव भासि] ॥६२॥

तृतीयमन्त्यं नवमं पञ्चमं च यदा गुरु।
द्वादशाक्षरके पादे यत्र सा प्रमिताक्षरा ॥६३॥

यथा—स्मितभाषिणी[1] ह्यचलसाध्यगवा निभृतायतार्थविमुखी[2] सततम्।
यदि कस्यचिद्युवतिरस्ति सुखा प्रमिताक्षरा स हि पुमान्जयति[3] ॥६४॥

द्वितीयमन्त्यं दशमं चतुर्थं पञ्चमाष्टमे।
गुरूणि द्वादशे पादे यदास्या जगती तु सा ॥६५॥

[4][यदि त्रिकौ न्जौ भवतस्तु पादतस्तथैव च व्यायवसानमस्थितौ।
तदा हि वृत्तं जगतीप्रतिष्ठितं वदन्ति वंशस्थमितीह नामतः] ॥६६॥

न मे [5]प्रिया त्वं बहुमानवर्जिता प्रिय प्रिया ते परुषाभिभाषिणी।
तथा च पश्याम्यहमद्य विग्रहं ध्रुवं हि [6]वंशस्थगतिं करिष्यति ॥६७॥

मन्मथेनेति नृत्तगीतयुक्ता न भवतीति भावः ॥५८॥

स्मितेति। प्रमिताक्षरा भण्यते, या स्मितभाषित्वादिगुणयुक्ता सा शस्ता सुमुखी युवतिरपि कस्यचिद्भवेदिति शेषः ॥६४॥

---

१. NS. ह्यमिनी।
२. NS. विमुखा।
३. NS. वर्णाः।
४. KSS., NS. do not read.
५. NS. प्रिय।
६. KSS., वनस्पर्ति NS. वल्कपदा।

चतुर्थमन्त्यं दशमं सप्तमं च यदा गुरु ।
भवेद्धि जागते पादे तदा स्याद्धरिणप्लुता[1] ॥६८॥

परुषवाक्यकशाभिहता[2] त्वया भयविलोकनपार्श्वनिरीक्षणा ।
वरतनु प्रततप्लुतसर्पणैरनुकरोति गतैर्हरिणप्लुतम्[3] ॥६९॥

सप्तमं नवमं चान्त्यमुपान्त्यं च यदा गुरु ।
द्वादशाक्षरके पादे कामदत्तेति सा यथा[4] ॥७०॥

करजपदविभूषिता यथा त्वं सुदति ! दशनविक्षताधरा च ।
गतिरपि [5]चरणावलग्नमन्दा त्वमसि मृगनिभाक्षि ! कामदत्ता ॥७१॥

आद्यं चतुर्थं दशमं सप्तमं च यदा लघु ।
पादे तु जागते यस्या अप्रमेया तु सा यथा ॥७२॥

न ते काचिदन्या समा दृश्यते स्त्री नृलोके विशिष्टा गुणैरद्वितीयैः ।
त्रिलोक्यां गुणाढ्यान् समाहृत्य सर्वान् जगत्यप्रमेयाऽसि सृष्टा विधात्रा ॥७३॥

द्वितीयं पञ्चमं चैव ह्यष्टमैकादशे तथा ।
पादे यत्र लघूनि स्युः पद्मिनी नाम सा यथा ॥७४॥

[6][रसित्रका सागराख्या निविष्टा यदा स्यात् त्रिके च त्रिके मुक्तरूपा यतिः ।
सन्निविष्टा जगत्यास्ततस्ता बुधैर्नामतश्चापि सङ्कीर्त्यते पद्मिनी] ॥७५॥

देहतोयाशया वक्त्रपद्मोज्ज्वला नेत्रभृङ्गाकुला दन्तहंसस्मिता ।
केशपाशच्छदा चक्रवाकस्तनी पद्मिनीव प्रिये भासि मे सर्वदा ॥७६॥

[7][फुल्लपद्मानना त्वं द्विरेफेक्षणा केशपत्रच्छदा चक्रवाकस्तनी ।
पीतनीयावली बद्धकाञ्चीगुणा पद्मिनीव प्रिये ! भासि नीरे स्थिता ॥७७॥

आदौ षट्दशमं चैव पादे यत्र लघून्यथ ।
शेषाणि तु गुरूणि स्युर्जगते पुटसंज्ञिता] ॥७८॥

परुषेत्यादि । भवन्त्यरुपवाक्यरूपया कशया अभिहता वरतनुर्हरिणप्लुतमिव करोति ॥६९॥

---

१ NS. हरिणीप्लुता ।
२ NS. हिता ।
३. NS. हरिणीप्लुतम् ।
४. KSS. स्मृता ।
५. NS. चरणारविन्दमन्दा ।
६. NS does not read.
७. NS does not read.

यदि चरणनिविष्टो नो तथा स्यो यतिविधिरपि पुष्पाप्टाभिरिष्ट ।
भवति च जगतीयं सर्वदासौ च इह हि पुटवृत्त नामतस्तु ॥७९॥
उपवनसलिलानां बालपद्मभ्रमरचरनूनानां मध्यनादं ।
भवनमदविलासे कामिनीनां कथयति पुटवृत्त पुष्पमास ॥८०॥
[1]द्वितीयान्त्ये चतुर्थं च नवमैकादशे गुरु ।
विच्छेदोऽतिजगत्यां तु चतुर्भि सा प्रभावती ॥८१॥
कथ मिव कमलविशाललोचने[1] सह धनं शिशिरकरे दिवाकरे[2] ।
अचिन्तयन्त्यभिनवपर्णविद्युत-स्त्वमागता सुतनु[1] यथा प्रभावती ॥८२॥
ग्रीष्मादावष्टम चैव दशमं नैधनत्रयम्[3] ।
गुरूण्यतिजगत्यां तु त्रिभिश्छेदं प्रहर्षिणी ॥८३॥
भावस्थैर्मधुरकथं सुभाषितैस्त्व साटोपस्खलितविलम्बितैर्गतैश्च ।
शोभाढ्यैर्हरसि मनांसि कामुकानां सुव्यक्त ह्यतिजगती प्रहर्षिणी च ॥८४॥
षष्ठं च सप्तमं चैव दशमैकादशे लघु ।
त्रयोदशाक्षरे पादे शेषं मत्तमयूरकम् ॥८५॥
विद्युन्नद्धा सेन्द्रधनरञ्जितदेहा वातोद्धूता श्वेतबलाकाकृतशोभा ।
एते मेघा गर्जितनादोज्ज्वलचिह्ना प्रावृट्काले मत्तमयूरा कथयन्ति ॥८६॥
आद्यौ द्वे चतुर्थं चाष्टमैकादशे गुरु ।
अन्त्योपान्त्ये च शक्वर्यां वसन्ततिलका यथा ॥८७॥

चित्रैर्वसन्तकुसुमैः कृतकेशहस्ता
स्रग्दाममाल्यरचनासुविभूषिताङ्गी ।
नानावतंसकविभूषितकर्णपाशा[4]
साक्षाद्वसन्ततिलकेव विभाति नारी ॥८८॥

उपवनेति । पुटस्य मुकुलस्य वृत्त तथा चोपवन मलिन चरि सुम, एवमन्यत् ॥७९।८०॥

चित्रैरिति । वसन्तस्य वनितास्वस्तव्यापि उपमान स्वनेनेति । साक्षादिति । छन्दानुवर्तिनीत्यर्थं ॥८८॥

---

१. KSS, NS द्वितीय च चतुर्थं च ।
२ KSS, NS निशाकरे ।
३ KSS, NS नैधन तथा ।
KSS., NS. विविभूषितकर्णपाशौ ।

पञ्चादौ शक्वरी पादे गुरूणि त्रीणि नैधने[1]।
पञ्चाक्षरादौ च यतिरसंबाधा तु सा यथा[2] ॥८९॥

यथा—मानालोकज्ञः सुनवलकुलशीलाढ्यो
यस्मिन्सम्मान न सदृशमनु पश्येद्धि।
गच्छेत्तं त्यक्त्वाश द्रुतगतिरपर देशं
कीर्णा नानार्यैरवनिरियमसंबाधा ॥९०॥

चत्वार्यादौ गुरूणि स्युर्दशमैकादशे तथा।
अन्त्योपान्त्ये च शक्वर्या पादे तु शरभा यथा ॥९१॥

यथा—एषा कान्ता व्रजति ललिता वेपमाना
गुल्मैश्छन्नं वनमभिनवैः सम्प्रविद्धम्।
हा हा कष्टं किमिदमिति नो वेद्मि मूढो
[3]व्यक्तं कान्ते ! शरभललितान्वं करोषि ॥९२॥

आदौ षट् दशमं चैव लघु चैव त्रयोदशम्[4]।
यत्रातिशक्वरे पादे ज्ञेया नान्दीमुखी तु सा ॥९३॥

यथा—न खलु तव कदाचित्क्रोधताम्रायताक्ष
भ्रुकुटिवलितभङ्गं दृष्टपूर्वं मयास्यम्।
किमिह बहुभिरुक्तैर्या ममेच्छा हृदिस्था
रमसि मधुरवाक्या देवि ! नान्दीमुखीव ॥९४॥

[5]आद्यं चतुर्थं षष्ठं च नैधनं च यदा गुरु।
षोडशाक्षरके पादे यत्रेभललितं तु तत् ॥९५॥

[[6]त्री यदि नाद्यं नित्यमिह विरचितचरणः
गरुच तथा च वै भवति निधनमुपगतः।
स्यादपि चाष्टिमेव यदि सततमनुगत
तत्खलु वृषभगजविलसितम्] ॥९६॥

नान्दीमुखीति नान्द्या मङ्गलदुन्दुभेरिव मुखं यस्याः ॥९४॥

---

१. KSS., NS. चान्तनः।
२. NS. स्मृता।
३. KSS, NS. व्यक्तं कोपाच्छरभललितं वर्तुकामा।
४. KSS. लघूनि स्युस्त्रयोदश।
५. ग्रन्थान्तरेषु बहुधा भिद्यते।
६. NS. does not read.

कालतोयधरं[1] सुधीरघनपटुपटहरवं[2]
सजंकदम्बनीपकुटजकुसुमसुरभि ।
कन्दलसेन्द्रगोपकरचितमवनितल
वीक्ष्य करोत्यसौ वृषभगजविललसितम् ॥९७॥

आद्यात्पराणि वै पञ्च द्वादश सत्रयोदश ।
[3]अन्त्योपान्त्ये च दीर्घाणि ललितप्रवर हि तत् ॥९८॥

[यदा म्भौ पादस्थौ भवत इह चेत्सौ तथा गौ
तथा षड्भिश्चान्त्यैर्यतिरपि च वर्णैर्यदा स्यात् ।
तदप्यष्टौ नित्यं समनुगतमेवोक्तमन्यं
प्रयोगज्ञं वृत्तं प्रवरललित नामतस्तु] ॥९९॥

यथा—नखालीढ गात्र दशनखचित चोष्ठगण्ड
शिरः पुष्पोन्मिश्रं प्रविलुलितकेशालकान्तम् ।
गतिः खिन्ना चेयं वदनमपि सम्भ्रान्तनेत्र
अहो श्लाघ्यं वृत्तं प्रवरललित कामचेष्टम् ॥१००॥

आद्यात्पराणि पञ्चाथ द्वादश सत्रयोदशम् ।
अन्त्यं सप्तदशे पादे शिखरिण्यां गुरूणि च ॥१०१॥

[चतुर्भिस्तस्यैव प्रवरललितस्य प्रियगणै
यदा सौ गश्चान्ते भवति चरणेष्वष्टिगदिते ।
यदा षड्भिश्छेदो भवति यदि मार्गेण विहित
स्तदा वृत्तेष्वेषा खलु शिखरिणी नाम गदिता] ॥१०२॥

यथा—[4]महानद्या भोग पुलिनमिव ते भाति जघन
तथास्य नेत्राढ्य भ्रमरसहित पङ्कजमिव ।
गतिर्मन्दा चेयं सुतनु ! तव चेष्टा सुललिता
स्तनाभ्यां ताम्राभ्यां शिखरिणि सुरोनागि वनिते ॥१० ॥

यत्र पञ्च लघून्यादौ त्रयोदशचतुर्दशे ।
षोडशीकादशे चैव तत्स्याद् वृषभचेष्टितम् ॥१०४॥

तोयधरैरिति मत एव, या गजोऽपि विलास करोति । इदमिह बोध्यं ॥९७॥

---

१ NS. धरं ।
२ NS. ग .
३. NS. अन्त्ये द्वे च दीर्घाणि प्रवर ललित हि तत् ।
४. NS. महानद्या भोगे ।

[यदि हि चरणे न्सौ स्लौ ग क्रमाद्विनिवेशिताः
 यदि खलु यति षड्भिर्वर्णैस्तथा दशभि पुन ।
यदि विहित स्यादत्यष्टि प्रयोगगुणाश्रयं
 वृषभललित वृत्त ज्ञेय तथा हरिणीति वा] ॥१०५॥

यथा—जलधररव श्रुत्वा श्रुत्वा मदोच्छ्रयदर्पितो[1] ।
विलिखित मही शृङ्गाक्षेपैर्वृष प्रतिनर्दं च ॥
स्वयुवनिवृतो [2]गोष्ठाद्गोष्ठ प्रयाति च निर्भयो[3] ।
[4]वृषभललित चित्र वृत्त करोति च शाद्वले ॥१०६॥

चत्वार्यादौ च दशम गुरु यत्र त्रयोदशम् ।
चतुर्दश तथान्त्ये द्वे चैकादशमथापि च ॥१०७॥
यदा सप्तदशे पादे शेषाणि च लघून्यथ ।
भवन्ति यस्मिन्सा ज्ञेया श्रीधरी नामतो यथा ॥१०८॥

[मो न्नौ च स्युश्चरणरचितास्तौ गुरू च प्रविष्टौ
 यद्येव शिलष्टो यदि च दशभि स्यात्तथान्यैश्चतुर्भि ।
अत्यष्टौ च प्रतिनियमिता वर्णत स्पष्टरूपा
 सा विज्ञेया द्विजमुनिगणै श्रीधरी नामतस्तु] ॥१०९॥

स्नानैश्चूर्णै सुखसुरभिगन्धवासैश्च धूपै[5]
 पुष्पैश्चान्यै[6] शिरसि रचितैर्वस्त्रयोगैश्च तैस्तै ।
नानारत्नै कनकरचितैरङ्गसम्भोगसस्थै
 र्व्यक्त कान्ते ! कमलनिलया[7] श्रीधरीवातिभासि ॥११०॥

आद्य चतुर्थं षष्ठ च दशम नैधन गुरु ।
तद्वंशपत्रपतित दशभि सप्तभिर्यति. ॥१११॥

१. NS., दीप्तम्मरोत्सवजालितो KSS. गर्जन् मदोच्चयदर्पितो ।
२. KSS गोष्ठीपगोष्ठ ।
३. KSS. नो भिया ।
४. KSS. ललितमृषभः ।
५. KSS. गन्धुलैर् सुधूपै । NS. गन्धमादैश्च धूपै ।
६. NS. माल्यै. ।
७. NS निलये ।

यथा एष गभीरद्रिमस्तकतटे कलभपरिवृत.
क्रीडति वृक्षगुल्मगहने कुसुमभरनते ।
मेघरव निशम्य मुदित पवनजवसम[1]
सुन्दरि ! घनपवनतित पुनरपि कुरुते ॥११२॥

द्वितीयमन्त्य षष्ठ चाप्यष्टम द्वादश तथा ।
चतुर्दश पञ्चदश पादे सप्तदशाक्षरे ॥११३॥
भवति यत्र दीर्घाणि शेषाणि च लघून्यथ ।
विलम्बितगति सा तु विज्ञेया नामतो यथा ॥११४॥

[यदा द्विरुदितो हि पादमभिसंस्थितो जसौ त्रिको
तथैव च पुनस्तयोर्निधनमाश्रितो यो लगौ ।
तदाप्युदितपूर्विका यतिरपि स्वभावाद्यथा
विलम्बितगतिस्तदा निगदिता द्विजैर्नामत.] ॥११५॥

यथा विघूर्णितविलोचना पृथुविकीर्णहारा[2] पुन
प्रलम्बरशना [3]चलत्स्खलितपादमन्दक्रमा ।
न मे प्रियमिद जनस्य बहुमानरागेण य
न्मदेन विवशा विलम्बितगति. कृता त्व प्रिये ! ॥११६॥

पञ्चाद्यौ पञ्चदशक द्वादशैकादशे गुरु[4] ।
चतुर्दश [5]तथान्त्ये द्वे चित्रलेखा धृतौ स्मृता ॥११७॥

यथा नानारत्नाढ्यैर्बहुभिरधिक भूषणैरङ्गसस्थै
र्नाना गन्धाढ्यैर्मदनजनकैरङ्गरागैर्विचित्रै ।
[6]केशै स्नानाढ्यै कुसुमभरितैर्वस्त्ररागैश्च तैस्तै
कान्ते ! [7]सक्षेपात् किमिह बहुना चित्रलेखेव भासि ॥११८॥

अत्य सप्तदश चैव षोडश सचतुर्दशम् ।
त्रयोदश द्वादश च षष्ठमष्टममेव च ॥११९॥

---

१. KSS. मुदितपवनजववशात् ।
२. KSS. विघूर्णहारा ।
३. NS. स्खलत् ।
४. NS द्वादश मानुर्य गुरु ।
५. NS. तथा पञ्च ।
६. KSS. स्नानार्द्रै कुसुमरचितैर्वस्त्ररागैश्च तैस्तै ।
७. NS. सर्वेण किमिति ।

ग्रीष्मादौ च गुरूणि स्युर्यस्मिंस्त्वेकोनविंशके ।
पादे लघूनि शेषाणि शार्दूलविक्रीडितं तु तत् ॥१२०॥
[म्सौ जसौ तौ गुरु च प्रयोगनियता यस्मिन्निविष्टास्त्रिका
आद्या चान्त्ययतिश्चतुस्त्रिकयुता ज्ञेया परा सप्तभिः ।
नित्यं यत्पदमाश्रिता द्युतिधृतिर्नित्यं कवीनां प्रियं
तज्ज्ञेयं खलु वृत्तजातिनिपुणः शार्दूलविक्रीडितम्] ॥१२१॥

यथा—नानाशस्त्रशतघ्नितोमरहता भग्नप्रविद्धायुधा
निर्भिन्नोदर[1]पादबाहुवदना निर्भर्त्सिताः शत्रवः ।
धैर्योत्साहपराक्रमप्रभृतिभिस्तैस्तैर्विचित्रैर्गुणैः
वृत्तं ते रिपुघाति भाति समरे शार्दूलविक्रीडितम् ॥१२२॥

[तावत्त्वं विजितेन्द्रिय शुभमते सर्वात्मना प्रत्यहं
दाने शीलविधौ च योजय मनः स्वर्गापवर्गावहम् ।
यावद् व्याधिजराप्रचण्डनखरो व्यायस्सटाभिर्दृढः
मृत्युस्ते न करोति जीवितमृगे शार्दूलविक्रीडितम्] ॥१२३॥

चत्वार्यादौ च षष्ठं च सप्तमं सचतुर्दशम् ।
तथा पञ्चदशं चैव षोडशं नैधनं तथा ॥१२४॥
एतानि च गुरूणि स्युः शेषाणि तु लघून्यथ ।
पादे यत्र कृतौ ज्ञेया नाम्ना सुवदना तु सा ॥१२५॥
[म्रौ म्नौ यभौ लगौ च सम्यग्यदि च विरचिताः पादे क्रमवशात्
विच्छेदः सप्तभिः स्यात्पुनरपि च यतिः सप्ताक्षरकृता ।
यद्येषा संश्रिता स्यात्कृतिमपि च पुनः श्लिष्टाक्षरपदा
विद्वद्भिर्वृत्तजातौ तत इह गदिता नाम्ना सुवदना] ॥१२६॥

यथा—नेत्रे लीलालसान्ते कमलदलनिभे भ्रूचापविनते[2]
[3]रक्तोष्ठं पीनमध्यं समसहितघना: स्निग्धाश्च दशना ।
[4]कर्णावंसप्रलम्बौ चिबुकमपि नतं घोणा सुरुचिरा
ह्यस्त्र त्वं मर्त्यलोके वरतनु ! विहितास्येन सुवदना ॥१२७॥

चत्वार्याद्यौ तथा षष्ठं सप्तमं च चतुर्दशम् ।
अष्टादशं सप्तदशं तथा पञ्चदशं पुनः ॥१२८॥

---

१. NS. हस्त । KSS बाहुवक्त्रनयना निर्भर्त्सिता ।
२. NS. निहिते ।
३. NS. गण्डोष्ठं ।
४. NS. कर्णौ पार्श्वावलम्बौ ।

अन्त्योपान्त्ये गुरुण्यत्र लघून्यन्यानि सर्वदा ।
एकविंशतिके पादे स्रग्धरा नाम सा यथा ॥१२९॥

[म्रौ न्यौ यौ यस्य सम्यग्यदि हि विरचिता सुश्लिष्टा पादयोगे
वर्णे पूर्वोपदिष्टैर्यतिरपि च पुनः सप्तभिः सप्तभिः स्यात् ।
वृत्तं सम्यग्यदि स्यात्प्रकृतिमनुगतं तत्त्वविद्भिः प्रदिष्टं
विज्ञेयं वृत्तजातौ कविजनदयिता स्रग्धरा नामतस्तु] ॥१३०॥

यथा—चूताशोकारविन्दं कुरवकतिलकं कर्णिकारं शिरीषं
पुन्नागं पारिजातं वकुलकुवलयं किंशुकं सातिमुक्तं ।
एतैर्नानाप्रकारं बहुलसुरभिभिप्रकीर्णैश्च तलं
वासितं पुष्पवृन्दैर्नरवर ! वसुधा स्रग्धरेवाद्य भाति] ॥१३१॥

चतुर्थमाद्यं षष्ठं च दशमं द्वादशं तथा ।
षोडशाष्टादशे चैव नैधनं च गुरूण्यथ ॥१३२॥

द्वाविंशत्यक्षरे पादे शेषाणि च लघून्यथ ।
भवति यत्र तज्ज्ञेयं भद्रकं नामतो यथा ॥१३३॥

[भ्रौ चरणे यदा विनियतौ भ्रियौ क्रमवशाद्यथाकृतिविधौ
ग्रौ च ततः परं च रचिताविरतान्तरकृतौ नगावपि पुनः ।
तच्च दशाष्टवर्णरचिता चतुष्वपि तथा यतिश्च सततं
भद्रकवृत्तमेव तत्तु नाट्ययोगकुशलैर्बुधैर्निगदितम् ॥१३४॥

[1]उत्प्लुतभैरवहस्तचरण द्वितीयकरेचित[2]
पतमृदङ्गवाद्यमधुरं विचित्रकरणान्वितं बहुविधम् ।
मदरमेतदद्य सुभगे ! विदग्धगतिचेष्टितं सुललितं
नृत्यसि विभ्रमाङ्गपरं विचित्रकरसाभिनयं गजगमने ! ॥१३५॥

आद्यमेकोनविंशं च सप्तमं सत्रयोदशम् ।
एकादशं सप्तदशं पञ्चमं च गुरूण्यथ ॥१३६॥

शेषाणि च लघूनि स्युर्विंशत्यक्षरके बुधः ।
वृत्तं तदश्वललितं विज्ञेयं नामतो यथा ॥१३७॥

[यदि च नकार आदिरचितः परे विरचितौ तत एव च सगौ
यदि च जगौ विधौ च निहितौ क्रमेण यदि नु मध्यावपि तथा ।
यदि च समाश्रितं हि निहितं पतिश्च दशभिश्चतुर्भिरपि
ततः इह कीर्तितं मुनिगणैर्विबुधैरपीतद्श्वललितम्] ॥१३८॥

---

१. KSS., उत्पुल्ल NS. उन्नत ।
२. NS. गलित ।

[1]विविधतुरङ्गनागरथयोधसकुलमलं बल समुदित
शरशतशक्तिकुन्तपरिघासियष्टिचितत [2]बहुप्रहरणम् ।
रिपुशतमुक्तशस्त्ररवभीतशङ्कितभट भयाकुलदिश
कृतमभिवीक्ष्य सपुगमुखे समर्पितगुण त्वयाऽवललितम् ॥१३९॥

षडादावष्टम चैव ह्येकादशचतुर्दशे ।
विंश सप्तदश चैव त्रयोविंश तथैव च ॥१४०॥

एतानि च लघूनि स्यु शेषाण्यथ गुरूणि च ।
चतुर्विंशतिके पादे मेघमालेति सा यथा ॥१४१॥

[3][यदि खलु चरणस्थतौ नौ त्रिको कृतिकाख्यास्तया रा स्यु क्रमाद्
भवति यदि यतिस्तथा सप्तभि सप्तभिस्त्रिभ्चतोऽन्या यति पञ्च विद्यात्तया ।][4]
पवनबल[5]समाहुता [6]तीव्रगम्भीरनादा बलाकावलीमेखला
क्षितिधरसदृशोच्चरुपा महानीलधूमाञ्जनाभाम्बुगर्भोद्भवा[7] ।
सुरपतिधनुरुज्ज्वलाबद्धकक्ष्या[8] तडिद्द्योतसन्नाहपट्टोज्ज्वला[9]
[10]गगनतलविसारिणी प्रावृषेण्या दृढ मेघमालाधिक शोभते ॥१४३॥

आद्य चैव चतुर्थं च पञ्चम षष्ठमेव च ।
नवम दशम [चैव नैधन हि च भवेद् गुरु[11] ॥१४४॥

लघून्यथानि शेषाणि पादे स्यु पञ्चविंशके ।
वृत्तज्ञै सा तु विज्ञेया क्रौञ्चपादीति नामत ॥१४५॥

---

१. KSS. रथहयनागयोधपुरुषै. ।
२. KSS निवृत ।
३. NS. does not read.
४. GOS. reads after this—
सततमभिनिविष्टदेहा तथा सकृतौ सूरिभि सर्वदा दृश्यते ।
तत्र हि परिभाषिता शास्त्रविद्भिस्त्विय मेघमाला यथा दण्डकः ।
५. NS. जव ।
६. KSS तीव्रनादा वालाकावली मेखला शोभिता ।
७. NS क्षितिधरसदृशोर्ध्वरूपा महाधूमपुञ्जायमानाम्बुगर्भोद्भवा ।
८. NS. शोभा ।
९. NS. वन्योज्ज्वला ।
१०. NS., गगनतलविचारिणी प्रावृषि प्रोन्नता । KSS. प्रावृषेण्योन्नता ।
११. KSS., NS अन्त्य चैव गुरुण्यथ ।

[1][म्नौ यदि पादे स्मायपि चेष्टावमिहतिरपि च हि यदि खलु विहिता
नान्त्य समुद्रा स्तुविनिविष्टा यदि च खलु गुरु भवति निधनगनम् ।
पञ्चनिरासौ देवसुपेना पुनरपि यतिरिह यदि खलु कदापि
क्रौञ्चपदेयं वृत्तविधाने सुरगणपितृगणमुनिगणविहिता] ॥१४६॥

य किल दाश विद्रुतमोम क्रतुवरमखमनमरगतस्तन ।
पातितपूर क्षिप्तकपाल विचयनमर्मभिधमखपुरचरकम् ॥
कार्मुकमुक्तेनाशु चकार व्यपगतसुरगणपितृगणमिथुना ।
नित्यमसौ ते दैत्यगणारि प्रदहतु मन्मथमिव रिपुगणमखिलम् ॥१४७॥

[2][या कपिलाक्षी पिङ्गलकेशी
कलिरुचिरनुदिनमनुनयकठिना
दीर्घतराङ्गि स्थूलशिराङ्गि
परिवृत्तवपुरनिशमकुटिलगति ।
आयतजङ्घा निम्नकपोला
लघुतरकुचयुगपरिगतहृदया
सा परिहार्या क्रौञ्चपदा स्त्री
ध्रुवमिह निरवधि सुखमभिलषता] ॥१४८॥

अष्टावादौ गुरूणि स्युस्तथा चैकोनविंशकम्
एकविंश च विज्ञेयं चतुर्विंशं सनैधनम् ॥१४९॥

एतानि गुरु मस्त्यानि शेषाणि च लघून्यथ[3] ।
[4]षड्विंशत्यक्षरे पादे तद्भुजङ्गविजृम्भितम् ॥१५०॥

[5][मस्यां मौ तौ ना सौ नित्यं प्रतिचरणमथ
गदितकारिणिका] लघुपूर्वश ।
षड्विंशत्यक्षराणां च यदि हि
खलु यतिरमिधा वसुभिरथाप्तर्भिः ॥

रूपोपेतामिति । भुजङ्गविजृम्भितं वृत्तं भगवतो हस्ते व्यस्तम् ॥१५०।१५२॥

---

१. KSS, NS. *do not read*
२. NS. does not read
३. KSS, NS. पादे षड्विंशकाक्षरे ।
४ KSS. NS. यत्र मात्रा तथा क्षेत्र ।
५. KSS, NS. do not read.

पश्चादन्त्यौ लौ सयोज्यौ यदि भवति
मनुजदयिता समाश्रितमुत्कृतिं
नाम्ना वृत्त लोके ख्यात कविवदन-
विकसनपर भुजङ्गविजृम्भितम्] ॥१५१॥

यथा—रूपोपेता देवं सृष्टां समदगज-
विलसितगतिं निरीक्ष्य तिलोत्तमां
[1]प्रादक्षिण्यात्प्राप्तां द्रष्टुं बहुवदन—
मचलनयन शिर कृतवान् हरि ।
दीर्घं निश्वस्यान्तर्गूढं स्तनवदन-
जघनरुचिरां निरीक्ष्य तथा पुन:
[2]पृष्ठे न्यस्त देवेन्द्रेण प्रवरमणि-
कनकवलय भुजङ्गविजृम्भितम् ॥१५२॥

[दण्डक नामविज्ञेयमुत्कृतेरधिकतरम्
मेघमालादिक तत्स्यान्नौ चाधौ कागुहा त्रिका]

यथा—मुदितजनपदाकुला स्फीतसस्याकरा भूतधात्री भवन्त समभ्यर्चति
द्विरदकरविलुप्तहिन्तालतालीवनास्त्वा नमस्यन्ति विन्ध्यादय. पर्वता
स्फुटितवलयदन्तु[3]रितनिर्गीर्णमुक्ता फलैर्मिश्रस्तैर्नमस्यन्ति च सागरा
मुदितजलचराकुला सप्रकीर्णामला कीर्तयन्तीव कीर्ति महानिम्नगा] ॥१५४॥

एतानि समवृत्तानि मयोक्तानि द्विजोत्तमा ।
विषमार्धसमाना तु पुनर्वक्ष्यामि लक्षणम् ॥१५५॥
यत्र पादास्तु विषमा नानावृत्तसमुद्भवा. ।
ग्रथिता पादयोगेन तद् वृत्त विषम स्मृतम् ॥१५६॥
द्वौ समौ द्वौ च विषमौ वृत्तेऽर्धविषमे तथा ।
सर्वपादैश्च विषमैर्वृत्त विषममुच्यते ॥१५७॥

नानावृत्तसमुद्भवा इत्यनेन तुल्यच्छन्दसा वृत्तानां लक्षण पृथक् पृथक् पादे विरचय्य स्वय विषमता ज्ञेया इत्याह ॥१५६॥

द्वौ समाविति प्रथमतृतीयौ द्वितीयचतुर्थौ । द्वौ विषमाविति प्रथमद्वितीयौ तृतीयचतुर्थौ, वीप्सागर्भमेतद् द्वाविति ॥१५७॥

---

१. NS. प्रादक्षिण्य प्राप्ता⋯ ⋯। KSS. प्राप्त द्रष्टु बहुवदननयनमहिता निरस्तुनवान्हर ।
२. NS पृष्ठे ।
३. KSS, NS गुम्फीर्णमुक्ताफलै ।

ह्रस्वाद्यमथ दीर्घाद्य दीर्घं ह्रस्वमथापि या ।
युग्मोजविषमं पादं¹ वृत्तमर्धसमं भवेत् ॥१५८॥

पादे सिद्धे समं सिद्ध विषमं सायपादिकम् ।
द्वयोरर्धसमं विद्याद्वेय छेदस्तु पादतः ॥१५९॥

छेदस्तु ये मया प्रोक्ता समवृत्तविकल्पित ।
त्रिकं विषमवृत्तानां सम्प्रवक्ष्यामि लक्षणम् ॥१६०॥

[नैधनेऽन्यतरस्यां वै प्रथमे पाद इष्यते ।
द्वितीये चरणे च स्यादित्यनुष्टुप् समासतः] ॥१६१॥

सो गो तु प्रथमे पादे स्रौ ल्गौ चापि द्वितीयके ।
²युग्मेऽर्धविषमे पादे ज्ञेया पथ्या तु सा त्रिके ॥१६२॥

प्रियवंयतमिथ्याऽसि प्रियसचघिवाग्यथा ।
³प्रियवानरता पथ्या ⁴वनिते ! त्व प्रियासि मे ॥१६३॥

[स्रौ गौ तु प्रथमे पादे स्रौ ल्गौ च द्वितीयके ।
पादे भौ ल्गौ तृतीये च चतुर्थे तु तसौ लगौ ॥१६४॥

नैवाचारो न ते मित्र न मवग्धिगुणप्रिया ।
सर्वथा सर्वविषमा पथ्या न भवसि प्रिये !] ॥१६५॥

⁵अयुजोर्लक्षणं ह्येतद्विपरीतं तु यत्र च ।
पथ्या हि विपरीता सा विज्ञेया नामतो यथा ॥१६६॥

⁶कृतेन रमणस्य किं सखि ! रोषेण तेऽधुना ।
विपरीता न पथ्यासि त्वं जडे ! केन मोहिता ॥१६७॥

सिद्ध इति लक्षिते। सर्वपादिकमिति सक्षणोर्यभिति छेद द्वयोरित्यनापि। छेद इति पादेषु विभाग इत्यर्थः ॥१५९॥ समवृत्तविकल्पेन समवृत्तेषु विकल्पिता ये विभागच्छेदास्ते प्रोक्ता ॥१६०॥

---

१. KSS., NS. तद्वृत्तमसमं स्मृतम् ।
२. KSS., NS. एव युग्मौजको ज्ञेयो पथ्यावृत्ते त्रिके यदा ।
३. KSS. प्रियदानरता ।
४. KSS., यद्यपि NS. दयिता ।
५. KSS. युग्मयो. ।
५. KSS., NS. omits.

चतुर्थादक्षरादत्र विलघु स्यादयुक्तत. ।
अनुष्टुप्चपला सा तु विज्ञेया नामतो यथा ॥१६८॥

न खल्वस्याः प्रियतम श्रोतव्य व्याहृत सत्या ।
नारदस्य प्रतिकृति कथ्यते चपला ह्रीयम् ॥१६९॥

विपुला तु युजि ज्ञेया लघुत्वात्सप्तमस्य तु ।
[1]सर्वत्र सप्तमस्यैव कैषाचिद्विपुला यथा ॥१७०॥

संक्षिप्ता वज्रमध्ये हि हेमकुम्भनिभस्तनी ।
विपुलाऽसि प्रिये ! श्रोण्यां पूर्णचन्द्रनिभानने ! ॥१७१॥

गङ्गेव मेघोपगमे आप्लावितवसुन्धरा ।
कूलवृक्षानारुजन्ती स्रवन्ती विपुला बलात्[2] ॥१७२॥

[आगता मेघसमये भीरु भीरुकुलोदगते ! ।
एकरात्री परगृह चोरी बन्धनमर्हसि] ॥१७३॥

एव विविधयोगास्तु[3] पथ्यापादा भवन्ति हि ।
युग्मौजविषमं पादैः शेषैरन्यैस्त्रिकैरथ ॥१७४॥

गुर्वन्तक सर्वलघुस्त्रिको नित्य हि नेष्यते ।
प्रथमादक्षरादत्र चतुर्थात्प्राग्लघुः स्मृत[4] ॥१७५॥

पथ्यापादं समारभ्य श्रोण्यन्ते तु गुरुण्यथ ।
भवन्ति पादे सततं बुधैस्तद्यश्रमिष्यते ॥१७६॥

दन्तक्षताधर सुभ्रु ! जागरग्लाननेत्रं च ।
[5]रतिसम्भोगखिन्नं ते दर्शनीयतरं वपुम् ॥१७७॥

[इत्येषा सर्वविषमा नामतोऽनुष्टुबुच्यते ।
तद्विदां मतवैषम्य त्रिकादक्षरतस्तथा] ॥१७८॥

सगुर्वन्त इति गुर्वन्तः स सर्वलघु न, त्रिको नेष्यते । प्रथमादक्षरादनन्तर चतुर्थादक्षरादूर्ध्वं तु प्राग्लघु यकारस्तु नेष्यते । एतानि न प्रयोज्यानि इत्यर्थः ॥१७५॥

---

१. KSS सप्तमस्यैव कैषाचित् विपुलैव तु सा यथा ।
२. NS. विपुलान् बलात् ।
३. NS. योगैस्तु ।
४. KSS लघु स्मृतम् ।
५. KSS. प्रातः सम्भोगखिन्न ते दर्शनीयतम ।

पादे षोडशमात्रास्तु [1]गाथान्तकविकल्पिता ।
चतुर्भिरन्तकर्मैषा युक्तमौपच्छन्दसिका ॥१७ ॥

अनवस्थितपदा सुविह्वलाङ्गी मदस्खलितचेष्टितैर्मनोज्ञा ।
क्व यास्यसि वरोरु ! सुरतकाले विषमा किं ? यानवासिका त्वम् ॥१८०॥

[2][रजौ स्गौ च प्रथमे पादे तथा चैव तृतीयके ।
केतुमत्यां यथा प्रोक्ता भौ ग्गौ गश्च सदा युजं] ॥१८१॥

स्फुरिताधर चञ्चितनेत्र रक्तकपोलमम्बुजदलाभम् ।
किमिव रुषापहृतशोभं केतुमतीसमं वद मुखं ते] ॥१८२॥

वक्त्रस्यापरपूर्वस्य पादौ नौ रो लगौ त्रिकः ।
नजौ रजौ द्वितीये च ज्ञेयाः पुनरेव तु ॥१८३॥

[प्रथमे च तृतीये नौ रलौ गश्च प्रकीर्तितः ।
गणाश्चापरवक्त्रे तु नजौ ज्रौ द्विचतुर्थयोः] ॥१८४॥

सतनु ! जलपरीतलोचनं जलदनिरुद्धमिवेन्दुमण्डलम् ।
किमिदमपरवक्त्रमेव ते शशिवदनेऽद्य मुखं पराङ्मुखम् ॥१८५॥

नौ यौ तु प्रथमे पादे न्जौ ज्रौ गश्च तथापरे ।
यत्र तत्पुष्पिताग्रा स्यादेवं शेषं तु पूर्ववत् ॥१८६॥

पवनबलविधूतचारुशाख-
प्रमुदितकोकिलकण्ठनादरम्यम् ।
मधुकरपरिगीयमानशब्दं
वरतनु ! पश्य वनं सुपुष्पिताग्रम् ॥१८७॥

स्जौ स्लौ पादौ यथा स्लौ ज्गौ म्नौ ज्लौ गश्च तथा पुनः ।
स्जौ स्जौ गश्च त्रिकं ह्येते उद्गतायां प्रकीर्तिताः ॥१८८॥

तव रोमराजिरतिभाति सुतनु ! मदनस्य मञ्जरी ।
नाभिकमलविवरोत्पतिता भ्रमरावलीव कुसुमात्समुद्गता ॥१८९॥

स्जौ स्लौ च ततो न्सौ ज्गौ नौ सौ चेति तृतीयके
स्जौ स्जौ गश्च चतुर्थे तु ललितायां यथा स्मृताः ॥१९०॥

*ललिताकुलभ्रमितचारु वसनकरवालपल्लवा ।
प्रविकसितकमलकान्तिमुखी प्रविभाति देवी सुरतश्रमातुरा ॥१९१॥*

---

१. KSS. मिश्रावर ।
२ अत्र परमेतादृशानि ग्रन्थान्तरेषु न सन्ति ।

एवमेतानि वृत्तानि समानि विषमाणि च ।
[1]नाटकाद्येषु काव्येषु प्रयोक्तव्यानि सूरिभिः ॥१६२॥

सन्त्यन्यान्यपि वृत्तानि यान्युक्तानीह पिण्डशः ।
न च तानि [2]प्रयोज्यानि न शोभां जनयन्ति हि ॥१६३॥

यान्यत्र प्रतिपिद्धानि गीतके तानि योजयेत् ।
[3]ध्रुवायोगे तु वक्ष्यामि तेषां चैव विकल्पनम् ॥१६४॥

वृत्तलक्षणमेव तु[4] समासेन मयोदितम् ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि ह्यार्याणामपि लक्षणम् ॥१६५॥

पथ्या च विपुला चैव चपला मुखतोऽपरा ।
जघने चपला चैव आर्या पञ्च प्रकीर्तिताः[5] ॥१६६॥

[आसां तु सप्रवक्ष्यामि यतिमात्राविकल्पनम् ।
लक्षणं नियमं चैव विकल्पगुणसंश्रयम् ॥१६७॥

यतिश्छेदस्तु विज्ञेयश्चतुर्मात्रो गणः स्मृतः ।
द्वितीयान्त्यौ युजौ पादावयुजौ त्वपरौ स्मृतौ ॥१६८॥

गुरुमध्यविहीनस्तु चतुर्गणसमन्वितः ।
अयुग्गणो विधातव्यो युग्गणस्तु यथेप्सितः ॥१६९॥

[6]षष्ठो वै द्विविकल्पस्तु नैधनो ह्येकसंस्थितः ।
[7]पश्चार्धे तु षष्ठः स्यादेकमात्रस्तु[8] केवलः ॥२००॥

ननु हतशोभानीति चेत् क्व प्रयोज्यानीत्याह-यान्यत्र प्रतिपिद्धानीति । गीते पठ्यमानत्वाभावात् न वृत्तगता मध्यनापेक्षेति केवलं तालयोजनार्थं साम्यमवश्यं कर्तव्यमिति मात्राणां वर्णानां नियमस्तत्राश्रीयते ॥१६३।१६४॥

---

१. KSS नाटकादिषु ।
२. NS. मयोक्तानि ।
३. KSS., NS. ध्रुवाविधाने व्याख्यास्ये ।
४. KSS., NS. एतत्तु ।
५. KSS. पञ्चविधाः स्मृताः ।
६. KSS., षष्ठस्य NS. षष्ठश्च ।
७. KSS, पश्चार्धे NS. पश्चाद्धा ।
८. KSS, NS. एकमात्रः स उच्यते ।

द्विविकल्पस्तु षष्ठो यो गुरुमध्यो भवेत्तु सः ।
[1]तया सर्वलघुश्चैव यतिसंज्ञासमाश्रिता ॥२०१॥
[2][द्वितीयादिलघुर्ज्ञेय सप्तमे पञ्चमे यतिः ।
प्रथमादिरथान्त्ये च पञ्चमे वा विधीयते ॥२०२॥
गणेषु त्रिषु पादस्य यस्याः पथ्या तु सा भवेत् ।
अतश्च विपुलान्या तु विज्ञेया यतिलक्षणा ॥२०३॥
अयुजः सर्वगुरवो गुरुमध्या गणा युजः ।
यस्याः स्युः पादयोगे तु विज्ञेया चपला हि सा ॥२०४॥
त्रिंशदाद्ये तु विज्ञेया सप्तविंशति चापरे ।
उभयोरर्धयोर्ज्ञेयो मात्राविश्लो विभागतः ॥२०५॥
त्रिंशत्सप्ताश्च यदि स्युरेतानि द्विगुणानि तु ।
शेष्यक्षराणि चान्यानि न्यस्य संख्याविभागतः ॥२०६॥
एतानि लघुसंज्ञानि निर्दिष्टानि समासतः ।
सर्वासां चैवमार्याणामक्षराणां यथाक्रमम् ॥२०७॥
अर्धाष्टमगणार्या च सततार्या प्रकीर्तिता ।
षष्ठश्च द्विविकल्पस्तु नैधने ह्येकसंस्थितः ॥२०८॥
पश्चाद्वा यो गणः षष्ठ एकमात्रः स उच्यते ।
द्विविकल्पस्तु यः षष्ठो गुरुमध्यो भवेत्तु सः ॥२०९॥
यथा सर्वलघुश्चैव यतिः सख्यासमाश्रिता ।
सा द्वितीया द्विलघुका सप्तमे प्रथमे यतिः ॥२१०॥
गुरुमध्यविहीनस्तु चतुर्गणसमन्वितः ।
अयुग्गणो विधातव्यः युग्गणस्तु स एव च[3] ॥२११॥

अर्धाष्टमो गणः । अत्र मात्रा गणा गणादत्र । चतुर्मात्रा यस्मात्तादृशार्धः सः स्यात् ॥२०८॥ षष्ठो गणो द्विभेदः । तस्य एकभेदमाह पश्चादर्धो च षष्ठो गणस्तस्मिन् वर्तमाने लघुरेव कर्तव्यस्तस्य स्थाने गुरुमध्यो ज इत्यर्थ ॥२०९॥ सर्वलघु चतुर्लघु-स्तत्र च द्वितीयादारभ्य लघोरेकस्मात् परतस्तस्मात् प्रारभ्य कर्तव्य, अत्र च प्रथमा-दिर्वेति, पञ्चमे च गणे समाप्ते यतिः ॥२१०॥

अयुग्गण इति विषम प्रथमतृतीयपञ्चमसप्तमरूप । युग्मं सम । स एव चेति जगणरूप न सर्वं इति यावत् ॥२११॥

१. NS. यथा ।
२ कोष्ठबद्धपाठा ग्रन्थान्तरेषु न पठिताः ।
३. KSS., NS. समासश्चैव पञ्चम ।

[1]प्रथमतृतीयौ पादौ द्वादशमात्रौ भवेत्तु सा पथ्या ।
विपुलान्या खलु गदिता पूर्वोदितलक्षणोपेता ॥२१२॥

पथ्या यथा—रक्तमृदुपद्मनेत्रा सितदीर्घबहुलमृदुकेशी ।
कस्य तु पृथुमृदुजघना तनुबाहु सोदरी पथ्या ॥२१३॥

विपुला यथा—

विपुलजघनवदनस्तननयनैस्ताम्राधरोष्ठकरचरणैः ।
आयतनासागण्डैर्ललाटकर्णैः शुभा कन्या ॥२१४॥

[2]द्वितीयश्च चतुर्थश्च गुरुमध्यगतो भवेत् ।
उभयोरर्धयोर्यत्र विज्ञेया चपला यथा[3] ॥२१५॥

यथा—उद्भटगामिनी परुषभाषिणी कामचिह्नकृतवेषा ।
जानाति मांसयुक्ता सुराप्रिया सर्वतश्चपला ॥२१६॥

पूर्वार्धे लक्षणं ह्येतदस्या रा च मुखेन तु ।
पश्चिमार्धे तु चपला यस्या सा जघनेन तु ॥२१७॥

मुखचपला यथा—

आर्यामुखे तु चपला तथापि चार्या न मे यतः सा किम् ।
दक्षा गृहकृत्येषु तथा दुःखे भवति दुःखार्ता ॥२१८॥

जघनचपला यथा—

वरमृगनयने ! चपलासि वरोरु ! शशाङ्कदर्पणनिभास्ये ! ।
कामस्य [4]सारभूते ! न पूर्वमद्याङ्गजघनेन ॥२१९॥

[5]उभयोरर्धयोरेतल्लक्षणं दृश्यते यदि ।
वृत्तज्ञैः सा तु विज्ञेया सर्वतश्चपला सखि ! ॥२२०॥

अर्धद्वयेऽपि गणत्रये छेदः कर्तव्यः सैव पाद उच्यते तदाह **प्रथमतृतीयौ पादौ** द्वादशमात्राविति । प्रथमेऽर्धे गणत्रयं प्रथमः पादः । द्वितीयेऽर्धे चान्यद् गणत्रयं तृतीयपादः ॥२१२॥ पथ्येति पथिसाध्वित्यर्थः ॥२१३॥

आर्याणां भेदं दर्शयितुं तत्प्रस्तारमाह ।

---

१ NS varies
२. KSS varies.
३. अत्र परं वाराणसीमुद्रितपुस्तके सार्धचतुष्टयपद्यमधिकम् ।
४ KSS., NS. सारभूतेन ।
५. KSS, NS. vary absolutely.

[आर्या द्वादशमात्रो च पादाद्यो तृतीयके ।
अष्टादश द्वितीये च तथा पञ्चदशोत्तमा] ॥२२१॥
षट्पञ्चप्रकाराणां चतुष्काणां विशेषतः ।
प्रस्तारयोगमासाद्य बाहुल्यं सम्प्रदर्शयेत् ॥२२२॥
पञ्चपञ्चाशद्वाद्या तु त्रिंशद्वाद्या तथैव च ।
आर्या स्वक्षरपिण्डेन विज्ञेया प्रयोक्तृभिः ॥२२३॥
त्रिंशतस्त्वेव वर्णेभ्यो लघुगणश्च भवेत् ।
शेषाणि गुरुसंख्यानि ह्येवं सर्वत्र निर्दिशेत् ॥२२४॥
[1][सर्वेषामेव चार्याणामक्षराणां यथाक्रमम्] ।
सर्वासां जातिवृत्तानां पूर्वमुत्तरसंख्यया ॥२२५॥
[2]द्विकल्पगणनां कृत्वा सङ्ख्यापिण्डेन निर्दिशेत्[3] ।
आर्यागीतिरथार्यैव केवलं स्वष्टनिधनं ॥२२६॥

षतु पञ्चप्रकाराणां चतुष्काणां विशेषतः ।
प्रस्तारयोगमासाद्य बाहुल्यं सम्प्रदर्शयेत् ॥इति॥

अयुक्स्थानगतानां चतुष्कप्रकारादनुगणा । समस्थानगता पञ्चप्रकारास्तेषां यो विशेष परस्परसमीपेना तत्पूनमावाणा प्रस्तारबाहुल्य निष्पदन् ॥२२२॥ अन्या गर्वेनषु आर्या तत्र पञ्चलघुन्यामक्षराणि, प्रथमार्धे एकादिनत्, द्वितीय षड्विंशति ।

शिशिरतरशिखरदारितरतलतलविरचितवजितरचनिरद ।
समद्भुदरनुविनिर्हितघरजिघरवरनुर । जय जय शिव । ॥२२३॥

लघुद्वय द्वितीय षष्ठे स्थाने, चतुर्थेऽपि च लघु तथा च चतुर्गणत्रयमिति ॥२२४॥

अत्र मात्रावृत्तानां मन्त्रामानार्थमाह । सर्वेषामेवेति । पूर्वं द्वयो यो विकल्पसंख्यानेक तस्योत्तरसंख्यया सह गुणनहूतन कृत्वा या भवति पिण्डसंख्या संख्या वदेत् ॥२२५॥

तत्र समस्थानां पञ्चभेद विषमचतुर्भेद पष्ठो द्विभेद द्वितीयार्धे एकभेद अष्टमभेदमेतम् । तत्र पूर्वाद् वेनोलगचतुष्क चतुर लेनाम्याङ्कुल षोडश स्थानानि । संख्यालाभ तत्र चतुर्भि पञ्चाना गुणने विंशतिस्तया चतुर्णां गुणने अशीतिसाहा च चतुर्णां गुणने शिगगुणरविंशतिरादि सन्ततम् । तथाह —

आर्याः सामसहस्राणि सैषा षट्सानविंशति ।
अष्टौ शीट्य सहस्राणि विशतिरच प्रमाणत ॥

न सर्वागि । यदि तु प्रथमार्धवत्परार्धेऽपि षष्ठो द्विभेदो यदा आर्यागीता-भिन्नयं ॥२२६॥

---

१. KSS., NS. do not read.
२ KSS., NS. विकल्पे गणयित्वा तु (च)
३ NS. दर्शयेत् ।

इनरार्ये ज पष्ठन्तु मलघुगण इष्यते[1] ।
[2]वृत्तैरेव तु विविधैर्नानाछन्दस्समुद्भवैः ॥
काव्यबन्धास्तु कर्तव्याः षट्त्रिंशल्लक्षणान्विताः ॥२२७॥

इति भरतीये नाट्यशास्त्रे [3]छन्दोविचितिर्नाम पञ्चदशोऽध्यायः[4] ।

अध्यायार्थमुपसंहरन् भाविनं विषयमामूत्रयति वृत्तैरित्यादि । काव्यबन्धा यत्नेनेदमाह यथा प्रासादकुड्यादिके कर्तव्ये प्रथमं भूमिः, तद्वत्काव्ये निर्मातव्ये भूमिकल्पः शब्दच्छन्दोविधिः क्षेत्रपरिग्रहं वृत्तममाश्रयमित्यादि विरचयन् भित्तिस्थानीयं लक्षणयोजनं चित्रकर्मप्रतिममलङ्कारगुणनिवेशनं गवाक्षवातायनादिदेशीयो दशरूपकविभागः, उपयोगनिरूपणाप्रख्या काक्वादिप्लुतिः, एवमूतवाचिकाभिनयस्वरूपं चतुर्दशादिभिः षड्भिरध्यायैरुच्यते । तत्राध्यायद्वयं वृत्तलक्षणविधानं तु भविष्यति ।

यद्यपि रूपकविरचनकाले परिपक्वप्रज्ञस्य न क्रमप्रतिभासस्तथाप्यपोद्धारधिया कल्प्यत इत्याह । प्रबन्धस्य यो युक्तोऽभ्यासः तन्निष्पत्तिः प्रबन्धाभ्यासः, तत्सपत्तिः अभिनेयार्थनिर्वर्तनं तदभिनयोपारोहणमिति स एव क्रम इत्युपाध्यायः यदाहु —

महाकवीनां पदवीमुपात्तामारुरुक्षताम् ।
नासस्मृत्य पदस्पर्शान्सिपत्सोपानपद्धतिः ॥इत्यादि॥

क्रमोल्लङ्घने हि सति नाटकादिविरचयिता महान्तः प्रमादाधःपाता भवन्ति । न हि सर्वो वाल्मीकिर्व्यासः कालिदासो भट्टेन्दुराजो वा, तेषामपि प्राग्जन्मार्जितकर्माभ्यासमुदितसंस्कारपाटवोत्पादितः कुलप्रतिभङ्गज्ञानातिशय इति शिवम् ॥२२७॥

इति पञ्चदशाध्याये ध्यायिना परमेश्वरम् ।
कृताभिनवगुप्तेन गुप्तार्थ—प्रकटीक्रिया ॥

इति श्रीमहामाहेश्वराभिनवगुप्ताचार्यविरचितायां नाट्यवेद-
विवृतावभिनवभारत्यां वृत्तविधिर्नाम

पञ्चदशोऽध्यायः ।

---

१. KSS. NS स विकल्पो भवेद्गणः ।
२. NS. एवं चतुर्विधैर्वृत्तैः ।
३. NS. छन्दोवृत्तविधि ।
४. KSS. षोडशोऽध्यायः ।

□□□

नाटयशास्त्रम्

[1]अथ षोडशोऽध्यायः

[2]विभूषणं चाक्षरसंहतिश्च शोभाभिमानौ गुणकीर्तनं च ।
प्रोत्साहनोदाहरणे निरुक्तं गुणानुवादोऽतिशयश्च हेतुः ॥१॥

अभिनवभारती

त्रिविध भरतमुनिः लक्षणं भूषणं भूरि ।
भास्यते येन तं वन्दे शाम्भवीभासितं शिवम् ॥

ननु काव्यबन्धास्तु कर्तव्या इत्युक्तं, तत्र गुणालङ्कारादिभिरिति वृत्तयश्चेति काव्येषु प्रसिद्धो मार्गो, लक्षणानि तु न प्रसिद्धानि । किं च पुरुषस्येव काव्यस्य लक्षणगुणालङ्कारव्यवहारो न युक्तः, पुरुषस्य शरीरचैतन्यभेदात् कटकादीनां ततोऽपि भेदात् । *काव्यस्य पुनरभिधानात्मनि प्रतिनियताभिधानप्राणतया तथाभिधानरूपत्वाच्च ।* दण्डिनापि—

"काव्यशोभाकरान्धर्मानलङ्कारान्प्रचक्षते"

इति ब्रुवता, गुणमध्य एव तत्र प्रसादादीनभिदधता न गुणालङ्कारविभागः स्पष्टमभिहित इति सूचितं भवति । सत्यमेतत्, किं तु कवीनां काव्यविरचनाविधाने, *सामर्थ्यसमर्पणायासाद्य शास्त्रनिरोधेऽपि विभाग आश्रयणीय ।* तत्र लक्षणानां विप्रतिपत्तय केचिदाहुः—इह गुणालङ्कारसम्पत्ति स्थितेऽपि पुरुषादौ भवति, पुरुषे चासदृश सदृशं इति पृथक्सिद्धताऽलङ्कार, शरीरनिष्ठमेव केवलं पृथक्सिद्धं लक्षणम्, तत्र शरीरस्य सौन्दर्यं जायते । तत्र सिद्धस्य सामर्थ्यं वा यथा श्यामेति, मदमन्थरगामिनी' इति च । एतदेव लक्षणं, तदलङ्क्रियते । अलङ्कारैरपि काव्यं लक्षणैर्विना न शोभते । उपमादीनामेव गतक्रियाक्रियारूपत्वेनैव तदेतल्लक्षणं द्विधेति यथा 'श्यामा विलासाक्षी,' मत्तमातङ्गगामिनी इति च ।

अन्ये मन्यन्ते—इतिवृत्तगतं [न] काव्यस्य सम्प्रदायकानि वृत्तगतकानि लक्षणानीति च व्याचक्षते । निमित्तभेदात् पूर्वापरमकल्पेन बीजकल्पा पताकाद्यैर्निर्वहणे फलाप्ते परस्परसम्पादकत्वात् सम्प्रदायका भवन्ति, सम-

---

१. KSS. अथ सप्तदशोऽध्यायः ।

२. इत. प्रारभ्य श्लोकचतुष्टयं इन्द्रवज्रायां गर्भदशा पाठो निद्रास्थले सरस्वतीभवनीयग्रन्थम् ।

अभिनवभारती

विशेषोपयोगितया वृत्त्यङ्गवाचोयुक्तिः, काव्यगतस्यातिप्राशस्त्योपयोगितया महापुरुषगतपाशध्वजादिपादरेखावल्लक्षणशब्दवाच्यता । तदुक्तं तत्रैव—

लक्षणान्येव बीजार्थक्रमनिर्वाहकानि च ।। इति,

प्रतिसन्धिनदङ्गानि फलसिद्ध्युपपत्तितः ।। इति ।

काव्ये धीरोदात्तादिगुणाधान वस्तुवर्णनामङ्गिर्वेति केचित् ।

तदत्र प्रथमपक्षे वर्णनीयप्रधानभूताधिकारिपुरुषगतगुणादिविभाग एव काव्ये पर्यवसीयते । द्वितीयपक्षे तु वर्णनीय, सरल एवेति । वृत्तिलक्षणोऽयं काव्यभेदात् यथा विभज्यते । एवेषा तु दर्शनं—इयेयं, प्रतिभात्मा प्रथमपरिस्पन्दव्यापारव्यवसोपनता गुणा, प्रतिभावन एव हि रसाभिव्यञ्जनसामर्थ्यं माधुर्यादिरूपनिबन्धनसामर्थ्यं न सामान्यवचे. । अनेन शब्देनेद वस्तु वर्णयामीत्येवमूतवर्णनापरपर्यायद्वितीयव्यापारसपाद्यास्त्वलङ्काराः ।

शब्दानमीभि शब्दैरर्थानमीभिरर्थं सघटयामीत्येवमात्मकस्तु यस्तृतीयः कवेः परिस्पन्द तदधीनात्मलाभादिशब्दात्मार्थात्मककाव्यशरीरसश्रितानि वक्ष्यमाणश्लेषादिगुणदशकसमभिव्यञ्जनव्यापाराणि शब्दार्थोपसस्काररूपाणि क्रियारूपाणि लक्षणानीति, तदुक्त तत्रैव—

इति शब्दार्थयोर्येयं सधिर्विदैहभूतयो ।

काव्ये तथा दर्शितानि लक्षणानि विदुर्बुधाः ।। इति

काव्येऽप्यस्ति तथा कश्चित् स्निग्ध स्पर्शोऽर्थशब्दयो ।

य श्लेषादिगुणव्यक्तिदक्ष स्याल्लक्षणस्थित ।। इति,

चेष्टालङ्कारदृष्टान्तविद्वत् ·········।। इति च

अत्र पक्षे कविव्यापारभेदाद् गुणालकारलक्षणविभाग ।

अपरे मन्यन्ते—अभिनेयाना काव्यबन्धाना वक्ष्यमाणस्वरूप च रूपकमनभिदध्यात्, यये स्वभावसामर्थ्याधानाय तावदभ्यासो निर्माणविषयो लक्षण, यस्त्वास्ततपूर्णत्वादौ, क्रमेण तु तथाभूतोऽभिनेयार्थं काव्यबन्धो लक्षणोन्नीत· तेन च लोकोत्तरवृत्तवर्णनयोगात्, तथा हि किञ्चित् प्रबन्धगात गुणालङ्कारनिकारप्रधान, यथा मेघदूताख्य तद्विभूषणम्, एवमन्यदपि, इति ।

'प्रबन्धधर्मा लक्षणानि' इति केचित् ब्रुवते । कवेरभिप्रायविशेषो लक्षणमितीतरे पुनर्मन्यन्ते । केचिद् यथास्थानविशेष यद् गुणालङ्कारयोजन तल्लक्षणमिति । परे त्वभावन्त—अलङ्कारादिनिरपेक्षेणैव निसर्गसुन्दरो योऽभिनेयविशेषः काव्येषु दृश्यते, समहृदयलोकेष्वपि, तत्सौन्दर्यहेतुर्यो धर्म, मुलक्षणः स एव कार्य, काव्यशरीरविशेषरूपो लक्षणम् । उपमादीपकरूपकाणामानन्त्याद् भेदमाहु· । अन्ये तु शब्देन यथेन विग्रह लक्षणमिति ।

सारूप्यमिथ्याध्यवसायसिद्धिपदोच्चयाक्रन्दमनोरथाश्च ।
आख्यानयाच्ञाप्रतिषेधपृच्छादृष्टान्तनिर्भासनसंशयाश्च ॥२॥
आशी प्रियोक्ति कपट क्षमा च प्राप्तिश्च पश्चात्तपन तथैव ।
अर्थानुवृत्तिर्ह्युपपत्तियुक्ती कार्योऽनुनीति परिदेवन च ॥३॥
षट्त्रिंशदेतानि हि लक्षणानि प्रोक्तानि वै भूषणसम्मितानि ।
काव्येषु भावार्थगतानि तज्ज्ञैः सम्यक् प्रयोज्यानि यथारसं तु ॥४।

भामहेनापि

"सैषा सर्वैव वक्रोक्तिरनयार्थो विभाव्यते" (२-७५) इत्यादि। तेन च परमार्थे व्यापार एव लक्षणं, स तु विषयद्वारेण विशेषलक्षणे तु निरूप्यत इति तत्स्वीकृतरसा-दर्शोऽपि लक्षणं, व्यापारोऽपि च तद्विदा तु तदभ्यासपराणां च तथाभूतकाव्यात्मक-विषयावलोकने झटित्येव प्रतिभाति। तदन्यत्रानुमानेन प्रतिभया स्वसंवेदना इत्यनेन प्रयोजनम्। कुशलशिल्पिव्यापारो हि तत्राध्यक्षदृशि भात्येव ।१।२।३।

षट्त्रिंशदिति च नान्यदिति धारणपरं कविहृदयवर्तिनामपराणामपरिसंख्येय-त्वात्। किं तु बाहुल्येन तावदियता लक्ष्यं व्याप्तम्, इयति च कविनावधातव्यमिति संख्यानिरूपणम्।

तथा च मतान्तरेण भरतमुनिरेवान्ययाप्युद्देशलक्षणेन नामान्तरैरपि च व्यवहारं करोति; तत एव पुस्तकेषु भेदो दृश्यते तं च दर्शयिष्यामः। पठितोद्देश-क्रमस्त्वस्मदुपाध्यायपरम्परागतः ॥१—४।

तत्र विभूषणं लक्षयितुमाह अलङ्कारैरिति। भूषणं कटकादिभि विभज्य स्थानदेशकालदशापुरुषादिविभागं विचार्य न्यस्तैर्गुणालङ्कारैर्यदलङ्करणं तद् भूषणं नाम लक्षणं, कविव्यापार, तद्द्वारेण शब्दार्थव्यापारावपि।

एतदुक्तं भवति— इह गुणा अलङ्काराश्च विषया इत्यनेन निबद्धाः काव्यार्थी कृतानामभिधेयानां रसविशेषविषयं विभावादिभाव विदधतु समर्था। तथा हि हास्यरसप्रधाने प्रहसनादौ गुम्फ्योऽपि वक्तरि प्रयोक्तरि श्रोतरि वा गुणविनिवेशितं तु लक्षणं भजत्यलङ्कारश्च। तथा हि पादताडितके श्रोत्रियं श्रोतारमभिप्रेत्य विटस्यापि निर्गुणपुरुषस्यैवोक्तिः "मा मुसलेनापकार्षीः, मा कुसूलाग्निना धाक्षीः" इति शोभां पुष्णाति। अनौचित्यनिबन्धस्तु करुणविप्रलम्भादौ परमरस्य, यथा—

विना प्रियतमेनाद्य विरहानलतापिता ।
दह्येच्चूनस्य विच्छेद किंतु ह्योऽनलतापिता ॥

स्थाने निवेशस्तु यथा—

लीनेव प्रतिबिम्बितेव लिखितेवान्तर्निखातेव च ।
प्रोत्कीर्णेव च वज्रलेपघटितेव" इति। (मालतीमाधवात्)

अलङ्कारं गुणांश्चैव बध्नाति समलङ्कृतम् ॥
सुवर्णमिव [1]विन्यस्तैस्तद् सुबन्धमिति स्मृतम् ॥५॥

अत्रापि लोके उत्प्रेक्षासमस्तं हीन नासिकाद्यवयवसंस्थानमनुद्द्योतित-प्रियतमादिदर्शनविभ्रमसन्दर्भनभावानामुपदर्शनत्वाद् विप्रलम्भस्य कामावस्थानां च माधुर्यप्रसादादेरेव च शब्द आश्रयफलत्वात्स्वैरी प्रतिपाद्यते। कुकुमारविन्द-वृत्तिमुखमोऽस्मुत्तमन्येवं समस्तस्य गुणालङ्कारसंस्थानुसारमिव कविव्यापारस्य तद्रूपाच्च शब्दार्थतद्व्यापारादपि स्पृष्टाद्भिमतप्रस्य लक्षणम्। एतमेवार्थं नम्यता-नन्दवर्धनाचार्योऽपि विविच्य व्यनक्ति—

ध्वन्यात्मभूते शृङ्गारे समीक्ष्य विनिवेशितः ।
रूपकादिरलङ्कारवर्गः एति यथार्थताम् ॥

इत्युक्त्वा क्रमेण—

विवक्षा तत्परत्वेन नाङ्गित्वेन कदाचन ।
काले च ग्रहणत्यागौ नातिनिर्वहणैषिता ॥ (ध्वन्या॰ लोके २)

इत्यादिना ग्रन्थसन्दर्भेण सोदाहरणेन। तच्चास्माभि गहृदयालोकलोचने तत्प्रकरणे विस्तरो व्याख्यातमिति तत एवावधार्यम्। इह तु प्रकरणा ग्रन्थभूयस्त्वादुद्वेजते लोक इति न विस्तारितम् ॥५॥

अथाक्षरसंहृतिमाह यत्रान्येति। अक्षरसंहतेः शब्दग्रामसम्बन्धस्य, यदृच्छाशब्देषु समानस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वात्। तेनान्येषां शब्दानां श्लिष्टं प्रवृत्तिनिमित्त-भूतस्यान्यथाभिधेयस्यैव विशिष्ट शब्दोऽपि विभावादिभाव प्राप्यमाणोऽपि उपस्थिते श्रोतृणां हृदयमुपगच्छत्यसौ तस्मिन् रसव्यापारोऽप्यनुप्रासान्तरमत्रत्वात्।

तथाहि मानिनीत्यक्षराणि ईर्ष्याविप्रलम्भे मानोपाधिभिरभिनयन्ति, ग्रन्थत्वेऽपि सम्भोगे विभावतां नातव प्रापयन्ति। अन्योन्यमुपलभ्य यस्मात् पदत्वे मानादि-शब्दानामन्यो वा धातुरूपमात्रादस्त्येव यदृच्छा निमित्तशब्दानामेव यथा प्रधानं यदृच्छाशब्दप्राधान्ये उदाहरणं यथा—

विस्रम्भात्कुलमात्र [illegible] पादमयस्य हेतु ।
कृष्णोत्तमन्ते मलीन इति [illegible] ॥
बाल इव कुसुमस्य प्रमुदितानन्दुबिन्दुलोकनयनो ।
सौनेनोऽपि समानसरबन्धुबन्धने दम्यतमोऽस्मादेवं ॥

अत्र विस्रम्भादिपदादिना नैवोपायान्वाद् यतिहतमनुबन्धनात्मकान्दयप्र-बनान्येषुत्तमम्। अक्षरं यो हृत्स्थितानि यथायोग्यत्वाविन्यासतं रासन-

---

1. KSS विचार्य ।

यत्राल्पैरक्षरैः श्लिष्टैर्विचित्रमुपवर्ण्यते ।
तमप्यक्षरसङ्घातं विद्याल्लक्षणसंज्ञितम् ॥६॥
सिद्धैरर्थैः समं कृत्वा ह्यसिद्धोऽर्थः प्रसाध्यते[1] ।
यत्र श्लक्ष्णविचित्रार्था सा शोभेत्यभिधीयते ॥७॥

वलदर्पण च कृत, स यत्र प्रधानप्रकृतिर्भवतीत्युक्तम् । त्वचीति प्रहृतमारीचवृत्तान्त इत्युक्तम् । बाणमित्यादिना नत्रैवास्य बहुमान इत्युक्तम् । राक्षसविषये दैववैगुण्यमित्युक्तम । अत्र च यत्र यस्य यद्व्यापारस्तत्र प्राधान्यस्य का कथेति । प्रगुणितमिति बहुतररणसमर्दधुरन्धरतया कुटिलीकृतस्यापि क्षेत्रबहुमाने पुनर्योजनमित्युक्तम् । त्वदनुजवदन इति भेदोपायकृता नीतिसम्पत् परपक्षे च विपर्ययम् । दत्तकर्ण इति तदाकर्णनमात्रमेतत्, न तु हृदये निर्व्याजं तेजोजाज्वल्यमानोऽपि भेद प्रति कोऽप्यस्य बहुमान । अयमिति गम्भीरधीराकृति प्रसन्नश्च शान्त इति । यद्यपि प्रकृते नापि कश्चिच्छोभोऽत एवोक्त सलीलमिति । अत्र चार्थस्यालङ्कारघटनाप्रयासमन्तरेणैव सुन्दरत्व लक्षणकृतमेव ।

ननु साभिप्रायमात्रत्व नामार्थस्य तु गुण ओज इत्युक्तम् । भो भो सहृदया अर्थो जडस्तस्याभिप्राय इति कथ भावावक्तृत्वोऽयो स इति चेत् तद्गोऽर्थस्य गुण इति कथम् ।

अथ वस्त्वन्तराक्षेपकत्वमेव तस्य स गुण इत्युच्यते तद्वस्त्वन्तरमाक्षिप्य वक्त्रभिप्रायरूपमेव; आक्षेपकत्वमपि कविमनीषाव्यापारबलादेव तथाविनिवेशनात् प्रकारान्तरयोगे तथाभावात् । अत एव प्रौढिर्वस्तुनो वक्तृगतैव मन्तव्यं, काममुपचर्यतामित्यल बहुना ।

एतेषा च लक्षणाना सङ्कीर्णत्वेन लक्ष्य दृश्यते बाहुल्यापेक्षया तूदाहरण मन्तव्यम् ॥६॥

अथ शोभा सिद्धैरर्थैरिति । यथा—

मेदश्छेदकृशोदर लघुभवत्युत्थानयोग्य वपु. ।
सत्त्वानामपि लक्ष्यते विकृतिमच्चित्त भयक्रोधयो ॥
उत्कर्ष. स च धन्विना यदिषव. सिध्यन्ति लक्ष्ये चले ।
मिथ्या हि व्यसन वदन्ति मृगयामीदृग्विनोद. कुत. ॥

अत्र पादत्रयेण प्रसिद्धा एवार्था अभ्यसनीयत्वेन शोभमानास्तै समविकल मृगयालक्षणमर्थं कृत्वा अप्रसिद्धोऽनुचितोऽपि सोऽयं उचितो विचित्रश्च निरूपित । न चायमलङ्कार. कश्चिदपि तु कविव्यापारेण य शब्दार्थव्यापारादेवार्थघटनात्मा तत्त्व हृद्य लक्षणमेव । अशोभनोऽप्यर्थोऽमुना नयेन शोभेत इति शोभेयमुक्ता ॥७॥

---

1. KSS , NS. प्रयुज्यते ।

[1]धार्यमाणस्तु बहुभिर्वचनैः कार्ययुक्तिभिः ।
न च पर्यवतिष्ठेत सोऽभिमानस्तु सञ्ज्ञितः ॥८॥

अथाभिमानः—धार्यमाणस्तु बहुभिरिति । यथा ममैव—

शीतांशोरमृतच्छटा यदि कराः कस्मान्मनो मे भृशं
सम्प्लुष्यन्त्यथ कालकूटपटलीसब्रह्मचर्या इताः ।
किं प्राणान् न हरन्त्युत प्रियतमासञ्जल्पमन्त्राक्षरै
रक्ष्यन्ते किमु यद्विमोहविवशोऽस्म्यन्तापतन्त्रा स्थितिः ॥

अत्र हि सादृश्यार्थस्थापनेन पटाः कृता यस्याः कार्ययुक्तिभिः पर्यायोजनाभिधीयमाणो हृदये स्थाप्यमानो नावतिष्ठत इति । धार्यमाणोऽपि वा न नियतते । तथैवायं वद । तथाभूतोऽयोऽन्योऽस्तिरित्याभावानुपाय । यत्रिशागन्तारे उपमानोपमेयभावस्य कथञ्चिदप्यस्वीकारादर्शन यानुरभिमत यदा किमिव यथाप्येव तदपि नैरन्तर्यनिधानमभिधानादरलक्षणम् । एतदेव सादृश्यनाम्नाप्यन्यैरुक्तम् ।

दृष्टश्रुतानुभूतार्थकथनादिसमुद्भवम् ।
सादृश्यं क्षोभजननं सारूप्यमिति सञ्ज्ञितम् ॥इति॥

अमृतस्य हि चन्द्रस्य श्रुत कालकूट सहोदरत्वं च, मन्त्राणां विषशमनं दृष्टं, स्वयमनुभूत मोहादि च तत्समुद्भव, वृत्तान्तं यत्प्रकृते सादृश्य तुल्य तेन सोऽदृष्टश्रुतानुभूतस्य तत्क्षोभं हृदयेऽनवस्थानं जनयति—यथामृतादावप्यन्तराले नतिर्निश्चयमत्र विदध्युरिति । एवमन्यत् ॥८॥

अथ गुणकीर्तनं—कीर्त्यमानैर्गुणैरित्यादि । यथा

पृथुरसि गुणैर्मूर्त्या रामो नलो भरतो भवान्
महति समरे शत्रुघ्नस्त्वं तथा जनकः स्थितौ ।
इति गुणरिह मूर्ति बिभ्राणं त्वमेतद्भूभृतां
कतमदपि न मान्धाता देवस्तितां विजम्भते ॥

अत्र हि विविधा येऽर्था पृथुरामप्रभृतयस्तत्समुद्भवैर्गुणैः कीर्त्यमानैरनृजुता दोषा न परिहास्यते । तथा हि पृथुरगौरगुरो तथा दोषा अपि केचित् बलात् भूमिदोहनप्रभृतयः प्रतीयन्ते, नलोऽपीति द्यूतव्यसनितादि । एवमन्यत्र । अत एव न दोषोऽत्र प्रधानम् । गुणैरिति गुणरिति निर्देशे तु वाच्यमिति गुणकीर्तनं नाम लक्षणम् । दोषानुग्राहित्वे स्थिते लक्षणानि यत्प्रकारान्तरैः विवृणोति । तदेव एव वक्ष्याम । अन्यत्र पाठः—

---

1. KSS., NS. vary absolutely.

कीर्त्यमानैर्गुणैर्यत्र विविधार्थसमुद्भवैः
दोषा न परिचक्ष्यन्ते तज्ज्ञेयं गुणकीर्तनम् ।
लोके गुणातिरिक्तानां बहूनां यत्र नामभिः
एकोऽभिशब्द्यते यस्तु विज्ञेयं गुणकीर्तनम् ॥९॥
उत्साहजननैर्वाक्यैः स्पर्धैर्यैरौपम्यसंश्रयैः ।
प्रसिद्धं स्वगुणैश्चैव ज्ञेयं प्रोत्साहनं बुधैः ॥१०॥
यत्रैकस्यापि शब्दस्य दर्शनात्सुबहून्यपि ।
यान्ति सिद्धिमनुक्तानि तदुदाहरणं स्मृतम् ॥११॥

लोके गुणातिरिक्तानां बहूनां यत्र नामभिः ।
एको हि शब्द्यते तत्तु विज्ञेयं गुणकीर्तनम् ॥इति।

अथ स्पष्टार्थं ॥९॥

अथ प्रोत्साहनं—उत्साहजननैरिति । औपम्यस्य सम्यगसम्बन्धेऽपि यथेति अनेन यत्नान्वेषणेऽपि तस्य भाव इति दर्शितम् । यथा भट्टेन्दुराजस्य—

हरवृषभ ! तवैव तस्य माता जयति जगत्यसमानभूतिरेका ।
निवसति परमेश्वरोऽपि यस्मिन् सहनतया सगणः सहावरोधः ॥

अप्रस्तुतप्रशंसा यत्र, तद्वैचित्र्यं प्रोत्साहनत्वलक्षणहेतुरेव, केवलं त्वियं यथा लक्ष्मीरिति, स च भवान् मुरारिरित्यादि । इदमन्यत्र प्रियवचनमिति पठितम्—

यत्प्रसन्नेन मनसा पूज्यान्पूजयितुं वचः ।
हर्षप्रकाशनार्थं तु सा प्रियोक्तिरुदाहृता ॥इति॥१०॥

अथोदाहरणं—यत्रैकस्यापीति । यथा—

कर्मादात् किमुतोद्धृतो गिरिरयं यस्य स्पृशेदाशयं
त्रैलोक्यं तपसा जितं यदि मया ! द्रोण्या किमेतावता
सर्वं साध्वथवा श्लाघते विरहक्षामस्य रामस्य चेत्
त्वद्धन्ताङ्कितबालिवक्षरुधिरक्लिन्नाग्रपुङ्खः शरम् ॥

अत्र उदाहृते हि रावणीयदशनपरिघट्टितबालिवक्षःपाटनेन स्वावमाननेऽपमानितं मनसि तदपजयं. तत्कक्षाकक्ष्यपरिग्रहस्यैव चतुरर्णवभ्रमणं पुन. कृपामात्रेण त्याग तत्राप्रतीकार. पुनरभिमानो दर्प इत्यादि गम्यते । अक्षरमहत्त्वेश्च विशेष.—तत्रावमोपादानव्यवच्छेदान्तरस्याने शब्दान्तरोपादानं यथा—हनूमत इति वक्तव्येऽस्य हन्तुरिति, इह तु त्वद्धन्तेति तदीयधिक्कारोदाहरणम् । अन्ये पठन्ति—

यत्र तुल्यार्थयुक्तेन वाक्येनाभिप्रदर्शनात् ।
साध्यन्ते निपुणैरर्थास्तदुदाहरणं स्मृतम् । इति

दर्शयन्स्तत्समयसाविभिर्यदुक्तं तद्वाक्यमिति स एव फलितोऽर्थः ॥११॥

निरुक्त द्विविध प्रोक्त तथ्य चाऽतथ्यमेव वा ।
सिद्धिप्रसाधित तथ्यमतथ्य चाप्रसाधितम् ॥१२॥

अथ **निरुक्त**—निरुक्त द्विविधमिति । सिद्धिर्लक्षणेन स्वीकार । तथा *प्रसाधित तथ्य, ततोऽन्यदतथ्यम्* । उदाहरण *यथा* ममैव—

वीरोत्सवे सङ्गरसीम्नि मूढ य प्रापयत् सत्पथ कथञ्चित् ।
स चार्जुन सोऽपि च नाम कृष्ण प्रसिद्धिरित्थ वितथैव सर्वा ॥

परस्पर नाम्नोरन्यत्र तथ्यत्व स्वविषये त्वतथ्यतेति । न चायमर्थश्लेष, स हि तुल्यसख्ययो । *यथा* "**गावो व पावनाना**" इति गोशब्दस्य रश्मिषु सुरभिषु चानादित्वेन प्रसिद्धे । इह त्वेकत्रान्यत्वे कृत समय इति । एव पृथक् तथ्यातथ्ययोरुदाहार्यम् । अन्यत्र पाठ —

निरवद्यस्य वाक्यस्य पूर्वोक्तार्थप्रसिद्धये ।
यदुच्यते तु वचन निरुक्त तदुदाहृतम् ॥

पूर्वं यत्प्रोक्तो वाह्यस्य सवन्धी कश्चिदर्थस्तस्य प्रसिद्धयेऽनवद्यभावस्य वाचक यदुच्यते तेन निरुक्तमितोऽन्यथा निरर्थकमेवात्र वाच्य स्यात् । यथा सत्य स राजा मतिषु रञ्जनादिति ॥१२॥

अथ गुणानुवाद—गुणानुवाद इति परिमितस्यापादिनोरुत्कृष्टगुणनयोपमा, तत्कृतो गुणानामुत्सेक । *यथा*—

पालिता द्यौरिवेन्द्रेण त्वया राजन्वसुन्धरा ।

ननूपमेयमलङ्कार, किमत, उक्त ह्यलङ्काराणा वैचित्र्य लक्षणकृतमेव । एत एव शिक्षितैरपि दण्डिप्रभृतिभिर्ये निरूपिता उपमाभेदा, तत्र यो भेदकोऽशा आचिख्यासा*सशयनिर्णयादिरर्थं, स तादृक् पृथगलङ्कारतया गणित* । गणनेऽपि वा समृष्टिसङ्करापत्ति । अर्थमात्र तदिति चेत् तर्हि तदेव लक्षणम् । *यथा* हि राजता विभज्य विचार्यमाणा इत्यमवतिष्ठते—मकुटाद्यलङ्कार, शौर्यादिगुणो, व्यूढोरस्कत्वादिलक्षणसमुदायो राजालङ्कार्यश्च गुणवाश्च लक्षणीयश्च, तथा काव्यमपि । तेन गुणालङ्कारव्यतिरिक्ता सर्वे लक्षणमिति मन्तव्यम् । "**अस्त्युत्तरस्या**" इति हि पूर्वार्धे आख्यान नाम लक्षणम् । नन्वेव सर्वत्र लक्षणयोग, क आक्षेपार्थ, प्रियमेवास्माकमद तत्सर्वमलङ्कारयुक्त काव्यम् । ननु गौर्वाहीक इति रूपकयोगेऽपि, कि न काव्य, दोषपरिवर्जन गुणवत्त्वरसवत्त्वादि वैकल्यादिति चेत् आस्मास्वापादितो दोषस्त्वयैवोन्मूलित इत्यास्ताम् ।

अन्यत्र तु पाठ —

गुणाभिधानैर्विविधैर्विविधार्थप्रयोजितै ।
गुणातिपातो मधुरैर्निष्ठुरैर्वा भवेदिह ॥

गुणानुवादी हीनानामुत्तमैरुपमाकृत: ।
उत्तमार्थविशेषो य स चाप्यतिशय स्मृत. ॥१३॥
बहूना भाष्यमाणानामेकस्यार्थविनिर्णयात् ।
सिद्धोपमानवचन हेतुरित्यभिसंज्ञित ॥१४॥

मधुरैर्गौर्वं (गुणै) निष्ठुरैर्वा विविधैरुपमानभूतैरर्थैर्ये प्रयोजिता गुणास्तद-भिधानैरुपलक्षितो गुणातिपात इत्यर्थ ॥१२॥

गुणानुवाद स ज्ञेयो यत्राभेदोपचारत.
गौणी वृत्तिमुपाश्रित्य वस्तुनो रूपमुच्यते ।

अथातिशयः—उत्तमार्थाद्विशिष्ट इति उक्तादप्यर्थाद्विशेषो । यथा भट्टेन्दुराजस्य ।

यावन्त्येव पदान्यलीकविधुरैर्रालीजनै शिक्षिता
तावन्त्येव कृतागसो द्रुततर व्याहृत्य पत्यु, पुर ।
प्रारब्ध परतो यथा मनसिजस्येच्छा तथा वर्तितु
प्रेम्णो मौग्ध्यविभूषितस्य सहज कोऽप्येष कान्त क्रम ॥

अत्रेर्प्यात्मा य प्रेमण्युत्तमेऽर्थस्ततोऽपि विशेष उक्त, प्रतिपद चाभिप्रायोऽस्ति स विवेचनीय । न चेयमतिशयोक्ति समाख्यमात्रत्वात् । सोऽपि वा लक्षणनालङ्कार इति वक्ष्यामः समनन्तरमेव । अन्यत्र तु पठ्यते—

बहून् गुणान् कीर्तयित्वा सामान्यजनसभवान् ।
विशेष कीर्त्यते यत्र ज्ञेय सोऽतिशयो बुधै ॥इति॥१३॥

अथ सहेतु—बहूना भाषणानामिति । बहून् भाष्यमाणाननात्यैकस्या-साधारणस्यार्थस्य निर्णय कर्तव्यत्वेनावसम्य सिद्धस्य प्रमितस्योपमानवचन प्रक्षेप-वचन मम तावदेव प्रतिभासते इति सहेतु । यथा भट्टेन्दुराजस्य—

एके वारिनिधिप्रवेशमपरे लोकान्तरालोकन
केचित्पावकयोगिन निजगदु: क्षीणेऽह्नि चन्द्राचिपाम् ।
मिथ्या चैतदसाक्षिक प्रियसखि ! प्रत्यक्षतीव्रातपो
मन्येऽह पुनरध्वनीनरमणीचेतोऽधिशेते रवि ॥

एकस्येति । एवमसाधारणम् । सिद्धोपमानेति । डुमिञ् प्रक्षेपणे इत्यस्योप-मानम् । अन्यत्र पाठ —

यत्प्रयोजनसामर्थ्याद्वाक्य शिष्टार्थसाधनम् ।
समासोक्त मनोग्राहि स हेतुरिति सज्ञित. ॥इति।

सम्यगस्यते हृदि क्षिप्यते येन स समास उपपत्तिस्तयोक्तम् ॥१४॥

अपदेशस्तु परोक्षो यस्मादुत्पद्यतेऽनुकरणेन ।
लक्षणसमानकरणात् सारूप्यं तत्तु निर्देश्यम् ॥१५॥
अभूतपूर्वैरन्यार्थैस्तुल्यस्यार्थस्य निर्णयः ।
स मिथ्याध्यवसायस्तु प्रोच्यते काव्यलक्षणे ॥१६॥

अथ सारूप्यं—अपदेशस्तु परोक्षो यस्मादुत्पद्यतेऽनुकरणेनेति । यथा ममैव—

सैन्दूरीकृतसान्द्रकुङ्कुमरसप्रच्छायमालोच्यते
यत्प्राच्यां दिशि वक्रिमास्पदमिदं इन्दुद्वलेह्यं महः ।
तत्तेजो जरठायुता कलयता भाविप्रवासावधि
सन्ध्यामुग्धवधूकपोलफलके कीर्णो नखाग्राङ्कुरः ॥

अत्र यदिति निर्देश्यं परोक्षवस्तु तत्त्वस्यापरिज्ञानात् । अनुकरणेन प्रच्छाय—मात्रेण अपदेश्यमालोच्यमिति लक्षणेन सैन्दूरीकृतेत्यादिना समान सप्रमाणकं करणं दर्शनक्रिया यस्य तादृशे वस्तुनि सारूप्यं लक्षणम् । पौर्णमास्यामपि वक्ररेखेवेन्दोर्भागो लक्ष्यते उदयाचलान्तरितत्वात् सन्ध्यासमये । न चेयमुपमा उपमेयस्याभावादुपमेयमेव हि पूर्वार्धेन लिख्यते । पुस्तकान्तरेषु तु पाठः —

यथादेशं यथाकालं यथारूपं च वर्ण्यते ।
यत्प्रत्यक्षं परोक्षं वा दृष्टं तद्वर्णतोऽपि च ॥इति

प्रत्यक्षं वस्तु परोक्षमिव देशकालरूपानुसारेण वर्ण्यते ॥१५॥

अथ मिथ्याध्यवसाय —अभूतपूर्वैरन्यार्थैरिति । अपारमार्थिकैरेवार्थैस्तत्तुल्यस्यावस्तुभूतस्यार्थान्तिरस्य यस्य वक्तृव्यापारे मति निश्चयः सोऽयम् । यथा ममैव—
यो दुर्जनाद्वाञ्छितसिद्धिमीहते स नूनमुत्तारमनि तं सुखैधिनम् ।
जुह्वज्वलाग्नौ विगलार्थमण्डलं प्रसह्य पष्ठ विषयं प्रसाधयेत् ।

काव्यलक्षणमित्यनेन [काव्येषु लोकविपर्यासवाहूल्यमवश्यं भवतीति दर्शयति ।

अन्ये तु पठन्ति—

विचारस्यान्यथाभावस्तथा दृष्टादृष्टयोः ।
सन्देहात्कल्प्यते यत्र सविक्षेपो विपर्ययः ॥

विचार्यत इति विचारोऽर्थं अदृष्टमित्यर्थः । सदेहोऽत्र भ्रमः, अन्यथाभावो *विपर्ययः । अथवा संशयोऽपि हि वस्तुनो विपयतत्त्वमन्यथाकारं दर्शयन् विपर्यय* एव ॥१६॥

अथ सिद्धिः—बहूनां च प्रधानानामिति । प्रसिद्धानां मध्ये एकमित्यप्रसिद्धं यन्नाम कीर्त्यते तस्यासाधारणधर्मस्य प्रयोजनस्य सरतये करणं *तत्र निवेदनं यस्य* तादृक् तत्कीर्त्तनं सिद्धिहेतुत्वात्सिद्धिः । यथा—

बहूनां तु प्रधानानां मध्ये यन्नाम कीर्त्यते ।
एकार्थसाधनकृत सा सिद्धिरिति कीर्त्यते ॥१७॥
गुणैर्बहुभिरेकार्थैं पदैर्यं सम्प्रशस्यते ।
पदोच्चय तु त विद्यान्नानार्थग्रथनात्मकम् ॥१८॥

भद्रेश्वर· सुरसरित्स भवानह च
त्रैलोक्यसारमिह सप्रति जीवलोके ।
भद्रेश्वर, सुरवरेषु सरित्सु गङ्गा
त्व पार्थिवेष्वहमतीव सुदु खितेषु ॥

अत्र भवानह चेत्यप्रसिद्ध प्रसिद्धमध्ये उपात्तमसाधारण्यसिद्धि विधत्ते ॥१७॥

अथ पदोच्चय —गुणैर्बहुभिरेकार्थैरिति । एकता एकतात्पर्यार्थनिष्ठैर्बहुभि. शब्दैर्यं वाच्यत्वेन स्वीकृत्य धर्मास्तिकुपलक्षितत्वेनैव यद्वस्तुन प्रशसनम् । कथ, नानार्थग्रथितात्मकमुपलम्भितरूप कृत्वा तत्पदानामुच्चय उत्कर्षेण चय बाहुल्य यत्रेति पदोच्चय ।

अक्षार सहार परिमुदितरत्न त्रिभुवन
निरालोक लोक जननयननिर्माणमफलम् ।
अदर्प कन्दर्प मरणशरण बान्धवजन
जगज्जीर्णारण्य कथमसि विधातु व्यवसित ॥

अत्र ह्यवान्तरावगमकारिणामवान्तरवाक्यरूपाणा पदाना तात्पर्यमभिन्न स्वार्थस्तु भिन्न । पदोच्चये पदशब्दार्थस्तु पादो भाग इति । अन्ये पठन्ति—

पूर्वेण एवार्थ ॥१८॥

अथाक्रन्दना—आत्मभावमुपन्यस्येति । तीव्र. साक्षादवाच्यो योऽर्थस्तस्य पर प्रति सादृश्ययोजनप्रकारैरात्माभिप्राय प्रमुखे दत्त्वा तत्समन्तत· भाषण स्फुटकथन तन्निजभावाविष्करणप्रधानत्वादाक्रन्दो नाम लक्षणम् । यथा ममैव—

किं पान्थ ! त्वरसे विलोकय निशा या ह्यन्मुखी पाण्डुरा
चन्द्र चुम्बितुमीहते प्रकटयन्त्यग्रे मरागा स्थितिम् ।
यद्वा नागरभोगदुर्ललितकैर्न्यस्तापि न ज्ञायते
ग्रामेऽग्राम्यजनोपभोगसुभग निर्व्याजरम्य सुखम् ।

अत्रोत्तरेणार्थेन ग्रामीणो रम्यतमो भोजनशयनादिभोग इति कथ्या मोहप्रायोऽवाच्य आत्माभिप्राय । तदरोचकरोचकत्वमुभय प्रमुखे निधाय निशाकरवृत्तान्तसादृश्येन तीव्र स्वात्मानुराग आविष्कृत. । अन्ये पठन्ति—

रूपकैरुपमाभिर्वा तुल्यार्थैः सुप्रयोजितैः ।
अप्रत्यक्षार्थसस्पर्शस्तुल्यतर्क प्रकीर्तित. ॥

आत्मभावमुपन्यस्य परसादृश्ययुक्तिभि. ।
तीव्रार्थभावण यत् स्यादाक्रन्द स तु कीर्तित ॥१९॥

हृदयस्थस्य भावस्य सुस्पष्टार्थप्रदर्शनम् ।
अन्यापदेशकथनैर्मनोरथ इति स्मृत ॥२०॥

[1]अपृष्टैरथवा पृष्टैर्निर्णय क्रियते तु य ।
आख्यानमिति तज्ज्ञेय लक्षण नाटकाश्रयम् ॥२१॥

प्रथमार्धेन परमादृश्यमुक्तम् । अप्रत्यक्षस्यात्मभावस्य सस्पर्शना ज्ञाप॰ नेत्यर्थ ॥१९॥

अथ मनोरथः—हृदयस्थस्य भावस्येति । यथा—

णिग्गध दुरारोहिं पुत्तअ (मा) पाडलिं समारुह ।
आरूढणिपडिआ के इमि ए ण कआ इह गामो ।
(निर्गन्धदुरारोहा पुत्रक ! पाटली मा समारोह ।
आरूढनिपतिता केऽनया न कृता इह ग्रामे ॥ इति छाया)

अत्र पादपमारोहन्नेव कश्चिद् दुराशयपुश्चलीसगमोत्सुक. वृद्धविदग्धया स्वामिप्रायद्योतनेन प्रबोध्यते, तत्प्रस्तुतमेवान्यदपदिश्य । अत एवाप्रस्तुप्रशसा, सापि चात्रैवान्तर्भूता । नन्वलकारे ह्यलकार्यत्व ह्यमत् इति केय युक्ति, लक्षण तु भवति लक्षणत्वादेव ॥२०॥

अथाख्यान पृष्टैरपृष्टैरपि चेत्यादि । 'प्रश्नपूर्वका यत्र बहवो निर्णीयन्ते यथा—*बाले ! नाथ ! विमुञ्च मानिनि ! इत्यादावुक्तिप्रत्युक्तौ, प्रश्नसदृशैर्वा शक्याशक्यवस्त्वभिधानैर्यत्र* निर्णय । यथा—

रामोऽसौ भुवनेषु विक्रमगुणैर्यात प्रसिद्धि परा ।

इत्युक्ते यदि प्रसिद्ध क्व मया न ज्ञायत इत्याशक्याख्यात—

अस्मद्भाग्यविपर्ययाद्यदि पर देवो न जानाति तम् ।

किं तस्य प्रसिद्धौ निदानमित्याशक्य पुनराख्यात—

वन्दीवैष यशासि इत्यादिना

नाटकाश्रयमित्यनेन भूयो लक्ष्यमाणम्येत्याह । अन्ये पठन्ति—

वाक्यं सातिशयैर्युक्ता वाक्यार्थस्य प्रसाधकं ।
लोकप्रसिद्धैर्बहुभि प्रसिद्धिरिति कीर्तिता ॥ स्पष्टम् ॥२१॥

---

१. GOS. पृष्टैरपृष्टैरथवा ।

आदौ यत् क्रोधजननमन्ते हर्षप्रवर्धनम् ।
[1]यत्तु प्रियं पुनर्वाक्यं सा याच्ञा परिकीर्तिता ॥२२॥

कार्येषु विपरीतेषु यदि किञ्चित् प्रवर्तते ।
निवार्यते च कार्यज्ञैः प्रतिषेधः प्रकीर्तितः ॥२३॥

अथ याच्ञा आदौ यत्क्रोधजननमिति । प्रथमार्धेन हितं व्याख्यातम् । तेन प्रथम यत्तदात्वे परुषमायत्या च सत्फलं वस्तूच्यते, ततश्च प्रियम् । पुनः शब्दात्ततो हितं पुनः प्रियमित्येव प्रबोध्यस्य प्रबोधनधिया याचनाद्याच्ञा । यथा ममैव—

भूमिः कण्टकिनी, पुरो विटपिनः प्रायो बहूपद्रवा ।
भूयश्चैव दिवाकरो मृगयते सन्ध्याङ्गनासङ्गमम् ।
तद्विश्रम्य जनोऽयमत्र सदने ग्राम्योचितं सेवतां ।
प्रातः पान्थ ! विचार्य चेतसि चिरं स्थातासि गन्तासि वा

पाठान्तरं तु—

हितैः प्रसन्नवचनैर्यत्परस्यानुवर्तनम् ।
क्रियते वाक्यचेष्टाभिस्तद्दाक्षिण्यमुदाहृतम् ॥ इति ॥२२॥

अथ प्रतिषेधः—कार्येषु विपरीतेष्विति । यथा अमरुकस्य ।

लग्ना नाशुकपल्लवे, भुजलता न द्वारदेशेऽर्पिता ।
नो वा पादयुगे तया निपतितं तिष्ठेति नोक्तं वचः ।
काले केवलमम्बुदालिमलिने गन्तुं प्रवृत्तः शठः ।
तन्व्या बाष्पजलौघकल्पितनदीपूरेण रुद्धः प्रियः ।

अत्र तृतीयपादेन विपरीतकार्यप्रवृत्तिरुक्ता । आद्यार्धेन कार्यज्ञत्वं नायिकायाः तथापि निवारणं तुर्यपादेनोक्तम् । अन्ये त्वधीयते—

यद्वाक्यं वाक्यकुशलैरुपायेनाभिधीयते ।
सदृशार्थाभिनिष्पत्त्याः स लेश इति कीर्तितः ॥ इति ॥

वाक्यमिति वाक्यार्थो विधिर्वा निषेधो वा । नदीपूरश्च वर्षासु रोधको दृष्ट इति सदृशाभिधानेनोपायेन निषेधः कृतः ॥२३॥

अथ पृच्छा यत्राकारोद्भवैर्वाक्यैरिति । यथा—

किं भीमाद् गुरुदक्षिणां गुरुमदाद्भीमप्रियः प्राप्तवान् । इत्यादि

अत्राकारेणाभिप्रायसूचकेन वाक्यादिनोद्भूतानि द्योतितशक्तिकानि वाक्यानीति

---

1. GOS. यत्र ।

यात्राकारोद्भवैर्वाक्यैरात्मानमथवा परम् ।
पृच्छन्निवाभिधत्तेऽर्थं सा पृच्छेत्यभिसञ्ज्ञिता ॥२४॥
विद्वान् पूर्वोपलब्धौ यत्समत्वमुपपादयेत् ।
निदर्शनकृतस्तज्ज्ञै स दृष्टान्त इति स्मृत ॥२५॥
अनेकयुक्तिमद्वाक्यमनेकार्थप्रसाधकम् ।
अनेकवाक्यसयुक्त तन्निर्भासनमुच्यते ॥२६॥
अपरिज्ञाततत्त्वार्थं यत्र वाक्य समाप्यते ।
सोऽनेकत्वाद्विचाराणा सशय परिकीर्तित ॥२७॥

भाव । यत्र भावरसोपेतैरित्यन्ये प्राच्य पादमधीयते ॥२४॥

अथ दृष्टान्त —विद्वान्पूर्वोपलब्धौ यत्समत्वमिति । यथा ममैव—

हा हालाहललेहने हतमति सोय समुत्कण्ठितो
गाढाङ्गारगरिम्णि चेप जडधीर्देह निविक्षेप्स्यति ।
ग्राम्योऽप्याजगरी गुरु गलगुहा मोहादय धावति
व्याघ्रयेतरसङ्गतानि यदय सार्धं खलै खेलति ॥

यदयमित्यादि कस्य हेतो । हालाहलपानकूटदहलनादिना येन साम्य कृत स दृष्टान्त । न चेयमुपमा, यतो निदर्शनेन प्रत्यक्षीकरणाय साम्य कृत, इतोऽयमेव कर्तुमुद्यत इति, न च रूपक यदेतत्करोति तत इदमस्य भविष्यतीति भिन्नकालत्वात्, तदाह पूर्वोपलब्धौ सत्यामिति ॥२५॥

अथ भासन अनेकयुक्तिमद्वाक्यमिति । यथा "कर्ता द्यूतच्छलाना जतुमय शरणोद्दीपन सोऽभिमानी" (वेणी)—इत्यादि । भास्यते प्रकृत नोधादिर्येन । पाठान्तर—

ईप्सितार्थप्रसिद्ध्यर्थं कीर्त्यन्ते यत्र सूरिभि ।
प्रयोजनान्यनेकानि सा मालेत्यभिसञ्ज्ञिता ॥ इति ॥२६॥

अथ सशय —अपरिज्ञाततत्त्वार्थमित्यादि । यथा—

तिष्ठेत्कोपवशात्प्रभावपिहिता दीर्घं न सा कुप्यति
स्वर्गायोत्पतिता भवेन्मयि पुनर्भावार्द्रमस्या मन ।
ता हर्तुं विबुधद्विषोऽपि न च मे शक्त पुरोवर्तिनी
सा चात्यन्तमगोचर नयनयोर्यातेति कोऽय विधि (विक्रमो ४-२)

अत्राद्यो भाग सशयोदाहरण अनन्तरस्तूत्तरस्योदाहरणम् ॥२७॥

अथाशी —यथाशास्त्रार्थसपन्नामित्यादि । यथा—

यत्र शास्त्रार्थसम्पन्नां मनोरथसमुद्भवाम् ।
अप्रार्थनीयामन्यां वा विदुस्तामाशिषं बुधाः ॥२८॥

आनो यत् क्रोधजननमन्ते हर्षप्रवर्धनम् ।
तत् प्रियं वचनं ज्ञेयमाशीर्वादसमन्वितम् ॥२९॥

'पादाग्रस्थितया' (रत्ना-१-१) इत्यादि । सर्वं वचनं न चाशीः, अलङ्कार ? लक्षणं स्तुत्या एव वर्णनीयत्वात् ॥२८॥

अथ प्रियं—आनौ यत्क्रोधजननमिति । यथा—

किं वृत्तान्तैः परगृहगतैः किं तु नाहं समर्थः
तूष्णीं स्थातुं प्रकृतिमुखरो दाक्षिणात्यस्वभावः ।
गेहे गेहे विपणिषु तथा चत्वरे पानगोष्ठ्या
उन्मत्तेव भ्रमति भवतो वल्लभा हन्त कीर्तिः ॥

अत्र भ्रमति वल्लभेत्यादौ क्रोधजननं हन्त कीर्तिरिति हर्षवृत् । अन्ये पठन्ति—

वाच्यमर्थं परित्यज्य दृष्टयादिभिरनेकधा ।
अन्यस्मिन्नेव पतनादाशु भ्रश स उच्यते ॥ इति ॥

दृष्टिदर्शनं, प्रकृतिमुखरादिवाक्यमिति पूर्वोक्तमित्यर्थः । न चेयं व्याजस्तुतिः, निन्दाभागे स्तुतेरभावात् । पूर्णायास्तु निन्दाया अभावात् । यथा वा—

"प्रयोनस्य सुना" इत्युक्त्वा वमन्तक विप्रतारयितुं राजा वसन्तशब्दमाचष्टे । मर्यादश्च समयः इत्याकर्णने प्रसूनसमय इत्यनादृत्य निवृत्त्यङ्कुरेण हृष्यति विदूषके, समय इतिशब्देनान्यत्र पतनात्प्रणयक्रोधत्वं चेति प्रियवचनम् । प्रियङ्कर इति लोके एतत्सिद्धम् ॥२९॥

अथ कपटं—छलयुक्तत्वेति । व्याजप्रयोगेण अभिसन्धानं वञ्चना । अभिभावकं तिरस्कारकं । छलोक्त्या कथितस्यार्थस्यान्यथाग्रहणम् अपलापो वा कपटं, तस्य सङ्घातो लक्षणम् । कपटो वस्तुक्रमाद्वाच्छत्रोर्वा समुद्भूतः । वस्तुक्रमोद्भूतस्य मालतीमाधवे मकरन्दस्य मालतीवेषधारणं, दैविकस्य नागानन्दे जीमूतवाहनस्य शङ्खचूडच्छलनं, शत्रुकृतस्य तु छलितरामे लवणासुरप्रयुक्तयो राक्षसयोर्मन्थराकैकेय्योर्वेषधारणं, सीताया अन्तर्वत्न्या निर्वासनं च कृतम् । यथा वा कृत्यारावणे प्रथमेऽङ्के सीतावेषधारिण्या शूर्पणखया लक्ष्मणो वञ्चितोऽभिमूनदव "ता सव्वहा अण्ण एव्व दे अणिट्ठं अभिप्पाअं लक्खेमि" इत्यादिना वचनेन । अन्ये पठन्ति—

यत्र सङ्कीर्तयन्दोषं गुणमर्थेन योजयेत् ।
गुणातिपाताद्दोषं वा गर्हणं नाम तद्भवेत् ॥ इति ॥

छलयुक्त्या त्वन्येषामभिसन्धानाभिभावकं कपटम् ।
द्वित्रिप्रयोगयुक्तो विज्ञेयः कपटसद्भावः ॥३०॥

दुर्जनोदाहृतै रूक्षैः सभामध्येऽतिताडितः ।
अक्रोधः क्रोधजननैर्वाक्यैर्यः सा क्षमा भवेत् ॥३१॥

दृष्ट्वैवावयवं कञ्चिद्भावो यत्रानुमीयते ।
प्राप्तिं तामभिजानीयाल्लक्षणं नाटकाश्रयम् ॥३२॥

तस्त्रिविधमपि वागुपचारसामान्याच्छलमत्र स्वीकृतम् ॥३०॥

अथ क्षमा—दुर्जनोदाहृतैरिति । दुर्जनोक्तैर्वचनैः क्रोधजननैः सभाया ताडितोऽपि यः पुरुषोऽक्रोधनः क्रोधहीनः स एव क्षमावान् । तद्वर्णनोचितः कविव्यापारः क्षमेत्यर्थः । अनेन च यथोचिताभिन्नवृत्तिमत्त्वं सर्वो विभावाद्युचितो निर्वर्त्यमानः काव्यलक्षणत्वेन सूचितः । क्षमा यथा ममैव—

श्रोत्राय दुष्टवचनं प्रति किं न कोपः
क्षोभं करोति हृदये ननु कोप एव ।
मित्रं ममैव तु निजात्मनि योऽपकारं
कृत्वा ममाशुभकलङ्कविधानहेतुः ।

अन्येषां पाठः—

सिद्धान् बहून् प्रधानार्थास्त्यक्त्वा यत्र प्रयुज्यते ।
विशेषयुक्तं वचनं विज्ञेयं तद्विशेषणम् ॥

सिद्धानिति लोकप्रसिद्धान्प्रधानभूतानशब्दार्थानप्यर्थास्त्यक्त्वानादृत्य क्रोधाद्यद्वचनं विशेषेण युक्तं, यथा 'ममाय' परिवादः सुहृत्प्रत्ययः इति स्वात्मनि क्षोभः पुष्पादिकमुररीकृत्यापि ममापुण्यसञ्चयं दुःखोपभोगदानेन शमयति ॥इति॥३१॥

अथ प्राप्तिः—दृष्ट्वैवावयवं कञ्चिदिति । यथा

अभ्युन्नता पुरस्तादवगाढा जघनगौरवात्पश्चात् ।
द्वारेऽस्य पाण्डुसिकते पदपङ्क्तिर्दृश्यतेऽभिनवा ॥

अत्र पदपङ्क्तिलक्षणमंशं दृष्ट्वाऽनयात्र भवितव्यमिति शकुन्तलायाः सद्भावोऽनुमीयत इति ॥३२॥

अथ पश्चात्तापः—अकार्यं सहसा कृत्वेति । सहसेत्यविचार्य अकार्यं कृत्वा यथा—अङ्गुलिमुद्रकाहृमित इदोषत उत्पन्ना । जम्बुकवत्त्ो भूतभूहि मुव वोहिणो । कार्यमकृत्वा यथा—

मुखमंसविवर्ति पक्ष्मलाक्ष्याः कथमप्युन्नमितं न चुम्बितं तु इति । शाकुन्तले ।

अन्ये पठन्ति—

अकार्यं सहसा कृत्वाऽकृत्वा कार्यमथापि वा।
सन्तापो मनसो यत्तु पश्चात्तापः प्रकीर्तितः ॥३३॥
प्रश्रयेणार्थसंयुक्तं यत्परस्यानुवर्तनम्।
स्नेहाद्दाक्षिण्ययोगाद्वा सानुवृत्तिस्तु संज्ञिता ॥३४॥

अनेकार्थविचारस्तु विचारः परिकीर्तितः। इति। अनेकस्य कार्यरूपस्यार्थस्य कृताकृतस्य विचारः किमेतत्कृतमिति ॥३३॥

अथानुवृत्तिः—प्रश्रयेणार्थसंयुक्तमिति। यथा भट्टेन्दुराजस्य—

राजा यद्यनुरुध्यसे यदि भवेद्वाच्यं पुरा मादृशा
तत्पश्चन्दनगोप! किंचन मनाक् पृच्छत्ययं धीरो जनः।
अग्रे रोहणचारिणा मरमसः सञ्चूर्ण्यमाणश्चिरं
कः प्रत्याययितुं प्रयासरसिको यत्नेन रत्नायसे ॥

अप्रस्तुतप्रशमात्वेऽपि हि यदप्रस्तुतस्य शरीरवैचित्र्यं तल्लक्षणकृतमेव, लक्षणं हि शरीरमित्युक्तम्। कटकादैरपि हि यद्वैचित्र्यं कुशलसुवर्णकारोत्प्रेक्षितं तल्लक्षणमहिम्नैव। तत्तेनोपमानशरीरस्योपमेयशरीरस्य वा वैचित्र्यं लक्षणानामेव व्यापारः इत्येवमुपमाद्यपराक्रीपराणां यथाणामलङ्कारत्वेन वक्ष्यमाणानां प्रत्येकं षट्त्रिंशल्लक्षणयोगात् लक्षणानामपि चैकद्वित्र्यादिसंख्याभरविभागभेदादानन्त्यं केन गणयितुं शक्यम् इदानीं शतसहस्राणि वैचित्र्याणि सहृदयैरुत्प्रेक्ष्यन्ताम्। परे त्वधीयते—

उभयोः प्रीतिजननो विरुद्धाभिनिवेशयोः।
अर्थः प्रसादजनको ज्ञेयस्त्वनुनयो बुधैः ॥ इति ॥

उभयोरत्र वक्तृवाच्ययोर्मन्ययोश्च विरुद्धाभिनिवेशः। एकस्य तत्त्वविश्रान्तता अपरस्य विपा तत्त्ववदाचरितमिति ॥३४॥

अथोपपत्तिः—प्राप्तानां यत्र दोषाणामिति। प्राप्तानामिति वीप्सागर्भो निर्देशः दोषाणामित्युपपत्त्ययोगदृष्टत्वेनावस्तुभूतानामित्यर्थः। यथा—
"निष्ठेरकोपवशा" दित्यादि। यथा वा—

क्वाकार्यं शशलक्ष्मणः क्व च कुलं भूयोऽपि दृश्येत सा
दोषाणां प्रशमाय मे श्रुतमहो कोपेऽपि कान्तं मुखम्।
किं वक्ष्यन्त्यपकल्मषाः कृतधियः स्वप्नेऽपि सा दुर्लभा
चेतः स्वास्थ्यमुपैहि कः खलु युवा धन्योऽधरं धास्यति। इति। (विक्रमो)
अन्ये त्वधीयते—

परिगृह्य तु शास्त्रार्थं यद्वाक्यमभिधीयते।
विद्वन्मनोहरं स्वन्तमुपदिष्टं तदुच्यते। इति।

प्राप्तानां यत्र दोषाणां क्रियते शमनं पुनः ।
सा ज्ञेया ह्युपपत्तिस्तु लक्षणं नाटकाश्रयम् ॥३५॥
साध्यते योऽर्थसम्बन्धो महद्भिः समवायतः ।
परस्परानुकूल्येन सा युक्तिः परिकीर्तिता ॥३६॥

शास्त्रार्थशब्दः प्रमाणोपलक्षणम् । स्वल्पमिति शोभनोऽल्पो निश्चयो यत्र । ३५॥

अथ युक्तिः—साध्यते योऽर्थसंबन्ध इति । यथा—

लावण्यसिन्धुरपरैव हि केयमत्र
यत्रोत्पलानि शशिना सह सम्प्लवन्ते ।
उन्मज्जति द्विरदकुम्भतटी च यत्र
यत्रापरे कदलकाण्डमृणालदण्डाः ॥

अत्र महद्भिरुत्कृष्टैर्नेत्रवदनादिभिः परस्परशोभात्मकानुकूल्योपलक्षितेन समवायेनैकविश्रान्त्यर्थं सबध्यमानः उपगच्छनानो गूढतरङ्गिणीलक्षणं साधित इति योजनादियं युक्तिः । प्रतीयमानं रूपकमत्रेति चेत्, किं ततः ; शरीरं लक्षणमदमेवेत्युक्तमसकृत् । एकीयः पाठः—

अभूतपूर्वो ह्यर्थो यः सादृश्यात्परिकल्पितः ।
लोकस्य हृदयग्राही सोऽभिप्राय इतीरितः ॥ इति ॥३६॥

अथ कार्यं यत्रारम्भयन् दोषमिति । दोषमपसार्य गुणं यदात्वेऽर्थनीये नियोजयति गुणाभिवादं वाक्यमार्यं दोषान्तर्यं योजयति आश्रित्य तेनार्थं योजयतीत्ययं । प्रथम उदाहरणं—

"तावत्त्वात्मनि सञ्चितद्रुमलतास्तेयोऽन्वर्थैर्वर्जनम्" । इत्यादि द्वितीये मयैव—

विश्वप्रभो ? विनिरता कमला किमन्यद्
भूयात्न कोऽपि घटितो भवनोपकार ।
दूराध्वगेषु पुनरम्बु तया विकीर्णं
मन्ये यदा त्रिभुवने प्रभुता यशस्ते ।

एतत्कैश्चिद्ग्रहणमित्युक्तम् । अन्ये त्वभीप्सते—

अर्थान्तरस्य कथने यत्रान्योऽर्थः प्रतीयते ।
वाक्यमाधुर्यसम्पन्ना सार्थापत्तिरिति स्मृता । इति

अत्र हि महांस्त्वयास्योपकारः कृतः, बध्यमाना च महदम्बु दत्तमित्युक्ते विश्वप्रभो !

मन्त्रापसारयन् दोषं गुणमर्थेन योजयेत् ।
गुणाभिवाद दोषान् वा कार्यं तल्लक्षणं विदु.[1] ॥३७॥
अपूर्वक्रोधजनितमपराधं प्रमृज्य यत् ।
सेवार्थं मधुरं वाक्यमनुनीतिः प्रकीर्तिता ॥३८॥

इति पुनरिति पर्यालोचनादर्थान्तरस्यापत्तिः ॥३७॥

अथानुनीति.—अपूर्वक्रोधजनितमिति । अपूर्वस्य सातिशयस्य क्रोधस्य जननाय योऽपराधस्तम् । यथा—

प्रसीदेति ब्रूयामिदमसति कोपे, न घटते । (रत्ना २-१९) अन्ये पठन्ति—

वाक्यं सातिशयैर्युक्तो वाक्यार्थं सप्रसाधकैः ।
लोकप्रसिद्धैर्बहुभिः प्रसिद्धिरिति कीर्तिता ॥ इति ॥३८॥

अथ परिदेवन—दोषैर्यंदन्यनामोक्तैरिति । यथा बालरामायणे दशरथनाम्ना ये दोषा युक्ता रामनिर्वासनादयस्तैरेव प्रसिद्धार्थैः सद्भिर्यत्प्रयोजितं वचनं तस्य परमार्थेन सम्बन्धो राक्षस एव युक्तो न तु दशरथे । तत्परिदेवितं, नरेन्द्रे वृद्धे स्त्रीवशः न्यस्तमदा । इत्यादिना । अर्थेन प्रयोजनेन । येऽन्यनामोक्ता प्रसिद्धार्थाः दोषाः यत्प्रयोजितं सवादितमन्यहृदये सबद्धं सबन्धनं तच्चार्थेन परमार्थतः उचितं तत्परिदेवितम् । यथा—

एना पश्य पुरस्तटीमिह किल क्रीडाकिरातो हरो
गाण्डीवेन किरीटिना सरभसं चूडान्तरे ताडितः ।
इत्याकर्ण्य कथाद्भुतं हिमनिधावद्रौ सुभद्रापतेर्मन्द
मन्दमकारि येन निजयोर्दोर्दण्डयोर्मण्डनम् ॥

तदावलोकनेन प्रयोजनेनात्र धनञ्जयव्यापारो य उक्तस्तेन राजनि कस्मिंश्चिद्दोषसबन्धो हृदये जनितः "किं तुल्ये मानुषत्वेऽर्जुनपराक्रमन्यूनता मम तत्किं मण्डनया अधिकारस्थाना मद" इति तत्र परमौचित्यस्थापनं प्रयोजनम् । अन्ये पठन्ति—

परदोषैर्विचित्रार्थैर्यत्रात्मा परिकीर्त्यते ।
अनुक्तोऽप्योऽपि वा कश्चित्परं तु क्षोभ ईरितः ॥ इति ॥

परस्य दोषो येऽभ्यस्तादृशा ये विचित्रा अर्था परगुणास्तैर्हेतुभूतैरस्पष्टोऽप्ययं आत्मा अन्य इति स्पष्टत्वेन कीर्त्यते, अन्यो वा कश्चिदात्मव्यतिरिक्त इति क्षोभो हृदयसंचलनात् । इयमेवानुक्तसिद्धिः—

प्रस्तावेनैव शेषोऽर्थः कृत्स्नो यत्र प्रतीयते ।
वचनेन विना जातु सिद्धिः सा परिकीर्तिता ॥ इति ॥

---

१. 'यदिह कीर्तितमि'ति पाठान्तरम् ।

दोषैर्यदन्यनामोक्तं प्रसिद्धार्थं प्रयोजयेत् ।
अन्यथार्थेन सम्बद्धं ज्ञेयं तत् परिदेवनम् ॥३९॥
उपमा [1]रूपकं चैव दीपकं यमकं तथा ।
[2]अलङ्कारास्तु विज्ञेयाश्चत्वारो नाटकाश्रयाः ॥४०॥

दोर्दण्डखण्डनाकरणप्रस्तावादेव गम्यते पौरुषातिशयदर्शादि सर्वम् । एष चोत्कृष्टानामेवाभिप्रायो भवतीति प्राप्यत्वादन्ते लक्षणमिदमुक्तम् ॥३९॥

एवं कविव्यापारबलाद्यदर्थजातं लौकिकात्स्वभावाद्विशनान तदेव लक्षणमित्युक्तम् । अथ शरीरकल्पस्यालङ्कारा अधुना वक्तव्या । तन्निरूपयितुमुद्दिशति उपमेत्यादि । काव्यं तावल्लक्षणं शरीरं, तस्योपमादयस्त्रयोऽर्थभागे, यथा हि पृथग्भूतेन हारेण रमणी विभूष्यते तथोपमानेन शशिना तत्पादद्वयेन वा कविबुद्धौ चञ्चलतया परिवर्तमानत्वात्पृथक्सिद्धेनैव प्रकृतं वर्णनीयं वनितावदनादि सुन्दरीक्रियत इति तदेवालङ्कारः । तस्य च त्रिधा स्थितिः सम्पूर्णेन स्फुटेन उपमानोपमेयत्वेन, यतोऽत्र वर्ण्यानां सतिविरुपमानोपमेययोरसमासाधारणधर्मेणा तत्र उपमा । क्वचिदत्यर्थेन तेनोपमानोपमेयत्वेनैकीक्रियते तत्र रूपकव्यवहारः । तत्र हि पदार्थे प्रयुज्यमानः शब्द इवार्थं गर्भीकरोतीति न्यायः । क्वचित् एकप्रघट्टकावस्थानबलादुपमागतिः, यथा दीपके । उपलक्षणं चैतद्वैचित्र्यान्तराणाम् ।

उपाध्यायमतं तु—लक्षणबलादलङ्काराणां वैचित्र्यमागच्छति तथा हि—गुणानुवादनाम्ना लक्षणेन योगात्प्रशंसोपमा, अतिशयनाम्नातिशयोक्तिः, मनोरथाख्येनाप्रस्तुतप्रशंसा, मिथ्याध्यवसायेनापह्नुतिः, सिद्धया तुल्ययोगितेति, एवमन्यदुत्प्रेक्ष्यम् । लक्षणानां च परस्परवैचित्र्यादप्यनन्तो विचित्रभावः, यथा प्रतिषेधमनोरथयोः सङ्कलनादाक्षेप इति । उपमाप्रपञ्च एव सर्वोऽलङ्कारः इति विद्वद्भिः । प्रतिपन्नमेव ॥४०॥

तत्रोपमा लक्षयति यत्किञ्चिदिति । काव्यबन्धेषु काव्यलक्षणेषु सत्स्विन्दनेन यौरिव भवय इति नायमलङ्कार इति दर्शितम् । वन्यो, गुम्फो, फणितिर्वक्रोक्तिः, कविव्यापार इति हि पर्यायाः । तदृश स्वलङ्कारशून्यमपि न निरर्थकम् । तूयारच्चायोदाहरणमार्गो दर्शितः ।

गुणशून्यं तु न काव्यं किञ्चिदपीति च महापुरुषो दृष्टान्तः अद्वैतत्वप्रदर्शनार्थम् एवं हि प्रसादादीनां गुणवाचोयुक्त्या व्यवहारः, तद्विना काव्यरूपत्वाभावात् । सुन्दरास्पदं तु शरीरमुपलक्षणम् उपमाद्यन्तरेण तु भवत्येव काव्यमिति प्रकटीकर्तुमुप-

---

१. GOS. दीपकं चैव रूपकं ।
२. GOS. NS. काव्यस्यैते ह्यलङ्कारास्चत्वारः परिकीर्तिताः ।

यत्किञ्चित् काव्यबन्धेषु सादृश्येनोपमीयते ।
उपमा नाम सा ज्ञेया गुणाकृतिसमाश्रया ॥४१॥

एकस्यैकेन सा कार्या ह्यनेकेनाथवा पुनः ।
अनेकस्य तथैकेन बहूनां बहुभिस्तथा ॥४२॥

तुल्यं ते शशिना वक्त्रमित्येकेनैकसंश्रया[1] ।
शशाङ्कवत् प्रकाशन्ते ज्योतींषीति भवेत्तु या ॥४३॥

एकस्यानेकविषया सोपमा परिकीर्तिता ।
श्येनबर्हिणभासानां तुल्यार्थं इति या भवेत् ॥४४॥

एकस्य बहुभिः साम्यादुपमा नाटकाश्रया ।
बहूनां बहुभिर्ज्ञेया घना इव गजा इति ॥४५॥

प्रशंसा चैव निन्दा च कल्पिता सदृशी तथा ।
या किञ्चित्सदृशी ज्ञेया सोपमा पञ्चधा बुधैः ॥४६॥

प्रशंसा यथा—

दृष्ट्वा तु तां विशालाक्षीं तुतोष मनुजाधिपः ।
मुनिभिः साधिता कृच्छ्रात् सिद्धिं मूर्तिमतीमिव ॥४७॥

निन्दा यथा—

सा तं सर्वगुणैर्हीनं सस्वजे कर्कशच्छविम् ।
वने कण्टकिनं वल्ली दावदग्धमिव द्रुमम् ॥४८॥

मादीनामलङ्कारत्वेन व्यवहारः, न तु लोक इव स्फुटात्र पृथक् सिद्धिरस्ति । तथा हि दण्डिना काव्यशोभावहा धर्मा अलङ्कारा सर्वं उपमा इति केचित् । यत्किंचिदित्यनेनोपमीयत इति क्रियायां सबध्यते न कर्म । उप समीपे मानं प्रक्षेपण निमित्तान्तरैरपि संभवतीत्यत आह सादृश्येनेति । उपमीयत इत्यनेनेति उपमानोपमेये उक्ते सादृश्येनेति साधारणो धर्मः, गुणः सबन्ध आक्रियते अनेनेति गुणाकृतिः इत्यादिः शब्द आश्रीयमाणो यस्यामिति गुणाकृतिसमाश्रया ॥४१।४२॥

अत्रोदाहरणानि क्रमेण दर्शयन्ति, तेषु लक्षणयोजनं तुल्यं ते इत्यादिना ॥४३॥

एवमुपमानोपमेयसख्याभेदेन तद्भेदानुक्त्वा तद्गतशरीरभेदेन शरीरभेदानाह 'प्रशंसा चैवेत्यादिना । उपमानस्य प्राशस्त्यात्प्रशंसोपमा । एवं सर्वत्र ॥४३।४६॥

'एवमत्र सदृशेन कल्पितः, सः । असदृशीत्यन्ये पठन्ति, व्याचक्षते च सदृश इहोपमेय उच्यते, यथा च व्युत्पत्ति समान इव दृश्यमानस्तमिवारमान पश्य-

---

1. KSS., NS. ह्येककृता भवेत् ।

कल्पिता यथा—

क्षरन्तो दानसलिल लालामन्यरगामिन ।
मतङ्गजा विराजन्ते जङ्गमा इव पर्वता ॥४९॥

सदृशी यथा—

यत्त्वयाऽद्य कृत कर्म परचित्तानुरोधिना ।
सदृश तत्तवैव स्यादतिमानुषकर्मण ॥५०॥

किञ्चित्सदृशी यथा—

सपूर्णचन्द्रवदना नीलोत्पलदलेक्षणा ।
मत्तमातङ्गगमना सप्राप्तेय सखी मम ॥५१॥

उपमाया बुधैरेते भेदा ज्ञेया समासत ।
[1]शेषा ये लक्षणैर्नोक्तास्ते ग्राह्या काव्यलोकत ॥५२॥

नानाधिकरणार्थाना शब्दानां सप्रदीपकम् ।
एकवाक्येन सयुक्त तद्दीपकमुच्यते ॥५३॥

तीति । यत्रोपमेयस्यैवोपमानता । सेय सदृशी । किंचित्सदृशमित्थमुपमान भवति । यत्र सादृश्यगमक स्फुट पद नास्ति । न च सर्वात्मना रूपक इव वस्तुद्वयमीलन तेन समासव्यग्या किंचित्सदृशीत्युक्ता ॥५०॥

तदुदाहरति सपूर्णेति । सप्तम्युपमानपूर्वपदस्येति समासबलादुपमानता-प्रतिपत्ति । तत्र ह्युत्तरपदलोप सन्नियोगशिष्टत्वात् । क्यङि सलोप इव मत्तमातङ्ग-गमनमिव गमनमस्या इत्युत्तरपदलोपोऽपि ॥५१॥

शेषा लोके काव्ये च ये तद्भेदा दृश्यन्ते । ते लक्षणद्वारेणोक्ता इति ग्राह्या स्वय स्वीकर्तु शक्या । अस्मिन्ये नोक्तास्ते लोकात्काव्याच्च ग्राह्या इत्यन्ये, शेषा इत्यत्र पुनरुक्तम् ॥५२॥

अथ दीपक नानाधिकरणार्थानामिति । नाना ये शब्दान्तरवाक्यपदा-त्मानस्तेषा, अधिकरणार्थानामाश्रये अर्थोऽर्थेना येषा तथाभूताना साकाङ्क्षाणामिति तेषा यत्सम्यक् प्रकर्षेण दीपकमाकाङ्क्षापूरक क्रियागुणजात्यादि तद्दीपक यत एकेनावा-न्तरवाक्येनासयुक्त सत्तथा करोति ततो दीपप्रकृतित्वात्तथोक्तमित्यर्थ ॥५३॥

अथ रूपक—स्वविकल्पेन रचितमिति । स्वविकल्पेन यद्रूप वदनस्य रचित चन्द्रात्मक तद्रूपयति परमिति रूपकम् । तस्य द्वौ भेदौ तुल्यैरवयवै सर्वैरेवान्य-

---

१. NS. ये शेषा ।

[प्रसृत मधुरं चापि गुणैः सर्वैरलङ्कृतम् ।
काव्ये यन्नाटके विप्रास्तद्दीपकमिति स्मृतम्] ॥५४॥

यथा—

सरांसि हंसैः कुसुमैश्च वृक्षा मत्तैर्द्विरेफैश्च सरोरुहाणि ।
गोष्ठीभिरुद्यानवनानि चैव तस्मिन्नशून्यानि सदा क्रियन्ते ॥५५॥

[1]स्वविकल्पेन रचितं तुल्यावयवलक्षणम् ।
किञ्चित्सादृश्यसम्पन्नं यद्रूपं रूपकं तु तत् ॥५६॥

[2][नानाद्रव्यानुरागाद्यैर्यदौपम्यगुणाश्रयम् ।
रूपनिर्वर्णनायुक्तं तद्रूपकमिति स्मृतम्] ॥५७॥

यथा—

पद्माननास्ताः कुमुदप्रहासा विकासिनीलोत्पलचारुनेत्राः ।
वापीस्त्रियो हंसकुलैः स्वनद्भिर्विरेजुरन्योन्यमिवाह्वयन्त्यः ॥५८॥

रूपीकृतैर्युक्तं, यदि वा किञ्चित्सादृश्ययुक्तं रूपितम् । अत्रापि किञ्चिदन्यरूपसादृश्या-युक्तं रूपान्तररूपितं यत्रैकदेशविवर्ति प्रसिद्धं द्रव्याद्यस्मिन् । या इति युक्तः पाठः ततो हि समासोपमात्वं पद्मानना इत्यादेर्निवार्यते । हंसकुलाना नर्मसचिवत्वमरू-पितमपि गम्यत इत्ययमशो द्वितीयस्योदाहरणम् । अन्योन्यमिहेति पाठ, इव शब्दे तूपमाद्वयोत्प्रेक्षा वा । सा त्विह कल्पितोपमा । उपमाश्रयास्फुरणादभिमानाख्यं लक्षण सैव यस्यालङ्कारत्वादलङ्कारनयोक्ता तत्रोपमोद्भेदश्च तद्युक्तालङ्कारता भूष्य-भूषकयोः पृथग्भावात् । नो चेत्तल्लक्षणमेव । तत्केचित्पठन्ति—

नानाद्रव्यानुरागाद्यैर्यदौपम्यगुणाश्रयम् ।
रूपनिर्वर्णना युक्तं तद्रूपकमिति स्मृतम् ॥

व्यावर्तते च—रूपकशब्दस्यान्वर्थस्यापकर्षमेतत्, औपम्यस्य गुणत्वेनाप्रधान-तया समयो यत्र तथा कृत्वा रूपस्य यान्यरूपेण निश्चित्य वर्णना तद्रूपकम् । कथं तन्निश्चय इत्याह नानाभूतेन पृथग्भूतेनापि द्रव्येण योऽनुरागः स्फटिकस्येव लाक्षया तत आदि ग्रहणाद् भ्रान्तिगौणलाक्षणिकादिभेदाना ग्रहणम् इति ॥५८॥

एवमर्थविषयलक्षप्रसङ्गेनार्थालङ्कारान् प्रदर्श्य शब्दालङ्कारस्वरूपमाह शब्दा-भ्यासस्तु यमकमिति तुरर्थालङ्कारेभ्यो व्यतिरेकमाह । शब्दशब्देन वाक्यं पदं तदेक-देश वर्ण इति सर्वं प्रहानं तेनानुप्रासस्य लाटीयादेरनेनैवोपसंग्रहः । यमौ द्वौ सम-

---

१. KSS, NS स्वविकल्पैर्विरचितं ।
२. ग्रन्थान्तरेषु प्रथम रूपकस्य लक्षणोदाहरणे ततश्च दीपकस्य ।

[1]शब्दाभ्यासस्तु यमकं पदादिषु विकल्पितम् ।
विशेषदर्शनञ्चास्य गदतो मे निबोधत ॥५९॥
[2]पादान्तयमकं चैव काञ्चीयमकमेव च ।
समुद्गयमकं चैव विक्रान्तयमकं तथा ॥६०॥
यमकं चक्रवालं च सन्दष्टयमकं तथा ।
[3]पदादियमकञ्चैव ह्याम्रेडितमथापि च ॥६१॥
चतुर्व्यवसितञ्चैव मालायमकमेव च ।
[4]एतादृशविधं ज्ञेयं यमकं नाटकाश्रयम् ॥६२॥
चतुर्णां यत्र पादानामन्ते स्यात्सममक्षरम् ।
तद्वै पादान्तयमकं विज्ञेयं नामतो यथा ॥६३॥

यथा—

दिनक्षयात् संहृतरश्मिमण्डलं
दिवीव लग्नं तपनीयमण्डलम् ।
विभाति ताम्रं दिवि सूर्यमण्डलं
यथा तरुण्याः स्तनभारमण्डलम् ॥६४॥

[लोकानां प्रभविष्णुर्दैत्येन्द्रगदानिपातनसहिष्णुः ।
जयति सुरदैत्यजिष्णुर्भगवानसुरवरमथनकारी विष्णुः] ॥६५॥
[5]पादस्यान्ते तथा चादौ स्यातां तत्र समे पदे ।
तत्काञ्चीयमकं चैव विज्ञेयं सूरिभिर्यथा ॥६६॥

जातावुच्यते तत्प्रकृतित्वाद्यमकम् । तेनैकस्याक्षरस्य पदस्य वा द्वितीयं सदृशं निरन्तरं सान्तरं वा शोभाजनकमलङ्कारः । यथा मुक्ताफलस्योचितमुक्ताफलान्तरं पद्मरागादेर्वोपाश्रयविशेषः, समुचितसहासीनसत्पुरुषमध्यपतनं वा सत्पुरुषान्तरस्य । पादादिषु आदिग्रहणं तदा मध्यान्तरादिषु विकल्पितवचनान्नास्त्यपि स्थापननियमोऽनुप्रामलाटीयादिसंग्रहायेत्याह । विशेषदर्शनमिति विशेषाणामुद्देशलक्षणानामित्यर्थः ॥५९॥

अक्षरमिति एकमनेकं च संहृतम् ॥६३॥

रश्मीनां मण्डलमोघो यस्य । तपनीयमण्डलम् सौवर्णं चक्रम् ॥६४॥

---

१. KSS. शब्दाभ्यास तु ।
२. KSS. पादान्त ।
३. NS पादादि ....।
४. NS. एतद्दशविधं ।
५. NS. पादस्यादौ तथा चान्ते स्यातां यत्र ।

याम याम चन्द्रवतीनां द्रवतीनां
व्यक्ताव्यक्ता सारजनीनां रजनीनाम् ।
फुल्ले फुल्ले सम्भ्रमरे वाभ्रमरे वा
रामा रामा विस्मयते च स्मयते च ॥६७॥

[1]अर्धेनैकेन यद्वृत्तं सर्वमेव समाप्यते ।
समुद्गयमकं नाम तज्ज्ञेयं पण्डितैर्यथा ॥६८॥

केतकीकुसुमपाण्डुरदन्त.[2]
शोभते प्रवरकाननहस्ती ।
केतकीकुसुमपाण्डुरदन्त.
शोभते प्रवरकाननहस्ती ॥६९॥

एकैकं पादमुत्क्रम्य[3] द्वौ पादौ सदृशौ यदि ।
विक्रान्तयमकं नाम [4]तद्विज्ञेयमिदं यथा ॥७०॥

[5]स पूर्वं वारणो भूत्वा द्विशृङ्ग इव पर्वत' ।
अभवद्दन्तवैकल्याद्विशृङ्ग इव पर्वत ॥७१॥

पूर्वस्यान्तेन पादस्य परस्यादिर्यदा समः ।
चक्रवच्चक्रवालं तु विज्ञेयं नामतो यथा ॥७२॥

[तुल्यात्पादद्वयादन्त्यादेकेनादिर्यदा समः ।
सर्वत्र चक्रवालन्तु तद्विज्ञेयं बुधैर्यथा] ॥७३॥

सारभूतानां जनीनां वधूनां युवतीनां सवन्विनी । परिवारत्वेन स्थिता रामारामा सर्वेव स्त्री । व्यक्ता ईषत् स्फुटाकारा । चन्द्रवतीनां रजनीनां रात्रीणां सम्बन्धिनी । यामयाम सर्वप्रहरम् । स्मयते यत पुष्पे विकसिते सभ्रमरके । तद्विना वा विस्मयते ॥६७॥

केतकीकुसुमवद्भासुरौ दन्तावस्य सोऽयं । प्रकारःमाननं यस्य तादृक् शोभते हस्ती । तथा केतकीकुसुमात्मकौ पाण्डुरौ दन्तौ यस्य तत्प्रवरकाननं हस्तिरूपं शोभते । "अत्र चार्थभेदो मुनिना नादृत" इति तदप्रसिद्धम् । व्युत्पत्त्यादिनाः परहृदयं वेदितमस्माभिः ॥६९॥

द्वे शृङ्गे यस्य तथा विगतं शृङ्गं यस्य ॥७१॥

---

१. KSS. अर्थेनैकेन ।
२ KSS. पाण्डरदन्त' ।
३. NS. उत्क्षिप्य ।
४ NS. तज्ज्ञेयं नामतो यथा ।
५. NS सम्पूर्णवानरो भूत्वा ।

शैला यथा शत्रुभिराहृता हृता
हृताश्च [1]भूयस्त्वत्वनुपुङ्खपूर्ण. ।
खगैश्च सर्वयुधि सञ्चिताश्चिता[2]
श्चिताधिरूढा निहिता स्तलैस्तले [3] ॥७४॥

आदौ द्वौ यत्र पादौ तु भवेतामक्षरं समौ ।
सन्दष्टयमक नाम विज्ञेय तद् बुधैर्यथा ॥७५॥

पश्य पश्य[4] रणमस्य मे गुणान्
येन येन वशगा करोति माम् ।
[5]येन येन हि समेति दर्शन
तेन तेन वशगा करोति माम् ॥७६॥

आदौ पादस्य तु यत्र स्यात् समावेश समाक्षर: ।
पादादियमक नाम तद्विज्ञेय बुधैर्यथा ॥७७॥

विष्णु सृजति भूतानि विष्णु [6]सहरते प्रजा ।
[7]विष्णु प्रसूते त्रैलोक्य विष्णुर्लोकाधिदैवतम ॥७८॥

पादस्यान्त पद यत्र द्विर्द्विरेकमिहोच्यते ।
ज्ञेयमाम्रेडित नाम यमक तत्र सूरिभि ॥७९॥

एते युधि सचिता सङ्घीभूता चितामधिरूढा । शत्रुभि कर्तृभि खगै शरै अनुपुङ्खगै पुङ्खान्तमग्नै आहता हता । आहतप्रकारमाह—ता छिन्नपक्षा शैला इव खगै गृध्रादिभि तलै पक्षबाहुभि निहता भूय एतैरेव चिता व्याप्ता । "निहता-नामस्त मरण लान्ति तैनिहतास्तलै" इति विलष्टत्वादुपेक्ष्यम् ॥७४॥

---

१. KSS., बाणैरनुपुङ्खपुङ्खै । NS भूयोऽप्यनुपुङ्खगै ।
२. KSS , सञ्चिताञ्चिता । NS सचिताश्चिता ।
३. KSS , हता हतानरा. । NS निहता फलै फलै ।
४. KSS., NS रमणस्य ।
५. NS येन येन दिनमेति ।
६. KSS. सहरति ।
७. NS. विष्णुप्रसूत ।

विजृम्भित निःश्वसितं मुहुर्मुहुः
कथं विधेयं स्मरणं पदे पदे ।
यथा च ते ध्यानमिदं पुनः पुन-
[1]र्ध्रुवगता ते रजनी विना विना ॥८०॥
सर्वे पादाः समा यत्र भवन्ति नियताक्षराः ।
चतुर्व्यवसितं[2] नाम तद्विज्ञेयं बुधैर्यथा ॥८१॥

यथा—

[3]वारणानामयमेव कालो
वारणानामयमेव कालः ।
वारणानामयमेव कालो
वारणानामयमेव कालः ॥८२॥
नानार्थैः स्वरैर्यत्र[4] यत्रैकं व्यञ्जनं भवेत् ।
तन्मालायमकं नाम विज्ञेयं [5]पण्डितैर्यथा ॥८३॥
भली बली हली माली खेली माली मली जली ।
खलो बलोऽचलो माली मुसली त्वाभिरक्षतु ॥८४॥
असौ हि रामा रतिविग्रहप्रिया
रहःप्रगल्भा रमणं मनोगतम् ।
रतेन रात्रिं रमयेत् परेण वा
न चेद्देव्यत्तरण पुरो रिपुः ॥८५॥
स पुष्कराक्षः क्षतजोक्षिताक्षः क्षरत्क्षतेभ्यः क्षतजद्रुरीक्षः ।
क्षर्तंगवाक्षैरिव सवृनाक्षः साक्षात् सहस्राक्ष इवावभाति ॥८६॥

वारणपुष्पाणां मदन्ध्यय काल मरल्लक्षणः । वारणानां हस्तिनाम् । अनामये आमयाभावे मति समदत्वे सति वारणानां वारणं निवारणं विद्यते येषां तेषां शत्रूणामयं काल कृतान्तोऽथवा समयः । रणानां सग्रामाणां काल. क्षेपः चिन्ताप्रवर्तयितेत्यर्थः ॥८२॥

---

१. KSS., NS. तथागता ।
२. KSS. न्यवसितं ।
३. सावारणानामिति चतुर्ष्वपि पादेषु वर्तते ।
४. NS. युक्तं ।
५. NS. पाठकै ।
६. KSS., NS. vary.

एभिरर्थक्रियापेक्षै[1] कार्यं काव्य तु लक्षणैः ।
अत पर प्रवक्ष्यामि काव्ये दोषान् गुणेतरान्[2] ॥८७॥

गूढार्थमर्थान्तरमर्थहीन भिन्नार्थमेकार्थमभिप्लुतार्थम् ।
न्यायादपेत विषम विसन्धि शब्दच्युत वै दश काव्यदोषाः ॥८८॥

[3]पर्यायशब्दाभिहित गूढार्थमभिसञ्ज्ञितम् ।
अवर्ण्यं वर्ण्यते यत्र तदर्थान्तरमिष्यते ॥८९॥

अर्थहीन त्वसम्बद्ध सावशेषार्थमेव च ।
भिन्नार्थमभिविज्ञेयमसभ्य ग्राम्यमेव च ॥९०॥

लक्षणाना प्राधान्यमित्युक्तपूर्वं तत्तथैवोपसहरति एभिर्लक्षणैरिति । अर्थ-क्रियाया रसचर्वणाया युक्त योगो येषा, विभावादित्व ह्येतत् प्रसादादीत्युक्तमधस्तात् । अत परमिति वक्तव्यान्तरमाह । केषुचित्पुस्तकेषु चैतद्ग्रन्थ पश्चाद्दृश्यते, बाहुल्येन प्रथम दृश्यत इति तथैव व्याचक्ष्महे ॥८७॥

गूढार्थं यथा—पर्यायशब्देति तत्र शब्दाना पदाना वाक्यस्य तदर्थाना च यथा दशरथ इति वक्तव्ये बलात्परिकल्पितेन वस्तुन पर्यायि-शब्देनाभिधान 'अधिक नवविमान' इति । न हि यदृच्छाशब्दा. पर्यायभाज ।

अर्थान्तर यथा—"चिन्तामोहमनङ्गमङ्ग तनुते विप्रेक्षित सुभ्रुव." इति अत्र काम स्वीकृत । चिन्तादिशब्देनावर्णनीयमपि वर्णितम् । यत्तु प्रसक्तानुप्रसक्तिकया बहुतराप्रकृतवर्णन तत्प्रबन्धदोषरूप सन्धितदङ्गविधानेन पराकृतमिति नेह निरूपणीयम् ॥८९॥

अर्थहीन यथा—अद्यापि स्मरसि रसालस मनो मे मुग्धाया स्मरचतुराणि । अत्र पूर्वापरव्याघातादसबन्धता । यथा वा "स महात्मा भाग्यवशान्महापथमुपागत." इति । अत्र हि सावशेष प्रकरणापेक्षो वस्तुनिश्चय', अभाग्यवशादित्यपि संभाव्यत्वात् ॥९०॥

भिन्नार्थ त्रिधा यथा—तत्र मृष्यो दूरसवन्धव्यवधाने सति यत्रार्थो यथा—

ज्वर मुञ्जीत सञ्जातमलपाक चिरस्थितम् ।
अजादुग्धोदन हन्यात् त्रिदोषोत्थापसभवम् ॥ इति ॥

---

१. NS. पेक्ष ।
२. KSS, काव्यदोषास्तथाविधान् NS. काव्यदोषा समासत. ।
३. इतोऽग्रेतन सार्धश्लोकपञ्चकं काशीसीरिजपुस्तके नास्ति ।

विवक्षितोऽन्य एवार्थो यत्रान्यार्थेन भिद्यते ।
भिन्नार्थं तदपि प्राहुः काव्यं काव्यविचक्षणाः ॥९१॥
अविशेषाभिधानं यत् तदेकार्थमिति स्मृतम् ।
अभिप्लुतार्थं विज्ञेयं यत् पदेन समस्यते ॥९२॥
न्यायादपेतं विज्ञेयं प्रमाणपरिवर्जितम् ।
[1]वृत्तभेदो भवेद्यत्र विषमं नाम तद्भवेत् ॥९३॥

ग्राम्यं यथा—"भद्रे भजस्व मामिदं ते दास्यामि" इति । तृतीयं भिन्नार्थं यथा—"स्याच्चेदेष न रावण" इत्युक्त्वा, "क्व नु पुनः सर्वत्र सर्वे गुणाः" इति । उद्दिष्टं ह्यत्र रावणस्यानुपादेयत्वं; क्व नु पुनरत्येनान्यथाकरणाद्भेदितम् ॥९१॥

एकार्थं यथा—कुन्देन्दुहारहरहाससितमिति । एकप्रयोजनं हि सर्वमेतत् । न काव्यं शास्त्रवदुद्देश्यं किञ्चित्कश्चिज्जानीयादिति प्रवर्तते ।

अभिप्लुतार्थं यथा—

स राजा नीतिकुशलः, सरः कुमुदशोभितम् ।
सर्वप्रिया वसन्तश्रीर्ग्रीष्मे मालतिकागमः ॥

अत्र प्रतिपादमर्थस्य परिसमाप्तत्वादभिप्लुतत्वं, एकवाक्यत्वेन निमज्जनाभावात् ॥९२॥

न्यायादपेतं देशकालविरुद्धं कलाशास्त्रादिविरुद्धं च यथा—

सुवीरेष्वस्ति नगरी मथुरा नाम विश्रुता ।
अक्षोटनालिकेराढ्या यस्याः पर्यन्तभूमयः ॥ इत्यादि

विषमं यथा—"अयि पश्यसि सौधमाश्रितामविरलसुमनोमालभारिणीम्" इत्यादि ॥९३॥ विसन्धिदोषोऽनेनैव संगृहीतः । सन्धानं, द्वयोर्नैरन्तर्यं विचारयोग अन्योन्यलयो वेति त्रिधा । तदनुपारूढमयुक्तं पारुष्याद्युत्पादकं वा यत्रापशब्दः स्मृतो मुनित्रयेणान्न । एते दोषाः; एतन्मध्ये तु केचित् नित्यदोषाः, यथा अपशब्दः । केचिदनित्याः यथा—ग्राम्यं; हास्यादौ तस्येष्टतमत्वात् । एतदाह 'यथास्थूलमिति आनुपूर्व्यमिति चात्र अव्ययेनाव्ययीभावे । तेनोत्तरोत्तरं स्थूलाः । यथा च गूढार्थं गूढलेखप्रहेलिकादि पताकास्थानकादिषु प्रयोज्यम्; अर्थान्तरमनुवादे, अर्थहीनादि हास्ये, भिन्नार्थं श्रोत्रियादौ वक्तरि, एकार्थं परप्रस्थापने, अभिप्लुतार्थमुन्मादादौ,

---

1. KSS, NS वृत्तदोषो ।

[1]अनुपश्लिष्टशब्दं यत् तद्विसन्धीति कीर्तितम् ।
शब्दच्युतञ्च विज्ञेयमशब्दस्य प्रयोजनात् ॥९४॥
एते दोषास्तु विज्ञेया सूरिभिर्नाटकाश्रया ।
[2]गुणा विपर्ययादेषां माधुर्यौदार्यलक्षणा ॥९५॥
श्लेषः प्रसादः समता समाधिः माधुर्यमोजः पदसौकुमार्यम् ।
अर्थस्य च व्यक्तिरुदारता च कान्तिश्च [3]काव्यस्य गुणा दशैते ॥९६॥
[4][ईप्सितेनार्थजातेन सम्बद्धानां परस्परम् ।
श्लिष्टता या पदानां हि श्लेष इत्यभिधीयते] ॥९७॥

भिन्नवृत्तं विसन्धि च स्वविषये । एवमेते दोषाः क्रमेणापानविषया । इह यतोऽर्थप्रतीतिस्तावदस्ति । अशब्दस्तु दोष एव तत्र कस्यादिचदर्थप्रतीतेरभावात् । स हि न काचिद्भाषामनु पतति सङ्केताभावात्तमर्थं प्रतिपादयेत् ॥९४॥

अथ गुणेषु प्रतिजानीते—एषां विपर्ययाद् गुणा भवन्ति, एतद्दोषविधान एव गुणो भवतीत्यर्थः । किमविशेषेण, नेत्याह—माधुर्यौदार्यलक्षणमङ्गो येषाम् । एतदुक्तं भवति—एतद्दोषविहीनं श्रुतिसुखं दीप्तरसं च यदि भवति तावता गुणान्तरैरलङ्कारैश्च हीनमपि काव्यं लक्षणयोगाव्यभिचारीत्युक्तम् ॥९५॥

अन्येऽपि गुणाः सन्तीति दर्शयति श्लेषः प्रसाद इत्यादि । काव्यस्येति पदस्य वाक्यस्य तदुभयगतस्यार्थस्य चेत्यर्थः ॥९६॥

तत्र श्लेषमाह ईप्सितेनार्थजातेनेति अर्थभागानां कविनानुप्रेक्षितनया परस्परसम्बद्धया योजनया सम्पन्नं यदीप्सितमर्थजातं तेनोपलक्षितार्थस्योपपद्यमानस्योपपद्यमानतात्मा गुणः श्लेषः । यथोदाहृतं वामनेन—

दृष्ट्वैकासनसंस्थिते प्रियतमे पश्चादुपेत्यादरा-
देकस्या नयने निमील्य विहितक्रीडानुबन्धच्छलः ।
ईषद्वक्रितकन्धरः सपुलकः प्रेमोल्लसन्मानसा-
मन्तर्हासलसत्कपोलफलकां धूर्तोऽपरां चुम्बति ॥

अत्र ननोरयातीनोऽन्येकालनादिकायुगलहृदयग्रहणलक्षणार्थस्तयोरुपादितो येनानभावनास्पदं न भवति । तेन कुटिलोऽप्ययं क्रमो न हृदये उल्बणत्वं भजते । मज्जति हृदये यतः सर्वस्येति ॥९७॥

---

१. KSS., NS. अनुनिश्रनिष्ठाशब्द…… कीर्तितम् । शब्दहीनं च विज्ञेयमशब्दस्य च योजनात् ।
२. KSS. एत एव विपर्यस्ता गुणाः काव्येषु दर्शिताः ।
३. NS. काव्यार्थगुणा ।
४. पद्यमेतत् काशीसीरिज पुस्तके नास्तीति ।

[1]विचारगहनं यस्यात् स्फुटञ्चैव स्वभावत ।
स्वत सुप्रतिबद्धञ्च[2] श्लिष्ट तत्परिकीर्त्यते ॥९८॥

अथ शब्दगुणमाह—ईप्सितार्थ योनिः पदानां श्लिष्टता परस्पर सन्निबन्धनतया ऽनेकमेकपदमिव भाति तदेव मासृण्यमुच्यते। अनश्च पदान्तरपाठस्यावश्यापेक्षतायां यथा ब्रह्मसूत्रमिति। उक्तं चैतच्छन्दोऽध्याये। तथा सन्धीयमानयोस्तथासन्धेः साजात्य सावर्ण्यं च सपद्यते वस्त्रखण्डयोरिव सूत्रस्येव च। यथा—

"अस्त्युत्तरस्या दिशि देवतात्मा" (कुमा १·१)

अस्ति शब्दस्योत्तरशब्दस्य सन्धीयमानयोस्तकारस्य तकारेण सयोगे तयोश्च साजात्यं 'स्यान्दिशि' इत्यनयो सन्धेनकारस्य वर्ग्यत्वाद्दकारेण सावर्ण्यं, दिशि देवता' इति सान्तर्यसन्धौ दकारेण दकारस्य साजात्यं, इकारैकारयोस्तालव्यत्वेन सादृश्यं, देवतात्मा इत्यत्र तकारेणाकारोत्तरतकारस्य च। न चानुप्रासमात्रमेतत् एकपदानुप्रासेऽपि प्रामाण्यमाभावात्—'इन्दिन्दिराणां ललितो निनाद.' इत्यनुप्रासे च सावर्ण्यनोपयोगीति। अन्ये पठन्ति—विचारगहन यस्यात् स्फुटं चैव स्वभावतः। इत्यर्थश्लेष वक्रघटना वेत्यर्थ सुप्रतिबद्धश्च श्लेष इति पद श्लेषः ॥९८॥

प्रसादमाह—अप्यनुक्तो बुधैरिति। यत्रार्थे अनुक्ते अपि बुधैः कष्टकल्पनया व्याख्यानस्याऽप्यर्थस्य प्रयोजन स्वय भासते सोऽर्थो वैमल्याश्रयोऽपि वैमल्यमुपचारात् सोर्थो वा वाच्यस्य वैमल्य स्वय जानत्वानुपयोगिपरिवर्जनात्। वैमल्यशब्द वाच्याज्जलस्येव पांसुभिरसंपर्कादभवतीति वैमल्यमर्थस्य प्रसाद। तथा—'सवर्णा कन्यका रूपयौवनारम्भशालिनी' इति विवाह्यत्व प्रापणीयता हृद्यत्वं सभोगयोग्यता गृहस्थसहधर्मचारिणीत्वमित्युपयोगी सर्वोऽप्यर्थः। तेनाबुध्यैतदुदाहरणान्तर वृथा भ्रमणम्—"आविलपयोधराग्र" मिति (विक्रमो० ५-८) एतदपि तूदाहरण, पददूषणं तु सम्यग्ज्ञाने प्रयुक्तम्। अप्रसादस्तु "उपास्मां हस्तो मे विमलमणिकाञ्चीपदमिदम्" अत्र विमलमन्ययोपयोगात् पांसुरिव जलेऽप्रसन्नता करोति। सुख इति न प्रयत्नमपेक्षते यः शब्दो, योऽर्थो, य. सयोग. शब्दविषय इत्यर्थः, कलामात्ररूप एव यत्र सन्धि; अत एव शैथिल्यात्मा स शब्दगुण. प्रसादः। प्रसन्नता स्फुटत्वं लक्षणीयविभागता पदानाम् यथा—

अथ स विषयव्यावृत्तात्मा यथाविधि सूनवे
नृपतिककुद दत्त्वा यूने सितातपवारणम्।

१· KSS. विचारग्रहण वृत्या।
२· KSS. सुप्रतिबद्धश्च।

[1]अप्यनुक्तो बुधैर्यत्र शब्दोऽर्थो वा प्रतीयते।
[2]सुखशब्दार्थसयोगात् प्रसाद परिकीर्त्यते ॥६६।

इत्यादि। अत्र निरन्तरता मुक्त्वा नान्योन्यलयो नान्योन्यापत्तिसन्धिरस्तीति शिथिलता। एवञ्च गुण क्वाऽपि शोभत इति स्वानुभवसिद्धः, तेन व्यावृत्तामेति गाढता कृता, ककुद दत्त्वेति चापर सवर्णपक्षे ॥६६॥

समतामाह—नातिचूर्णपदैरिति। शब्दाना समत्वात्सम चूर्णपदैरसमासरचना यत्र सातिशया न भवति। अतिशयश्च प्रतियोगिनमपेक्षते इति। दीर्घसमासोऽत्यन्तसमासश्च विषमता, तद्विपर्ययेण समता उपक्रान्तमार्गापरित्यागरूपेत्युक्त भवति। यथा—

गाहन्ता महिषा निपानसलिलं शृङ्गैर्मुहुस्ताडित
छायाबद्धकदम्बक मृगकुल रोमन्थमभ्यस्यतु।
विस्रब्धै क्रियता वराहपतिभिर्मुस्ताक्षति पल्वले
विश्रान्ति लभतामिद च शिथिलज्याबन्धमस्मद्धनु ॥

अत्र अवान्तरवाक्ये समस्तद्विपदा हि नातिदीर्घा वृत्ति।

प्रसीद चण्डि! त्यज मन्युमञ्जसा जनस्तवाय दुरत कृताञ्जलि।
किमित्य—

इति चूर्णपदैरुपक्रम्यासमाप्त एव वाक्यार्थे, वाक्यान्तरे दीर्घ समास कृत—

उत्कम्पितपीवरस्तनद्वयोम्मिपत्सुप्तविलासमास्यते।

पूर्वत्र ('गाहन्ता' मित्यत्र स्ववान्तरार्थसमाप्तावर्थान्तरोपक्रम एव समासेन 'छायाबद्धकदम्बक' मित्युपक्रान्तोऽपि न चैत्यात्कूपपतनमिव चूर्णपद प्रयुक्त 'मृगकुल' मिति। सेय समता जाता शब्दगुण। अर्थेऽपि समत्वात्सा। कि तत्समत्व आह व्यर्थाभिधायिभिरिति निष्प्रयोजनमर्थेऽभिदधनि ते व्यर्थाभिधायिनस्तेषा शब्दाना न त्वेतदर्थमल्यमिति प्रसादेन निरस्तत्वात्। नैतत्, नहि सर्वथा निष्प्रयोजनता, अपि तु सदपि प्रयोजन दुर्बोध, तदाह—दुर्बोधनैरिति। अभिधीयतेऽनेन इत्यभिधान प्रयोजनम्। यथा—

च्युतसुमनस. कुन्दा पुष्पोद्गमेष्वलसा द्रुमा
मलयमरुत सर्पन्तीमे वियुक्तधृतिच्छिद।
अथ च सवितु शीतोल्लास लुनन्ति मरीचयो
न च जरठतामालम्बन्ते क्लमोदयदायिनीम् ॥

१. NS अथानुक्तो बुधैर्यत्र शब्दार्थ।
२ NS, मुख्यशब्दार्थसयोगात् KSS. सुखशब्दार्थसबोधात्।

[1]नातिचूर्णपदैर्युक्ता न च व्यर्थाभिधायिभि ।
दुर्बोधनैश्च न कृता समत्वात् समता मता ॥१००॥
[2][अन्योन्यसदृशा यत्र तथा ह्यन्योन्यभूषणा ।
अलङ्कारा गुणाश्चैव समा स्यु समता मता ॥१०१॥

इत्यत्र ऋतुगन्धिवर्णनप्रक्रमे मलयमारुत प्रक्रम भिनत्ति न च सर्वथा निरर्थको विप्रलम्भोद्दीपनत्वात्। किन्तु प्रक्रम स्फुट न पुष्णातीति विषमता। समता तु "मनसि च गिर गृह्णन्तीमे किरन्ति न कोकिला:" इति द्वितीयपादस्थाने यदि पठेत् ॥१००—१०१॥

समाधिमाह—अभियुक्तैर्विशेषस्त्विति। यस्या द्वितीयस्यार्थस्य अभियुक्तै. प्रतिभानिश्चयवद्भिः विशेषो अपूर्व म्वोल्लिखित उपपद्यते स समाहितमन. सपाद्यविशेषत्वादर्थो विशिष्ट समाधि', यत्र कवेः स्वप्रतिभयोल्लेखस्तस्यवमिहोदाहरणम्। यथा—

आरवपैहि मम सीधुभाजनाद्यावदग्रदशनैर्न दश्यते।
चन्द्र! मद्दशनमण्डलाङ्कितः ख न यास्यसि हि रोहिणीभयात् ॥

अयोनिरन्यच्छायायोनिश्चेति, एतदेव ज्ञान प्रातिभ यस्य विषयः अयोनि:। सारस्वतम्य हि गर्वोऽस्मतनिमित्तन एव। तदन्यस्य सर्वोऽन्यच्छायायोनि। व्यवनमवभावनावाम्यत्वादपि कविहृदयगतप्रतिभातिशयतास्तस्यादनवम्यितम्।

शब्दगुणश्च समाधि., तमाह—तेन चेति। समाधिशब्दम्य योऽर्थः परिहारलक्षणस्तेन य परिकीर्तितः परितः समन्तादारोहात्या उच्चारणे सपन्न.। स च समाधि:। आक्रान्त्या उच्चारणे आरोहावरोहक्रमः आक्रमणेन गतितुल्य'। आरोहश्चोर्ध्वगमनद्वारः प्राणरूपमारुतम्य उच्चरूप, अपक्रमणमवरोहो विपर्यय'। उच्चत्व स्थानकरणवशात् बाह्याभ्यन्तरप्रयत्नवशाच्च। तथा हि—

निरानन्दः कौन्दे मधुनि परिभुक्तोज्झितरसे
न माले मालम्वो लवमपि लवङ्गे न रमते।
प्रियङ्गौ नामङ्ग रचयति न चूतेऽपि चरति
स्मरत्लक्ष्मीलीलाकमलमधुपानं मधुकर. ॥

तत्र नकाराद्दन्त्यान्मूर्धन्यो रेफ उच्चस्थानस्थितो यद्यपि, नारारदसारयोः तथापि दन्त्यसंयोग. निरन्तरप्रयत्नाधिक्येन न विवृतनमेत चाकारद्वयेन द्विवारप्रयत्नेन च

१. KSS. does not read.
२. काशीमुद्रित पुस्तकेऽपि एतादृश पाठो गृहीतः।

अभियुक्तैर्विशेषस्तु योऽयंस्येहोपलक्ष्यते ।
तेन चार्थेन सम्पन्न समाधि परिकीर्त्यते ।।१०२।।

जिह्वामूलीयेन चोच्चत्वभाजा आरोहणमस्फुटीकरणमिति नशब्देनारोहण सपन्नमप्य-सपन्नकल्पम् । आरोहणसौकर्यायैव प्रत्युत मध्ये ह्रस्व वा विश्रान्ति । अभावे उच्च-तमसङ्कुलनसोपानारोहखेदायैव भवति निराम्बाध कौन्द इति । यथा वा निरानन्द इत्यत्र यावन्महाप्राणो जिह्वामूलीयश्च श्वासानुप्रदानो द्विवारयुक्तन्मात्वदारोहयत औकार आकारमवेदय विवृतरूप औकारतोऽपि नकार ततोऽपीनारोकारयो ऊन विवृतत्वं, अकारस्तु सवृत इत्यवरोह । औकारस्तु मध्येऽवरोहसौकर्यायैव दूरारो-हाद्धि दूरावरोहण चेति चूलिकाया कूपपतनकल्पम् । खेदो यथा—

"कुर्वाणा. परम महच्च मनस" इति आकारोपध्मानीयेभ्यो झटिति सवृते-ऽकारे निपातनात् । "निवेश स्व सिन्धो"—इत्यत्र क्रमेण विवृततर स्पर्श इति क्रमेणारोह । "तुहिनगिरिवीथीषु जयति" अत्र विवृतेभ्य उकारादिभ्य सवृतेऽकार-द्वये पात इकारस्त्वन्त्यत्वान्न च विश्रान्तिस्थानमिति नारोह । यदि वा सि न्धोरिति विवृततरापेक्षया आरोहसस्कारे उकारेऽवरोहबुद्धिरेव स्फुटत्वेऽप्यरोह । जयतिमपास्य तदयमिति पाठ । अनुस्वारो हि सवारप्रयत्न: । 'नग शीलभ्रष्टा व्यसन इव मज्जन्ति तरव.' इति अकार+इकार+अकारेभ्योऽवरोहमयेभ्यो विवृते इकारे आरोह, अन्ते च विसर्जनीये आरोह एव । तेन स्वभावप्रतिभादर्शनानुविद्धा भगवती वाणी स्वरसोपनिपतिता स्वरसभारप्रभावानुरोधेनैवारोहावरोहक्रम भजते प्रतिभादृष्टिशून्यत्वात् अन्धपदवदारोहादि न भजेत् ।

नन्वियता पाठसौकर्यं स्यात्, श्रोतुस्तु क्रिमायातम्, अनभिज्ञो देवाना प्रिय, यथा हि कर्कशशर्करानिकरकण्टकिते देशे दुसञ्चरे सचरज्जन पश्यन्त्या अपि सुकुमारहृदयाया. प्रमदायास्तदात्मानुप्रवेश इव जायमान खेदमतितरामादत्ते प्रहार-खेदो वा, यथा सहृदयस्य स एव मार्ग, सुकुमारता हि वैमल्यापरपर्याया, सहृदयत्व हृदयस्य हि कविहृदयतादात्म्यापत्तियोग्यतैव उत्कर्ष । तत एवोक्त ।

शब्दार्थशासन-ज्ञानमात्रेणैव न वेद्यते ।
वेद्यते स हि काव्यार्थतत्वज्ञैरेव केवलम् ।। (ध्वन्या १-७) इति

अभिधानकोशमपि हि पठता सुप्तिङ्विभक्तीश्च विदुषामपि न काव्यतत्त्वाव-बोध तस्माद्वर्णोच्चारणप्रयत्नेन परस्परसंपठनजनितो, य: खेद उच्चारयितु, स एव श्रोतुरपि पारुष्यमाधत्ते । "सैरन्ध्यच्चवधूनिबन्ध्यनुगतप्राणैवबन्धक्रम." इत्यादौ । वर्णगत च लालित्यपारुष्यादि पुष्कराध्यायेऽपि (अ—३४) लक्ष्यते । अन्यैरप्युक्त "तेन वर्णा रसच्युत" इत्यादि । स्वभावतो हि केचन वर्णा सन्तापयन्तीव निघ्नन्त-

[[1]उपमास्विह दृष्टानामर्थानां यत्नतस्तथा ।
[2]प्राप्तानां चातिसंक्षेपात् समाधिर्निर्णयो यतः] ॥१०३॥
बहुशो [3]यच्छ्रुतं वाक्यमुक्तं वापि पुनः पुनः ।
नोद्वेजयति यस्माद्धि तन्माधुर्यमिति स्मृतम्[4] ॥१०४॥

न्तीव रेफककारादय इव परुषवृत्तिपूर्वका, अन्ये तु निर्वापयन्तीवोपनागरिकोचिताः ।
लोकगोचर एवायमर्थः स्वसंवेद्योऽपीति न वितत इत्यास्तां तावत् ।१०२।१०३॥

माधुर्यमाह—बहुशो यच्छ्रुतमित्यादि । यदिति यस्माद्धेतोर्वाक्यं श्रुतं संशयविपर्यययोरास्पदं न भवतीति तन्माधुर्यम् । द्राघीयसि समासे तावदवश्यं भवन इति तद्विरह एव माधुर्यं शब्दगुण इत्युक्तं भवति । यथा—"गाहन्तां महिषा निपानसलिलं" (शाकु ३-६) इत्यादि । पुनः पुनरप्युक्तमर्थजातं यस्माद्धेतोरपनीतमवगाहनेन वैरस्यं वह्वचनवैचित्र्यात्मकं माधुर्यमर्थगुणः वचनान्तराभिधेयतया हि स एवार्थो विचित्रो भवति । यथा—

रसवदमृतं कः सन्देहो मधून्यपि नान्यथा
मधुरमधुरं चूतस्यापि प्रसन्नरसं फलम् ।
सकृदपि पुनर्मध्यस्थः सन् रसान्तरविज्जनो
वदतु यदिहान्यत्स्वादु स्यात्प्रियादशनच्छदात् ॥

अत्र रसवदमृतमिति य उक्तार्थः स एव कः सन्देह इत्युक्ततया विचित्रया परिनिश्चयस्थैर्याभिधायिन्या निश्चयीकृतः । निश्चयस्थैर्येमेव च नान्यथेति वचनान्तरेण विपर्ययनिराकरणसंभावनान्तरनिरासं च क्रमेण विदधता विचित्रीकृतमिति मधुरोऽयमर्थः ॥१०४॥

ओजो लक्षयति—समासवद्भिर्बहुभिरिति । बहुभिरेकसमाससंज्ञायुक्तैरर्थ च विचित्रैर्यमकैः पदैर्युक्तो यो बन्धस्तदोजः । यथा—

मन्थायस्तार्णवाम्भःप्लुतकुहरचलन्मन्दरध्वानधीरः ।
कोणाघातेषु गर्जत्प्रलयघनघटान्योन्यसंघट्टचण्डः ॥
कृष्णाक्रोधाग्रदूतः कुरुकुलनिधनोत्पातनिर्घातवातः
केनास्मत्सिंहनादप्रतिरसितसखो दुन्दुभिस्ताडितोऽयम् ॥

यथा सानुरागः अनुरक्तः तथा वर्णो वर्णान्तरमपेक्षते तत्र सानुरागत्वम् ।

---

१. GOS. उपमास्वुपदिष्टाना ।
२. KSS. प्राप्तानां चातिसंयोग समाधि. परिकीर्त्यते ।
३. NS. यत्नुतं ।
४. NS. उदाहृतम् ।

[1][समासवद्भिर्विविधैर्विचित्रैश्च पदैर्युतम् ।
सानुस्वारैरुदारैश्च तदोज परिकीर्त्यते] ॥१०५॥

[अवगीतोपि हीनोपि स्यादुदात्तावभासकः ।
यत्र शब्दार्थसम्पत्तिस्तदोज परिकीर्तितम] ॥१०६॥

सुखप्रयोज्यैर्यच्छब्दैर्युक्त सुश्लिष्टसन्धिभि ।
सुकुमारार्थसयुक्त सौकुमार्य तदुच्यते ॥१०७॥

विलुलितमकरन्दा मञ्जरीर्नर्तयन्तो"

अत्र र इति शब्दो न्दशब्द स्वगुरुत्वायापेक्षते न इत्ययशब्द तशब्द य इत्यय च न्तोशब्द न्तो इत्यय शब्दोऽन्ते गुरुत्वात् स्वविश्रान्तिजनितकालोपचयलम्य गुरुत्व नाकाङ्क्षतीति द्वितीयपादपाठ समनन्तरमेवापेक्षते ।

"विलुलितमधुधारा मञ्जरीर्लोलयन्त ।"

इति पाठे लिशब्दो धाशब्दो लोशब्दश्च जात्यापेक्षत इति । तदेव गाढत्व-मुच्यते निबिडावयवत्वैव सा । यत्र खलु समासेन सक्षेपेण युक्तानि पदानि, यत्रार्थो भूयानिति सक्षेपो नामार्थगुण ओज । ओजस्वी क्रिमतोऽपि य खलु युवा भूत्वा समापेक्षते, तथा एकमपि वस्तु उदारैर्बहुभि पदैरुपनिबध्यते विस्तरात्मकत्वमप्यो-जोऽर्थगुण । सक्षेपो यथा—

ते हिमालयमामन्त्र्य पुन पेक्ष्य च शूलिनम् ।
सिद्ध चास्मै निवेद्यार्थं तद्विसृष्टा खमुद्ययु ॥ (कुमा ६-९३)

विस्तरस्तु

अथ नयनसमुत्थ ज्योतिरत्रेरिव द्यौ
सुरसरिदिव तेजो वह्निनिष्ठ्यूतमैशम् । (रघु २-७५) १०५।१०६।।

सौकुमार्यमाह—सुखप्रयोज्यैरिति । क्वचिदेतदस्य त्वय पारुष्य भवति यथा द्राढा, अजड्ढा निर्ढत, सत्वस्त्व व्यवसिति, इति । क्वचित्सहितया—दर्व्यास्योर्वी-विघूयते । तदुभयरहितत्व सौकुमार्य शब्दगुण । यथा—"गाहन्ता"—मित्यादि । अत्र च यद्वक्तव्य तत्समाधिलक्षणे निर्णीतम् । परुषेऽपि चार्थे सुकुमारेणार्थेन या सपत्तिस्तदर्थगुण सौकुमार्यमपारुष्यरूपम् । एकाकिनि देवतासहाय इति, मृते यशःशेष इति, जड्डे देवाना प्रिय इति ॥१०७॥

अर्थव्यक्तिमाह—सुप्रसिद्धाभिधानेति । प्रसिद्धमभिधानमभिधाव्यापारो यस्यां काव्यक्रियायां सार्थव्यक्ति शब्दगुण । यथा "गाहन्ता" मिति । विपर्यये तु

---

१. KSS. does not read.

[1]सुप्रसिद्धाभिधाना तु लोककर्मव्यवस्थिता ।
या क्रिया क्रियते काव्ये सार्थव्यक्तिः प्रकीर्त्यते ॥१०८॥
[यस्यार्थानुप्रवेशेन मनसा परिकल्प्यते ।
अनन्तरं प्रयोगस्तु सार्थव्यक्तिरुदाहृता] ॥१०९॥

किरातादिनिदर्शनं यच्चार्थो वर्ण्यते स तथैव लोके प्रसिद्ध इत्यर्थस्य गुणोऽर्थव्यक्ति । यथा—

पृष्ठेषु शङ्खशकलच्छविषु च्छदानां
राजीभिरञ्जितमलक्तकलोहिनीभिः ।
गोरोचनाहरितबभ्रुबहिः पलाश-
मामोदते कुमुदमम्भसि पल्वलस्य ॥१०८—१०९॥

उदारतामाह—दिव्यभावपरीत यदिति । यत्रमानुषोचितमपि दिव्यतया, करुणादियुक्तमपि शृङ्गारेण, वीरतास्थानमप्यद्भुतेन युक्तं वर्ण्यते । तद्गतैर्वा विभावानुभावादिभिः यदुदीरितं तत्रौदार्यमर्थगुण । एतदेवाग्राम्यत्वमित्यन्यैरुक्तम् । ग्राम्यं हि वस्तु यथास्थितमयोजितरचनाविशेषं प्रसिद्धिमात्रप्रमाणमुच्यते, ततोऽन्यदग्राम्यम् । यथा—

त्वमेव सौन्दर्या स च रुचिरतायाः परिचितः
कलानां सीमानं परमिह युवामेव भजथः ।
अपि द्वन्द्वं दिष्ट्या तदिति सुभगे ! संवदति वा
अतः शेषं चेत्स्याज्जितमथ तदानीं गुणितया ॥ इति ॥

यत्राद्भुतत्वेन चमत्कृतोऽर्थः । अनेकभावसंयुक्तमिति । शब्दगुणस्य लक्षणम् । एकभाषाचित्रत्वस्यानेकताचित्रत्वं पदस्यैकस्यानेकपदव्यक्तिरक्षरसख्यावैचित्र्यं सन्धानमाजात्यं च पिण्डीबन्धनृत्तसादृश्येन, तत्र हि गुल्मजातशृङ्खलिकादिभेदेनेत्यभूतो नर्तकीसंनिवेशो भरते तदुक्तं विकटस्य नरीनृत्यमानत्वमिति पदानामौदार्यमिति । यथा

स्वचरणविनिविष्टैर्नूपुरैर्नर्तकीनां
झटिति रणितमासीत्तत्र चित्रं कलं च ॥

अत्र प्रथमपादे एकाक्षरत्र्यक्षरचतुरक्षरमिति विचित्राणि पदानि, रेफे तद्द्वितीयपदाक्रमणाद्व्याप्ति तकारयो सन्धानात्मन्धिमाजात्यं, तकारसकारयो सस्थाननैकट्यं च । विपर्ययस्तु—

"चरणगमलनर्नूपुरैर्नर्तकीनां झटिति रणितमासीन्मञ्जु चित्रं च तत्र" अत्र द्वे अपि पदे त्र्यक्षरे । तावेव पादौ । इदं भाषितविचित्रत्वम् । यथा—

---

१. NS., सुप्रसिद्धा धातुना तु । KSS. does not read.

[1]दिव्यभावपरीतं यच्छृङ्गाराद्भुतयोजितम् ।
अनेकभावसंयुक्तमुदारत्वं प्रकीर्तितम् ॥११०॥
[अनेकार्थविशेषैर्यत् सूक्तैः सौष्ठवसंयुतैः ।
उपेतमतिचित्रार्थैरुदात्तं तच्च कीर्त्यते] ॥१११॥
यन्मनःश्रोत्रविषयमाह्लादयति हीन्दुवत् ।
लीलाद्यर्थोपपन्ना वा तां कान्तिं कवयो विदुः ॥११२॥
[यो मनःश्रोत्रविषयः प्रसादजनको भवेत् ।
शब्दबन्धः प्रयोगेषु स कान्त इति भण्यते] ॥११३॥
एवमेते ह्यलङ्कारा गुणा दोषाश्च कीर्तिताः ।
प्रयोगमेषां च पुनः वक्ष्यामि रसलक्षणम् ॥११४॥

"अथ यदि तव वक्त्रं चण्डि ! भूयोऽपि नाम"
इति न हृद्यं "क्वचित रणितमासीन्मञ्जु किञ्च न तत्र" इति
तकारनकारयोरत्यासाम्यं नकारनकारयोश्च तत्स्थानमिति ॥१११॥

कान्तिमाह—यन्मन इति श्रोत्रविषयमिति । यन्मनोविषयमाह्लादयति यथा शृङ्गारविभावरूपं लीलादिचेष्टालङ्कारसुन्दरं काव्यार्थरूपं तत्कान्तिगुणयुक्तं तदेव दीप्तरसत्वमित्युक्तमन्यैः । विभावादीनां दीप्तत्वमिति यावत् । यथा—

प्रेयान् सोऽयमपाकृतः सशपथं पादानतः कान्तया
द्वित्राण्येव पदानि वासभवनाद्यावन्न यात्युन्मनाः ।
तावत्प्रत्युत पाणिसम्पुटगलन्नीवीनिबन्धं धृतो
धावित्वैव कृतप्रणामकमहो प्रेम्णो विचित्रा गतिः ।

अत्र ह्यीर्ष्यायास्त्यागस्य रत्यनुभावस्य, औत्सुक्यस्य स्वभावस्य च दीप्तत्वमित्यर्थगुणः । श्रोत्रविषयीभूतमपि यदाह्लादि काव्यं तत्कान्तिर्नाम शब्दगुणः ।

कुरङ्गीनेत्रालीस्तबकितवनालीपरिसरः—

अत्र हि समासवत्यपि रचना श्रोत्रेन्द्रियैकतानतामावहति । तदेतल्लोके मधुरकाव्यमिति प्रसिद्धम् । माधुर्यमन्यसमासत्वमुक्तम् । अन्ये त्वौदार्यकान्त्योर्लक्षणद्वयं विपरीतमिव पठन्ति ॥११२॥

उपसंहरति—एवमेते इति । चकाराच्छन्दांसि वृत्तानि जातयश्च । एतानीति । वृत्तच्छन्दःप्रभृतीनां दोषाभावात् । अनतिदोषा हि विनियुज्यन्ते इत्युक्तम् ॥११४॥

---

1. KSS. do not read.

लघ्वक्षरप्रायकृतमुपमारूपकाश्रयम् ।
काव्य कार्यं तु नाट्यज्ञै वीररौद्राद्भुताश्रयम् ॥११५॥

गुर्वक्षरप्रायकृत बीभत्से करुणे तथा ।
कदाचिद्रौद्रवीराभ्यां यदाधर्षणज भवेत् ॥११६॥

रूपदीपक[1]संयुक्तमार्यावृत्तसमाश्रयम् ।
[2]शृंगारे च रसे वीरे काव्यं स्यान्नाटकाश्रयम् ॥११७॥

उत्तरोत्तरसयुक्त वीरे काव्य तु यद्भवेत् ।
जगत्यतिजगत्या[3] वा सङ्कृत्या वापि तद्भवेत् ॥११८॥

तथैव युद्धसम्फेटा[4] उत्कृत्या सम्प्रकीर्तितौ ।
करुणे शक्वरी ज्ञेया तथैवातिधृतिर्भवेत्[5] ॥११९॥

यद्वीरे [6]कीर्तित छन्द तद्रौद्रेऽपि प्रयोजयेत्[7] ।
शेषाणामर्थयोगेन छन्द कार्यं प्रयोक्तृभिः[8] ॥१२०॥

[यच्छन्दः पूर्वमुद्दिष्ट विषमार्धसमे समम् ।
उदारमधुरं शब्दैस्तत्कार्यं तु रसानुगम् ॥१२१॥

लघ्वक्षरप्रायेति । यत्र अननुवाही चित्तवृत्तिपरिस्पन्द , तत्र लघ्वक्षरप्रधान् वृत्तं वीरादावुपमारूपके ॥११५॥

मसृणवाहिनि तु हृदयस्पन्दे गुर्वक्षरप्रायं करुणादौ । रौद्रादावपि कदाचित्तद्भवति । यदा विलम्ब्य परमलीकार स्मृत्वा ब्रवीति 'कर्ता द्यूतच्छलाना' इति तथा 'यो य शस्त्र बिभर्ति' इत्यादौ । अत एव भयानके हास्ये शान्ते वा यथायोग संवेदनस्पन्दना-चर्व्यमाणना-स्वादनारचयंकृतो विभागो वृत्तानां मन्तव्य. ॥११९॥१२०॥

उदारमधुरैरिति । औदार्यं शब्दगुणो दीप्तेपु प्राधान्येन तदनुयायि च गुणान्तर माधुर्यं, स्वानुयायि गुणमहिन्मसृणेषु रसेषु ॥१२१॥

---

१. NS. संयुक्त नार्यावृत्त······।
२. KSS. शृगारे रसकार्यं तु ।
३. NS. जगत्या ।
४. NS. सम्फेटौ प्रकृत्या सम्प्रयोजितौ ।
५. NS. तथा चातिधृन. स्मृता ।
६. NS. कीर्त्यंते ।
७. NS. सम्प्रयोजयेत् ।
८. NS. तथा रस. ।

शब्दानुदारमधुरान् प्रमदाभिधेयान्
नाट्याश्रयेषु कृतिषु प्रयतेत कर्त्तुम् ।
तैर्भूषिता बहु विभान्ति हि काव्यबन्धा
पद्माकरा विकसिता इव राजहंसैः] ॥१२२॥

त्रिविध ह्यक्षर [1]कार्यं कविभिर्नाटकाश्रयम् ।
ह्रस्व दीर्घं प्लुतञ्चैव रसभावविभावकम् ॥१२३॥

एकमात्र भवेद् ह्रस्व द्विमात्र दीर्घमिष्यते ।
प्लुत चैव त्रिमात्र स्यादक्षर स्वरयोजनात् ॥१२४॥

स्मृते [2]चासूयिते चैव तथा च परिदेविते ।
पठतां ब्राह्मणानाञ्च प्लुतमक्षरमिष्यते ॥१२५॥

[3]अकारस्तु स्मृते कार्यं ऊकारश्चाप्यसूयिते ।
परिदेविते तु हाकार[4] ओङ्कारोऽध्ययने तथा ॥१२६॥

ह्रस्वदीर्घप्लुतानीह यथाभाव यथारसम् ।
[5]काव्ययोगेषु सर्वेषु [6]ह्यक्षराणि प्रयोजयेत् ॥१२७॥

अर्थगुणास्तु यथायोग सर्वत्र, तदाह प्रमदाभिधेयानिति । प्रमदो हर्ष. हर्षजन को गुणसाकल्यवानभिधेयोऽर्थो येषाम् ॥१२२॥

भावार्थो हृदयगतोऽभिप्राय क्रियाविशेषश्च त दर्शयति स्मृते चेत्यादि ॥१२५॥

एतदेव च क्रमेण विभजति आकार इत्यादि । द्वावेतावनुस्वारेणानुनासिक्येन वा युक्तौ कार्यौ आण्डदण्डादि ॥१२६॥

ह्रस्वदीर्घप्लुतानीह यथाभाव यथारसम् काव्यबन्धप्वेषदेष्विति वचनादन्यत्र विषये दूराहूत्यादिषु प्लुप्त उक्त यत्रासौ प्रयोज्य एवेति दर्शितम् ॥१२७॥

---

१. KSS, NS. काव्ये विज्ञेय ।
२. NS वासूचिते ।
३. NS. आकारस्तु ।
४. NS. हुकार ।
५. NS काव्ययोगेष्वक्षराणि यथाशोभ निवेशयेत् ।
६ KSS. ह्याकाराणि कुलो जयेत् ।

चेन्नीडितप्रभृतिभिर्विकृतैस्तु शब्दै-
र्युक्ता न भान्ति ललिता भरतप्रयोगाः ।
[1]यज्ञक्रियेव रुरुचर्मपुरः कृतावर्त-
र्वेश्या द्विजैरिव कमण्डलुदण्डहस्तैः ॥१२८॥

[मृदुललित[2]पदार्थं गूढशब्दार्थहीनं
[3]बुधजनसुखभोग्यं [4]युक्तिमन्नृत्तयोग्यम् ।
बहुरसकृतमार्गं सन्धिसन्धानयुक्तं
भवति जगति योग्यं नाटकं प्रेक्षकाणाम्][5] ॥१२९॥

चेन्नीडित यङन्तम् । आदिग्रहणेन ण्यन्ता सन्नन्ता एते नटोचिताः प्रयोगाः न भान्ति ॥१२८॥

ते यतो ललिता । यथा वेश्यापरिग्रहे द्विजैर्मृगाजिनदण्डकमण्डलुधृताभ्यङ्गादिधरैः सभवद्भिरपि यज्ञक्रिया न भाति । एवं तद्व्याख्याने रौद्रादिस्वविषये यत्पुरुषस्याभ्यनुज्ञानं तद्वियुक्तं स्यादितीत्यं व्याख्या—ललिता सुकुमारप्रयोगास्ते परुषैः पदैर्न भान्तीति विशेषनिषेधः शेषाभ्यनुज्ञापक इति न्यायादन्यत्र तत्प्रयोगः इत्युक्तं भवति । तथाहि—"चयोर्द्वितीयाः शरि पौष्करसादेरिति वाच्यम् इत्येवमादिरपि विधिः प्रयोज्य एव, (आख्यातामपं तप्यं" इत्यादौ(?) एतदेव साधर्म्यवैधर्म्यद्वारेणोपपादयति *यथा तैरेव यज्ञक्रिया भाति न तैस्तथा वेश्या, तदनङ्गत्वात्* । बहुव्रीहिर्वा यज्ञक्रियेव पत्न्यप्युच्यते । इति शिवम् ॥१२९॥

---

१. KSS कृष्णाजिनाक्षररुचर्मधरैर्घृताक्तैः......।

२. NS. पदाढ्यं ।

३. NS. जनपदसुखबोध्यं ।

४. KSS. बुद्धिमत् ।

५. ग्रन्थान्तरेषु अत्रैवाध्यायसमाप्तिः । काशीमुद्रितपुस्तके वागभिनयो नाम सप्तदशोऽध्याय इति ।

अनुबन्ध.

भूषणाक्षरसङ्घातौ शोभोदाहरणे तथा ।
हेतुसंशयदृष्टान्ता प्राप्ताभिप्राय एव च ॥१३०॥
निदर्शनं निरुक्तं च सिद्धिश्चाथ विशेषणम् ।
गुणातिपातातिशयौ तुल्यतर्कं पदोच्चय ॥१३१॥
[1]दृष्टं चैवोपदिष्टं च विचारस्तद्विपर्यय ।
भ्रंशश्चानुनयो माला दाक्षिण्यं गर्हणं तथा ॥१३२॥
अर्थापत्तिः प्रसिद्धिश्च पृच्छा सारूप्यमेव च ।
मनोरथश्च लेशश्च क्षोभोऽथ गुणकीर्तनम् ॥१३३॥
ज्ञेयान्यनुक्तसिद्धिश्च प्रियं वचनमेव च ।
षट्त्रिंशल्लक्षणान्येव काव्यबन्धेषु निर्दिशेत् ॥१३४॥

समस्तार्थालङ्कारवर्गस्य बीजभूताश्चमत्कारा कथाशरीरवैचित्र्यदायिनो वक्रोक्तिरूपा लक्षणशब्देन व्यवह्रियन्ते । लक्षणानि गुणालङ्कारमहिमानमनपेक्ष्य स्वसौभाग्येनैव शोभन्ते । लक्षणं महापुरुषस्य पद्मादिरेखादिवत्काव्यशरीरस्य सौन्दर्यदायि । अलंकारस्तु रत्नाभरणादिवदेव, येन विनापि स्वसौन्दर्येणैव पुरुष प्रविभासते ॥१३०॥

गुणस्तु प्रवृत्तिशोभितो धैर्यादिवत्काव्यस्य शब्दार्थरचनामाश्रयति । यथा लक्षणरहितः पुरुषो न सुन्दरशब्दवाच्यस्तथा लक्षणवर्जं कथाशरीरं गुणालङ्कारोज्ज्वलमपि नीरसत्वं भजत्प्रौढकाव्याभिधानं नार्हति कथाशरीरसपन्नेषु काव्येष्वेव लक्षणानि निर्वर्त्यन्ते न तु मुक्तकादिषु खण्डकाव्येषु । अतएव 'काव्यबन्धास्तु कर्तव्या' इति मुनिनैव मुक्तकादिवारणपरमुक्तम् ॥१३१॥

लक्षणान्यसङ्ख्येयानि, तेषां चमत्कृतिविशेषगरिष्ठानि षट्त्रिंशदेव मुनिना सगृहीतानि । कोहलादिभिस्तच्छिष्यैः प्रकीर्तितान्यपराणि कानिचिल्लक्षणत्वेन प्रसिद्धिमुपगतानि कालप्रवाहेन भरतग्रन्थ एव पाठान्तरनिबन्धरूपेण प्रक्षिप्तानि स्यु । सौन्दर्यजनकत्वकारणेन भोजादिभिरुभयपाठगतान्यपि लक्षणानि स्वीकृत्यान्यैरपि कैश्चिच्चमत्कृतिभूतैर्लक्षणै सह चतुष्षष्टित्वेन प्रकटितानि ॥१३२॥

यद्विवेचितमतिगम्भीरप्रौढवाचा भगवता वृत्तिकारेण लक्षणान्यसङ्ख्यानीति तदुपष्टम्यैव भिन्नपाठोऽपि बालानां समुपवेद्य इत्यभ्यूह्य तन्मध्य एव सक्षेपेण प्रकाशित. ॥१३३—१३४॥

---

1 GOS. दिष्ट ।

अलङ्कारैर्गुणैश्चैव बहुभिः समलङ्कृतम् ।
भूषणैरिव चित्रार्थैस्तद् भूषणमिति स्मृतम् ॥१३५॥

भूषण लक्षयति—अलंकारैरिति । भरतोक्तैरुपमादिभिर्गुणैश्च यत्र कथा—शरीररचना समुल्लासिता तद् भूषण नाम लक्षणम् । चित्रार्थैरिति विभावादिसामग्री-प्रत्यायकतया रसोद्योतकैरर्थविशेषैः मतान्तरे वक्रोक्तिरूपैः । यथा कृत्यारावणे सप्तमेऽङ्के कञ्चुकिनं दृष्ट्वा लक्ष्मणविभीषणौ—आर्य, कथय कथय ।

काञ्चु—का गतिः श्रूयताम्—आर्या खलु सीता रावणाज्ञया किङ्करोपनीतं भर्तृ-मायाशिरोऽवलोक्य सखीभिराश्वास्यमानापि निवृत्तप्रयोजना नाहमात्मानं क्लेशयामि । इति (इत्यर्धोक्तौ तिष्ठति) ।

सर्वे—किं कृतवती ।

काञ्चु—यन्न शक्यते वक्तुम् ।

शशिन इव कला दिनावसाने कमलवनोदरमुत्सुकेव हंसी
पतिमरणरसेन राजपुत्री स्फुरितकरालशिखं विवेश वह्निम् ।

यथा वा रत्नावल्यां प्रथमेऽङ्के यौगन्धरायणस्य वचनं विश्रान्तविग्रहेति श्लोकः भूषणाख्यलक्षणेन काव्य सामान्यवचसो भिद्यते,

"तात्पर्यमेव वचसि ध्वनिरेव काव्ये,"
"यत्रालङ्कारवर्गोऽयं सर्वोऽप्यन्तर्भविष्यति"
शब्दप्राधान्यमाश्रित्य तत्र शास्त्रं पृथग्विदुः."
"अर्थे तत्त्वेन युक्ते तु वदन्त्याख्यानमेतयोः ।
द्वयोर्गुणत्वे व्यापारप्राधान्ये काव्यगीर्भवेत्"
"द्वे वर्त्मनी गिरो देव्याः शास्त्रं च कविकर्म च ।
प्रज्ञोपज्ञन्तयोराद्य प्रतिभोद्भवमन्तिमम्"

इत्यादिना भोजकुन्तलकभट्टनायकतौतादिभिरुक्तरीत्या गुणालङ्कारवर्गः सर्व एव लक्षणशब्देन परिगृहीत । गुणालङ्कारैरेव यत्र कथारूपा वक्रोक्तिरतिशयिता तत्र भूषणम् ॥१३५॥

अक्षरसङ्घातो—विविधश्लेषोक्तया वा अक्षरविपर्यासेन वोक्तिप्रत्युक्तिवैचित्र्य यथा उभयाभिसारिकायां ।

विट.—भगवति ! वैशिकाचलोऽहमभिवादये ।

परिव्राजिका—न वैशिकाचलेन प्रयोजनं न च वैशेषिकाचलेन ।

विटः—अस्त्येतत्कारणं······

परि—षट्पदार्थबहिष्कृतैः सह सभाषणमस्मद्गुरुभिर्निरुद्धम् ।

यत्राल्पैरक्षरैः श्लिष्टैर्विचित्रमुपवर्ण्यते ।
तमप्यक्षरसङ्घातं विद्युल्लक्षणसंज्ञितम् ॥१३६॥

सिद्धैरर्थैः समं कृत्वा ह्यसिद्धोऽर्थः प्रयुज्यते ।
यत्र श्लिष्टा विशिष्टार्था सा शोभेत्यभिधीयते ॥१३७॥

विट—युक्तमेवैतत् । कुतः —

द्रव्यं ते तनुरायताक्षि ! दयिता रूपादयस्ते गुणाः
सामान्यं नवयौवनं युवजनः सन्तीति कर्माणि ते ।
त्वय्यर्थं समवायमिच्छति जनो यस्माद्विशेषोऽस्ति ते
योगस्ते नखैर्मनोऽभिलपितं मोक्षोऽप्यनिष्टाज्जनात् ॥

परि—सांख्यमस्माभिर्ज्ञायते अलेपको निर्गुणः क्षेत्रज्ञः पुरुषः ।

विट—हन्त निरुत्तरा स्मः ।

यथा वा शाकुन्तले सप्तमेऽङ्के तापसी—सर्वदमन ! शकुन्तलावण्यं पश्य" इत्यत्र शकुन्तलाशब्दः सूचितः ॥१३६॥

शोभा—सिद्धैः प्रयोजनैरसिद्धस्य गुणस्य घटनं यत्र निर्णीयते सूच्यते वा श्लेष-वक्रोक्तिध्वनिविशेषमहिम्ना चमत्कृतोऽर्थः । केचित्स्वभावस्य प्रकटनमित्याहुः, अपरे तु यूनो प्रभावप्रकटनमित्याचक्षते । अर्थप्रधाने वस्तुन्येषा परं शोभते । यथा रत्नावल्यां प्रथमेऽङ्के यौगन्धरायणः—(द्वीपादित्यादि पठित्वा) कः सन्देहः ।

प्रारम्भेऽस्मिन् स्वामिनो वृद्धिहेतौ दैवेनेत्थं दत्तहस्तावलम्बे ।
सिद्धेर्भ्रान्तिर्नास्ति सत्यं तथापि स्वेच्छाचारी भीत एवास्मि भर्तुः ॥

यथा वा रूपाश्रीरसयदनवैचित्र्यरूपशोभया अभिज्ञानशकुन्तलायां मधुररसप्रसक्तिः ॥१३७॥

उदाहरणम्—

यत्रैषा दुर्भेद्यरसमार्येन तुल्यार्थप्रयुक्तेन वाक्येन निगूढाशयः कस्मैचिन्निपुणं-मेव प्रकाश्यते तदुदाहरणं यथा देवीचन्द्रगुप्ते प्रावेशिकी ध्रुवा कुमारचन्द्रगुप्तस्य मदनाकुलमानसस्य प्रवेशावसरसूचनार्थमुद्भावयति—

एसो सियकरविवरपणासिअसेवरिनिनिरोहो ।
निअविहवरोमनन्दो मअणमिह लधिऊ विसई ॥

यथा वा प्रद्युम्नाभ्युदये तृतीयेऽङ्के रत्नाटिकायां सूत्रधारवचनम्—

देव ! दनुजाधिप ! त्वां त्रिभुवनलक्ष्मीरिव स्वयं रागात् ।
अभिरूपमभिसरन्ती नलकूबरनाम्नि नाटके रम्भा ॥

यत्र तुल्यार्थयुक्तेन वाक्येनाभिप्रदर्शनात् ।
साध्यन्ते निपुणैरर्थास्तदुदाहरणं स्मृतम् ॥१३८॥
यत्र प्रयोजनसामर्थ्यात् वाक्यमिष्टार्थसाधकम् ।
समासोक्तं मनोग्राहि स हेतुरिति संज्ञितः ॥१३९॥
अपरिज्ञाततत्त्वार्थं वाक्यं यत्र समाप्यते ।
अनेकत्वाद्विचाराणां स संशय इति स्मृतः ॥१४०॥

सामाजिकीभूतयोः सखीप्रभावत्योः सखी "पिअसहि एसो एव्व मग्गो मअणपर वसाण इत्थिआण" इत्युपदिशति । अत्राभिसरणमेव प्रद्युम्नसङ्गमोपाय इत्यर्थं साध्यते ॥१३८॥

हेतु—फलसाधनशक्तियुक्तं मितशब्दार्थं विचित्रभङ्ग्युक्तं वचनम् । यथ तापसवत्सराजे षष्ठेऽङ्के कृतमरणनिश्चया वासवदत्ता परिबोधयन् यौगन्धरायण आह—देवि ! प्रसीद,

आसृष्टेः प्रतिपार्थिवं युवतयो जाता मनोवल्लभा,
मग्नास्ते व्यसनार्णवे च बहवस्तासि सहैवेश्वराः ।
देव्या यत्तु कृतं तदाविकलतामुत्सृज्य लोकोत्तरं
तस्यैषा कृपणोचितेन विधिना किं ग्लानिरुत्पद्यते ॥

देव्या यत्कृतं तदिष्टार्थसाधनमेव अचिरेणैव शुभफलमनुभवमीति ॥१३९॥

संशयोऽसमाप्तवाक्यत्वात्साधनीयविषयस्वरूपे सन्दिग्धावस्था । एषोऽर्थं कामप्रधानेषु रूपकेषु निपुणं प्रयुज्यते । कुन्दमालाया षष्ठेऽङ्के रामायणकथा वाचकौ कुशलवौ सीतावृत्तान्तं पठन्तौ—

सीता निर्जनसपाले चण्डश्वापदसङ्कुले ।
परित्यज्य महारण्ये लक्ष्मणोऽपि न्यवर्तत ।
तत प्राणाः परित्यक्ता निराशा जनकात्मजा ।

इति तूष्णीभवतः ।

अप्रियाख्यानभीतेन कविना संहृता कथा ।

किमिति कल्याणमावेदयति । एवं तावदनुयोदयं इति पृच्छतः । संशया लङ्कारस्तु संशयाख्यलक्षणाद् भिन्नचमत्कारतया भिद्यते ।

समुद्धस्य ललाटलोचनभुवा सप्तार्चिषा धूर्जटे
निर्दग्धे मकरध्वजे रतिरसौ किं स्याद् गृहीतव्रता ।
सवादाद्वनदेवता मुनिवधूवेषप्रपञ्चे मन.
कृत्वेत्थं रमतेऽत्र विग्रहवती किं वा तपस्वीरियम् ॥

इत्यादिषु संशयालङ्कार एव न तु संशयाख्यलक्षणम् ॥१४०॥

सर्वलोकमनोग्राहि यत्तु पक्षार्थसाधकं ।
हेतोर्निदर्शनकृत् स दृष्टान्त इति स्मृतः ॥१४१॥
दृष्टवैवावयवान् कश्चिद् भावो यत्रानुमीयते ।
प्राप्तिं तामपि जानीयाल्लक्षणं नाटकाश्रयम् ॥१४२॥

दृष्टान्त—

धर्माविरुद्धतया सर्वलोकमनोग्राहि वचनं निदर्शनोपष्टम्भं दृष्टान्तसञ्ज्ञकं लक्षणम्। यथा धूर्तविटे "स्त्रीषु प्रसङ्गो न कर्तव्य" इत्यत्र "भाव कि पश्य-तीत्युक्ते "विट —भो उपदेशमात्रं खल्वेतत्। तमहं न पश्यामि य स्त्रीषु प्रसङ्गं न गच्छेत्, श्रूयते हि महेन्द्रादयोऽप्यहल्याद्यासु विकृतिमापन्ना" इति।

यथा वा पद्मप्राभृतके स्वसोदरीप्रेयसोऽनुयोगे सदिग्धमानसा देवसेनामाह शशः—

दक्षात्मजा सुन्दरि! योगतारा किं नैकजाता शशिनं भजन्ते।
आरुह्यते वा सहकारवृक्षः किं नैकमूलेन लतात्रयेण ॥१४१॥

प्राप्तिर्यथा—कुन्दमालायां तृतीयेऽङ्के लक्ष्मणः कानिचित्पदचिह्नानि सैकते दृष्ट्वा राममाह—

विलासयोगेन परिश्रमेण वा स्वभावतो वा निभृतानि मन्थरम्।
पदानि कस्याश्चिदिमानि सैकते प्रयान्ति तुल्यं कलहंसविभ्रमम् ॥

रामः—(निर्वर्ण्य सहर्षं) निरुच्यते कस्याश्चिदिति, ननु वक्तव्यं सीतायाः पदानीति। पश्य—

समानं सस्यान निभृतललिता सैव रचना
तदेवैतद्रेखा कमलरचितं चारुतिलकम्।
यथा चेयं दृष्ट्वा हरति हृदयं शोकविधुरं
तथा ह्यस्मिन् देव्या सपदि पदपङ्क्तिर्विनिहिता ॥ इति॥ १४२ ॥

अभिप्राय—

अभूतपूर्वं इत्यनल्पपदार्थ केवलकल्पितं। केचित्स्वाद्यवस्तुन्यभिमानं इत्याहु तद्वैचित्र्यरहितत्वादुपेक्ष्यम्। यथा तापसवत्सराजे चतुर्थेऽङ्के साङ्कृत्यायनी यौगन्धरायणोद्योगं विमृश्य प्रणिधि प्राह—

दूरमुदीर्णे रिपाविवमकिञ्चित्करे च विजिगीषौ।
भवता तु नयगुणशतं सोऽयममूत्र पटः क्रियते ॥

यथा वा वत्सराजचरिते द्वितीयेऽङ्के चोरः—

अभूतपूर्वो योऽप्यर्थः सादृश्यात्परिकल्पितः ।
लोकस्य हृदयग्राही सोऽभिप्राय इति स्मृत ॥१४३॥

यत्रार्थानां प्रसिद्धानां क्रियते परिकीर्तनम् ।
परापेक्षाव्युदासार्थं तन्निदर्शनमुच्यते ॥१४४॥

निरवद्यस्य वाक्यस्य पूर्वोक्तार्थप्रसिद्धये ।
यदुच्यते तु वचन निरुक्त तदुदाहृतम् ॥१४५॥

बहूनां च प्रधानानां नाम यत्राभिकीर्त्यते ।
अभिप्रेतार्थसिद्धयर्थं सा सिद्धिरभिधीयते ॥१४६॥

भूमि कराग्रेण विदारितायां स्वामिन मग्नो हिमवान्महाद्रिः
वामारवृष्ट्या शमितोऽग्निरौर्वो विनिहंन कीटयतेरनन्त ॥१४३॥

निदर्शन—प्रसिद्धाना देवतादीना, तत्सम्मत्या परापेक्षा साध्याकाङ्क्षा; तस्माद् व्युदास । अत एव दृष्टान्तादस्य भेदः यथा उमयाभिसारिकायाम्—

शान्ति यान्ति शनैर्महौषधिबलादाशीविषाणा विष
शक्यो मोचयितु मदोत्कटकटादात्मा गजेन्द्राद्वने ।
ग्राहस्यापि मुखान्महार्णवजले मोक्षः कदाचिद्भवेद्
वेदाम्भोरुहवामुखात्विगनो नैवोत्थितो दृश्यते ॥ १४४ ॥

निरुक्त—यथा वत्सराजचरिते प्रथमेऽङ्के भरतरोहकः

राजानमाह—प्रसह्य हरणे केचन प्रमादितास्याति ।

राजा—किमेतत् ।

भर—सदोषेषु कार्येषु यदल्पदोष तत्प्रारब्धव्यम् ।

वसुवर्मा—स्वामिन् ! तत्राप्यहं वाच्यदोषं न पश्यामि । कुतः

नीता बलात्प्रकृतिभद्रतरा [सुभद्रा
भद्रागुभद्रभगिनी कपिकेतनेन ।
देवस्य तेन समभूद्वचनीयता किं
तेज प्रसाधयसमा यदुदन्तिनां वा ॥

शालं—साधु, निरुक्तमभिहित वसुवर्मणा ॥१४५॥

सिद्धि—प्रधानाना स्पृहणीयाना प्रयोजनान्तराणामर्शक्तोपलब्धानां परिकीर्तनम् । यथा कौमुदीमहोत्सवे चतुर्थेऽङ्के मन्त्रगुप्तवचन—

सङ्गनिश्चिरमचिन्तितपूर्वा निर्वृतप्रणयिनी मिथुनानाम् ।
आधिराज्यमधिरोहति तस्याः षोडशीमपि कला न मघोनः ॥१४६॥

सिद्धान् बहून् प्रधानार्थान् उक्त्वा यत्र प्रयुज्यते ।
विशेषयुक्तं वचनं विज्ञेयं तद्विशेषणम् ॥१४३॥
गुणाभिधानैर्विविधैर्विपरीतार्थयोजितैः ।
गुणातिपातो मधुरैर्निष्ठुरार्थैर्भवेदय ॥१४४॥
बहून् गुणान् कीर्तयित्वा सामान्यजनसम्भवान् ।
विशेषः कीर्त्यते यस्तु ज्ञेयः सोऽतिशयो बुधैः ॥१४५॥
रूपकैरुपमाभिर्वा तुल्यार्थैः सुप्रयोजितं ।
अप्रत्यक्षार्थसंस्पर्शस्तुल्यतर्कः प्रकीर्तितः ॥१४६॥

विशेषण—यथा तापसवत्सराजे तृतीयेऽङ्के राजा विदूषकमाह—अयि मूढ !—

वृत्तिर्मूलफलादिभिः क्षितितले शय्या जटाधारणं
वासो वल्कलमीदृग् इत्यनुदिनं सामान्यमन्यैरपि ।
सर्वेषामभिमतं विमुक्तमनसां यन्नानुयाता प्रिया
तन्निर्व्याजरणोदितेन न कृतं स्नेहानुरूपं मया ॥इति॥१४७॥

गुणातिपातो—यथा वेणीसंहारे विटः—

जात्यन्धाः सुरतेषु दीनवदनानन्तर्मुखाभाषिणी
दृष्ट्वापि जनस्य शोकजननी लज्जायतेनावृतान् ।
निर्व्याजं स्वजनस्य दृष्टजनता स्त्रीत्वबद्धा पशु
कर्तव्यं खलु नैव भोः कुलवधूकारा प्रवेष्टुं मनः ॥
अत्र कुलस्त्रीणामुचिता विनयलज्जादयो गुणा विपरीतार्थयोजिताः ॥१४८॥

अतिशयो विलक्षकुरुपतौ धृतराष्ट्रं प्रति भीष्मः—

एतत्ते हृदये स्फुरन्ति यदि वा साक्षी तवैवात्मजः
सत्येन तु गोग्रहे यदभवत् तत्तावदाकर्णितान् ।
एकः पूर्वमुदायुधः स बहुभिर्व्यस्तैर्नोऽनन्तरं
यावन्तो यदवाहयन्नयितस्तावन्त एवार्जुनाः ॥ इति १४९ ॥

तुल्यतर्को—यथा वत्सराजचरितेऽष्टमेऽङ्के राजा—

नवार्कभासामविनाभिलीनोदरे सुगन्धिरेणूत्करकेसरोज्ज्वले
रसानुरक्तो भ्रमरः सरोरुहे किमर्कतुल्ये प्रमदं करिष्यति ॥इति१५०॥

पदोच्चयो—यथा वत्सराजचरिते षष्ठेऽङ्के राजोद्यानमिव वर्णयति—

बहूनां च प्रयुक्तानां पदानां बहुभिः पदैः ।
उच्चयः सदृशार्थो यः स विज्ञेयः पदोच्चयः ॥१५१॥

यथादेशं यथाकालं यथारूपं च वर्ण्यते ।
यत्प्रत्यक्षं परोक्षं वा दृष्टं तद्वर्णतोऽपि वा ॥१५२॥

परिगृह्य तु शास्त्रार्थं यद्वाक्यमभिधीयते ।
विद्वन्मनोहरं स्वन्तमुपदिष्टं तदुच्यते ॥१५३॥

खड्गो रक्षान्धकारे रविररितिमिरे कार्यभारेषु धुर्यः
दीपो मन्त्रान्धकारे सुरगुरुरनये सत्क्रमो व्यापदोघे ।
उत्कण्ठाया सभागी गतिरनवसरे चन्दनं शोकतापे
सक्षेपान्मानुषाभो हितशिवसुखदो भव्यचिन्तामणिर्मे ॥१५१॥

दृष्टं प्रत्यक्षं यथा मालविकाग्निमित्रे—

वामं सन्धिस्तिमितवलयं न्यस्य हस्तं नितम्बे
कृत्वा श्यामाविटपसदृशं स्रस्तमुक्तं द्वितीयम् ।
पादाङ्गुष्ठालुलितकुसुमे कुट्टिमे पातिताक्षं
नृत्तादस्याः स्थितमतितरां कान्तमृज्वायताक्षम् ॥ इति

परोक्षं यथा पादताडितके मदनसेनाया वर्णनं—

उत्क्षिप्तालकमीक्षणान्तगलितं कोपाञ्चितान्तभ्रुवा
दष्टाधरोष्ठमधीरदन्तकिरणं प्रोत्कम्पयन्त्या मुखम् ।
शिञ्जन्नूपुरया विकृष्य विगलद्रक्तांशुकं पाणिना
मूर्धन्यस्य सनूपुरः स मदया पादोऽर्पितः कान्तया ॥इति १५२॥

उपदिष्टं—यथाविमारके प्रथमेऽङ्के राजा—

धर्मः प्रागेव चिन्त्यः सचिवमतिगतिः प्रेक्षितव्या स्वबुध्या
प्रच्छाद्यौ रागरोषौ मृदुपरुषगुणौ कालयोगेन कार्यौ ।
ज्ञेयं लोकानुवृत्तं परचरनयनैर्मण्डलं प्रेक्षितव्यं
रक्ष्यो यत्नादिहात्मा रणशिरसि पुनः सोऽपि नावेक्षितव्यः ॥

यथा वा तन्त्रान्तरविषये धूर्तविटे—

शून्ये वासं प्रमथ्य द्विरद इव लतां यो हरत्याशु नारीं
वामा वा यो विदित्वा ह्यभिभवति दानैः रञ्जयन्वाक्यलेशैः ।
अन्यं कृत्वोपधिं वा छलयति कुरुते भावसङ्गूहनं वा ।
तस्यैतच्चेष्टितं यो न भवति विफलं वामशीला हि नार्यः ॥१५३॥

प्रवृत्तार्थानुसारि परोक्षार्थसाधकं बहूपायोपाधिदर्शनं वाक्यं विचारः—

पूर्वाशयसमानार्थैरप्रत्यक्षार्थसाधनं ।
अनेकोपाधिसंयुक्तो विचार परिकीर्तित ॥१५४॥
विचारस्यान्यथाभावस्तथा दृष्टोपदिष्टयो ।
सन्देहात्कल्प्यते यस्तु स विज्ञेयो विपर्यय ॥१५५॥
वाच्यमर्थं परित्यज्य दृष्टादिभिरनेकधा ।
अन्यस्मिन्नेव पतनादिह भ्रंश स इष्यते ॥१५६॥

यथा मुद्राराक्षसे पञ्चमेऽङ्के राक्षसवाक्य—

साध्ये निश्चितमन्वयेन घटित बिभ्रत्सपक्षे स्थितिं
व्यावृत्तं च विपक्षतो भवति यत्तत्साधनं सिद्धये ।
यत्साध्य स्वयमेव तुल्यमुभयो पक्षे विरुद्ध च य
त्तस्याङ्गीकरणेन वादिन इव स्यात्स्वामिनो निग्रह

अथवा विज्ञातापरागहेतुभि प्राक्परिगृहीतोपजापैरापूर्णमिति न विकल्पयितुमर्हामि ॥ इति ॥ १५४ ॥

विपर्ययो—यथा रावण प्रति सचिव —

उदर्कसिद्धिमिच्छद्भि सद्भिर्न खलु दृश्यते ।
चतुर्थीचन्द्रलेखेव परस्त्रीफालपट्टिका ।

रावण :—

परस्त्रीकुचकुम्भेषु कुम्भेषु वरदन्तिनाम् ।
निपतन्ति न भीरूणा दृष्टयः शरवृष्टय. ।

यथा वा मत्तविलासे शाक्यभिक्षुः परमकारुणिएण भअवदा तहागएण पासादेसु वासो पज्जकेसु सअण पुव्वण्हे भोअण एदेहिं चेवदेहिं भिक्खुसङ्घस्स अणुग्गह करन्तेण कि ण हु इत्थिआपरिग्गहो सुरापाणविहाण अणादिट्ठं । अहवा सव्वञ्ञो एदउणपेक्खदि । अवस्स एदेहिं दुट्ठवुढ्ढत्थविरेहिं णिरुच्छा अह्माणं तरुणजणाण मच्छरेण पिडअपुत्थएसु इत्थिआसुरापाणविहाणाणि पव्वामुट्ठाणि इति तक्केमि ॥ १५५ ॥

भ्रंशो—यथा वेणीसंहारे द्वितीयेऽङ्के कञ्चुकिनमाह—दुर्योधन

सहभृत्यगण सबान्धव सहमित्र ससुत सहानुजम् ।
स्वबलेन निहन्ति संयुगे न चिरात्पाण्डुसुत. सुयोधनम्

कञ्चु—कर्णौ पिधाय सभय शान्त पाप प्रतिहतममङ्गलम् ॥ १५६ ॥

अनुनयो—यथा रामाभ्युदये द्वितीयेऽङ्के रामपराक्रमस्तुतिव्यग्र मारीचमाह रावणः—आ प्रतिपक्षपक्षपातिन् ! मूढ ! राक्षसापसद, किं बहुना—

उभयोः प्रीतिजननो विरुद्धाभिनिविष्टयोः ।
अर्थस्य साधकश्चैव विनियोऽनुनयो बुधैः ॥१५७॥
ईप्सितार्थप्रसिद्ध्यर्थं कीर्त्यते यत्र सूरिभिः ।
प्रयोजनान्यनेकानि सा मालेत्यभिसंज्ञिता ॥१५८॥
हृष्टे प्रसन्नवदनैर्यत्परस्यानुवर्तनम् ।
प्रियते वाक्यचेष्टाभिस्तद्दाक्षिण्यमिति स्मृतम् ॥१५९॥

तदेव रुधिराम्बुभिः क्षतकठोरकण्ठस्रुतै
रिपुस्तुभिमत्रो मम प्रशममेतु कोपानलः ।
सुरद्विपशिरस्स्थलीदलनदष्टमुक्ताफल
स्त्वमु परिभवोचितं पुनरसौ विधास्यत्यसि ॥

इति खड्गमावर्पति । तदा प्रद्युम्नः (उभयोर्मध्ये निपत्य)—प्रसीदतु प्रसीदतु महाराजः, नेदमनुरूपं स्वामिनः । देव—

लोकत्रयक्षयोद्वृत्तप्रकोपाग्रेसरस्य ते ।
ईदृशस्वल्पहराय मूर्तेष्वनुचितः क्रमः ॥ इति ॥ १५७ ॥

माला—यथा तापसवत्सराजे राजा—

दृष्टा यूयं निर्जिता विद्विपन्न प्राप्ता देवी भूतधात्री च भूयः
सम्बन्धोऽभूद्दर्शकेनापि सार्धं किं दुष्प्रापं यन्न लब्धं भवद्भ्यः ॥१५८॥

दाक्षिण्य यथा रत्नावल्यां द्वितीयेऽङ्के शीर्षवेदनाव्याजेन गन्तुमुद्यता वासवदत्ता पटान्तेन गृहीत्वा निरुन्धन् वत्सराजः "प्रिये, प्रसीदेति ब्रूयाम्" इत्यादि वदन्निष्क्रान्तायां प्रेयस्यां "अलमरण्यरुदितेन" इति ब्रुवन्तं विदूषकमाह—"मूढ ! न लक्षितस्त्वया देव्याः कोपः तत्सर्वथा देवीप्रसादनं मुक्त्वा नान्यमत्रोपायमाकलयामि । तदेहि देवीं प्रसादयितुमभ्यन्तरमेव प्रविशाव" इति ।

अत्र राज्ञोऽनुवर्तनं दाक्षिण्यम् ॥ १५९ ॥

गर्हण—दोषस्य गुणीकृतत्वं यथा धूर्तविटे—

प्रणष्टा न व्यक्तिर्भवति वचसा सैव मृदुता
न रागो नेत्राब्जे त्यजति न च लज्जा व्यपगता ।
स्मृतिः प्रत्यायाता परिहृपितमद्यापि च मुखं
मदो दोषास्त्यक्त्वा त्वयि परिणतस्तिष्ठति गुणैः ॥

गुणातिपाते दोषो यथा वत्सराजचरिते द्वितीयेऽङ्के विष्णुत्रातः—

नृपाः प्रभुत्वान्नियिषवामा जिह्मो विधिस्तद्वशवर्ति कार्यम् ।
सान्निध्यतो नापरमस्ति एवा विषाददुःखायशसां निदानम् ॥

यत्र सकीर्तयन् दोष गुणमर्थेन दर्शयेत् ।
गुणातिपाताद् दोषाद्वा गहण नाम तद्भवेत् ।।१६०।।
अर्थान्तरस्य कथने यत्रान्योऽर्थ प्रतीयते ।
वाक्यमाधुर्यसम्पन्ना सार्थापत्तिरुदाहृता ।।१६१।।
वाक्यं सातिशयैरुक्ता वाक्यार्थस्य प्रसाधकं ।
लोकप्रसिद्धैर्बहुभि प्रसिद्धिरिति कीर्तिता ।।१६२।।

यथा वा तापसवत्सराजे तृतीयेऽङ्के लामकायन —

पूर्वाह्णे कृतभोजनव्यतिकरान्नित्यैव नीरोगिता
कण्डूनिर्वपनादपैति शिरस स्नान यदा रोचते ।
जात्याचारकदर्थनाविरहित ब्राह्मण्यमात्मेच्छया
धूर्ते सत्त्वहिताय कैरपि कृत साधुव्रत सौगतम् ।। १६० ।।

अर्थापत्तिर्यथा धूर्तविटे—

आदष्टस्फुरिताधरे भवति यो [वक्त्रारविन्दे [रस
प्रीतिर्या च हृताशुके च जघने काञ्चीप्रभोद्द्योतिते ।
लक्ष्मीर्या च नखक्षताङ्कुरधरे पीने कपोले स्त्रियो ।
रक्त तेन विरज्यते न हृदय जात्यन्तरेऽपि ध्रुवम् ।।

अत्र जन्मान्तरेऽपि तस्या अनुरक्तिरनुवर्तत एवेत्युक्ते जन्मान्तरेष्वपि विरागो न प्रभवति तस्माद्भवबन्धविमुक्तिर्न स्यादित्यर्थापत्तिर्नाम लक्षणम् ।। १६१ ।।

प्रसिद्धि —प्रसाधकं प्रकृष्टसाधकं, प्रसिद्धं पूर्वमेव सिद्धं । यथा गदायुद्धे बलदेव दुर्योधनमाह—भीमसेन इदानीं तव युद्धवञ्चनामुत्पाद्य स्थास्यति ।

दुर्यो—न चाह भीमसेनेन वञ्चित ।

बल—अथ केन भवानेवंविध कृत ।

दुर्यो—श्रूयता,

येनेन्द्रस्य च पारिजातकतरुर्मानेन तुल्य हृतो
दिव्य वर्षसहस्रमर्णवजले सुप्तश्च यो लीलया ।
दीप्त्या भीमगदा प्रविश्य सहसा निर्व्याजयुद्धप्रिय
तेनाह जगता प्रियेण हरिणा मृत्यो प्रतिग्राहित ।।

अत्र वाक्यार्थस्य साधका एव भगवतो विष्णो पारिजातहरणलीलावटपत्रशयनादय । अन्ये तु प्रसाधकैरलङ्कारैरिति गृह्णन्ति ।। १६२ ।।

पृच्छा—शोकादिपरवशतयात्मान वा पर वा परोक्षे सबोध्य पृच्छन्निवाभिधानम् । तत्रोत्तरमपेक्षते तस्यैव प्रत्यायकत्वात् ।

याञ्चाकारोद्भवैर्वाक्यैरात्मानमथवा परम् ।
पृच्छ्यते चाभिधत्तेऽर्थं सा पृच्छेत्यभिसंज्ञिता ॥१६३॥
दृष्टश्रुतानुभूतार्थकथनादिसमुद्भवम् ।
सादृश्यं क्षोभजननं सारूप्यमिति संज्ञितम् ॥१६४॥
हृदयस्थस्य वाक्यस्य गूढार्थस्य विभावकम् ।
अन्यापदेशैः कथनं मनोरथ इति स्मृतः ॥१६५॥

यथा रामचरिते हनुमान् सीतां दृष्ट्वाह—

स्थानेऽस्मीदसि रघूद्वह ! किं विघातः !
अस्यास्त्वयेक्षितमलक्षणमङ्कुकेषु ।
अद्यापि जीवसि दशानन ! हें हनुमन् !
कैव तवाभिमुखवर्तिरिपोः प्रतीक्षा ॥ इति ॥ १६३ ॥

सारूप्य—आदिशब्देन दर्शनश्रवणानुभवनान्युपलक्षितानि । अत्र रूपविभ्रान्त्या न क्षोभजननमेव लक्षणस्य चमत्कृतिः । यथा छलितरामे लक्ष्मणेन बध्वानीतो लवो रामयज्ञशालाया हिरण्मयीं सीतां दृष्ट्वाह—"अये कथमियमम्बा राजद्वारमागता" इति सहसोत्थाय प्रणम्य तदनन्तरं काञ्चनमयीति निर्वर्ण्योपसृत्योपविशति ॥

यथा वा वेणीसंहारे—दुर्योधनं हत्वागच्छन्तं भीमसेनं दुर्योधनमिति चार्वाकवार्तयैव भ्रान्त्वा धर्मसूनुः सरुषं गाढं गृहीत्वाह······

आशैशवादनुदिनं जनितापराधो
मत्तो बलेन भुजयोर्हतराजपुत्रः ।
आसाद्य मेऽन्तरमिदं भुजपञ्जरस्य
जीवन् प्रयासि न पदात्पदमद्य पापः ॥इति॥१६४॥

मनोरथो—यथा विकटनितम्बाप्रहसने विकटनितम्बाह

अन्यासु तावदुपमर्दसहासु भृङ्ग !
लोलं विनोदय मनः सुमनोलतासु ।
मुग्धामजातरजसं कलिकामकाले
बालां कदर्थयसि किं नवमालिकायाः ॥
अत्रात्मानमेव सुमनोलतात्वेनापदिशति ॥१६५॥

लेशो यथाविमारके द्वितीयेऽङ्के धात्री नायकमाह—अय्य किं चिंतीअदि ।
अविमारकः—भवति । शास्त्रं चिन्त्यते ।

धात्री—किं णाम एदं रमणिज्जं सत्थं चितीअदि
अवि—भवति ! योगशास्त्रं चिन्त्यते ।

यद्वाक्यं वाक्यकुशलैरुपायेनाभिधीयते ।
सदृशार्थाभिनिष्पत्त्या स लेश इति कीर्तितः ॥१६६॥
परदोषैर्विचित्रार्थैर्यत्रात्मा परिकीर्त्यते ।
अदृष्टोऽन्योऽपि वा कश्चित् स तु क्षोभ इति स्मृतः ॥१६७॥
लोके गुणातिरिक्तानां गुणानां यत्र नामभिः ।
एकोऽपि शब्द्यते तत्तु विज्ञेयं गुणकीर्तनम् ॥१६८॥

धात्री—(सस्मितं) पडिग्गहीदं मंगलवअणं ओअसत्थं एव्व होदु ।

अवि—को नु खलु वाक्यार्थः । अन्यदप्यभिलापवशादन्यथा सकल्पयामि । इत्यादि ।

अन्ये तु लेख इति पठन्निङ्गितज्ञानाभिधानमिति च लक्षयन्ति ॥१६६॥

क्षोभो-यथा रत्नावल्यां तृतीयेऽङ्के सागरिकैवेति मत्वा वासवदत्तामुपलालयतो राज्ञः सा स्वावगुण्ठनमपनीय वैलक्ष्यमुत्पादितवती ।

राजा (अञ्जलिं बद्ध्वा)—प्रिये ! वासवदत्ते ! प्रसीद प्रसीद ।

वास (अश्रु निपातयन्ती) मा एव्वं भण । अण्णगदाइं एदाइं अक्खराइं ।

विदू—भोदि, महाणुभावा क्खु तुमं ता वअस्सं दाव एक्को अवराहो मिअवअस्सस्स ।

वास—ण पुढमसगमे विग्घं करन्तीए मए जेव्व एदस्स अवरद्धं णं अज्जउत्तस्स ।

अन्ये तु "आत्मन्यभूतसद्भावभावन" मिति, परे तु "अन्यगते हेतावन्यस्मिन् कार्यकल्पनम्" इति च लक्षयन्ति ॥१६७॥

गुणकीर्तन—यथा वत्सराजचरिते चतुर्थेऽङ्के शालङ्कायन—नीलनागव्यपदेशेन समन्ततः शस्त्रप्रभाभासुरैरसमयोधैः परीतेन महति भयस्थाने विगतसंभ्रमं—

तेन प्रोक्तं धैर्यगाम्भीर्यशौर्यप्रज्ञातेजोनीतिदाक्षिण्यगर्भम् ।
वाक्यं सामाद्यं सोर्जितं श्रोत्ररम्यं शास्त्रैर्वक्तव्यं तद् बुधैः स्वार्थकामैः ॥

भरतरोहक—एसो सक्षिप्तविस्तरो नाम ।

राजा—ततस्ततः—

शाल—देव, यस्तस्य युद्धे महति प्रवृत्ते पराक्रमः साहसलाञ्छनः सः ।
प्रद्युम्नरामार्जुनभीमकर्णसाम्बाभिमन्युप्रविचिन्त्य एव ॥ इत्यादि

राजा—अहो नु खलु स्वभावसिद्धानां गुणानामव्यभिचारिता । कुतः—

अविदित इति न कथा प्रयत्नाद् बहुदिवसं बहुधापरीक्ष्यमाणः ।
द्विगुणमभिविराजते गुणैः स्वैर्मणिरिव जातिविशेषवान्महार्हः ॥१६८॥

प्रस्तावेनैव शेषोऽर्थः कृत्स्नो यत्र प्रतीयते।
वचनेन विनानुक्तसिद्धिः सा परिकीर्तिता ॥१६९॥
यत्प्रसन्नेन मनसा पूज्यं पूजयितुं वचः।
हर्षप्रकाशनार्थं तु सा प्रियोक्तिरुदाहृता ॥१७०॥
एतानि काव्यस्य च लक्षणानि
षट्त्रिंशदुद्देशनिदर्शनानि।
प्रबन्धशोभाकरणानि तज्ज्ञैः
सम्यक् प्रयोज्यानि रसायनानि ॥१७१॥

इति भरतीये नाट्यशास्त्रे वागभिनये काव्यलक्षणो नाम षोडशोऽध्यायः।

अनुक्तसिद्धिर्यथा तापसवत्सराजे यौगन्धरायणो दोलायितचित्तां वासवदत्तामाह—

कौशाम्बी परिभूय नः कृपणकैर्विद्वेषिभिः स्वीकृतां
जानास्येव तथा प्रमादपरता पत्युर्नयद्वेषिणः।
क्षीणा च प्रियविप्रयोगविधुरं चेतः सदैवात्र मे
वक्तुं नोत्सहते मनः परमतो जानातु देवी स्वयम्॥

यथा वा तत्रैव द्वितीयेऽङ्के विनीतभद्रो देवीप्रस्थानं वर्णयन्नाह—

मामुद्दिश्य तथा देव्या बाष्पसंरुद्धकण्ठया।
आर्यपुत्र इतीत्युक्त वक्तव्यं न समाहितम् ॥१६९॥

प्रियोक्तिर्यथा वत्सराजचरिते सप्तमेऽङ्के भरतरोहको वत्सराजाय वासवदत्ता वीणाभ्यासार्थमर्पयितुकामस्त दृष्ट्वाह—

या धैर्ये कौस्तुभस्य द्युतिकिसलयिते शारदव्योमनीले
विष्णोर्वक्षस्युदारे रजनिकरकराकारहारोपहारे।
साभ्येत्यालिङ्गतु त्वां प्रशिथिलगलितेनोत्तरीयेण लक्ष्मी
हर्षादापीडयन्ती नवकमलरजोरोचनाभ्यां स्तनाभ्याम् ॥इति॥१७०॥
एवमेव श्रव्यप्रबन्धेष्वपि कथाशरीरमविधानसमा
पणवैदग्ध्यस्य कविव्यापारो लक्षणाख्यो द्रष्टव्य ॥१७१॥
इति षोडशमध्याय ग्रन्थनिर्ग्रन्थिक व्याधात्।
यशोराशेर्यशोरागनाम्नो दौहित्र—देहज.।

इति श्रीमहामाहेश्वराभिनवगुप्ताचार्यविरचितायां नाट्यवेदविवृतावभिनय-
भारत्यां लक्षणालङ्कारदोषगुणाध्यायः षोडशः समाप्तः।

□□□

नाटचशास्त्रम्

सप्तदशोऽध्याय

एव तु सस्कृत पाठ्य मया प्रोक्त द्विजोत्तमा[1] । ।
[2]प्राकृतस्यापि पाठ्यस्य सप्रवक्ष्यामि लक्षणम् ॥१॥
एतदेव विपर्यस्त सस्कारगुणवर्जितम् ।
विज्ञेय प्राकृत पाठ्य नानावस्थान्तरात्मकम् ॥२॥

सदान्तररसास्वादकानुविश्रान्ति सुन्दरम् ।
स्माज्ञपक्षग वन्दे तद्वपु पारमेश्वरम् ॥

चतुर्दशाध्याये वाचिकोपक्रमे सस्कृत प्राकृत च वाक्यमित्युक्तम् । तत्र सस्कृतप्रसङ्गेन छन्दोवृत्तलक्षणादि निरूपितम् । अनेन त्वध्यायेन प्राकृतस्य स्वरूप निरूप्यते । शास्त्रप्रसिद्धसस्कृतविपरीतप्राकृतप्रसङ्गेन नामधेयविभागरूपरूपण शास्त्रविहितानां विपरीतरूपत्वात्, नाट्यनमयपातिनो भावकारिपादिनाममसमूहस्य पठनधर्मादिच प्राकृतेऽपि किमन्यथा सस्कृतवद्वेति चिन्तायां प्रसङ्गेन कार्यस्वरूप निरूपितम् । दशरूपकनिर्णयानन्तर समुचितनिर्णयमपि तथा—

अलङ्कारा विरामाश्च ये पाठ्ये सस्कृते मता. ।
त एव यत्नत. कार्या स्त्रीपाठ्येऽपि च सस्कृते ॥१८।१८७॥

इत्यध्यायोपान्ते प्राकृतपाठ्यमेवोपसहरिष्यामीत्यध्यायसङ्गति, एतामेव दर्शयति एव तु सस्कृतमित्यादि । पाठविशेषमर्हति यत्नेन वा पठनीय, विशिष्टेन रूपेण वा पठनार्ह आन्तरचित्तवृत्तिवशादेव वा तथा पठितु शक्यम्, आचार्ययत्नेन वा पठनीय मिति पाठ्यम । तत्र प्राकृतस्य सामान्यलक्षणमाह—सस्कारेति । सस्कारमेव सस्कार-गुणेन यत्नेन परिरक्षण रूपेण वर्जित प्राकृत, प्रकृतेरसस्काररूपाया आगतम् ।

नन्वपभ्रशाना को नियत इत्याह—नानानि यान्यवस्थान्तराणि देशविशेषास्ते-ष्वात्मा नियतस्वभावो यस्या, देशविशेषेषु प्रसिद्ध्या नियमितमित्यर्थ सस्कृता एव वाचका. अनुमानात्त्वन्ये ते त्वन्यत्वेन प्रसिद्धि गता इत्युक्तम् । अवतिष्ठन्तेऽस्मिन्नित्यवस्था देशा ॥२॥

---

१. NS. समासत ।
२ NS. प्राकृतस्य तु ।

त्रिविधं तच्च विज्ञेयं नाट्ययोगे समासतः ।
समानशब्द[1] विभ्रष्टं देशीगतमथापि च[2] ॥३॥

कमलामलरेणुतरङ्गलोलसलिलादिवाक्यसम्पन्नम् ।
प्राकृतमन्येष्वेव संस्कृतमपि योगमुपयाति[3] ॥४॥

ये वर्णाः संयोगात् स्वरवर्णान्यत्वं न्यूनतां चापि ।
[4]गच्छन्ति पदन्यस्तास्ते विभ्रष्टा इति ज्ञेयाः ॥५॥

[ये वर्णा वर्णगता व्यञ्जनयुक्ताश्च ये स्वरा नियताः ।
तानपरस्परवृत्तं प्राकृतयुक्त्या प्रवक्ष्यामि] ॥६॥

यथा—

[5]एओआरपराणिअ अं आरपरं अ पाअए णत्थि ।
वसआरमज्झिमाइ अ कच वग्गतवाणिहुणाइ ॥७॥

संस्कृते समेऽपि प्रातिपदिके विभक्तौ भवितव्यं विपर्यासेन स्वरे वा । देशीपदमपि स्वरस्यैव प्रयोगावसरे प्रयुज्यत इति तदपि प्राकृतमेव, अव्युत्पादितप्रकृतेस्तज्जनप्रयोज्यत्वात् प्राकृतमिति केचित् ॥३॥

संस्कृतेन समानशब्दानुदाहरति—कमला मलेति । विभक्तौ लिङ्गस्य प्राकृते स्वातन्त्र्यादवश्यं भेदेन भाव्यमित्याह वाक्ये समासोपपन्नं योजितम् ॥४॥

एतत्परिज्ञानस्य फलमाह—एवं संस्कृतमपि योगमिति । भाषाश्लेषे पताकास्थानकादौ चास्य प्रयोग उक्तः । अपिशब्देनेदमाह प्राकृतप्रयोगे समासेऽपि न संस्कृतसमतेति कमल अमल इन्दु इत्यादौ ॥५॥

विभ्रष्टमाह—ये वर्णा इत्यादि ॥६॥ एतदेव प्रपञ्चयते 'एओआरपराणि अ' इत्यादिना । एकारात्परः ऐ, ओकारात्परः औ, ऐकारौकारौ च, येभ्यस्तानि च । कियन्ति चाह पाअए पादसङ्ख्यया चत्वारीत्यर्थः. ऋ ॠ ऌ ॡ । अङ्कारपरो विसर्जनीयः । वसकारयोर्मध्ये शषौ । कचवर्गेति—कचतवर्गाणां अन्त्यवर्णाः ङ ञ न इति । द्वादशवर्णा न सन्ति ॥७॥ वर्गेति—कगादयो लुप्यन्ते तदीयश्चार्धः, स्वराणामेव ।

---

१. NS शब्दैः ।
२. NS देशीमतमथापि वा ।
३. KSS संस्कृतमिव प्रयोगमुपयाति ।
GOS पाठ्यमेकं तु विज्ञेयं संस्कृतं प्राकृतं यथा ।
४. GOS. यान्त्यपदादौ विभ्रष्टांस्तान् विदुर्विप्राः ।
५. इतः प्रारम्भ 'कार्यः प्रयोगेऽस्मिन्' इत्यन्तो ग्रन्थोऽजीवामुद्रे आसीत् । अत एव निर्णयसागरमुद्रितपुस्तके अतीव पाठभेदो दृश्यते । कुत्रचिच्छन्दोभङ्गादिदोषवशेन गद्यतामापन्ना. । पाठान्तरं तु तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

यच्चति कगतदयवा लोप अत्थं च से वहति सरा।
खघथधभा उण हत्त उवेंति अत्थ अ मुचंता ॥८॥
उप्परहुत्तरआरो हेटाहुत्तो अ पाअए णत्थि।
मोत्तूण भद्दचोद्दह पद्दह्हदचन्दआई स ॥९॥
खघथधभाण हआरो मुहमेहक्हावहूपहएसु।
कगतदयवाण णिच्च बीयम्मि ठिओ सरो होई ॥१०॥

छ इति पकारो नित्यं बोद्धव्य षट्पदादियोगेषु।
किलशब्दान्त्यो रेफो भवति तथा पु त्ति खलुशब्द ॥

ड इति च भवति टकारो भटकटककुटीलटाद्येषु।
सत्व च भवति शषयो सर्वत्र तथाहि स स प्रादेश ॥१२॥
अप्टस्पश्च दकारो भवत्यनादौ तकार इतराद्य।
बडवातडागतुल्यो भवति डकारोऽपि च [1]ककार ॥१३॥

वर्धनगते च भावे धकारवर्णोऽपि ढत्वमुपयाति।
सर्वत्र च प्रयोगे भवति नकारोऽपि च णकार ॥१४॥
आपान प्रावाण भवति पकारेण वत्वयुक्तेन।
अन्यातथादिकेषु तु[2] भकारवर्णो व्रजेत हत्वम् ॥१५॥

परुष परुस विद्यात्पकारवर्णोऽपि फत्वमुपयाति।
[3]यस्तु मृत सोऽपि मओ यश्च मृग सोऽपि हि तथैव ॥

ओकारत्व गच्छेदौकारश्चौपधादिषु नियुक्तः।
[4]प्रचलाचिराचलादिषु भवति चकारोऽपि तु यकार ॥

खघेति—खादीना हत्व, खेट, परिघ, अथ, धान्य भाव्यादीना व्यञ्जनस्य न भवति ॥८॥

भद्रादिषु न भवति। अपि च चोद्दहह्रदद्दुखादीनामिति अत्रोदाहरणानि मुख मुह इत्यादिकानि ॥९॥ अनादौ स्थाने टकारो डकारश्च असप्टो लघुप्रयत्न उच्चार्य। येन क्रमाड्कारश्च लकाराच्छायो भवत। यथा उदर उदल ॥१०॥

तथैवेति ॥१६॥

---

१ KSS, NS लकार.।
२. KSS, NS. यकारवर्णो।
३. KSS., NS. यस्तु मृगः सोऽपि मओ यस्तु मृत।
४. KSS., NS प्रचयविराचसादिषु चकारवर्णोऽपि च यकार।

[1]अपरस्परनिष्पन्ना ह्येव प्राकृतसमाश्रया वर्णाः ।
संयुक्तानां तु पुनर्वक्ष्ये परिवृत्तिसंयोगम् ॥१८॥
इचप्सत्सथ्याः छ इति तथाम्यह्यध्या
भवन्ति तु झकाराः ।
ष्ट ट्ठ, स्त. स्थ, ष्मो म्ह,
क्ष्णो ह्ल, प्नो ण्ह, क्ष तकारस्योऽपि ॥१९॥
आश्चर्यं अच्छरिय निश्चयमिच्छन्ति णिच्छय च यथा ।
वत्स वच्छ च यथा अप्सरस च्छरस ॥
उत्साहो उच्छाहो पथ्य च पच्छ विज्ञेयम् ।
तुभ्य तुज्झ मह्य मज्झ विन्ध्यश्च भवति विज्झोत्ति ।
दष्टो दट्ठोत्ति तहा हस्तोऽपि च भवति हत्थोत्ति ।
ग्रीष्मो गिम्होत्ति तथा श्लक्ष्ण सह्ल तदा तु विज्ञेयम् ॥
उष्ण उह्ल यक्षो जक्खो पर्यङ्को भवति पल्लङ्कु ।
[2]विपरीत ह्मयोगे ब्रह्मादौ स्याद् बृहस्पतौ फत्वम् ॥
यज्ञो भवति न जण्णो भीष्मो भिम्होत्ति विज्ञेय
उपरिगतोऽयस्ताद्वा भवेत्ककारादिकस्तु यो वर्णः ॥२४॥
स हि संयोगविहीन शुद्ध कार्य. प्रयोगेऽस्मिन्
एवमेतत्तु विज्ञेय प्राकृत संस्कृत तथा ॥२५॥
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि देशभाषाविकल्पनम् ।
भाषा चतुर्विधा ज्ञेया दशरूपे प्रयोगतः ॥२६॥

अपरस्परनिष्पन्ना इत्यन्योन्यमश्लिष्टा असंयोगरूपा इत्यर्थ । यत्र संयुक्ता-स्तेषामिति षष्ठीबहुवचनम् ॥१८॥ क्रमेण स्वयमुदाहरति वच्छ च इत्यादि ॥२०॥ विपरीत इति । ब्रह्मा बम्हाबन् हत्वमिति, उपरिगतोऽयस्तादिति शक्र अर्क इति ॥२३॥ द्वितीय संयुज्यमानमपास्य स उपरिगत एव आदेश क्रियते सक्को अक्को । मुनिना च दिग्दर्शिना, विस्तारविजिज्ञासुः प्राकृतदीपिकादिकमवलोकयेत् । उत्पलविर-चिताया म सूत्रवृत्तौ पद्मो च स्फुट पूर्णं च गर्भमत्नीति तत्रादर कार्यं ॥२४॥

---

१ KSS, NS अपरस्वरनिष्पन्ना ।

२. KSS, NS विपरीतह्मयोगेन ।

संस्कृत प्राकृत चैव यत्र पाठ्य प्रयुज्यते ।
अतिभाषार्यभाषा च जातिभाषा तथैव च ॥२७॥

तथा योन्यन्तरी चैव भाषा नाट्ये प्रकीर्तिता ।
[1]अतिभाषा तु देवानामार्यभाषा तु भूभुजाम् ॥२८॥

संस्कारपाठ्यसंयुक्ता सम्यङ् [2]न्यायप्रतिष्ठिता ।
विविधा जातिभाषा च प्रयोगे समुदाहृता ॥२९॥

म्लेच्छशब्दोपचारा च भारत वर्षमाश्रिता ।
अथ योन्यन्तरी भाषा [3]ग्राम्यारण्यपशूद्भवा ॥३०॥

[4]नानाविहङ्गजा चैव नाट्यधर्मीप्रतिष्ठिता ॥३१॥

जातिभाषाश्रय पाठ्य द्विविध समुदाहृतम् ।
प्राकृत संस्कृत चैव चातुर्वर्ण्यसमाश्रयम् ।
धीरोद्धते [5]सललिते धीरोदात्ते तथैव च ॥३२॥

धीरप्रशान्ते च तथा पाठ्य योज्य तु संस्कृतम् ।
एषामेव तु सर्वेषां नायकानां प्रयोगत ॥३३॥

कारणव्यपदेशेन प्राकृत सम्प्रयोजयेत् ।
[6]दारिद्र्याध्ययनाभावयदृच्छादिभिरेव च ॥३४॥

'संस्कृतप्राकृतरूपैव भाषा वक्तृभेदाच्चतुर्धा सपन्नेति दर्शयति संस्कृत प्राकृत च पाठ्यमिति । संस्कृतैव भाषा स्वरभेदादिपूर्णसंस्कारोपेता संस्कृतभाषा भाषाभेदाना (मध्ये) उक्ता । वैदिकशब्दबाहुल्यादार्यभाषातो विलक्षणत्वमस्या इति ॥२७॥

उपचारो व्यवहार ॥३०॥ पशुपक्षिप्रभृतीना यद्रुत तत् नाट्यप्रयोगे कुत्राप्यवसरे संभाव्यमित्याह नाट्यधर्मीति ॥३१॥

कारणव्यपदेशेनेति अवस्थादिवशात् यथा अर्जुनस्य बृहन्नलारूपेण प्रच्छन्नस्य कारणाभ्याहृते ॥३४॥

---

१ KSS अभिभाषा ।

२ NS. ग्रामप्रतिष्ठिता ।

३. NS. ग्रामारण्य' ' ''।

४ KSS नानाविहगजा ।

५. KSS , NS. धीरललिते ।

६. इतोऽग्रे सार्धषट्श्लोकेषु ग्रन्थान्तरयो. सर्वथैव भिद्यते ।

ऐश्वर्येण प्रमत्तानां दारिद्र्येण प्लुतात्मनाम् ।
अनधीतोत्तमानां च संस्कृतं न प्रयोजयेत् ॥३५॥

व्याजलिङ्गप्रविष्टानां श्रमणानां तपस्विनाम् ।
भिक्षुचक्रचराणां च प्राकृतं संप्रयोजयेत् ॥३६॥

भागवततापसोन्मत्तबालनीचग्रहोपसृष्टेषु ।
स्त्रीनीचजातिषु तथा नपुंसके प्राकृतं योज्यम् ॥३७॥

परिव्राण्मुनिशाक्येषु चोक्षेषु श्रोत्रियेषु च ।
शिष्टा ये चैव लिङ्गस्थाः संस्कृतं तेषु योजयेत् ॥३८॥

राज्ञ्याश्च, गणिकायाश्च शिल्पकार्यास्तथैव च ।
कलावस्थान्तरकृतं योज्यं पाठ्यं तु संस्कृतम् ॥३९॥

सन्धिविग्रहसम्बन्धं तथा च प्राप्तवाग्गतिम् ।
ग्रहनक्षत्रचरितं खगानां रुतमेव च ॥४०॥
सर्वमेतत्तु विज्ञेयं काव्यबन्धे शुभाशुभम्[1] ॥४१॥
क्रीडार्थं सर्वलोकस्य प्रयोगे च सुखाश्रयम् ।
[2]कलान्यासाश्रयं चैव पाठ्यं वेश्यासु संस्कृतम् ॥४२॥

ऐश्वर्येणेति श्रुताध्ययनशून्यत्वमनेन लक्ष्यते । क्रीडापीत्यर्थे ॥३५॥ व्याजलिङ्गं ये प्रविष्टा जीविकार्थम् चक्रचरा चक्रेण जीवन्ति ॥३६॥ भागवता इह देवलका । उत्तमग्रहैः देवगन्धर्वादिभिराक्रान्ताना संस्कृतभाषेत्यभिप्रायेणाह नीचग्रहेति । , नीचग्रहै पिशाचादिभिरुपसृष्टेषु स्त्रीष्वेनेष्विति । नीचजातयश्च-ण्डालाद्या । लिङ्गस्था यतिप्रभृतय. ॥३८॥ शिल्पकारिका: कलासु विदग्धाः । राज्ञ स्त्री महादेवीरूपा उपचाराद्राजशब्द वाच्येति "अन उपधा लोपिन" इति ङीपि राज्ञी । यदि पुंयोगादित्यत्र अत इति वर्तते ॥३९॥ राज्ञ्या: संस्कृते निमित्त दर्शयति सन्धिविग्रहेति यस्माद्राज्ञः सन्धिविग्रहसबन्धं षाड्गुण्यादि तथाग्रह-नक्षत्रचेष्टितं, शुभाशुभरूप पक्षिरुतं च शुभाशुभमितीयत्सर्वं नृपपत्न्या ज्ञेयं, तस्माद्राज्ञ सा प्रतिशरीरकल्पा कदाचित्संस्कृतयोग्यापि ॥४०—४१॥

सुखाश्रयमिति । अनेन विशेषलक्षप्रयोगादि निरस्यति ॥४२॥ वाम्नायः

---

१. इतोऽग्रे गायकवाडमौरिज पुस्तके "नृपपत्न्या स्मृत तस्मात्कालि पाठ्यं तु संस्कृतम् ।" इत्यधिकम् ।

२. NS क्रीडानीत्यर्थकं चैव ।

[1]कलोपचारज्ञानार्थं क्रीडार्थं पार्थिवस्य च ।
निर्दिष्ट [2]शिल्पकार्यास्तु नाटके संस्कृत वच ॥४३॥
आम्नायसिद्ध सर्वासां शुभ[3]मप्सरसां वच ।
संसर्गाद्देवतानां च तद्धि लोकोऽनुवर्तते ॥४४॥
छन्दतः प्राकृत पाठ्य [4]स्मृतमप्सरसां भुवि ।
मानुषाणां च कर्तव्य कारणार्थव्यपेक्षया[5] ॥४५॥
[सर्वास्विह हि शुद्धासु जातिषु द्विजसत्तमा !
[6]शौरसेनीं समाश्रित्य भाषा काव्येषु योजयेत् ॥४६॥
अथवा छन्दत कार्या देशभाषा प्रयोक्तृभि ।
नानादेशसमुत्थ हि काव्य भवति नाटके ॥४७॥
मागध्यवन्तिजा प्राच्या शौरसेन्यर्धमागधी ।
बाह्लीका दक्षिणात्या च सप्तभाषा प्रकीर्तिता ॥४८॥
शकाराभीरचण्डालशबरद्रमिलान्ध्रजा [7] ।
हीना वनेचराणां च विभाषा नाटके स्मृता] ॥४९॥
मागधी तु [8]नरेन्द्राणामन्त पुरसमाश्रया[9] ।
चेटानां राजपुत्राणां श्रेष्ठिनां चार्धमागधी ॥५०॥

पुराणादि लोकोऽनुवर्तत अनुमन्यत इति यावत् ॥४४॥ भवीति अवनीर्णानामिति शेष ॥४५॥ शुद्धास्विति अनुलोमवशेन सम्स्कारवत्सु जातिष्वपीति पाठ ॥४६॥

देशभाषा सक्षिप्याह मागधीत्यादि । भाषा सम्स्कृतापभ्रंश ॥४९॥ भाषापभ्रंशस्तु विभाषा सा तत्तद्देश एव गह्वरवासिना प्राङ्गनवासिनां च, एता एव नाट्ये तु । अन्ये तु निदर्शनार्थत्वादस्य पैशाच्यादयोऽपि प्रयोज्या इत्याह ॥५०॥

---

१. KSS, NS लोकोपचारज्ञानार्थं ।
२ KSS NS. शिल्पकार्येषु ।
३. KSS. चाप्सरसां वच ।
४ KSS. वाक्य ।
५. GOS, NS इतोऽग्रे न बर्बरकिरातान्ध्र द्रमिलाद्यासु जातिषु ।
नाट्यप्रयोगे कर्तव्य पाठ्य (काव्य) भाषा समाश्रयम् ॥
६. NS सौरसेन समाश्रित्य भाषा कार्या तु नाटके ।
काशीसीरिज पुस्तके तु इत प्रभृति श्लोकचतुष्टयी नास्तीति ।
७. NS. शबराभीरचण्डालसचरद्रविडोद्रजा ।
८. KSS. नराणां ।
९. NS, KSS पुरनिवासिनाम् ।

प्राच्या विदूषकादीनां धूर्तानामप्यवन्तिजा[1] ।
नायिकानां सखीनां च शूरसेन्यविरोधिनी ॥५१॥

योधनागरकादीनां दक्षिणात्याथ दीव्यताम् ।
बाह्लीकभाषोदीच्यानां खसानां च स्वदेशजा ॥५२॥

[2]शकारघोषकादीनां तत्स्वभावश्च यो गण ।
शकारभाषा योक्तव्या चाण्डाली पुल्कसादिषु ॥५३॥

अङ्गारकारकव्याधकाष्ठयन्त्रोपजीविनाम् ।
योज्या शकारभाषा तु किंचिद्वानौकसी तथा ॥५४॥

गजाश्वाजाविकोष्ट्रादिघोषस्थाननिवासिनाम् ।
[3]आभीरोक्ति शाबरी वा द्राविडी वनचारिषु ॥५५॥

[4]सुरङ्गाखनकादीनां सन्धिकारागाररक्षताम् ।
व्यसने नायकानां चाप्यात्मरक्षासु मागधी ॥५६॥

[5][न बर्बरकिरातान्ध्रद्रमिलाद्यासु जातिषु ।
नाट्यप्रयोगे कर्तव्यं काव्यं भाषासमाश्रितम्] ॥५७॥
गङ्गासागरमध्ये तु ये देशाः सम्प्रकीर्तिताः ।
एकारबहुलां तेषु भाषां तज्ज्ञः प्रयोजयेत् ॥५८॥

नरेन्द्राणां यदन्तःपुरं तन्निवासिनामिति सम्बन्धः ॥५१॥ दीव्यतामिति कितवानाम् ॥५३॥

शकारा नीचाभिजना. अर्थयुक्तत्वेन सदर्पा.। शकारबहुला भाषा शकारभाषा। पुल्कसो डोम्बः मृतप उच्यन्ते ॥५४॥ वनौकसामियं वनेचरीत्यर्थः ॥५५॥

सुरङ्गाखनकाः सन्धिच्छेदकाः । कारा बन्धनगृहम्। व्यसन कस्याचिदापदि जातायां मा मां लोको ज्ञास्यतीत्यभिप्रायेणात्मनो रक्षार्थं नायकोऽपि मागध्या व्यवहरेत् ॥५७॥ द्रमिडकादि पूर्वविधानादिनिषेधो विशिष्टेष्विति पर्यन्तवासिषु द्रमिडेषु द्रष्टव्यो, बर्बरान्ध्रादिसाहचर्याद् जाङ्गलदेशादिगतेषु ॥५८॥ गङ्गासागरमध्य इति पूर्वदेश उपलक्षित. ॥५८॥

---

१. योज्या भाषा अवन्तिजा ।
२. KSS., NS. शबराणां शकादीनां ।
३. अत्र काश्मीरिक पुस्तके "विन्ध्यसागरमध्ये तु" इत्याद्यग्रतेनः श्लोकः पठितः ।
४. KSS, सुरङ्गखनकादीनां सौण्डीकाराश्च रक्षिणाम् । NS. सुरङ्गाखनकादीनां मौष्टिकाणां च रक्षताम्।
५. KSS, NS do not read.

विन्ध्यसागरमध्ये तु ये देशा श्रुतिमागता ।
नकारबहुला तेषु भाषा तज्ज्ञ प्रयोजयेत् ॥५९॥

सुराष्ट्रावन्तिदेशेषु वेत्रवत्युत्तरेषु च[1] ।
ये देशास्तेषु कुर्वीत चकारप्रायसंश्रयान्[2] ॥६०॥

हिमवत्सिन्धुसौवीरान्ये [3]जना समुपाश्रिता ।
उकारबहुला तज्ज्ञस्तेषु भाषा प्रयोजयेत् ॥६१॥

चर्मण्वतीनदीतीरे ये चार्बुदसमाश्रिता ।
तकारबहुला नित्य तेषु भाषा प्रयोजयेत ॥६२॥

एव भाषाविधान तु कर्तव्य नाटकाश्रयम् ।
अत्र नोक्त मया यत्तु लोकाद् ग्राह्य बुधैस्तु तत्[4] ॥६३॥

एव भाषाविधान तु मया प्रोक्त द्विजोत्तमा ।
पुनर्वाक्यविधान[5] तु लौकिक सनिबोधत ॥६४॥

उत्तमैर्मध्यमैर्नीचैर्यै संभाष्या यथा नरा ।
समानोत्कृष्टहीनाश्च नाट्ये तान्निबोधत ॥६५॥

देवानामपि ये देवा महात्मानो महर्षय ।
भगवन्निति ते वाच्या यास्तेषा योषितस्तथा ॥६६॥

देवाश्च लिङ्गिनश्चैव [6]नानाश्रुतधराश्च ये ।
भगवन्निति ये वाच्या पुरुषै स्त्रीभिरेव च ॥६७॥

विन्ध्यसागरमध्य इति दक्षिणसौराष्ट्रा । सुराष्ट्रावन्तिदेशेष्विति पश्चिम वेत्रवत्यादिनोत्तर ॥६०॥

वाक्यविधानमित्येकेनापि पदेन सकलो वाक्यार्थ स्फुरीक्रियते, अन्योन्यरूपताऽऽनीयत इत्यभिप्रायेण वाक्यग्रहण पदविधान हि भविष्यति ॥ ६५ ॥ देवाना देवा. स्तुत्याः । तथेति स्त्रीत्वेन भगवतीति ॥ ६६ ॥ नानाश्रुतधरा बहुश्रुताः ॥ ६७ ॥

---

१. KSS. वेत्रवत्यन्तरेषु च ।
२. KSS., NS. चकारबहुलामिह ।
३. KSS, येऽन्यदेशान् समाश्रिता । NS च देशा समाश्रिता ।
४ KSS., NS प्रचार ।
५. काशीसीरिज पुस्तके अत्रैवाध्यायसमाप्ति —भाषाविधान नाम अष्टादशोऽध्यायः । एकोनविंशाध्यायप्रारम्भ । इत्यधिकम् ।
६. KSS. नानाश्रुतिधराश्च ।

आर्येति ब्राह्मण ब्रूयान्महाराजेति पार्थिवम् ।
उपाध्यायेति चाचार्यं वृद्ध तातेति चैव हि ॥६८॥
[1]नाम्ना राजेति वा वाच्या ब्राह्मणैस्तु नराधिपा. ।
तत्क्षाम्य हि महीपालैर्यस्मात्पूज्या द्विजा स्मृताः ॥६९॥
ब्राह्मणै सचिवो वाच्यो ह्यमात्यः सचिवेति[2] वा ।
शेषैरन्यैर्जनैर्वाच्यौ हीनैरार्येति नित्यश ॥७०॥
समैः सभाषण कार्यं येन नाम्ना स सज्ञित ।
हीनैः सपरिवार तु नाम्ना संभाष्य उत्तम ॥७१॥
नियोगाधिकृताश्चैव पुरुषा यौषितस्तथा ।
[3]कारुका शिल्पिनश्चैव सभाष्यास्ते तथैव हि ॥७२॥
[4]मार्षो भावेति वक्तव्य किचिदूनस्तु मार्षक[5] ।
समानोऽथ वयस्येति ह ह्वो हण्डेति वाधम[6] ॥७३॥
आयुष्मन्निति वाच्यस्तु रथी सूतेन सर्वदा ।
[7]तपस्वीति प्रशान्तस्तु साधो इति च शब्द्यते ॥७४॥
स्वामीति युवराजस्तु कुमारो भर्तृदारक. ।
सौम्य ! भद्रमुखेत्येवं हे पूर्वं चाधम वदेत् ॥७५॥

क्षाम्यमित्यङ्गीकर्तव्यम् ॥ ६९ ॥

सचिव इति राज्ञो मन्त्री ॥ ७० ॥

सपरिवार नाम्नेति उत्तमो राजा हीनै. स्वनाम परिगृह्य, यथन्नाम वत्सराज सोमवश मौक्तिकमणे इत्यादि तेन भाष्य । सपरिहासमिति वा पाठः परिहास. परितोषोपलक्षण तेन चाटुकाराभिः परितोषावसरे हीनैरपि राजा नाम्ना सभाष्यः । "उदयने महीं शासति को विपदामवकाश." इत्यादौ ॥ ७१ ॥ कारुकाः स्तूपकारादय. शिल्पिनश्चित्रकारादय ॥७२ ॥ भावेत्यामन्त्रण विवक्षितमित्यन्यविभक्त्यन्तो न प्रयोज्य इत्येतत्त्वयुक्तम् वयस्येत्येवमादावपि प्रसङ्गात्सभाषणोपक्रमकृता-ग्रामन्त्रणविभक्ति. सर्वत्र विवक्षितैव । अधमैर्जनैः समानोऽधम एव, हङ्हो हण्डे इति वा सभाष्य ॥ ७३ ॥ चकाराद् विनापि हेशब्देन ॥ ७५ ॥ कर्म पाकादि,

---

१. KSS., NS. छन्दतो नामभिर्वाच्या ।
२. KSS ह्यमात्यसचिवेति ।
३. KSS. कारका ।
४. KSS, मर्षो NS. मान्यो ।
५. KSS., मर्षक: NS. मारिष: ।
६. KSS., ही हं वा इति चाधम. । NS हं हो हन्तेति चाधमं. ।
७. KSS, तपस्वीव प्रशान्त: सन् NS. तपस्वी च प्रशान्तश्च ।

मद्यस्य कर्म शिल्प वा विद्या वा जातिरेव वा।
स तेन नाम्ना भाष्यो हि नाटकादौ प्रयोक्तृभि ॥७६॥
वत्स ! पुत्रक ! तातेति नाम्ना गोत्रेण वा पुन ।
वाच्य शिष्य सुतो वापि पित्रा वा गुरुणापि वा ॥७७॥
सभाष्या शाक्यनिर्ग्रन्था भदन्तेति प्रयोक्तृभि ।
श्रामणंस्तु पापण्डा ज्ञेया स्वसमयाश्रितं[1] ॥७८॥
देवेति नृपतिर्वाच्यो भृत्यै प्रकृतिभिस्तथा।
भट्टेति सार्वभौमस्तु नित्य परिजनेन हि ॥७९॥
राजन्नित्यृषिभिर्वाच्यो ह्यपत्यप्रत्ययेन वा।
वयस्य ! राजन्निति वा भवेद्वाच्यो महीपति ॥८०॥
विदूषकेण राज्ञी च [2]चेटी च भवतीत्यपि।
नाम्ना वयस्येत्यपि वा राज्ञा वाच्यो विदूषक. ॥८१॥
सर्वस्त्रीभि पतिर्वाच्य आर्यपुत्रेति यौवने।
[अन्यदा पुनरार्येति महाराजेति भूपति] ॥८२॥
आर्येति पूर्वजो भ्राता वाच्य पुत्र इवानुज.।
[योषिद्भिरथ कान्तेति राजपुत्रेति यौवने] ॥८३॥
पुरुषाभाषण ह्येव कार्यं नाट्ये प्रयोक्तृभि ।
पुन स्त्रीणां प्रवक्ष्यामि यथाभाष्यास्तु नाटके ॥८४॥
तपस्विन्यो देवताश्च वाच्या भगवतीति च।
गुरुभार्या तु वक्तव्या स्थानीया भवतीति च ॥८५॥

विद्या शय्यादि । जातिर्गोत्र देशो वा ॥ ७६ ॥ शाक्या सौगता । निर्ग्रन्थाः क्षपणका । ज्ञेया पापण्डाति पाशुपतादय । स्वसमयो यथा पाशुपताना भापूपन्, भासर्वज्ञ, इत्यादि सभाषणम् तथा क्वचिद्वाक्यादिशब्देन ॥ ७९ ॥ अपत्यप्रत्ययेनेति कौरवेत्यादिना महाराजेति ॥ ८० ॥ यौवनादन्यत्रार्यपुत्रेति श्वशुरेण व्यपदेश , तस्य यौवन शृङ्गारोचितमुक्त भर्तरि ॥ ८२ ॥

अनुजो ज्येष्ठेन पुत्रवत् वत्स तात पुत्रकेति सभाष्य ॥८३॥ पुरुषाभाषणमिति भूयस्त्वाक्षेप उपसहार. ॥८४॥ स्त्रीसभाषण त्वपि मध्ये निरूपित तपस्विन्य इति पूर्वं तेपा योषित इति अत्र स्वयमतपस्विन्योऽपीत्युक्तमिति न पुनरुक्तम्। गुरुभार्या मान्या अन्या वा स्त्री, स्थानीया पूज्या ईपद्वृद्धा ॥८५॥ पत्नीति सहधर्मचारिणी,

---

१. KSS., NS. शेपास्तु समयाश्रितं ।
२. KSS., चेट्टी NS. चेटया ।

गम्या भद्रेति वाच्या वै [1]वृद्धाम्बेति च नाटके ।
राजपत्न्यस्तु समाख्या सर्वा परिजनेन वै ॥८६॥
भट्टिनी स्वामिनी देवीत्येवं वै नाटके बुधै ।
देवीति महिषी वाच्या राज्ञा परिजनेन वा ॥८७॥
भोगिन्य परिशिष्टास्तु स्वामिन्य इति वा पुन ।
[कुमार्यश्चैव वक्तव्या प्रेष्याभिर्भर्तृदारिका.] ॥८८॥
स्वसेति भगिनी वाच्या वत्सेति च यवीयसी[2] ।
ब्राह्मण्यार्येति वक्तव्या लिङ्गस्था व्रतिनी च या ॥८९॥
पत्नी चार्येति समाख्या पितृनाम्ना सुतस्य सा ।
समानाभिस्तथा सख्यो हलेति स्यात्परस्परम्[3] ॥९०॥
प्रेष्या हञ्जेति वक्तव्या स्त्रियो या तूत्तमा भवेत् ।
अज्जुकेति [4]च वक्तव्या वेश्या परिजनेन च ।९१।
[5]अत्तेति गणिका माता वाच्या परिजनेन हि ।
प्रियेति भार्या शृङ्गारे वाच्या राज्ञेतरेण वा ॥९२॥
पुरोध. सार्थवाहाना भार्यास्त्वार्येति सर्वदा ।
तल्लिङ्गार्थानि नामानि कार्याणि कविभि सदा[6] ॥९३॥
औत्पत्तिकानि यानि स्युर्न प्रख्यातानि नाटके ।
[7]ब्रह्मक्षत्रस्य नामानि गोत्रकर्मानुरूपत ॥९४॥

अत एव नटी नाट्यवेदमहामर्मदीक्षितेन सूत्रधारेणार्येत्यामन्त्र्यते । पितृनाम्नेति मारटपुत्री । मुन्नयेति सोमशर्मजननी ॥९०॥

वेश्या स्वेन परिजनेन अज्जुके इति समाख्या ॥९१॥

. सर्वदेति यौवनेऽपि पुरोहितादिभिरार्येति भार्या वाच्या ॥९३॥ औत्पत्तिकानीति स्वयं वा येन कल्प्यन्ते, अत एवाप्रख्यातानि तल्लिङ्गार्थानि प्रकृतार्थसूचकाभिधेययुक्तानि कार्याणि । एतदेव निदर्शनेन स्फुटयति ब्रह्मक्षत्रस्येत्यादिना ॥९४॥

---

१. KSS वृद्धा वाच्येति ।
२. KSS., NS. ज्येष्ठा वत्सेति चानुजा ।
३. KSS., NS. हला भाष्याः परस्परम् ।
४. NS., भवेद्वाच्या । KSS. वेश्या वाच्या ।
५. KSS., NS. या तत्र वृद्धा सा त्वत्ता भाष्या नाट्यजनेन तु ।
६. KSS., NS. द्विजा. ।
७. KSS. ब्रह्मक्षत्रस्य ।

काव्ये कार्याणि कविभि शर्मवर्मकृतानि हि ।
दत्तप्रायाणि नामानि वणिजां सम्प्रयोजयेत् ॥९५॥
[कापालिकास्तु घण्टान्तनामान समुदाहृता ।]
शौर्योदात्तानि नामानि तथा शूरेषु योजयेत् ॥९६॥
विजयार्थानि नामानि राजस्त्रीणां तु नित्यश[1] ।
दत्ता मित्रा सेनेति वेश्यानामानि योजयेत् ॥९७॥
नानाकुसुमनामानि प्रेष्या कार्याणि तु नाटके ।
मङ्गलार्थानि नामानि चेष्टानामपि योजयेत् ॥९८॥
गम्भीरार्थानि नामानि ह्यसमाना प्रयोजयेत्[2] ।
यस्मान्नामानुसदृश कर्म तेषां भविष्यति ॥९९॥
जातिचेष्टानुरूपाणि शेषाणामपि कारयेत् ।
नामानि पुरुषाणां तु स्त्रीणां चोक्तानि तत्त्वत ॥१००॥
एव नामविधान तु कर्तव्य कविभि सदा ।
एव भाषाविधान तु ज्ञात्वा कर्मण्यशेषत[3] ॥१०१॥

शौर्योदात्तानीति । भीमपराक्रम इति यथा ॥९६॥ विजयार्थानीति शुभलक्षणविजयवतीत्यादीनि । देवदत्तवसन्तसेनाविदग्धमित्रेत्यादि वेश्यानाम् ॥९७॥ नानाकुसुमनामानीति मालतीमल्लिकेत्यादि कुसुमग्रहण तन्मञ्जर्यादुपलक्षण चूतलतिकेत्याद्यपि हि दृश्यते नाम । मङ्गलार्थानीति सिद्धायका इत्यादीनि ॥९८॥ गम्भीरार्थानि अक्षोभ्य इन्द्रादीनि । नास्ति सकेन्नो भार इत्याशयेन पृच्छति अत्रोत्तर नामानुरूपमिति । नाम किलेश्वरचण्डावदान्यरूपनोडीकारेणैव जायते । तथा हि नामाक्षरे ग्रहाभिचारयन्त्रकमादिपीडिते शान्तिकपौष्टिकाद्युपचारभाजि वा तथैव पुरुषस्य फलोदय इत्यभिप्राय ॥ ९९ ॥ कवित्वमुक्तो नट इत्यभिप्रायेणाह भाषाविधान ज्ञात्वा, तत इति, तत्परिज्ञानपूर्वक काव्य कृत्वा प्रयोगे पाठ्य प्रयुञ्जीतेत्यर्थ । यदि त्वन्य कविस्तदा पाठ्यस्य सज्ञा च मूलभूतत्वात् प्रयोक्तृत्वेनोक्तो द्रष्टव्यः । षडलङ्कारसयुतमिति स्वरस्थानवर्णकाक्वलङ्कारा अङ्गानि षट् अत्रालङ्कारशब्देन विवक्षितानि, एतैर्हि भूषित काव्य पाठ्यमुच्यते ॥१०१॥

एव हि वक्काव्यमुपादानस्य यदि सकलस्वाविवक्षाविशिष्टार्थप्रतिपादकत्व पठनार्हं च पाठ्य तत्स्वराद्यायत्त सर्वमिति । अत एवाह पाठ्यगुणानिति गुणाः उपकारका: यदुपस्कृत काव्य पाठ्य भवतीत्यर्थ ।

---

१. KSS. राज्ञा, स्त्रीणां च कारयेत् । NS. राजस्त्रीणां च कारयेत् ।
२. KSS, NS. योजयेद्बुत्तमेषु च ।
३. KSS, सर्वमशेषत ।

पाठ्यगुणानिदानीं वक्ष्यामः । तद्यथा सप्तस्वराः, त्रीणि स्थानानि, चत्वारो वर्णा द्विविधा काकुः, षडलङ्काराः, षडङ्गानीति । एषामिदानीं लक्षणमभिव्याख्यास्याम । तत्र सप्तस्वरा नाम—षड्जर्षभगान्धारमध्यमपञ्चमधैवतनिषादाः त एते रसेषूपपाद्या ॥१०२॥ यथा—

उद्देशक्रमेण व्याचष्टे तत्रेत्यादि । स्वरगतं विस्तरं गेयाधिकारे प्रकटयिष्याम. । इह काकुषु स्वरा एव वस्तुन उपकारिणः । तत्परिकरभूतं तु स्थानादि । स्वरेषु प्रकृतिभूतेषु काकुरूपता जन्यते । तत्र स्थानशब्देनैषां स्वरूपनिष्पत्तेराश्रयो दर्शित. । उदात्तानुदात्तस्वरितकम्पितरूपतया स्वराणां यद्रक्तिप्रधानत्वमनुरणनमय तत्त्यागेनोच्चनीचमध्यमस्थानस्पर्शित्वमात्र पाठ्योपयोगीति दर्शितम् । यदि हि स्वरगता रक्ति पाठ्ये प्राधान्येनावलम्ब्येत तदा गानक्रियासौ स्यात्, न पाठ । पूर्णस्वरत्वाभावादङ्गाना भेद इति चेत्, न, अपूर्णस्वरत्वेऽपि गानत्वप्रतिज्ञानात्, पाडवौडुवितयो त्रिचतुरस्वरत्वेऽपि गानप्रतीतिर्भवत्येव, यथा कृत्रिमवशिकायां त्रैस्वर्ये, भिन्नषड्जभाषाया च कालिन्द्या चातुस्वर्ये । तस्माद् गानवैलक्षण्याय रक्तिलक्षण धर्ममनादृत्योच्चादिस्थानस्पर्श एवात्र प्रधानमिति वक्तु वर्णोपादानम् । अन्यथा स्वरसप्तकातिरिक्तस्योदात्तादेर्भावादनर्थक तदुपादानम् ।

यत्तु किञ्चिदुदात्तादिधर्माणा गात्रस्य निग्रह. कण्ठविवरस्य संवृतेत्यादि शिक्षापठितोदात्तादि धर्मप्राप्तेरुच्चाद्यलङ्कारेषु यथा स्यादिति प्रयोजनमुक्त, तत्राप्यस्मदुक्त चेन्न प्रयोजन किं तद्धर्मप्राप्त्या कृतमिति न विद्म. ॥

नन्वेव स्वराभिधाने किं प्रयोजन, उच्यते—प्राणभूत तावद्ध्रुवागान प्रयोगस्य, तत्र जात्यादाकविनियोगो भविष्यति तदिदानीं पाठावसरे किं सर्वथैव त्यक्तव्यमित्याशङ्काशमनाय तत्स्थायिस्वराश्रयण प्रमुखीकृत्य पाठ कर्तव्य इत्येतत्स्वराभिधानस्येह प्रयोजनम् ।

एवमुपगानवैलक्षण्ये सपन्ने वाह्यार्थसमर्पणेन चित्तवृत्तिसमर्पणया चाभिनयानुभावरूपतालाभाय काकुरर्थरसभेदेनाभिधीयते । तत एव काकुरूपत्वमेव सर्वत्रानुयायि अतिशायित्वे मुख्योपयोगात् । तथा चोच्चदीप्ताद्यलङ्कारेष्वप्युदारत्र काकुशब्देनैव मुनिर्व्यवहरिष्यति । काकोरेवोपकारसंपादका. परिपूर्णतायामितोऽलङ्कारा., अलमिति पर्याप्त्यर्थ, इह न भूषणार्थ । अङ्गानि तु विच्छेदादीनि रसमर्यम् दीप्तादि कर्म च पोषयितु काकोरेवोपकारीणीति, एवं परमार्थत. काकुरेवात्र पञ्चमी रूपान्तरैः पूर्णीक्रियते । काक्वा च पठ्यमानस्य स्वोचितविज्जडस्वरूपार्थाभिमुख्येन नयनेनाभिनयता नीयत इति काकुरेवात्र प्रधानम् । तथा चैतदध्यायान्ते चोपसंहरिष्यति "उक्त काकुविधान" मिति । अन्यथाङ्गषट्कमध्यपतितस्योपसंहारोऽन्याङ्गनिरूपणं चाभिधानमिति सर्वमसमञ्जसं स्यात् । तस्मात्काकुरेवात्र प्रधानमिति उपाध्याया हि वचनस्य सङ्केतितमर्थमन्यथाकारं समर्थयन्ति ।

ननु श्रुतमर्थमनादृत्य कथं काकुरेव कुर्यात् । तत्रोक्तमन्यैः वस्तुस्वभावोऽत्र द्रष्टव्यो न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नामेति । वयं तु ब्रूमः—इह येय प्रयत्नेन संवित्स्पन्देन

तत पाठ्य प्रयुञ्जीत षडलङ्कारसयुतम् ।
हास्यशृङ्गारयो कार्यो स्वरौ मध्यमपञ्चमौ ॥१०३॥

षड्जर्षभौ तथा चैव वीररौद्राद्भुतेष्वथ ।
गान्धारश्च निषादश्च कर्तव्यौ करुणे रसे ॥१०४॥

धैवतश्चैव कर्तव्यो बीभत्से सभयानके ।
त्रीणिस्थानानि—उर कण्ठ शिर इति । भवत्यपि च
शारीर्यामथ वीणाया त्रिभ्य स्थानेभ्य एव तु ।
उरस. शिरस कण्ठात्स्वर काकु प्रवर्तते ॥१०५॥

प्राणोल्लासनया वर्णादिरूपविशेषहीना वाग् जन्यते सा नादरूपा सती हर्षशोकादि-चित्तवृत्ति विधिनिषेधाद्यभिप्राय वा तत्कार्यलिङ्गतया वा तादात्म्येन वा श्रुत्यन्तादि गमयतीति तावत्स्थितम् । यथा च प्राण्यन्तरस्य मृगशारमेयादेरपि नादमाकर्ण्य भयरोषशोकादि प्रतिपद्यते, तदय नादाच्चित्तवृत्त्याद्यवगमोऽनुमान तावत् । ये त्वेते वर्णविशेषास्ते तन्नादरूपसामान्यात्मकपदतन्तुग्रन्थिमया इव प्राच्यप्रयत्ना-तिरिक्तनिमित्तान्तरापेक्षा, तत एवान्यत्रानभिप्रेतेऽन्यथापि प्रयोक्तु शक्या, अत एव दृष्टव्यभिचारा । नादस्तु झटित्युद्भिन्नमुखरागपुलकस्थानीयो नान्यथासिद्धोऽन्य-थासिद्ध शब्दार्थं बाधत एव वा । यथोक्त "भीरु न मे भय" इति ब्रुवन्नाश्यते भयमित्यन्यप्रकारता वा वाक्यार्थस्य विशेषार्पणेन विधत्ते । एतच्च वक्ष्यामोऽत्र इत्यास्ता तावत् । सर्वथा पाठ्ये काकुः प्रधानमिति स्थितम् । अत्र हास्यशृङ्गार योरित्यादिना जात्यशकविनियोग भविष्यन्तमनुवदस्तद्दृतस्थायिस्वरानुसारेण काकौ प्रयोग इति दर्शयति ॥१०३—१०४॥

अथैषा स्वराणामाश्रयान् दर्शयति त्रीणि स्थानानीति । ननु पाठावसरे वर्णा यत्र मूर्धन्यास्तत्र कथमुरः स्थानस्वरनिष्पत्ति एवमन्यत्र वाच्यम् । उक्त मन्द्रनादात्मिकाया वाच. स्वरसप्तक रूप, सा चोरःस्थाननिष्पन्ना सती मूर्धानम-भिघ्नन्ती मूर्धन्य वर्णं तद्रूप मन्द्रस्वरानुविद्ध दर्शयति । न च मूर्धस्थानत्वेऽपि तस्योच्चनाकृत तारत्वमापद्यते । अन्यदेव हि वर्णनिष्पत्तिस्थान, मूर्धान्तर्वर्त्यु-विवरमात्र स्थानान्तरम् । स्वरनिष्पत्तिस्तु विततवितते मूर्धकाये निष्पद्यमाना तारत्व सपादयन्तो एव तारमन्द्रमध्यता सवर्णाना सर्व स्वरस्थानभेदसपाद्य-मानवपुषामप्युपपद्यते तत्र स्वरग्रहणादेवाक्षिप्ते स्थानभेदे पुनः स्थानोपादान पदर्पाष्टस्थानभेदनिवृत्त्यर्थम् । तथा हृ‌ृरस्थाने द्वाविंशति स्थानानि यत्र श्रुतय. स्वराश्च । एव कण्ठे मूर्ध्नि च । तावता च स्पर्शं स्फुट गानमेव स्यात्, न पाठ्यमित्यवोचाम । अत एव गुणशब्दो न धर्मवचनः पाठ्यगुणानिति, किं तु, उपकरणवचन. । स्थान च तद् यदेषोपकरण भवति ॥१०५॥ अपि च शारीर्यामथ

आभाषणे च दूरस्थे शिरसा सम्प्रयोजयेत् ।
[1]नातिदूरे च कण्ठेन ह्युरसा चैव पार्श्वतः ॥१०६॥
उरसोद्गतं वाक्यं शिरसा दीपयेद् बुधः[2] ।
कण्ठेन शमनं कुर्यात्पाठ्यप्रयोगेषु सर्वदा ॥१०७॥

वीणायामित्यादि केचिद् व्याचक्षते—हासकाकुस्तावद्विधिनिषेधाद्यर्थावगमिका, स्वरकाकुस्तु चित्तवृत्तिसूचिका । एतद् व्यापारद्वयशून्या नैपथ्यपाठवैतालीयपाठादिविषया दूरस्थाभाषणादिविषया च शोभासम्पादनदूरश्रवणादिप्रयोजना स्वरकाकुः सा तेन वदयन्ते इति । एवं प्रष्टव्यास्तावत्—कोऽयं स्वरकाकोर्विषयः एतन्मते यद्यपेक्ष्य किंचिदभिधेयं तत्राप्यसमर्थतार्थीवा पृथक् स्वरकाकुः । तथा हि नैपथ्यपाठेऽपि कञ्चुकी पठति "वीरोऽयमङ्गद पठति", यौगन्धरायणः पठति इति, एवंभूतवृत्तचित्तवृत्त्यादि विशेषप्रतिपादनेनैव पाठेन भवितव्यम् । वैतालीयपाठेऽपि समुचितावसरावेदनप्रधानेऽवश्यमर्थं आदातव्य एव । उक्तं चैतत्—अर्थानपेक्षया निमभिनयनमन्यचिन्तया, पुस्तकवाचकपाठो ह्यनुक्रियमाणोऽभिनयतामवलम्बते ।-अन्यथाभिनयस्वरूपत्वाभावे तद्गुणधर्मादितत्फलस्वादिव्यतिरिक्तत्वे स्वगतोच्चगानादिवैलक्षण्ये च चिन्तयिते किं प्रयोजनमिति । न स्यात्तत्काकुसामान्यलक्षणमेतेन किं घटत इत्यन्ये । एवमपि सङ्गतीयमसमर्थिता स्यात् तद्धि पूर्वप्रक्रान्तवस्तुसमर्थनेन प्रयुज्यत इति मुनेः शैली । तस्मात्पूर्वोक्तस्थानत्रयसमर्थनार्थोऽयं श्लोकः । तदयमर्थः—शारीरी वीणायाः केवलमुरःशिरःकण्ठलक्षणेभ्यः त्रिभ्य एव स्थानेभ्यो, न तु षट्प्रभृतिस्वरपरिच्छेदकरञ्जनात्मकगानोपयोगिव्यापारः काकुभूतः सूचकरूपः सम्प्रवर्तते ।

अथ शब्दोऽवधारणे वाद्यवा हि प्रतिबिम्बितायां वीणायां रञ्जनात्मकस्वरस्वरूपव्यतिरेकेण न काकुरुपपत्तिः । वीणाग्रहणं शरीरगतविवृतमध्याकाशदेशपरिग्रहार्थं, न शरीरमात्रे स्वरनिष्पत्तिः अपि तु तत्रैव । येयं वाद्यवीणादण्डस्थानीया उत्तरोत्तरस्थानपरम्पराविशिष्टा, ता स्थानसोपानपङ्क्तिस्वरनिष्पत्तिस्थानम्, अत एव काकुस्वरमपि लक्षितम्—कः लौल्ये, लौल्यं च सामार्थे यया स्वरवैचित्र्यं लक्ष्यते ईषचतो वाच्यभूमिं सम्पद्यते सा काकुः ईषदर्थे कुशब्दस्य कादेशः । कानुर्वा जिह्वा तद्व्यापारसाध्यत्वात् काकुः ॥१०६॥

एवं स्थानस्वरूपं विभज्य तस्य विषयभेदमादर्शयितुमाह आभाषणे च दूरस्थे इत्यादि । शिरसेति शिरोनिष्पन्नेन तारेण नादेनेत्यर्थः । नातिदूरे: कण्ठेनेति मध्येन, उरसा समीपे मन्द्रेणेति यावत् ॥१०७॥

१. KSS. नातिदूरेऽपि कण्ठेनाप्युरसा चापि पार्श्वतः ।
NS. नातिदूरेऽपि कण्ठे च ह्युरसा च समीपतः ।
२ NS शिरसोद्दीपयेद्बुधः ।

[1]उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरित कम्पितस्तथा ।
वर्णाश्चत्वार एव स्यु पाठ्ययोगे तपोधना ॥१०८॥

तत्र हास्यशृङ्गारयो स्वरितोदात्तवर्णं पाठ्यमुपपाद्य, वीररौद्राद्भुतेषू-दात्तकम्पितं करुणवीभत्सभयानकेष्वनुदात्तस्वरितकम्पितैरिति[3] । द्विविधा काकु साकाक्षा निराकाक्षा चेति वाक्यस्य साकाक्षनिराकाक्षत्वात् ॥१०६॥

एव स्थानत्रयस्य पृथगुपयोगमभिधाय युगपदुपयोगमाह उरसोदाहृत वाक्यमित्यादिना । मन्द्रस्वरेण वा पाठमारभ्य क्रमश तार गत्वा मध्येन परिसमाप्नुयादिति श्लोकार्थ । यदा हि न दीप्तेन क्रोधादिना नापि मन्द्ररूपेण शोकादिना आविष्टहृदयो भवति तदा क्रमेण वक्तव्यवस्तुविषयोत्साहविस्फारणात् तारगत्व गच्छन्नुपसहारे मध्य एव विश्राम्यतीत्यनवशिष्टस्याय सामान्येन पाठधर्म । अत एव शान्ते व्यभिचारिवलावेशशून्यतायामयमेव पाठधर्म । वैतालीयपाठे चायमपि सामान्यधर्मोऽस्तु । न तद्विषये स्वरकाकु । कस्तर्हि तस्या विषय उच्यते—कदाचिदर्थस्य धर्मपुञ्जवाच्यस्य धर्मान्तरयोगात् काकुरुच्यते, कदाचित्स्वरजनकचित्तवृत्त्यर्पणं करोति । यत्र रसस्वरजनक काकुव्यवहार कदाचिद्वा नादात्मनि स्वात्मसूत्रे सुगुम्फितस्य स्वग्रन्थ्यात्मनो वर्णराशेर्देशश्रवण किंचिच्छ्रवणमश्रवण वेत्यस्मिन्नर्थे व्याप्रियते । तत्रापि स्वरकाकुरुच्यते । तत्रोक्तमभापण दूरस्थमित्यादि तदेव व्यतिरिक्ते स्वसेवाव्यापाराद् व्यतिरिक्तजडचिद्भेदेन भेदात् तदर्थरसस्वरभेदात् त्रिधैव काकु ॥ १०८ ॥

एव स्थानभेदमुक्त्वा क्रमप्राप्त वर्णस्वरूपमाह—उदात्तश्चेति । उच्चता नीचता मध्यमता उच्चनीचोभयडोलावलम्बनमिति चत्वार स्वरधर्मा । वर्णा गुणा यदि वा पाठक्रियाविस्तारका विवृण्वते प्रकटयन्ति स्वार्थविशेषमिति वा ।

पाठ्ययोगे काव्ये स्वरस्य रक्तिभागमपहाय वर्णा एव वक्तव्या । रक्तिभागाभिनिवेश तु गानयोगो, न पाठ्ययोग स्यादित्यवादिषु । तथान्वयव्यतिरेकाभ्या रक्तिभागेऽनुदात्तादिवर्णभाग कादिवर्णभाग । तस्य स्फुटत्वास्फुटत्वमित्याह यो धर्मस्तन्त्र्यामनुरणनप्रधानायामरक्तकण्ठे गातरि यथाकथचिद्वस्तु प्रवृत्ते हुडुक्कामुरजादौ च पृथग्लक्ष्यत एव । एव प्रधानतया धर्मान्तराणि मन्तव्येन तत्रापि सन्त्येव अत एवाह तपोधना. सूक्ष्मवेदिनो यूयमत्राधिकृता विचार इत्याशय । एषा वर्णाना विषयमाह—हास्यशृङ्गारयोरित्यादि । मध्यमपञ्चमावित्यादौ प्रकरणे

---

१. KSS. उदात्ता. ।
२. KSS, NS. वात्सल्य ।
३. KSS, NS. कम्पितवर्णं. पाठ्यमुपपादयेदिति ।

अनियुक्तार्थकं वाक्यं [1]साकांक्षमिति संज्ञितम् ।
नियुक्तार्थं तु यद्वाक्यं निराकांक्षं तदुच्यते ॥११०॥

[2]तत्र साकांक्षं नाम तारादिमन्द्रान्तमनियुक्तार्थमनिर्यातितवर्णालङ्कारं कण्ठोरःस्थानगतम् । निराकांक्षं नाम नियुक्तार्थं निर्यातितवर्णालङ्कारं शिरःस्थानगतं मन्द्रादितारान्तमिति ॥१११॥

यथासंख्यं न विवक्षितमित्येव हास्ये मध्यमाया पञ्चम्या वा जातेः स्थायिस्वरस्य गृहीत्वा तत्रैवोच्चमध्यमस्थानस्पर्शेन पठेत् एव शृङ्गारवीरादिषु त्रिषु षाड्ज्या आर्षभ्या वा स्वांशं गृहीत्वा तत्रैवोदात्तकम्पितैः पाठ., करुणे निषादवत्या गान्धार्या वा स्थायिनमालम्ब्यानुदात्तेन पाठः, बीभत्से धैवतगतस्वराश्रयेण स्वरितकृतः पाठ. । भयानके तत्स्वरावलम्बनेनैव धैवताद्यकम्पितप्रधानः पाठः—इत्येव भविष्यत् (अ-२९) जातिविनियोगानुसारिस्वरानुवादेन वर्णेषूदात्तादिषु तात्पर्यं, न तु स्वरेषु । तेषां तु पृथगुद्देशप्रयोजनं षष्ठे दर्शितमन्तरालापपरिग्रहमिति ।

एवं काकोः स्वरूपोत्पत्तिं प्रतिपाद्य तस्या अर्थविषये व्यापारं दर्शयन्नुद्देशक्रममप्यनुमर्तुमाह—द्विविधा काकुरिति । वाक्यस्येति—साकांक्षं यत्र वाक्यं तत्र साकांक्षा काकुः, तथा अवनृगता वाकाक्षा वाक्य उपचर्यते । सा च प्रकरणादिबलान्निरचीयते । विशिष्टविषयत्वं चाकांक्षायास्तत एवावगम्यते । तदाह—अनियुक्तार्थकं वाक्यमिति । यादृशो वाक्यात्मङ्कृतबलेनार्थः प्रतीयते तादृश एव यत्र न्यूनाधिकः प्रमाणबलेन निर्णययोग्यस्तद्वाक्यं निराकांक्षं, तद्विपरीतं साकाङ्क्षम् ।११०।

एवं वाक्यस्य स्वरूपं प्रतिपाद्य तन्निष्ठां काकुमभिधातुमाह तत्र साकाङ्क्षमित्यादि । अनियुक्तार्थं यत्साकांक्षमुक्तं तन्मन्द्रोपक्रमं तारसमाप्तिकं पठनीयमिति । सर्वाणि क्रियाविशेषणानि कियन्ति यत्र तारतेत्याह कण्ठोरःस्थानगतानीति । तथा वर्णा उदात्तादयोऽलङ्कारादयोच्चनीचदीप्तादयो परिसमाप्ता असंस्पृष्टतयैव त्यक्ता यत्रेति क्रियाविशेषणम् । एवंभूतो म क्रियाविशेषणत्वेन वाक्ये पठ्यमाने ध्वनिधर्मविशेषः सा काकुः । यदि वा सामाधिकरण्येनैव व्याख्येयम् । धर्मो हि न स्वतन्त्रो भाति अपि तु धर्मिनिष्ठ एवेति, तत्राकांक्षा अर्थान्तरे एवातदर्थगत एव विशेषे तदर्थाभावे । तथा च—*यद्यमेव कृतं तदेव कुरुते द्रौणात्मज क्रोधनः ।*

अत्र काकुः । कृतमित्युदात्तकम्पितवर्णस्योच्चदीप्तालङ्कारस्य चासमाप्त्या अतोऽप्यधिकं कुरुत इति काकुप्रभावादर्थान्तरे गतिः । 'स एष दशकन्धर' मिति श्लोके 'तदात्मज इहाङ्गद' इत्यत्र साकांक्षा काकुः स्वगताम् वालिपुत्रोचिताभि-

---

१. KSS. साकाङ्क्षमिति ।
२. NS अत्र साकाङ्क्ष मन्द्रादितारान्तम् ।

अथ षडलङ्कारा नाम—

उच्चो दीप्तश्च मन्द्रश्च नीचो द्रुतविलम्बितौ ।
पाठ्यस्यैते ह्यलङ्कारा लक्षण च निबोधत ॥११२॥

उच्चो नाम शिर स्थानगतस्तारस्वरः,[1] स च दूरस्थाभाषणविस्मयोत्तरोत्तरसजल्पदूराह्वानत्रासनाबाधाद्येषु । दीप्तो नाम शिर स्थानगतस्तारतर, स चाक्षेपकलहविवादा[2]मर्षक्रुष्टाधर्षणक्रोधशौर्यदर्पतीक्ष्णरूक्षाभिधाननिर्भर्त्सना[3]क्रन्दितादिषु । मन्द्रो नाम उर स्थानगतो निर्वेदग्लानि[4]चिन्तौत्सुक्यदैन्यव्याधिक्रीडागाढशस्त्रक्षतमूर्छामदगुह्यार्थवचनादिषु । नीचो नाम उर स्थानगतो मन्द्रतर, स च स्वभावाभाषणव्याधित[5]श्रममार्तत्रस्तपतितमूर्छितादिषु । [6]द्रुतो नाम कण्ठगत स च त्वरित, लल्लनमन्मन-

---

शेपानर्पयति । 'स्वस्था भवन्ति मयि जीवति' इत्यत्र साकाक्षा काकुर्भावनारूप स्वभावमाह, वचनोच्चारण त्वर्थ सभावना विदधतावश्य निषेधात्मनो विपयमर्पयति । तदियमर्थाभिप्रायसमर्पकाभिनयरूपार्थकाकु साकाक्षा । एतद्विपरीता निराकाक्षा, तस्या शिरस्थान एव मन्द्रत्व तारताप्रतिस्थान, ह्युत्तरोत्तरतारत्वमधराधरमन्द्रत्व च वक्ष्याम । अल पर्याप्ति काको स्वरूप येन सपाद्यते मोऽलङ्कार । तत्स्वरूप च स्थानत्रयस्य प्रत्येकमूर्ध्वाधोमध्यकल्पनया उदात्तानुदात्तस्वरितकम्पितनिर्वाहात् । तत्र मध्यो भागस्तावदनावेशे सर्वत्र स्थित एव । इत्यावेशेनोर्ध्वमधर वा स्थानत्रयस्य प्रत्येकमवलम्ब्यत इति षडलङ्कारा भवन्ति ॥ ११२ ॥

तत्र शिरस्यधोभागे तार उच्यते दूरस्थाभाषणादौ, स विषयोऽत्र स्वरकाकोरित्युक्तम् । विस्मयावगतौ तु सैव रसकाकु, परस्य त्रासनाभिप्रायेण तु सैव विभावकाकु ।

स्वरकाकोरेव श्रुतिकाकुश्चेति भेदेन शिरस्येव ऊर्ध्वस्तारतम आक्षेपादौ, तारशब्द. प्रकर्षोपलक्षणम् । अत्र ह्याक्षेपादौ यथावस्थ श्रुतिविभावरसकाकुभेदत्रय विभजनीयम् । उरस्यूर्ध्वभागे स मन्द्र, उरस्येव नीचभागे मन्द्रतमो नीचः । दैन्ये काकुर्द्विरूपतामेति—स्वचित्तवृत्तयर्पणाद्रसकाकु' परस्य रूपोत्पादनाद्विभाव-

---

१. NS. तार· स्वर· ।
२. NS. मर्षोत्क्रुष्टा ।
३. KSS. निर्भत्सनादिषु ।
४. KSS, NS शङ्काचिन्ता···।
५. KSS, NS. व्याधितपथिश्रान्तस्तपति' '।
६ KSS, NS. vary absolutely.

भयशीतज्वरत्रासायस्तात्ययिककार्यविदनादिषु । विलम्बितो नाम कण्ठस्थानगतस्तनुमन्द्र, स च शृङ्गारकरुणवितर्कितविचारामर्षासूयिताव्यक्तार्थप्रवादलज्जाचिन्तातर्जनविस्मयदोषानुकीर्तनदीर्घरोगनिपीडनादिषु अत्रानुवदया श्लोका भवन्ति—॥११३—११४॥

उत्तरोत्तरसजल्प परुषाक्षपणेषु च ।
तीक्ष्णरूक्षाभिनयने आवेगे क्रन्दिते तथा ॥११५॥

परोक्षस्य समाह्वाने तर्जने त्रासने तथा ।
दूरस्याभाषणे चैव तथा निर्भर्त्सनेषु च ॥११६॥

भावेष्वेतेषु नित्य हि नानारससमाश्रया[1] ।
उच्चा दीप्ता द्रुता चैव काकु कार्या प्रयोक्तृभिः

व्याधिते च ज्वरार्ते च भयार्ते शीतविलुप्ते[2] ।
नियमस्थे वितर्के च गाढशस्त्रक्षतेषु च ॥११८॥

गुह्यार्थवचने चैव चिन्तायां तपसि स्थित ।
मन्द्रा नीचा च कर्तव्या काकुर्नाट्यप्रयोक्तृभिः ॥११९॥

काकु । उभयस्यापि तत्र प्राधान्येनादरणात्, अन्यत्र तूभयस्यानादरणात्प्रधानांशेनैव व्यपदेश । स्वभावाभाषण यत्र कश्चिदावृत्तकण्ठस्वर एव वक्ता भवति, त्रासेन पतितः त्रस्तपतित त्रासावसरे तु दीप्तैव काकुर्भवति । कण्ठगत इति कण्ठस्थाने उर्ध्वभागे निष्पन्न, तेन स्थानभेद एवालङ्कारत्वे प्रयोजन. । अत एव स्वरित इत्यनेन पुनर्लयविधानम् ।

लल्ल सविलास, लड विलास लातीनि विवक्ते कर्मण्युपपदे लट्योरैक्यमिति । मन्मनमव्यक्त अहमेव मनो मन्ता यत्रेति, अनेनाश्रूयमाणानुनासिकोपलक्षितमित्यपरे । "लल्लमन्मनौ नायिकागतौ बालविनोदनसान्त्वनादौ, मुञ्चेत्येव प्रायपराभियोगानङ्गीकरणादौ च" इत्युपाध्याया । मन्द्रापि काकुश्चात्र भवतीति सग्रहश्लोके वक्ष्यते ।

आयस्तमावेग । आत्ययिक शीघ्रसपाद्य यत्कार्यम् । कण्ठस्थाने तु नीचभागे निष्पन्नो विलम्बित. । मन्द्रत्वमविस्त्रिक्तमेव । अव्यक्तार्थः प्रवाद.—अन्तरङ्गत इति लोके प्रसिद्धो यत्र । परे बुध्यता वा न बुध्यता वेति वक्तुरभिप्रायो भवति यन्न स्वगत न परगतमत्रेति ॥११४॥

---

१. KSS समाश्रयात् ।
२. KSS, चित्तविप्लुते ।

सल्लें च मन्मने चैव भयार्ते शीतविप्लुते।
मन्द्रा द्रुता च कर्तव्या काकुर्नाट्यप्रयोक्तृभि ॥१२०॥

दृष्टनष्टानुसरणे इष्टानिष्टश्रुते तथा।
इष्टार्थख्यापने चैव [1]चिन्ताध्याने तथैव च ॥१२१॥

उन्मादेऽसूयिते चैव उपालम्भे तथैव हि।
[2]अव्यक्तार्थप्रवादे च कथायोगे तथैव च ॥१२२॥

उत्तरोत्तरसजल्पे कार्येऽतिशयमश्रुते।
विकृते व्याधिते क्रोधे दुःखे शोके तथैव च ॥१२३॥

विस्मयामर्षयोश्चैव प्रहर्षे परिदेविते।
विलम्बिता च दीप्ता च काकुर्मन्द्रा च वै भवेत् ॥१२४॥

लघ्वक्षरप्रायकृते दुर्वक्षरकृते तथा।
उच्चा दीप्ता च कर्तव्या काकुरत्र प्रयोक्तृभि ॥१२५॥

यानि सौम्यार्थयुक्तानि सुखभावकृतानि च।
मन्द्रा विलम्बिता चैव तत्र काकुर्विधीयते ॥१२६॥

यानि स्युस्तीक्ष्णरूक्षाणि दीप्ता चोच्चा च तेष्वपि।
एव नानार्थयोगेन पाठ्य योज्य प्रयोक्तृभि ॥१२७॥

[3]हास्यशृङ्गारकरुणेष्विष्टा काकुर्विलम्बिता।
वीररौद्राद्भुतेषूच्चा दीप्ता वापि प्रशस्यते ॥१२८॥

भयानके सबीभत्से द्रुता नीचा च कीर्तिता।
एव भावरसोपेता काकु कार्या प्रयोक्तृभि ॥१२९॥

अलङ्कारेषूच्चा दीप्ता द्रुता चेति यथायोग स्थानत्रयमत्र स्वीकृतमित्यर्थ ॥१२५॥

अथ सर्वसग्रहार्थमाह यानि सौम्यार्थयुक्तानीति। सोम इव ह्लादक सौम्य, शाखादित्वाद्य। सुखस्य हेतवः कार्यश्चेति सुखभावकृतशब्देन सुखस्य भावं हेतुभिः कृतो जन्य.। स येषु तानीति समासभेदात्सगृहीतम् ॥१२६॥

नानार्थयोपेतमिति नानास्थाननिविष्ट कृत्वेत्यर्थ, स्थानभेदः काकूनां पर्याप्तताकारीत्युक्तम् ॥१२८॥१२९॥ अत काकोरेव प्राधान्यात्तामेवोपसहरति। षडङ्गानीत्यादिना।

---

१. KSS, चिन्तयाने। NS. चिन्तायस्ते।
२. KSS., NS. अव्यक्तार्थे प्रदाते (नै) च।
३. इतः पूर्वं ग्रन्थान्तरेषु सार्धं पद्यमधिकं वर्तते।

[1]अथाङ्गानि, षट्—विच्छेदोऽर्पणं विसर्गोऽनुबन्धो दीपनं प्रशमनमिति। तत्र, विच्छेदो नाम विरामकृतः। अर्पणं नाम लीलायमानमधुरवल्गुना स्वरेण पूरयतेव रङ्गं यत्पठ्यते तदर्पणम्। विसर्गो नाम वाक्यन्यासः। अनुबन्धो नाम पदान्तरेष्वपि विच्छेदः, अनुच्छ्वसनं वा। दीपनं नाम त्रिस्थानशोभि वर्धमानस्वरं चेति। प्रशमनं नाम तारगतानां स्वराणां प्रशाम्यतामवैस्वर्येणावतारणमिति। एषां च रसगतः प्रयोगः—तत्र हास्यशृङ्गारयोराकाशायामर्पणविच्छेददीपनप्रशमनयुक्तं पाठ्यं कार्यम्। दीपनप्रशमनयुक्तं करुणे। विच्छेदप्रशमनदीपनानुबन्धबहुलं वीररौद्राद्भुतेषु, विसर्गविच्छेदयुक्तं बीभत्सभयानकयोरिति। सर्वेषामप्येवां मन्द्रमध्य

प्रस्तावान्तरं दर्शयति तत्र वर्णोच्चारणे वर्णध्वनिशून्यो यः कालस्तदाश्रयोऽङ्गव्यवहार इति वृद्धाः, स हि षोढा कालः "ततश्च भूयान् पुनरादिमध्यौ" भूयान् पुनरित्ययं हि विच्छेदः। आदौ मध्ये स्वल्पो मध्यान्ते चार्पणं वाक्ये पूर्वं भूयान्मध्ये द्रुतश्च विपरीतको यः स विसर्गः। यद्वेषु द्रुतोऽथ मध्यो मनाग् द्रुतोऽन्तेऽनुबन्धः स्यात्। त्रिस्थाने द्रुतमध्यविलम्बितयुग् दीपनं सदारोहि विपरीतं प्रशमनं स्यात्, लयत्रयं चैकरूपनिर्वाहादिति सङ्ग्रहकारः।

एतन्मतेनैव लक्षणानि व्याचक्षते। एतच्चासत्। द्रुतमध्यादिलयैरेवास्यार्थस्य न तत्त्वान्न च लयव्यवहारसाम्ये कालस्येति नियमकारणमस्ति। किं च लयवैषम्यस्य वाक्यचैतन्यापेक्षया च भागत्रयकल्पनयैव भेदा उक्ताः, भुजङ्गविजृम्भितादिवाक्येऽनन्तभागसम्भावनात्। भागत्रये च द्रुतमध्यविलम्बितानां द्विभेदत्रिभेदत्वानन्त्ये षट्सङ्ख्यानियमविप्लवः। "कथाकार्यं" इति हि श्लोकप्रथमखण्डेषु मध्यमलयो भूयोऽपि दृश्यते। मैत्र्यादिषु पादचारयखण्डेषु तत्स्मरणजनितसुखविश्रान्तिदायिषु विलम्बित इति द्विलप्रभेदः प्रयोगः। भागत्रयकलनायामपि साम्येन वैषम्येण चानन्तप्रकारता भवतीति कथं स्यात्। कस्मादेतत्सर्वं लयाभिधानेनैव सङ्गृहीतम्। तस्मात्सूत्रस्थानीयपदरत्नानां पाठकाले त्वादावुक्तनद्धर्मषट्कमङ्गषट्कमुच्यते। तथा च मध्ये त्रुटितत्वमत्रुटितत्वं वा तावन्तौ विच्छेदानुबन्धौ वा, पीवरत्वमपीवरत्वं वा, इमावर्पणविसर्गौ वा, आरोहणमवरोहणं वा, एते दीपनप्रशमने। एवं भावाभावतः, उपचयापचयतः, आरोहावरोहतश्च षड्भेदो नादः। वाक्यस्य न्यासं त्यजनमनादरेण तन्नादस्येति यावत्। वैस्वर्यं स्वरत्वेन विहितेषु अन्तरालश्रुतिविशेषेषु ध्वनिविसंवादनाद्भवतीति सर्वत्राभ्यूह्यम्। हास्यादयः शब्दास्तद्व्यभिचारिणोऽपि स्वीकुर्वते। ततश्च तद्व्यभिचारिणोऽन्यरसान्, रसान्तरेऽपि तदा व्यभिचार्याश्रये वा काकुरिति

१. गद्यात्मकपाठस्तु ग्रन्थान्तरे भिद्यते।

तारकृतः प्रयोगस्त्रिस्थानगत । तत्र दूरस्थाभाषणे तार शिरसा, नातिदूरे मध्य कण्ठेन, पार्श्वतो मन्द्रमुरसा प्रयोजयेत्पाठ्यमिति । मन्द्रात्तार न गच्छेत्, ताराद्वा मन्द्रमिति ॥१३०॥

एषा च द्रुतमध्यविलम्बितास्त्रयो लया रसेषूपपाद्या । तत्र हास्यशृङ्गारयोर्मध्यलय, करुणे विलम्बितो, वीररौद्राद्भुतबीभत्सभयानकेषु द्रुत इति ।

अथ विराम अर्थसमाप्तौ कार्यवशान्न छन्दोवशात् । कस्मात्, [1]दृश्यन्ते ह्येकद्वित्रिचतुरक्षरा विरामा । यथा—

मन्तव्यम् । सर्वेषामित्यादिनाङ्गाना मूलभूत स्थानभेद स्मारयति । तत्र दूरस्थ इत्यादिना विनियोगवाक्याना लक्ष्ये एकवाक्यता सूचयति । तथा हि शृङ्गारे यदुदात्तस्वरितमुक्तमर्पणविच्छेदाद्यङ्गजात विलम्बित चालङ्कार तद् दूरस्थाभाषणे कर्तव्ये शिरस्थाने षड्पञ्चमयोरन्यतरस्यापिस्वराश्रयेणात्तस्वरविभागचतुश्चतुष्क सम्मिश्र कर्तव्यमित्येव तात्पर्येणेद व्याख्येयम् । अन्यथा भाषण दूरस्थे शिरसेत्यादिना पौनरुक्त्य स्यात् ।

अथ दीपनप्रशमनयोर्वक्तव्यदोषमाह मन्द्रात्तार न गच्छेदित्यादि । मन्द्रत्तात्तार तारत्मान्मन्द्र चेत्यर्थ ।

उद्देशग्रन्थ एव केचिल्लया विरामाश्चेत्यभिधीयन्ते ।

अन्ये त्वाहु—कालस्य सर्वस्यापरिभाव्यत्वान्नोद्देशेन प्रयोजन मतिमन्तस्तु मन्यन्ते । विच्छेदेनैव च एष लय एतत्स्वीकृत । विच्छेदो विराम, न च कियन्त काल यावदिति लयोऽपि तेनैव स्वीकृत । तेन विच्छेदस्य परीक्षेव कथितेति । तत्रेति विच्छेदे अर्थसमाप्तिनिमित्त विरामो वास्य कार्य । अर्थोऽवान्तरवाक्यार्थ । न च्छन्दोवशादित्यनेन कविना प्रयोगपरतन्त्रेण भाव्यम् । तदा तेन स तदवसरोचितविरामवति वृत्ते ग्रहणप्रयत्न कार्य । प्रयोगेन कविपरतन्त्रेण न भाव्यमित्यत्रापि तेनार्थवशाद्विराम कार्य इत्याख्यातम् । सस्यात्र नियमोपलक्षण एकद्वित्रीति । किमित्येतावत्पर्यन्तरवाक्यार्थे विच्छेद । कि गच्छेति ।

---

१. KSS. दश्यते ।

किं ! गच्छ, मा विश सुदुर्जन ! वारितोऽसि
कार्यं त्वया न मम सर्वजनोपभुक्तं ।
[1]सूचासु चाङ्कुरगते च तयोपचारे-
ष्वल्पाक्षराणि हि पदानि भवन्ति काव्ये[2] ॥१३२॥

एव [3]विरामे प्रयत्नोऽनुष्ठेयः । कस्मात्, [4]विरामो ह्यर्थानुदर्शकः, सः अत्र श्लोकौ—

[5]विरामेषु प्रयत्नो हि नित्यं कार्यः प्रयोक्तृभिः ।
[6]कस्मादभिनयो ह्यस्मिन्नर्थापेक्षी यत स्मृत[7] ॥१३३॥

नन्वेवमेकवाक्यत्वाभावो दूषणमित्याशक्य प्रत्युत भूषणमेतदित्युपपादयन्नाह— "सूचासु चाङ्कुरगते च तयोपचारेष्वल्पाक्षराणि हि पदानि भवन्ति काव्ये" इति । बहुप्रकारं सूचाभिनयं अङ्कुरप्रकारैश्च युक्तमित्य काव्यं भवति यदि स्वल्पाक्षराणि पदान्यसमस्तानि भवन्ति । बह्वक्षरपदे, दरिद्रादश्च नियन्नमे इत्यादौ न मध्ये सूचाङ्कुरयोरुपपत्तिः ॥१३२॥

"तस्यास्तन्मुखमस्ति सौम्यमुभग किं पार्वणेनेन्दुना" इत्यादौ तु तस्या इत्युक्तया मध्ये सूचया तदित्यसाधारणविशेषस्मरणं स्वात्मनि तच्चावलोकने तथार्पणे च प्रच्छन्नस्थिताया नायिकाया निवृत्त्यङ्कुरे वैचित्र्यं पुनः परिचुम्बनाभिलाषसूचायोगपूर्वकं मुखमिति पाठन्तन्तो नायिकाया रणरणकादरदर्शको निवृत्यङ्कुर इत्यादिवैचित्र्ये सत्प्रेक्षणीयम् । अङ्कुरस्तवनिर्वचन एवेति निवृत्त्यङ्कुर एवात्र मन्तव्य । यत्राङ्कुरो भविष्यति तद्विषयमेनदिति त्वसत्, पुष्पापचयनाटने यदोचितपरिक्रमणादौ पूर्वमाविना स्वल्पाक्षरेण पदयोगेन वैचित्र्याभावात् ।

अथास्य विच्छेदस्याङ्गस्य प्राधान्यं दर्शयति—एवं विराम इत्यादि । अस्मिन्निति विरामे सत्यभिनयस्थितो यथाविषयं प्रयोक्तुं शक्यः । स च विरामाद् गम्यते । विरामे सत्यर्थं दर्शयति अभिनयेऽन्यथा असमञ्जसत्वं स्यादिति तात्पर्यम् ॥१३३॥ यदि वाभिनयो विरामे स्थित इत्यभिनयकार्यं विराम एवोद्-

---

१. NS. शोक शुचं बुर गते च तयोपचारे ।
२. NS. कार्यं ।
३. KSS. विराम. प्रयत्नतोऽनुष्ठेयः ।
४. NS., विराम इहार्थानुदर्शको भवति । अपि च KSS. विरामार्थानुदर्शकः भवति । अपि च श्लोकः ।
५. KSS. रागे तु प्रयत्नस्तु ।
६. KSS. तस्मादभिनये ह्यस्मात् ।
७. KSS., NS. स्थितः ।

यत्र व्यप्रावुभौ हस्तौ तत्र वृष्टिसमन्वितः ।
वाचिकाभिनयः कार्यो विरामैरर्थदर्शकैः[1] ॥१३४॥

प्रायो वीरे च रौद्रे च करौ प्रहरणाकुलौ ।
बीभत्से कुत्सितत्वाच्च भवतः कुञ्चितौ करौ ॥१३५॥

हास्ये चोद्देशमात्रेण करणे च प्रलम्बितौ ।
अद्भुते [2]विस्मयात्तव्यौ भयाच्चैव भयानके ॥१३६॥

एवमादिषु [3]चान्येषु [4]प्रविचारोऽथ हस्तयोः ।
अलङ्कारविरामाभ्यां [5]साध्यते ह्यर्थनिश्चयः ॥
ये विरामाः स्मृता [6]वृत्ते तेष्वलङ्कार इष्यते ।
समाप्तेऽर्थे पदे वापि तथा प्राणवशेन वा ॥

पदवर्णसमासे च द्रुते बह्वर्थसंकटे ।
कार्यो विरामः पादान्ते तथा प्राणवशेन वा ॥१३९॥

हतीति तात्पर्यम् । तदाह व्यप्राविति । पूर्वं दृष्टिप्राधान्यतात्पर्येणेत्यपौन-रुक्त्यम् ॥१३४॥ व्यापकत्वमस्या दर्शयति—प्रायो वीरे च रौद्रे चेति । कुञ्चिता-विति सङ्कोचवन्तावित्यर्थः ॥१३५॥

भयाच्चेति इत्यादेव ॥१३६॥ स च वृत्तविरामेषु यथा "यो यः शस्त्रं बिभर्ति" इत्यत्रोच्चदीप्तकाकुः पदान्तेन, वीररौद्रयोरपि स्रग्धरादिवृत्ते अर्धादौ विरामो न कार्यः, अपि तु पादान्ते पठितस्तावत् प्राणसवेदाभावात् । प्राणवशेन वेत्य-गतिका गतिरिति वृद्धाः । तच्चासत् । शिक्षावशेनाहरणीयो हि तत्राविच्छेदः ॥१३८॥ तस्मादयमर्थः,—पदान्ते विच्छेदः कार्यो, यदि वा प्राणवशेन प्राणाः स्वभावाद्या, तदौचित्येन छेदः । पादादावपि तावदनेनानुबन्धोऽपि विच्छेद उपयोगीति दर्शितम् ॥१३९॥ शेषमिति न यत्र चित्तवृत्तेः प्राधान्यं अपि तु विभावादेः,

---

१. KSS. दर्शिभिः ।
२. NS. विस्मयाविष्टौ ।
३. KSS. सर्वेषु ।
४. NS. प्रविचारेषु ।
५. KSS. साध्यन्ते ह्यर्थनिश्चयाः ।
६. KSS. एते ।

शेषमर्थवशेनैव विरामं संप्रयोजयेत् ।

[1]अत्र च भावगतानि [2]रसगतानि च कृष्याक्षराणि बोद्धव्यानि, तद्यथा—

[3]आकारैकारसयुक्तमैकारौकारसयुतम् ।
व्यञ्जनं यद्भवेद्दीर्घं कृष्यं तत्तु विधीयते[4] ।१४०॥
विषादे च [5]वितर्के च प्रश्नेऽप्यामर्ष एव च ।
कलाकालप्रमाणेन पाठ्यं कार्यं प्रयोक्तृभिः ॥१४१॥
[6]शेषाणामर्थयोगेन विरामे विरमेदिह ।
एकद्वित्रिचतुःपञ्चषट्कलं च विलम्बितम् ॥१४२॥
[7]विलम्बिते विरामे हि सदा गुर्वक्षरं भवेत् ।
षण्णां कलानां परतो [8]विलम्बो न विधीयते ॥१४३॥

तत्रार्थवशेनैव विराम ॥१४०॥

कृष्याक्षराणीति कृषन्तीति कृष्यो विलम्बितो लयः तत्र साधूनि कृष्याणि सन्ध्यक्षराणि, यथा आ, ई, ऊ इति दीर्घा. । कलालक्षणो यः कालः तत्प्रमाणेन विलम्बितेन पाठ्यं कार्यमिति विच्छेदस्यैव प्रमाणं दर्शितम् ॥१४१॥ शेषाणामिति ह्रस्वानाम् । अर्थयोगेनेति यथा स्फुटा प्रतीतिर्भवति तथा विच्छेदः कार्यो न त्वतिविलम्बितं पठेदित्यर्थः ॥१४२॥

ननु नियतकलाप्रमाणमित्याह विलम्बितमिति । गुर्वक्षरमिति कृष्यं । या मन्दादधिकमनुजानाति कारणोपेतमिति कारणं दीर्घकालं स्मरणमिति चिन्तना-

---

१. KSS. अत्रानुगतानि चत्वार्यक्षराणि रसभावानुगतानि कृष्टान्यक्षराणि चोद्बोध्यानि ।
२. NS. रसजातानि कृष्याण्यक्षराणि ।
३. KSS., अकारे करसयुक्तमेकारे कारसयुतम् । NS. एकारैकारसयुक्तमोकारौकारसयुतम् ।
४. KSS, NS. भवेदिह ।
५. KSS. विवर्ते च ।
६. KSS. शेषाणामर्थयोगेन विरामौ ।
७. NS. विरामे च विलम्बे च ।
८. NS सम्बन ।

अथवा कारणोपेतं प्रयोगं कार्यमेव च।
समीक्ष्य वृत्ते कर्तव्यो विरामो रसभावतः ॥१४४॥

ये विरामाः स्मृता [1]पाठ्ये वृत्तपादसमुद्भवाः।
उत्क्रम्यापि क्रमं तज्ज्ञैः कार्यास्तेऽर्थवशानुगा[2] ॥१४५॥

[नापशब्दं पठेत्तज्ज्ञो भिन्नवृत्तं तथैव हि।
विश्रमेष्वविरामेषु दैन्ये काकुं न दीपयेत् ॥१४६॥

वर्जितं काव्यदोषैस्तु लक्षणाढ्यं गुणान्वितम्।
स्वरालङ्कारसंयुक्तं पठेत्पाठ्यं[3] यथाविधि ॥१४७॥

दिभिः, व्याध्यस्मारादिभिर्वा कारणैरुपेतं, स्पष्टास्पष्टादिभिरित्यन्ये ॥१४४॥ वृत्त-विरामादर्थविरामः प्रथममिति दर्शयितुमाह ये विरामा इति। तज्ज्ञैस्तद्विरामा-त्मकं वृत्तगतं वस्तु। उत्क्रम्यापीति विशेषोपक्रमेऽपीति सामान्योपसंहारः। तादृशा विरामेण पठेत्, येनावगतो विवक्षितः शब्दो भवति 'वरद ध्यायति' इत्यत्र वरद शब्दे यदा विच्छेदः क्रियते तदा मध्ये इतिशब्दान्तरप्रतिभया ध्यायति शब्दो-ऽवगतो भवतीति ॥१४५॥ भिन्नवृत्तं च कृत्वा न पठेत् तथा विच्छेदं न कुर्याद्ये-नान्यवृत्तभ्रान्तिर्भवति। तथा हि—'भव शङ्कर भाजनं ये जगतीह भवन्ति केचन' इत्यत्र ये इति शब्दस्य पूर्वपादेन सह पाठे उपवेद उपजातिवृत्तभेदो यद्यपि भवति तथापि द्वितीयपादे वृत्तभङ्गः। तेन भिन्नवृत्तं न पठेदिति विच्छेदस्यैव प्राधान्य-ज्ञापनार्थमेतदुक्तमिति शब्दच्युतभिन्नवृत्तदोषाभिधाने न पौनरुक्त्यम्। इह वस्तुनस्तदभावेऽपि विच्छेदवशेन तत्प्रतिभोदयात्।

एतदेव तात्पर्येणाह—विश्रमेष्वविरामेष्विति। एवं विच्छेदस्य भूयो विषय-व्याप्तत्वमभिधाय तत्नूना दीप्ता दर्शयितुमाह दैन्ये काकुं न दीपयेदिति शोकादि-मग्नचित्तवृत्तिं विमुच्यान्यत्र दीपनं सर्वत्र शोभावहमिति भावः ॥१४६॥

एवं स्वराः क्रमो मर्यादा स्थानत्रयमाश्रय उदात्तादयः स्वरूपं अलङ्कारा स्वरूपपरिपूरकाः इति वर्तव्यतारूपाण्यङ्गानि। स्वरभेदाच्च काकोर्विशेषः स्वरभेदो हि तस्यामेव काकौ विवक्षितायां रसभावादिधर्मान्तरोदयो, न हि स्वराणां स्थानभेदोऽलङ्कारोऽङ्गादिकृतः। वर्जितं काव्यदोषैरित्यादिना प्राक्तनाध्यायेन सह सङ्गतिमस्याध्यायस्य दर्शयति ॥१४७॥

एवं संस्कृते काकुविधानं प्राकृताध्यायप्रमेयभूते प्राकृतेऽप्यतिदिशति अलङ्कारा विरामाश्चेत्यादिना। अध्यायार्थमुपसंहरन् भाविनोऽध्यायस्यार्थमासूत्रयति, इयं

1. KSS., NS. काव्ये।

2. KSS., तेऽर्थवशास्तदा। NS. अर्थवशाश्रयाः।

3. KSS., NS. काव्यं।

अलङ्कारा विरामाश्च ये पाठ्ये संस्कृते स्मृता[1] ।
[2]त एव सर्वे कर्तव्या स्त्रीणां पाठ्ये त्वसंस्कृते ॥१४८॥

एवमेतत्स्वरकृत[3] कलाताललयान्वितम् ।
दशरूपविधाने तु पाठ्यं योज्यं प्रयोक्तृभि. ॥१४९॥

[4]उक्तं काकुविधानं तु यथावदनुपूर्वश ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि दशरूपविकल्पनम् ॥१५०॥

इति भरतीये नाट्यशास्त्रे वागभिनये काकुस्वरव्यञ्जनो नाम सप्तदशोऽध्याय

रूपेति दशरूपविधाने यत्पाठ्यं तदनेन त्रिप्रकारेण योज्यमित्युपसंहार. । तु शब्दो व्युत्क्रमं सूचयति । प्रसङ्गादक्रमप्राप्तमपि काकुविधानमुक्तम् । अनुपूर्वश इत्यादि । यत्तु क्रमापन्नं तद्दशरूप विकल्प्यमान वक्ष्यामीति शिवम् ॥१४८—१५०॥

इति काकुविकल्पलक्षणेऽस्मिन्नध्याये मुनिदिक्समर्पितेऽर्थम् ।
प्रकटीकुरुते स्म चन्द्रमौलेरभिनवगुप्तसमाख्य एकदेशम् ।

इति श्रीमन्महामाहेश्वराभिनवगुप्ताचार्यविरचितायां नाट्यवेद-
विवृतावभिनवभारत्यां काकुविधान नाम
सप्तदशोऽध्याय· ॥

---

१. KSS., NS. पाठ्यसंस्कृतसंश्रया: ।
२. KSS. ते सर्वे संप्रकर्तव्या स्त्रीणां पाठ्ये तु संस्कृते ।
३. KSS. स्वरयुतं ।
४ NS. यथा ।

नाट्यशास्त्रम्

अष्टादशोऽध्याय

[1]वर्तयिष्याम्यहं विप्रा । दशरूपविकल्पनम् ।
नामत कर्मतश्चैव तथा चैव प्रयोगत ॥१॥

अभिनवभारती

रूपं यदेतद्बहुधा चकास्ति तथैन भावी भविता न जातु
तच्चक्षुरेकात्मकमीश्वरस्य वन्दे वपुस्तेजसमारधाम्न ।

दशरूपोपकारिकाववादियोजनमिति तत्स्वरूपं वक्तव्यमिति मङ्गतिरुक्तैव तद्वर्तयिष्यामीति किमनेनोच्यते, तदस्य प्रयोजनं प्रदर्श्यते । कश्चिदेवमाशङ्कते, "रसा भावा" (अ—६—१०) इत्यादि सूत्रसारसङ्ग्रहे दशरूपशब्दस्य नामापि न श्रुत, तत्कथमुक्त दशरूपविधाने पाठ्यमिति त प्रत्याह वर्तयिष्यामीति । रूप्यते प्रत्यक्षी- क्रियते योऽर्थः तद्वाचकत्वात्काव्यानि रूपाणि दशाना रूपाणा विभाग कल्प्यते अस्मादिति दशरूपविकल्पन सूत्र तेनाय षष्ठी समास दशरूपमिति । तेन बहुव्रीहौ दशरूप काव्यमिति भेदान्तरापाकरण स्वादित्याशयेन द्विगु, पात्रादिप्रसंगश्च यो व्याख्यातस्तत्प्रयासमात्रमेव । तदयमर्थ.—यत सूत्राद्याङ्गिको वाचिकशब्दे प्रकृति- प्रत्ययार्थविभाग कल्प्यते तत्र नागभाग एवाय विनत्य वर्ण्यते, तेन तदेव सूत्रं वर्णितम् । विवरणेन प्रपञ्चित भवतीति तानिर्दिष्ट निरूप्यते किञ्चिदिति । नामत इत्युद्देशेन, कर्मत इति लक्षणेन, क्रियते, तेन विजातीयाद्व्यावृत्ति , कर्मलक्षण, प्रकृष्ट उचितो योग परस्परसबन्धो यथा प्रकरणनाटकलक्षणयोगात् नाटिकेतिवृत्तिविभा- गस्तु लक्षण एवानुप्रविष्ट इति । नासौ प्रयोग । तथा चेति तेनैव प्रयोगप्रकारेणा- न्योऽपि परस्परसबन्धवैचित्र्यकृतो भेद उत्प्रेक्ष्य इत्यर्थ । प्रयोगाय प्रयोगत इति व्याख्याने प्रयोगत इति विफलमेव । उक्तव्याख्याने तु कोहलादिलक्षिततोटकसट्टकरा सकादिसग्रह. फल, नाटिकाया उदाहरणत्वादिति ॥१॥ तत्रोद्देश तावदाह नाटक- मित्यादि । सप्रकरणमिति सहशब्देनाङ्कप्रवेशकसन्ध्यादिसाम्य नाटकेन प्रकरण- स्याह् । नाम्नामर्थो लक्षण एव व्याख्यास्यते । सत्यपि च पुराणादावुपदेश- दायिनि कर्मफलसबन्धप्रदर्शके तयोश्चावचमनियतकविकयाप्रायमिह तु किञ्चि- त्प्रयोज्य किञ्चित् सूच्य किञ्चिदूह्य किञ्चिदुपेक्ष्यमित्येव वैचित्र्ययोग: । "सन्ध्यादि-

---

१. KSS., NS. कथयिष्यामि ।

नाटकं सप्रकरणमङ्को व्यायोग एव च ।
भाणः समवकारश्च वीथी प्रहसनं डिमः ॥२॥

ईहामृगश्च [1]विज्ञेया दशेमे नाट्यलक्षणे ।
एतेषां लक्षणमहं व्याख्यास्याम्यनुपूर्वशः ॥३॥

व्यवस्थे"ति "दशरूपं सप्रयोजन" मिति—एतत्तु फल्गुप्राय, फलं तत्पूर्वमेवोक्तम् । प्रत्यक्षभावनोदितरसावेशजनितनिर्वृतिसारत्वादस्येतिहासादेर्विशेष इत्यूह्यम् । सूच्यादिविभागस्त्वितिहासादावप्यस्त्येवेति न च पाठफलं दशरूपकमपि तु प्रयोगपर्यन्तमेतदित्युक्तप्रायम् । तत्र महासामान्यरूपं काव्यलक्षणेऽध्याये कृतमित्यवान्तरसामान्यलक्षणमुद्देशानन्तरं वक्तव्यमिति दर्शयति । प्राक् च सामान्यलक्षणं ततो विशेषलक्षणानि उद्देशक्रमेणेति चानुपूर्व्यर्थः ॥२—३॥

तत्र सामान्यलक्षणमाह सर्वेषामेव काव्यानां मातृका इति ।

तत्र केचिदाहुः—वृत्तिप्रभवत्वं दशरूपकस्य सामान्यलक्षणं, वृत्तीनां तदङ्गानां चाभिनयो न, काव्येष्वसंभवात् । एतच्चासत् । आस्तां काव्यार्थे । सर्वो हि संसारो वृत्तिचतुष्केण व्याप्त इत्युक्तं प्रथम एवाध्यायेऽस्माभिः । यदि चाभिनेयविषय एव वृत्तिव्यवहारस्तदा वृत्त्यध्याये यद्वृत्तीनां समुत्थाननिरूपणं "या या वृत्तिषु संश्रिता" (२०-१५) मित्यादि तत्सर्वमसङ्गतं, भगवतो हि नाभिनेतृता, किन्तु स्वचेष्टावेशमात्रम् । सर्वशब्दे च प्रकृतनाटकादिविषये वर्ण्यमाने प्रथमदृतीकार्यं पुनरुक्तार्थमेव । यत्तु "स्वनामधेयैर्भरतै" (२०-१५) इति "बहुगीतनृत्तवाद्ये" ति (२०-४७) "वागङ्गाभिनयवती"ति (२०-३६) च भरतव्यवहारो गीताभिनयाभियोगश्च नानाभिनये इति तदप्यकिञ्चित्करम् । तावद्धि वृत्तीनां लक्षणं "या वाक्प्रधाना"-(अ-२०) इत्येतावदेव भारत्या लक्षणम् । अन्यत्र प्रयोगप्रदर्शनमिति तत्रैव व्याख्यास्यामः । वृत्त्यङ्गान्यपि सर्वकाव्येषु सन्त्येव ।

नन्वेव वृत्तिजत्वं कथं दशरूपकलक्षणम्, उच्यते, प्रयोगत इत्येतदर्थकमेव । तदयमर्थः—यद्यपि सर्वेषामभिनेयानभिनेयानां च काव्यानां वृत्तय इष्टा मातर इव, ताभ्योऽपि वाच्यरूपत्वेन कविहृदये व्यवस्थिताभ्यः काव्यमुत्पद्यते । तथापि प्रयोगे प्रयुज्यमानत्वात्प्रयोगयोग्यत्वमभिसन्धाय वृत्तिभ्यो विनिःसृतमभिनेयकाव्यं प्रत्यक्षभावनायोग्यवृत्तिचतुष्टयाभिधायकत्वं दशरूपसामान्यलक्षणमित्यर्थः । दशानां नाटकादीनां रूपमिति षष्ठीसमासः ।

अन्ये त्वाहुः । एकैकस्य रूपकस्य दश दश रूपाणि संभवन्ति । तथा च वीथ्यङ्गानां सर्वत्र संभवः । परगतवचनानुरूपभाषणरूपभाणयोगश्च किं प्रवेशो-

---

1. KSS, NS. विज्ञेयो दशमो……। 'दशमे' डा० हाल मुद्रितः पाठः ।

सर्वेषामेव [1]काव्यानां मातृका वृत्तयः स्मृताः ।
आभ्यो [2]विनिसृतं ह्येतद्दशरूपं प्रयोगतः ॥४॥

[3]जातिभिः श्रुतिभिश्चैव स्वरा ग्रामत्वमागताः ।
यथा तथा वृत्तिभेदैः काव्यबन्धा भवन्ति हि ॥५॥

त्याकारभाविते । एवमन्यदपि । तेन दश रूपाणि यस्य तादृशरूपं काव्यमित्यर्थः । अत एव न सकलः प्रबन्धो नाटकम्, अपितु प्रबन्धस्य किञ्चिद्रूपं, तल्लक्षणाद्यबाहुल्यात्तु तव्द्यपदेशयोगः । अत एव न दशसङ्ख्याविभागार्थो येन सट्टकादीनां त्यागः स्यात् । तत्रापि हि दशरूपलक्षणयोगोऽस्त्येव । एतच्च स्वावसरेषु वितनिष्यामः ॥४॥

ननु प्रयोगयोग्यचेष्टाप्रतिपादकत्वं चेत् सामान्यलक्षणं, तर्हि चेष्टातिरिक्तस्य कस्यचिदसभाव्यत्वान्नास्त्येव विशेषलक्षणमेषामित्याशङ्काशमनं विशेषलक्षणावकाशं दर्शयितुमाह जातिभिः श्रुतिभिश्चेत्यादि । दृष्टान्तेन प्रकृतं घटयन् व्युत्पादनीयमपि व्युत्पादयतीति समानतन्त्रसिद्धमेव दृष्टान्तमदीदृशत् । स्वरेषु ग्रहादिदशकविभागनियता जातिः । रक्तोऽरक्तो वा ध्वनिः । ध्वनिः स्थानं तदन्तरालं च श्रुतिः, कर्माधिकरणकरणव्युत्पत्त्याश्रयात् । स्त्रिया खलनाविति हि नारद लक्ष्ये । तत्र षाड्जीप्रभृतयो जातयः सप्त, पञ्चमस्य चतस्रः श्रुतयो, धैवतस्य तिस्रः, इति षड्जग्रामः । गान्धार्याद्या एकादश जातयः, पञ्चमस्त्रिश्रुतिः धैवतस्तु चतुःश्रुतिरिति मध्यमग्रामः ।

वस्तुतस्तु षड्जादिस्वरसमुदायो ग्रामः । तत्र स्वरा इति श्रुतिपक्षे बहुवचनं लक्ष्यविदः समर्थयन्ति—मध्यमग्रामे पञ्चमपरित्यक्ता श्रुतिः धैवतं एवोपभुङ्क्त इत्यत्र प्रमाणाभावात् सर्व एव द्विश्रुतिका (श्रुत्युत्कृष्टेन) या समधिकश्रुतयः क्रियन्ते, कावस्यन्तराभ्यां च चतुस्त्रिश्रुतयो न्यूनश्रुतयः इति सर्वस्वराणां श्रुतिकृतं वैचित्र्यमस्तीति । एतच्च स्वावसरे वक्ष्याम इत्यास्ताम् । इह त्वनेन दृष्टान्तेन तदुक्तं भवति—स्वरसमुदायरूपत्वाविशेषेऽपि स्वराणां पर्यायेण प्राथम्यप्राधान्याल्पत्वभूयस्त्वपूर्णत्वापूर्णत्वारोहत्वावरोहत्वान्यत्वमध्यत्वादिप्रविभागभेदैः, यथान्यः षड्जग्रामोऽन्यो मध्यमग्रामः, तथैव वृत्तीनां स्वरस्थानीयानां प्राथम्यप्राधान्यादिना दशकेन रूपकं रूपकान्तराद्भिद्यते । यथा चतुःश्रुतिः पञ्चमस्त्रिश्रुतिश्च भवन् सामान्यत्वं करोति तथा सैव वृत्तिः श्रुतिस्थानीयैरङ्गैः क्वचित्सम्पूर्णा क्वचिन्न्यूनेत्येवमपि रूपकविभाग इत्येतज्जातिभिः श्रुतिभिरिति द्वयेन दर्शितम् ॥५॥

---

१. 'काव्यानां' मुद्रितः पाठः ।
२. KSS. विनिसृता ।
३. NS एवैषां जातिभिः ।

ग्रामौ पूर्णस्वरौ द्वौ तु यथा वै षड्जमध्यमौ।
सर्ववृत्तिविनिष्पन्नौ काव्यबन्धौ तथा त्विमौ ॥६॥

ज्ञेयं प्रकरणं चैव तथा नाटकमेव च।
[1]सर्ववृत्तिविनिष्पन्न [2]नानाबन्धसमाश्रयम् ॥७॥

[3]वीथी समवकारश्च [4]तथेहामृग एव च।
उत्सृष्टिकाङ्को व्यायोगो [5]भाण प्रहसनं डिम ॥८॥

अथ वृत्तिविभाग संक्षेपतोऽभिधत्ते ग्रामौ पूर्णस्वराविति। जात्याश्रयजातिद्वारेण षाडवौडुविकाश्रयोगे न्यूनस्वरताप्यस्तीति षड्जग्रामरागो मध्यमग्रामरागश्चेह ग्रामशब्देन व्यपदिष्ट इति केचित्। तदसत्। इह हि ग्रामशब्देन जातिसमुदायोऽभिधीयते। तत्र यद्यप्यशके न्यूनस्वरतापि भवति, तथापि समुदायस्य पूर्णतायाः का हानि। तस्मादयमर्थः—यथा विचित्रसन्निवेशतालम्बनसुन्दरतमसपूर्णस्वरसमुदायरूपात् ग्रामद्वयाद्विभागकल्पनया जात्यशकाना पूर्णापूर्णादिस्वरभेदभाजा प्रसव., एवं नाटकप्रकरणाभ्यां पूर्णवृत्तिवृत्यङ्गाभ्यां वृत्तिन्यूनाना च रूपकभेदाना परिकल्पनम् ॥७॥ तत्र वृत्तिन्यूनानि रूपकाण्याह वीथीत्यादि। शेषाणि रूपाणीति वक्तव्ये प्रतिपदं नामग्रहणं ज्ञापयति। एतदनुवर्तान्यपि रूपकाणि संभवन्ति, अत एव रूपकविशेषगणनमाभ्यो विनिस्सृतमिति लक्षणस्योदाहरणमात्रम्। तेन वृत्तीना विनियोगविकल्पसमुच्चये. वृत्त्यङ्गाना च बहवो रूपकभेदा भवन्ति। तेषां परं कोहलादिभिर्नाममात्रं प्रणीतम्। लक्षणेन त्विह संगृहीता एव ते। तत्र नाटकप्रकरणे एव सर्ववृत्तिपूर्णे इति नियम, न तु विपर्यय.। मुद्राराक्षसस्य कैशिकीहीनस्य कृत्यारावणस्य च नाटकस्य दर्शनात्, वेणीसंहारे च सात्वत्यारभटीमात्रं दृश्यत इति केचित्।

अन्ये तु तत्राप्यवश्यं वृत्त्यन्तरानुप्रवेशोऽस्ति। यदि परिमितवृत्तिव्यापकत्वात् लक्ष्यते, अपूर्णवृत्तित्वेऽपि विरूपकत्वेव स्यात्। सकलाङ्गप्रक्रियापरिपूर्णत्वादेव नाटकात्प्रकरणं च प्रधानम्। तथा हि कश्चिद्विनेयः प्रसिद्धिमनुरुध्यमानो दृष्ट इति सप्रसिद्धेतिवृत्ते नाटके विनेय.। कश्चित्तु किमेतदपूर्वमिति प्रसिद्धे वस्तुनि रूपकान्तरमेव तु तदाभासं तत्सर्वं विनेयोऽभिनववस्तुवृत्तकौतुकपरतन्त्र इति समुत्पाद्यवस्तुना प्रकरणेन विनीयते। विनयश्चास्य धर्मार्थकामेषु सर्वपुरुषार्थेष्वपवर्गेऽपि च तथाभवति, यदि सकलं तदुपयोगिव्यापाराश्रयणं सर्वव्यापाराक्षिप्तं पूर्णवृत्तित्वमिति। द्विवृत्तित्रिवृत्त्यादिकं न नाटकं भवति। रूपान्तरमेव तु तदाभासं, तत्कैशिकीविहीनत्वेऽपि यथा शृङ्गारयोगस्तथा समवकारे तथा तल्लक्षणं वर्णयिष्यामः ॥८॥

---

१. NS पूर्ववृत्तविनिष्पन्नं।
२. KSS. नाट्यावस्थासमाश्रयम्। "नानावस्थान्तराश्रयम्" इति मुद्रितपाठः।
३. KSS. NS भाणः।
४. KSS. वीथीचेहामृगस्तथा।
५. NS., वीथी…KSS भाणः प्रहसनं तथा।

कैशिकीवृत्तिहीनानि रूपाण्येतानि कारयेत् ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि काव्यबन्धविकल्पनम् ॥६॥

ननु पूर्णवृत्तिकत्वाविशेषे नाटकप्रकरणयो को भेद, कैशिकीहीनत्वे चाविशिष्टे वीथ्यादेः मिथ को विशेष इत्याशङ्का वारयन् कर्म (श्लो १) शब्दाक्षिप्तविशेष-लक्षणार्थं दर्शयति अत ऊर्ध्वमित्यादिना काव्यस्य बन्धन परस्पराश्रयसबन्धेनैव् एक वाक्यताकरणसबन्ध स विकल्प्यते येन तद्विशेषलक्षण वक्ष्यामीति ॥६॥

नाटक प्रकरणादपि प्रधान प्रसिद्धयुपजीविनी हि कल्पना वस्तुसभावना, अनुभवमूलत्वात् तस्या, उत्प्रेक्षा अपि हि प्रमाणागतेष्वेव वस्तुषु स्वातन्त्र्येण योजनामात्रेण व्याप्रियन्ते, षड्दन्तो हस्ती खे धावतीति तेनेतिहासादिप्रमाणवस्तुसिद्धप्रदर्शक नाटक तावल्लक्षयितुमाह प्रख्यातवस्तुविषयमित्यादि । प्रख्याते भारतादौ यद्वस्तु तद्विषयोऽस्य, तत्रापि किञ्चिदप्रसिद्ध भवति, तन्निराकरणाय प्रख्यातोदात्तेति श्रीशङ्कुक । एतत्तु प्रख्यात वस्तु विषयोऽस्येति इयता गतार्थमित्युपाध्याया इत्थमाहु । इह द्विविधया प्रसिद्धया प्रसिद्धत्व भवति, अमुक एवकारी अमुत्र देश इति । तत्र प्रकर्षेण ख्यात वस्तु तथा विषयो मालवपाञ्चालादिदेशो यस्मिन् चक्रवर्तिनोऽपि हि वत्सराजस्य कौशाम्बीव्यतिरिक्ते विषये कार्यान्तरोपक्षेपेण विना यन्निरन्तर निवर्णन तद्वैरस्याय भवति, तत्र प्रसिद्धिखण्डनेन प्रतीतिविघातात्, का कथा रसचर्वणाया । एव तावद् द्वे प्रसिद्धी उक्ते, प्रख्यातोदात्तेत्यनेन तृतीया प्रसिद्धिरुक्ता । उदात्त इति वीररसयोग्य उक्त । तेन धीरललितधीरप्रशान्तधीरोद्धतधीरोदात्ता चत्वारोऽपि गृह्यन्ते । राजर्षिवशस्येत्यनेन प्रख्यातमपि यद्वस्तु ऋषितुल्याना राज्ञा वशेन साधुनोचित, तथा प्रख्यातत्वेऽपि देवचरित वरप्रभावादिबहुलतयोपायोपदेशायायोग्यमिति नैतदुभय निबन्धनीयमिति फलत प्रतिषेधो दर्शित । राजान ऋषय इवेत्युपमितसमासः । तद्वशे साधु चरित यस्मिन्निति बहुव्रीहि । न च सर्वथा देवचरित तथाऽवर्णनीयम् । किन्तु दिव्यानामाश्रयत्वेन प्रकरीपताकानायकादिरूपेण, उपेतमुपगमोऽङ्गीकरण यत्र । तथा हि नागानन्दे भगवत्या पूर्णकरुणानिर्भरायाः साक्षात्करणे व्युत्पत्तिर्जायते । निरन्तरभक्तिभावितानामेतन्नाम देवता प्रसीदन्ति, तस्माद्देवताराधनपुरस्सरमुपायानुष्ठान कार्यमिति । यदि तु मुख्यत्वेनैव देवचरित वर्ण्यते तत्तावद्विप्रलम्भकरुणाद्भुतभयानकरसोचित चेन्निबध्यते तन्मानुषचरितमेव सपद्यते, प्रत्युत देवानामभिप्रायाधान प्रसिद्धिविघातकम् । तत्र चोक्तो दोष, विप्रलम्भाद्यभावे तु का तत्र विचित्रता रञ्जनाया एतत्प्रमाणत्वात् । अत एव हृदयसवादोऽपि देवचरिते दुर्लभ, न च तेषां दु खमस्ति ।

प्रख्यातवस्तुविषयं[1] प्रख्यातोदात्तनायकं चैव ।
राजर्षिवंश्यचरितं [2]तथैव दिव्याश्रयोपेतम् ॥१०॥
नानाविभूतिभि[3]र्युतमृद्धिविलासादिभिर्गुणैश्चैव ।
अङ्कप्रवेशकाढ्यं भवति हि तन्नाटकं नाम ॥११॥

यत्प्रतीकारोपाये व्युत्पादनं स्यात् । नायिका तु दिव्याप्यविरोधिनी यथोर्वशी नायकचरितेनैव तद्वृत्तस्याक्षेपात् ॥१०॥

डिमादौ तु दिव्यानां नायकत्वेऽभिप्रायमावेदयिष्यामः इति प्रसिद्धिनययुक्तमपि वस्तु न निष्फलं व्युत्पत्तये भवतीत्यत आह नानाविभूतिभिर्युतं धर्मार्थकाममोक्षविभवैः फलभूतैर्विचित्ररूपैर्युक्तम् । तत्राप्यर्थभागो सर्वजनाभिलषणीयः इति तद्बाहुल्ये दर्शनीयमिति कथयति ऋद्धिविलासादिभिरिति ऋद्धिरर्थस्य राज्यादि समृद्धिः, विलासेन कामो लक्ष्यते, आदिशब्दः प्रधानवाची, तत्प्रधानाभिः फलसम्पत्तिभिः युक्तमित्यर्थः । तेन राज्ञा सर्वं राज्यं ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा वानप्रस्थं गृहीतव्यमित्येवंप्रायं फलं नोपनिबन्धनीयम् । तत्फलमपि दृष्टसुखार्थी हि लोको बाहुल्येनेति तथास्य प्रतीतिर्विरसीभवेत् । गुणैरित्यप्रधानभूतानि चेष्टितानि हेयानि प्रतिनायकगतानि अपायप्रधानानि तैर्युक्तम् । तेषां पूर्वपक्षस्थानीयानां प्रतिक्षेपेण सिद्धान्तरूपस्य नायकचरितस्य निर्वाहाज्जनपदकोशादिसम्पत्ति समृद्धिः कौमुदीमहोत्सवादयो विलासाः सन्धिविग्रहादयो गुणा इति व्याख्यानं चाणक्यशास्त्रपरिचयवेदनमात्रफलं, वस्तुशब्देन राजर्षिवंश्यचरितशब्देन च सर्वस्यार्थराशेः संग्रहात् । अवान्तरवस्तुसमाप्तौ विश्रान्तये ये विच्छेदा अङ्काः, ये च निमित्तवशात् अप्रत्यक्षदृष्टानां चेष्टितानामावेदकाः प्रवेशकाः तैराढ्यं नाटकं नाम रूपकम् ॥११॥

तस्मादस्य तन्नामेत्याह नृपतीनां यच्चरितमिति यद्यस्मान्नृपतीनां सम्बन्धि व्युत्पाद्यानां सामर्थ्यात् नृपतीनामेव नाटकन्नाम तच्चेष्टितं प्रह्वीभावदायकं भवति, तथा हृदयानुप्रवेशरञ्जनोल्लासनया हृदयं शरीरं चोपायव्युत्पत्तिपरिघट्टितया चेष्टया नर्तयति । नट नृतौ नृत्ते इत्युभयथा हि स्मरन्ति । तदिति तस्माद्धेतोः नामास्य नाटकमिति ।

ननु पुराणाद्युपनिबद्धोऽपि तदर्थः कस्मान्नटानेवेदं भावयतीत्याह नानेति । बहुप्रकाराः । अत्र संभावयन्ति संपादयन्ति यानि चेष्टितानि नटव्यापारात्मानोऽभिनयाः

१. NS. विषये ।
२. KSS. तथा च ।
३. NS. समुतं...।

नृपतीना यच्चरित नानारसभावचेष्टित[1] बहुधा ।
सुखदु खोत्पत्तिकृत [2]भवति हि तन्नाटक नाम ॥१२॥

तैरेतत्प्रह्लीभावदायक हृद्यतमरसास्वादसूचीद्वारप्रवेशित तत्कर्तव्यसूत्र हृदयारोहणरढ-धीर्यादिधर्मरत्नग्रथनकारि भवतीति हृ्युक्तमसकृत् ।

ननु नृपतिचरित एव किमित्ययमास्वादो न देवचरित इत्याह बहुधेति । बहुप्रकारा उपायवैचित्र्याद्या सुखदु खोत्पत्तयस्ताभा कृत सपादन यत्र, देवचरिते तु तन्नास्तीत्युक्तम् । अत एव प्रतीतिविघातस्य वैरस्यदायिन सभवो यत्र यत्र तन्नाटके नोपनिबद्धव्यम् । तेन वर्तमानराजचरित चावर्णनीयमेव, तत्र विपरीत-प्रसिद्धिबाधया अध्यारोपस्याकिञ्चित्करत्वात्, यौगानन्दरावणादिविषयचरिताध्या-रोपवत् । एतदर्थमेव प्रख्यातग्रहण प्रकर्षद्योतक पुन पुनरुपात्तम् । अत एव वद शास्त्र न नाटक, नियोगेन हि तत्र पुमान प्रवर्तते, न फलोत्सत्त्या । फलप्राधान्य-पक्षेऽपि तत्र सन्देह । एव पुराणादावपि । इह तु वाबोदयासहिष्णुप्रत्यक्षायमाणा चिरविलम्बितप्रतीतिसिद्धा सुखदु खोत्पत्तिरिति । अनेन वाक्येनैतदुक्त भवति— यद्यपि सर्वरूपकाणामर्थो हृदये प्रविष्टो विनेयाश्च विनीतान् करोति । तत एव नाटक-शब्द. सामान्यवचन इति "कार्योत्पन्नानि नाटके" इत्यादिषु स्थानेषु दर्शित । तथापि ह्यवश्यव्युत्पाद्या राजानो यद्व्युत्पत्तिद्वारेण विश्व व्युत्पन्न, तेन तदीय हृदयसवादयोग्यनृपतिचरितप्रदर्शनेन प्रधानतया प्रधानेऽर्थे व्युत्पाद्यते, अमात्यादय तदङ्गत्वेनैव प्रयोगस्य च यथोचित समुद्गकस्थगनवद्व्युत्पादव्युत्पाद्यभावात्तेन प्रधानपुरुषार्थे प्रधानविनेयानामन्यत्रान्येषा वेदयतोऽवरानि व्युत्पत्ति ददाति तत एव नाटकमुच्यते ।

श्री शङ्कुकस्तु व्याचष्टे विजिगीपुररिर्मध्यमोदासीनो मित्र मित्रमित्रमिति । एषा चरितमिति बहुवचनेन लभ्यते । अन्ये त्वाहु —पूर्व राजर्षिवशप्रभवा नायका उक्ता अनया त्वार्यया चन्द्रगुप्तबिन्दुसारादयोऽपि सगृह्यन्त इति । व्याख्यात-मर्यद्वयमेतत्पूर्वयार्ययैव सङ्गृहीतमिति प्रथमव्याख्यात एव युक्तोऽर्थ ।

यत्तु कैश्चिदभिधीयते—

देवा धीरोद्धता ज्ञेया स्युर्धीरललिता नृपा ।
सेनापतिरमात्यश्च धीरोदात्तौ प्रकीर्तितौ ।
धीरप्रशान्ता विज्ञेया. ब्राह्मणा वणिजस्तथा ॥

---

१ KSS चेष्टित NS सम्भृत ।
२. KSS. तज्ज्ञेय नाटक नाम ।

[1]अस्यावस्थोपेतं कार्यं प्रसमीक्ष्य बिन्दुविस्तारात् ।
[2]कर्तव्योऽङ्कः सोऽपि तु गुणान्वितं नाट्यतत्त्वज्ञैः ॥१३॥

इति वचने पर्यालोच्यमाने देवादीनां नाटकनायकत्वानुपपत्तेः, धीरललित एक एव नायक इति । तदसत्, न हि जनकप्रभृतीनां रामादीनामपि वा धीरललितत्वम्, यदाह—"धीरोदात्तं जयति चरितं रामनाम्नश्च विष्णोः" इति ।

यत्तु पठितं तत्र धीरललितत्वं राज्ञ एव वर्णनीयं नान्यस्य, सेनापत्यमात्ययोर्धीरोदात्तत्वमेव, देवानां धीरोद्धतत्वमेव, द्विजातीनां धीरप्रशान्तत्वमेवेति, एवं परं द्रष्टव्यं—अत एव प्रख्यातोदात्तेत्यत्र चत्वारोऽपि नायकाः स्वीकृता इति व्याख्येयम् ।

एवं निर्वचनमनयार्यया दर्शितं, प्रख्यातवस्तुप्रभृतिरर्थोऽन्यत्र सुप्रसिद्धः अङ्कप्रवेशकौ त्वप्रसिद्धौ इत्यङ्कस्वरूपं तावद्वितत्य कथयति अस्यावस्थोपेतमिति । अस्य नाटकस्य यत्कार्यं बिन्दुकृतया विस्तारणया वितनीकरणरूपया अननुसन्धानजननबलादेकावस्थानुरूपमाधिकारिकमितिवृत्तं सम्पाद्यम्, तदवस्थया प्रारम्भादिकयोपेतं परिपूर्णं प्रकर्षेण समन्य प्रेक्ष्य अङ्कः कर्तव्यः । एतदुक्तम्—अनिवृत्तस्य बिन्दुसूत्रस्यूतस्य प्रारम्भाद्यवस्थापञ्चकचारिणो यदा प्रारम्भावस्थापूर्णत्वमेति तदा अङ्कच्छेदो बिन्दुद्वारानुसन्धीयमानद्वितीयाङ्काभिधेयरूपो विधेयः । एवं प्रयत्नाद्यवस्थाचतुष्टयेऽपि वाच्यमिति पञ्च तावदङ्का इति मुख्यः कल्पः ।

नन्वेवं न्यूनत्वे आधिक्ये वाङ्कानां कथं निर्बन्ध इत्याह नाट्यतत्त्वज्ञैरनयैव दिशा सोऽङ्कः, अपिशब्दादन्यथा कर्तव्यः । तुर्विशेषं द्योतयति । यदा प्रारम्भावस्थाप्रधानं भवतीति तदा तस्या एवोपक्रमोपसंहारावस्थाद्वयापेक्षया द्वावङ्कौ, अन्यासामेकैकाङ्कतेति यावत् सर्वासामवस्थाद्वययोगेन सम्पादनमिति षडङ्कात् प्रभृति सप्ताष्टप्राप्तौ दशाङ्कत्वम् । काञ्चिदवस्थां प्रधानीकृत्य यदा अवस्थान्तरेण मिश्रीकृत्य बध्नाति तदा नाटिकाया न्यूनाङ्कत्वमिति । एतत्तुशब्देन तत्त्वज्ञशब्देन च दर्शितम् । तत्रावस्थाः "प्रारम्भश्च प्रयत्नश्च" इत्यादिना वक्ष्यन्ते (अ—१९) "प्रयोजनानां विच्छेदे यदविच्छेदकारणम्" इति बिन्दुः वक्ष्यते, "यदाधिकारिकं सम्य" गिति (अ—१९) कार्यम् ॥१३॥

अथ कस्मादङ्क इत्याह अङ्क इति रूढिशब्द इति । भावैः रसैश्च गूढश्छन्नः व्याप्तोऽर्थोऽङ्कशब्देन याद्दच्छिकेनोच्यत इति भट्टलोल्लटाद्याः. गूढ इति पाठं व्याचक्षिरे । अन्ये रोहयत्यर्थानिति पठन्ति, व्याचक्षते च रूढौ रोहणं तेनोत्पन्न

---

१. KSS., varies. NS. यद्बहुकावस्थोपेतं ।
२. NS. कर्तव्योऽङ्कस्तज्ज्ञैः स तु सम्यङ् नाटके विधिवत् ।

अङ्क इति रूढिशब्दो भावैश्च रसैश्च रोहयत्यर्थान् ।
नानाविधानयुक्तो यस्मात्तस्माद्भवेदङ्कः ॥१४॥

उच्यते यो नाटकार्थः शृङ्गारादिरसैर्विभावव्यभिचारिणोऽर्थान् तथा भावैर्विभावाद्यैः यथास्वं भावादीनर्थान् हृदयमारोपयति अर्थात् वहति, नानाप्रकारैश्च वक्ष्यमाणैः 'ये नायका निगदिता' इत्यादिभिः विधानैरुपेत तस्मादुत्सङ्गवदारोहण सवन्धादङ्क इत्युच्यते। एतत्पुष्कलमिव अजावि ना रूढं रत्नार्थं रूपदर्शनात्। तस्मादयमनार्थं —अङ्क इत्यय लक्षणे रूढ शब्द ; अन्वलो व्यवच्छेदक लक्षणम्। एतदपि च नाट्यरूपकस्य नानातमन्यतो भेद विधत्ते अनभिनेयात्, अभिनेये हि य एकदेश स रसभावैरुपलक्षितानर्थान् रोहयति हृदयसवादसाधारणताकरणेन प्रत्यक्षीभावनया रसाध्यायोक्तयाभिरोहण बीजस्येवाङ्कुराकारतया रसाङ्कुरोदप्ररोहो भवति। स चानभिनेयरूपत्राणैरेव सपाद्यत इत्यनभिनेयात् भेदमादधानोऽभिनेयस्य रूपकस्य लक्षण भवत्येव। एवमङ्कशब्दस्यान्वर्थो व्याख्यातः ॥१४॥

स्वरूपन्तु वक्तव्य तद्दर्शयन्ति—यत्रार्थस्य समाप्तिरिति। प्रारम्भाद्यवस्थालक्षणोऽर्थो यत्र समाप्यते सोऽङ्कः। अङ्कसमाप्तायामपि वा अवस्थाया यदा बीजस्य सहरण यथास्व सन्धिभेदेनोचित भवति तदाप्यङ्कच्छेदः। तत्रोत्पत्तिरुद्घाटनमुद्भेदो गर्भनिर्भेद फलसमानयनमिति मुखादिषु यथाक्रम बीजस्य दशाविशेषा सहारशब्दवाच्या। अङ्कविच्छेदे चार्थविच्छेदो माभूदित्यवलग्न सवन्धो बिन्दुर्यत्र तादृगङ्क कर्तव्य। यथा तापसवत्सराजे तृतीयाङ्कसमाप्तौ—

आदौ मानपरिग्रहेण गुरुणा दूर समारोपिता
पश्चात्तापभरेण तानवकृता नीता पर लाघवम्।
उत्सङ्गान्तरवर्तिनीमनुगमात्सम्पिण्डिताङ्गीमिमा
सर्वाङ्गप्रणयप्रियामिव तरुच्छाया समालम्बते।

इति राज्ञ उक्तया पद्मावत्या परिणयाभ्युपगममनुसन्दधत्या प्राप्तिसभवाख्य तृतीयावस्थाप्रदर्शिनि भाविनि चतुर्थेऽङ्के बिन्दुर्योजित।

एवमङ्कस्वरूपमनेन निरूपितमिति चिरन्तना। तच्चैतदयुक्त "अस्यावस्थोपेत कार्य प्रसमीक्ष्य" त्येतेन हि कियन्नोक्त यदनेन लक्षणेनाभिधीयते। तस्मादिदमत्रार्थतत्त्व—अङ्कस्वरूप तावदस्यावस्थोपेतमित्यनेनैवोक्त नामनिर्वचन च "अङ्क इति रूढिशब्द" इत्यनेन दर्शितम्। अनया त्वार्यया अङ्कस्य त्रैविध्यमुच्यते तथा चोक्त कोहलेन—

त्रिधाङ्कोऽङ्कावतारेण चूडयाङ्कमुखेन वा।
अर्थोपक्षेपणं चूडा वक्तव्यं सूतवन्दिभि।

[अङ्कसमाप्तिः कार्या काव्यच्छेदेन बीजसंहारः ।
वस्तुव्यापी बिन्दुः काव्यसमुत्थोऽत्र नित्यं स्यात्] ॥१५॥
यत्रार्थस्य समाप्तिर्यत्र च बीजस्य भवति संहारः ।
किञ्चिदवलग्नबिन्दुः सोऽङ्क इति सदावगन्तव्यः ॥१६॥

अङ्कस्याङ्कान्तरे योगस्त्ववतारः प्रकीर्तितः ।
विश्लिष्टमुखमङ्कस्य स्त्रिया वा पुरुषेण वा ।
यदुपक्षिप्यते पूर्वं तदङ्कमुखमिष्यते ॥

अत्रार्थस्य क्वचित् सम्यगन्यत एवानभिसन्धानपूर्विकाप्ति प्राप्तिरिति चूडा दर्शिता । तद्यथा रत्नावल्यां वैतालिकपाठाद् 'इशामुदनयनस्य' इत्यन्तः उपयोगी सम्यगर्थं प्राप्त तत्प्रत्यभिज्ञामूलत्वात् सागरिकानुरागस्य, तथा चाह 'अअ मो राआ उदअणो (अयं स राजा उदयन) (१-२३) इत्यादि । तदर्थमेव च वसन्त क्रीडादिमर्थमुपक्षिप्तम् । तदेव च राजानुरागस्य शय्याफलकादिकृतस्य मूलमिति चूलिकेत्युक्तम् । तेन प्रथमः चूलिकाङ्कः । यत्र त्वङ्के सर्वेषामङ्कानां योऽर्थो बीजलक्षणस्तस्य संहारः समिलितत्वेन प्राप्तिर्भवति सोऽवताराङ्कः, यथा रत्नावल्यां द्वितीयोऽङ्कः । तत्र हि 'ईरिसस्स कण्णआजणस्स ईरिस एव वरे अहिलासेण होदव्वम्' (ईदृशस्य कन्यकाजनस्येदृश एव वरे अभिलाषेण भवितव्यम् ।) इत्यादि प्रकृतमेव सर्वं वर्ण्यते । यत्र त्वनुसन्धानमात्रप्राणत्वेन तदुपयोगितया वृत्तान्तमुच्यते तदुपश्लिष्टमङ्कमुखम् । स एवेह किञ्चिदवलग्नबिन्दुरित्यनेन तृतीयो भेद उक्तः । यथा रत्नावल्यां तृतीयेऽङ्के ऐन्द्रजालवृत्तान्तनिरूपण चूलिका तस्याश्च भेद, चूलिकाङ्कस्यापि तदभिसन्धानाभावात् । इह त्वभिसन्धानं यौगन्धरायणादीनामस्त्येव। तेनाय संक्षेपः—अङ्के यद्वर्णनीयं वस्तु तत्तावत् द्विधा, प्रधानं तदुपयोगि च, तदुपयोग्यपि किञ्चिद्दैववशादुपयोगं याति किञ्चिदभिसन्धिबलादिति त्रिविधोऽङ्कार्थः । स कदाचिदेकस्मिन्नङ्के मिश्रभावेनापि निबध्यत इति चूलिकाङ्कमुखयोरङ्कभेदयोः प्रधानार्थस्पर्शो नैवास्तीति ॥१५—१६॥

तथा प्रवेशकद्वारेण मुख्यचरितमपि शङ्का वारयितुमाह ये नायका इति । धीरोदात्तादयो विजिगीषुतन्मित्रप्रभृतयो वा ये नायकाः प्रतिनायकादश्च तेषां चरितं, तदुपायानुष्ठानं तथा संभोगं प्रत्यक्षं सन्निहिताः साक्षाद् दृश्यमानो, न तु सूच्यमानो, यत्र तादृगङ्कः । नयति प्राप्नोतीतिवृत्तं फलं चेति नायकचरितप्रत्यक्षतया व्युत्पत्तिं प्रेक्षकाणां संभोगाप्रत्यक्षत्वे च तद्गतकेवलक्लेशादर्शनात् वैरस्यं सामाजिकस्य स्यात् । किमनेन महता कष्टेनेति तत एवोक्तं न निस्सुखः स्यादिति । नानाप्रकारावस्थौ प्रतिनायकगतौ चरितसंभोगावनुपादेयावविषये चेति हेयावस्थौ

ये नायका निगदितास्तेषां प्रत्यक्षचरितसम्भोग[1]।
[2]नानावस्थोपेत कार्यस्त्वङ्कोऽविप्रकृष्टस्तु ॥१७॥
नायकदेवीगुरुजनपुरोहितामात्यसार्थवाहानाम् ।
[3]नैकरसान्तरविहितो ह्यङ्क इति स वेदितव्यस्तु ॥१८॥
[पञ्चाक्षरा दशपरा ह्यङ्काः स्युर्नाटके प्रकरणे च।
निष्क्रमः सर्वेषां यस्मिन्नङ्क स विज्ञेय] ॥१९॥
क्रोध[4]प्रसादशोका शापोत्सर्गोऽथ[5] विद्रवोद्वाहौ।
[6]अद्भुतसम्भवदर्शनमङ्के प्रत्यक्षजानि स्युः ॥२०॥

नायकगतौ तु तद्विपरीत्यादुपादेयावस्थाविति तुशब्दस्यार्थ। अविप्रकृष्ट इत्यदीर्घ। दीर्घो हि प्रयोक्तृप्रेक्षकाणां खेदाय स्यात् ॥१७॥

एवं प्रधानवर्णनीयस्य वृत्तमुक्त्वा तदुपयोगि वृत्तस्य दिशं दर्शयितुमाह—नायकदेवीत्यादि। नायका मुख्या नायिका. देव्यो महादेवीभोगिनीप्रभृतय। गुरुजनो मातृपितृभ्रात्राचार्यादि। सार्थवाहोऽत्र सेनापति। इतिवृत्तवशाद्वणिगेव वा, एषां सबन्धी अङ्क एतदर्थाभिधायक इति यावत्। अत एव नैकेन विचित्रेण रसविशेषेण युक्तस्तथा हि देवीयोगे शृङ्गार, नायके वीर इत्येवमन्यदुत्प्रेक्ष्यम्। नाटकाना देव्यादय इत्यन्ये। अङ्क इति। अनेकरसाङ्कितत्वादपि अङ्क इति नामेत्यर्थ ॥१८—१९॥

न केवल चरितसभोगावेव प्रत्यक्षौ किन्त्वन्यदपि यत्र रञ्जनातिशयोऽस्तीति दर्शयन्नाह क्रोधप्रसादशोका इति। शापोत्सर्ग शापकृतस्यानर्थस्य नाश, यथोक्तस्यानर्थस्याभावस्य शङ्काभयत्रासकृतो विद्रव इति गर्भसन्धौ वक्ष्यते। उद्वाहो विवाह। अद्भुतस्य सभवोऽभ्युपगम.। उपक्रमो दर्शन न निर्वाह इत्येतच्चान्यस्यापि रञ्जकवर्गस्योपलक्षणम्। अक्षज ज्ञान प्रति गतानीति प्रत्यक्षजानि। प्रत्यक्षशब्देन तदेकदेश उच्यते तत जानानीत्यन्येन्द्रियवर्गस्य प्रत्यक्षता तावद्भवति, कदाचित्त्वप्रत्यक्षमपि ॥२०॥

अथाङ्कस्य प्रयोगकालपरिमाणमियदिति दर्शयति एकदिवसप्रवृत्तमिति। तादृशमवान्तरेणार्थेन प्रयोजनेन युक्त बीजमुपायानुष्ठानं वर्णनीयतया अधिकृत्याङ्क

---

१. KSS., NS. भयोग।
२. KSS., NS. नानावस्थान्तरित।
३. नैकरसाम्बर इति मुद्रितपाठ।
४. KSS, NS प्रमाद ……।
५. NS. अथवा……।
६. KSS, NS. अद्भुतसम्भव ……।

एकदिवसप्रवृत्तं कार्यस्त्वकोऽयं बीजमधिकृत्य[1] ।
आवश्यककार्याणामविरोधेन प्रयोगेषु ॥२१॥

एकाङ्केन कदाचिद्बहूनि कार्याणि योजयेद्धीमान् ।
आवश्यकविरोधेन तत्र कार्याणि कार्याणि ॥२२॥

रङ्गं तु ये प्रविष्टा सर्वेषां भवति तत्र निष्क्राम ।
बीजार्थयुक्तियुक्तं[2] कृत्वा काव्यं यथार्थरसम् ॥२३॥

[न बहूनीह कार्याणि त्वेकाङ्के विनियोजयेत् ।
आवश्यकानां कार्याणां विरोधो हि तथा भवेत्] ॥२४॥

ज्ञात्वा [3]दिवसावस्थां क्षणयाममुहूर्तलक्षणोपेताम्[4] ।
विभजेत्सर्वमशेषं पृथक्पृथक्काव्यमङ्केषु ॥२५॥

कर्तव्यो यस्य प्रवृत्त च यद्वर्तनं प्रयोगस्य तदेकदिवसेनैव मुहूर्तपञ्चदशकेनैव, यतस्तावन्तं कालमावश्यकानि भोजनादीनि अशक्यनिरोधनानि। तत परन्तु प्रयोगकालश्चेत् तत्प्रेक्षकप्रयोक्तृणा तदाप्यावश्यकस्य सन्ध्यावन्दनभोजनादेरविरोधेनेत्येवं कार्यानेकत्वमेकस्मिन्नङ्के निषिद्धम्। क्वचित्त्वभ्युपगतमपि। अन्ये तु सर्वमिवार्या निषेधपरत्वेनाहु अन्ये त्वेकाङ्केनेति तृतीया मन्यमाना. सर्वेयमार्या विधिपरेत्याहु ॥२१—२२॥

यान्यवश्यभावेन कार्याणि भोजनादीनि तानि किं प्रत्यक्षेणैव दर्शनीयानीति शङ्कते त प्रत्याह रङ्गन्त्विति। तत्रेत्यावश्यके कर्तव्ये न चाममाप्तावुपक्षिप्तावान्तरकार्ये पात्रनिष्क्रमणमिति दर्शयति। बीजार्थेति उपक्षेपात्मनो बीजस्य यत्प्रयोजन तेन या युक्ति. संबन्धस्तत्र युक्तमुपायभूत कार्यं प्रयोजनानुसारि विशिष्टरससम्पदोपेत विधाय तत्परिसमाप्तौ यवनिकया तिरोधानरूपं निष्क्रमण दर्शनीयम्। बीजार्थयुक्तिस्तत्स्युद्घाटनोद्भेदगर्भनिर्भेदफलसमानयनात्मेत्यन्ये ॥२३॥

एवमितिवृत्तनियममङ्के प्रदर्श्य तदितिवृत्तकालनियमं दर्शयति, क्षणयाममुहूर्तानां यानि लक्षणानि कर्तव्यान्यस्मिन् क्षणे सन्ध्यानुष्ठेयेत्यादीनि तैरुपेता दिवसस्यावस्था ज्ञात्वा सर्वं कार्यं प्रत्येकं सर्वात्मना परिपूर्णरूपमन एवाशेषं विभजेत् विभागेन दर्शयेत्। नाडिकामरिष्टया दिनं रात्रिं विभज्य छायाप्रमाणेन वेति तेन एकदिवससंपादितमुपयोगि चेष्टितमङ्के बध्नीयादिति तात्पर्यम् ॥२५॥

---

१. NS. आश्रित्य ।
२. KSS., NS. युक्तं ।
३. KSS. दिवसांस्तान् ।
४. KSS. उपेतान् ।

दिवसावसानकार्यं यद्यङ्के नोपपद्यते सर्वम् ।
अङ्कच्छेदं कृत्वा प्रवेशकैस्तद्विधातव्यम्[1] ॥२६॥

[विप्रकृष्टं तु यो देशं गच्छेत्कार्यवशानुगः ।
अङ्कच्छेदेऽस्य संक्षेपान्निर्दिशेत्तं प्रवेशके]॥२७॥
[2]सन्निहितनायकोऽङ्कः कर्तव्यो नाटके प्रकरणे वा ।
परिजनकथानुबन्धः ...

ननु तन्मध्ये तत्कार्यं मध्य ...
दूरस्य दशरथमरणादि तस्य ... वसान समाप्तिर्यस्य तत् सर्वं कार्यं यद्यङ्के प्रत्यक्षेण प्रदर्शयितुं न युज्यते तदाङ्कच्छेदं कृत्वा प्रवेशकैः चूलिकाङ्कावताराङ्कमुखप्रवेशकविष्कम्भका इहाभिप्रेताः । तथा च कोहलोऽर्थोपक्षेपपञ्चकमुक्तवान् ॥२६—२८॥

एवमङ्कलक्षणं वितत्याभिहितमर्थोपसंहरत्यर्थान्तरेणाङ्कस्यानरूपस्य प्रवेशकस्य सामान्यलक्षणं दर्शयन्नार्यां पठति सन्निहितनायक इत्यादि । नायकशब्देन तच्चरितमभोक्तो तौ सन्निहितौ प्रत्यक्षौ यत्राङ्केऽपि रूपकेऽङ्को नायकचरितप्रत्यक्षतामूलः कार्यं, किंतु तदन्यत्रेति प्रकरणे नाटके वेत्युक्तम् ।

अन्ये त्वेतदुत्तरार्धेन सवन्ययतो रूपकान्तराणि प्रवेशकयुक्तानि भवन्तीत्याचक्षते । परिजनकथानुबन्ध इति चतुर्थी लक्ष्य भूतमागधादिस्तूलिकाङ्कस्य स्त्रीपुरुषादेर्वाङ्कमुखोपक्रमस्य चेटीकञ्चुक्यादेर्वा प्रवेशकविष्कम्भोपयोगिनः परिजनस्यात्र यथैव परस्परश्लिष्टयानुबद्धोऽङ्कावतार । यथोक्तम् ।

अङ्कान्तर एवाङ्को निपतति यस्मिन्प्रयोगमासाद्य ।
नाट्यार्थंवशयोगाद् विज्ञेयोऽङ्कावतारोऽसौ ॥ इति । २८॥

तत्राय प्रवेशोऽङ्कार्थसन्धानाय भवतीति पूर्वोपक्षिप्तमङ्कं सन्ध्यानुवादद्वारेण दर्शयति प्रकरणनाटकविषय इति । सन्ध्यवस्थानारिपूर्वोपनिबद्धा एवाङ्का उपक्रमोपसंहारवर्तत्वे दश, कस्यचित्संक्षेपेण पञ्चैवम्, अन्यतो न्यूनाधिकत्वमनुचितमित्यर्थः । अङ्कमध्येषु तु सन्ध्यानि षट् चित्राणि संपादयितुं पञ्चविध. प्रवेशकः

---

१. NS. तद्विधेयं हि ।
२. 'सविरहितनायकैकम्' मुद्रितपुस्तकस्य पाठ. ।
३. KSS. प्रवेशके वापि कर्तव्यः ।

[1][प्रकरणनाटकविषये पञ्चाद्या दशपरा भवन्त्यङ्का ।
अङ्कान्तरसन्धिषु च प्रवेशकास्तेषु तावन्तः ॥२६॥
अनयोरन्तरविहित प्रवेशकोऽर्थक्रियां समभिवीक्ष्य ।
सङ्क्षेपार्थं सन्धिष्वर्थाना सविधातव्य] ॥३०॥

कार्यं. अङ्कान्तरसन्धिष्विति निमित्तात् कर्मसयोगे सप्तमी । अपिशब्देन प्रवेशक शब्दस्यावृत्ति मूच्यते । चो हेतौ । प्रवेशकशब्दश्च महासामान्यवचनः पञ्चसु वृत्त, इह तु मध्यमसामान्ये प्रवेशकविष्कम्भकद्वये वर्तते ॥२६॥

तदयमर्थ.—यस्मान्मासकृत वर्षसञ्चित वा यच्च तत्कार्यं सामाजिकाना हृदयगत तस्मात् प्रवेशकविष्कम्भकौ वर्तव्यौ । परिमितन्तु यदनुसन्धेय तत्राङ्कमुखमल्पानुसन्धेये चूलिका, अल्पतमे अङ्कावतारः । तत्र केचित् वनवासादयोध्याप्रवेशानन्तर रामानुसन्धानमनुसन्धानीय मा भूदित्याशयेन व्याचक्षते मासेन मासाभ्या मासैर्वर्षेण वर्षाभ्या वर्षै इति । कदाचित्तु वर्षादूर्ध्वन्तु ये महाप्रभावादिचरितातीतमप्यनुसन्दधते रामादेस्तेषां बहुतरो हि काल. प्रवेशकैर्वर्णनीय. । ये तु पुरुषप्रायास्तेषा वर्षादूर्ध्वमनुसन्धानं नैवास्ति तथा न गार्गसीर्षी तैर्पी चान्तरेण दीर्घकालयात्रा आवर्षाराशन्मासाष्टकमुक्तेति सगिरन्ते ।

एतच्चासत्, मासवर्षादीना स्वीकृतनियतपरिमाणाना द्विवचनबहुवचनान्तत्वे बृहयोगस्य दर्शितत्वात् ।

मौर्यके मासजाते च परिमाण स्वभावत. ।
उपाधिभूतमाश्रित्य सख्याभेदेन वर्तते ।
वयस्त्विति परिच्छेद. क्रियतेऽपि न गम्यते ।
दृष्टो भेदाश्रे तत्र परिमाणमनर्थकम् ।

इत्यादिवद्द च वर्षादूर्ध्वमिति च निषेध. फल्गुफल एव स्यात् । तस्मादेववचनान्तेनैव समासः । न च रामायणभारतादिचरितन्यागप्रसङ्गः कार्यग्रहणं ह्येतदर्थं मुनिना कृतं, यत्र हि यत्ननिष्पाद्य सञ्चित तदेव वर्षं गण्यते वर्षान्तराणि तु तत्र विद्यमानान्यपि अविद्यमानकल्पानि । रामचरिते हि चतुर्दशवर्षाण्यरण्यनिवासो यद्यपि कार्यः, वर्षाणि त्रिचतुराणि भवन्ति यत्र मारीचवधसुग्रीवराज्यदाना

---

१. इतः प्रारभ्य पद्यद्वय का० पुस्तके नास्ति ।
NS. प्रकरणविषये······ दशपरास्तथा चैव ।
अङ्काः कर्तव्याः स्युर्नानारसभावसंयुक्ताः ॥

अङ्कच्छेदं [1]कृत्वा मासकृतं वर्षसंचितं वापि ।
तत्सर्वं कर्तव्यं वर्षादूर्ध्वं न तु कदाचित्] ॥३१॥

य कश्चित्कार्यवशाद्गच्छति पुरुष प्रकृष्टमध्वानम् ।
तत्राप्यङ्कच्छेद कर्तव्यः पूर्ववत्तज्ज्ञै. ॥३२॥

अङ्कान्तरानुसारी संक्षेपार्थमधिकृत्य बिन्दूनाम् ।
प्रकरणनाटकविषये प्रवेशक संविधातव्य [2] ॥३३॥

·द्यवान्तरकार्यं संभवति । तस्माद्वर्षादूर्ध्वमित्यनेन कार्यं वर्षद्वयादि निषिध्यत इत्येव वर्षसहस्रायुषोऽपि वर्षशतान्तरालवृत्तचरितख्यापनेऽपि न किञ्चिद् दुष्यति । तेन पञ्चाङ्के नाटके पञ्च कार्यदिनानीति संक्षेप, दशाङ्के तु दशेति विस्तर ॥३१॥

अङ्कच्छेदे निमित्तान्तरमप्याह—य. कश्चित्कार्यवशादिति । कार्यवशात्कार्यस्य तत्रायत्तत्वात् य पुरुषो नायक सोऽनेकयोजनव्यहितमध्वान यदा गच्छति तदा ·प्रतिदिन गमन विश्रान्ति. शय्येत्येवमादि कथ रङ्गे प्रदर्श्यं, तदन्तेनाङ्कच्छेद कार्य. । डिमादिनायकस्य तु दिव्यस्याकाशयानकादिना सर्वं युज्यते । अनायकपुरुषस्त्वविच्छिन्न एवाङ्के निष्क्रामति । ननु दिवसावसानकार्यं केनोपपद्यत इति आवश्यकाविरोधेनेत्यादिना यदुक्त ततस्तिलमात्रेणाप्यधिक वाच्यमस्य न लभ्यते वाक्यस्य । अत एवैतत् भट्टलोल्लटाद्यैर्न पठितमेव ।

उपाध्यायास्त्वाहु —नेद निमित्तान्तर अपि तु पूर्वं तावत्कथित यदङ्के· नोपपद्यत इति तस्यैवोदाहरणमनर्थवार्यया दर्शितम् । यथा नायकस्य प्रकृष्टाध्वगमनमिति पूर्ववदिति तदर्हमिति भवति पूर्वलक्षणार्होऽङ्कच्छेदोऽयमिति यावत् । अपि शब्द उदाहरणान्तरमपि सूचयति । अङ्कार्थसन्धानप्रयोजनस्य प्रवेशकस्य स्थान वाच्यम् । विषय चाह अङ्कान्तरानुसारीति अङ्कमध्ये भवतीति यावत् । अङ्कान्तर ·पूर्वाङ्कान्तरमनुसरति तस्य पश्चाद्भवतीत्यर्थ. । प्रत्यङ्कान्त यो बिन्दु अनुसन्धानाभिधायिवाक्य यत्संक्षिप्त प्रयोजन तदधिकताकरण विस्तारमुद्दिश्येति वाच्यमुक्त, प्रकरणे नाटके चावश्य प्रवेशकस्तस्यावश्यमुत्तमकृतिविषये उपदेशाय प्रवृत्तोऽपरिमितेनोपायेन भूयस्तरावान्तरकार्ये प्रत्युत्पत्तिबहूना चामात्यादीनामपि स्वकार्यनिरूपणाय प्रवेशक, अन्यत्र रूपके परिमितकार्योपदेशात् न तथा प्रवेशकोपयोग इति वितनिष्यामः ॥३२॥

अथ विष्कम्भकाद्भेदमस्य दर्शयन् प्रवेशकशब्दोऽतिविशेषशब्दवाच्योऽपि भवतीति दर्शयति नोत्तममध्यमपुरुषैरिति । उत्तमादयोऽपि भवन्ति परिजनान्तर्नि-

१. KSS. कुर्यात् मासकृत ।
२. KSS. विषये प्रवेशको भवति काव्येषु ।

नोत्तममध्यमपुरुषैराचरितो नाप्युदात्तवचनकृत ।
प्राकृतभाषाचार प्रयोगमाश्रित्य कर्तव्य [1] ॥३४॥
[2]कालोत्थानगतिरसौ व्याख्यासारम्भकार्यविषयाणाम् ।
अर्थाभिधानयुक्त [3] प्रवेशक स्यादनेकार्थ. ॥३५॥

वृत्त्यर्थमेतत् । उदात्त मस्कृतवचन तस्य निषेध । अन्ये त्वाहु:—उदात्त स्वामि-कार्यविश्रान्त वचन निषिध्यते, "आणत्तम्हि भट्टिदारिआए" इत्यादिना हि स्वतत्त्व प्रधानोपयोग्येव दृश्यते, न स्वतन्त्र । तत्र प्राकृती भाषा नीचाररच व्यवहार. प्राकृत. एव । प्रयोगमाश्रित्येति क्वचित्तु प्रयोगवशात्सस्कृतभाषाचारो विष्कम्भकेऽपि कर्तव्य इति दर्शयति ॥३४॥

सक्षेपार्थमधिकृत्येति यदुक्त तदेव विभजति कालोत्थानगतिरसाविति । कालोदयस्य गतिरवगमो यत कालोदयसूचक कश्चित् प्रवेशक । यथा—"अज्ज वसन्दमहूसवे मवहुमाणमाहूय" इत्यादि (रत्ना १) । अर्थाभिधानेति प्रत्येक सबध्यते, तेन व्याख्यादीना विषयान्ताना चतुर्णां योऽर्थस्तदभिधाने युक्तस्तद्दृष्टैन-प्रवृत्त इति पञ्चप्रकार प्रवेशक: इति यावत् । व्याख्यायत इति व्याख्या । तथाहि—केनचित्प्रवेशकेन गूढो व्याख्यायत इत्यर्थ । यथा तापसवत्सराजे अमात्य प्रणिधि "भामिज्जई अमवासएहि हालाहलस्स पमादसविदा (भ्राम्यते पार्श्वके प्रमादस-हितै ।)" तापस-अ-४ (इत्यादि), अनेन हि नानिध्यवधानोक्त पद्मावनीगृहे च यद्वामवदत्तास्थापन तस्य गूढ प्रयोजन व्याख्यातम् । सरम्भ, कार्यविशेष विषय अभिप्रायस्तस्यार्थ उपायान्वेषणादि तदभिधानयुक्त प्रवेशको, यथा नृतपा(था)रे गति" "'उपरिचतमिद तत्प्रयोजन" मित्यादि । अनेन वासव-दत्तामपहृत्योज्जीवनी निमीपोर्वत्सराजस्य प्रयोजकत्वं प्राप्तानाममात्याना सरम्भ. शालङ्कायनेनोक्त ।

कार्यं तु यदाधिकारिकमित्यादि (१९-३), तस्यार्थ' पञ्चाङ्गस्यानुष्ठानम् । तद्यथा—कर्मणामारम्भोपाय:, पुरुषद्रव्यसपद्, देशकालविभाग , विनिपातप्रतीकार , कार्यसिद्धिरिति । तथाभूताभिधानयुक्तश्च प्रवेशको बाहुल्येन तापसवत्सराजप्रतिमा-चाणक्यमुद्राराक्षसादिषु । विषयस्तु भाविनोऽङ्कावतारस्यैतिवृत्त तस्यार्थो, विशेष-रूप , तदभिधानेन युक्त: प्रवेशको यथा नागानन्दे द्वितीयेऽङ्के चेटिकाद्वयेन मदना-वस्थेतिवृत्तस्य विशेषवर्णन चन्दनलतागृहादि दर्शितम् । अन्यान्यपि प्रवेशकस्य प्रयोजनानि सन्ति । न त्वेतत्परिगणनमित्याह—अनेकार्थ इति ॥३५॥

---

१. NS. प्रवेशको नाम विज्ञेय: ।
२. KSS कालार्थान्तरसङ्क्षेप्यतयासारम्भ ……।
३. NS. पूर्व: ।

[1]बह्वाश्रयमपि [2]कार्यं प्रवेशके संक्षिपेच्च सन्धिषु वा ।
बहुचूर्णपदैर्युक्तं जनयति खेदं प्रयोगस्य ॥३६॥

यत्रार्थस्य समाप्तिर्न [3]भवत्यङ्के प्रयोगबाहुल्यात् ।
[4]वृत्तान्तस्वल्पकथं प्रवेशकं सोऽभिधातव्य[5] ॥३७॥

नन्वेवंभूतोऽर्थो य प्रवेशके प्रदर्श्यते समासेन विस्तरेण वेत्याशङ्क्याह बह्वाश्रयमपीति । सन्धि चिकीर्षेव इति अङ्कार्थमनिवेशनिमित्तं ये प्रवेशका यच्चाप्युक्ता चूलिकादयस्तैर्बह्वाश्रय बहुवक्तव्य विततमपि कार्यं संक्षिपेत् यावत्सन्धानोपयोगि तावत्तत्र ब्रूयात् । यतो बहुभिर्गद्यगतैरसमस्तैः पदैरसङ्कुलप्राये खेदो भवति । अनेन प्रवेशकादौ उत्कलिकाप्राय बहुतरसमाससङ्कीर्णमभिनयशाखाङ्गोदनर्हत्वात् समाससंशयेनार्थानिश्चायकत्वाच्च न कर्तव्यमित्यपि दर्शयति ।

दिवसावसानकार्यं यद्यङ्के नोपपद्यते सर्वम् ।
अङ्कच्छेदं कृत्वा प्रवेशकैस्तद्विधातव्यम् ॥१८-२६॥

इति यदुक्तं तत्रानुपपत्तिर्बहुप्रकारा भवतीति दर्शयितुमाह-यत्रार्थस्य समाप्ति-रिति । यदप्रत्यक्षप्रयोज्यमपि प्रयोगवशादङ्केऽसमाप्तं भवति तत्प्रवेशकेन कर्तव्यम्, बहुतरत्व प्रयोगस्य बहुमानास्पदत्वम् ॥३६॥

तदयमत्रार्थ —यत्र दिवसकार्याण्यनेकानि तत्र तन्मध्ये यत्सुन्दरप्रयोगमुपदे-शोपयोगि च तत्प्रत्यक्षेण दर्शनीयम् । अन्यत्सर्वं प्रवेशकेन वृत्तान्तार्था तदनभिप्रेतेति वृत्तनिर्वाहकता अल्पा संक्षिप्ता कथा यस्य प्रवेशकस्य ॥३७॥ एवं प्रत्यक्षप्रयोज्यप्रवेश-कोपयोगो दर्शित , अन्यथापि दर्शयति युद्धं राज्यभ्रंश इत्यादि । युद्धे शस्त्रसंपातस्य बाहुल्य, राज्यभ्रंशेऽपि पतनमरणादे , नगरोपरोधे बलस्य यन्त्रमुद्गरादिदानस्य । इह केचिदाहु मरणं द्विविधम् । किञ्चिदन्यसव्यपेक्षया क्रियया सपाद्यं यथा चक्रेण दैत्यस्य शिरश्छेद, किञ्चिदन्यसव्यपेक्षक्रियानपेक्षेणैव व्याध्यभिघातादिप्रभवम् । तत्राद्यस्यैव निषेध क्रियते । एतदर्थमेव कृतग्रहणं तद्धन्यक्रियावाचकम् । न च तद्युद्धेन संगृहीतम् । अयुद्धे पूर्वस्याप्यसङ्कितशिरश्छेदस्य दर्शितत्वादिति । त एवं प्रष्टव्या —इदं मरणं प्रयोज्यमिदमप्रयोज्यमिति न तावदत्र विषयविभागे निदान-मुत्पश्याम । मृतस्य वध निष्क्रमणं वध वावस्थानं, ततो नाट्योपयोगितसम्बन्धवा-

---

१. इत पूर्वमष्टचत्वारिंशच्छ्लोका: काशीमुद्रितपुस्तके क्वचित् त्रुटिता सन्ति ।
२. KSS. सप्यर्थं ···· ।
३. KSS. भवेदङ्के ।
४. KSS. बहुवृत्तान्तोऽल्पकथं प्रवेशकं सविधातव्य ।
५. इत्यनन्तरं श्लोकत्रयी काशी० पुस्तके अधिका ।

[1][युद्ध राज्यभ्रंशो मरणं नगरोपरोधन चैव ।
प्रत्यक्षाणि तु नाङ्के प्रवेशकैः संविधेयानि ॥३८॥

अङ्के प्रवेशके च प्रकरणमाश्रित्य नाटके वापि ।
न वधः कर्तव्यः स्याद्योऽभ्युदयी नायक स्यात् ॥३९॥

गानादिप्रक्रियाविलोप मामाजिकाना विरसताप्रतिपत्तिरिति तु सर्वत्र मरण समान तस्माद्ङ्के मरणमप्रयोज्यमेव । ननु मरणानुभाववर्णनेनेदानीं किं कृत्य, युद्धवीररौद्रादावप्येतदनुभाववर्णने किं प्रयोजन तदनुभावापरिज्ञाने प्रवेशकैरपि वध वर्णन स्यादिति चेन्मरणेऽपि सम समाधि. ।

किञ्च यत्र प्रत्यापत्तिशून्य मरण तत्प्रक्रियाविलोपकत्वान्न प्रयोज्यम् । यत्तु क्वचित्तत्प्रत्यापत्ति यथा जीमूतवाहनस्य तदेव क्षणमात्रानिश्चितचेष्टात्मक प्रयोज्यमेवेति सोऽपि मरणानुभावसाक्षात्करणस्य विषय । यद्वाहिनीनामपि साटोपपरिक्रमण शस्त्रवर्णनादिप्रारम्भरूपमद प्रयोज्यमपि तु तन्निर्वाहो न प्रदर्शनीय. । एतदेव कारणे स्फुटीकृतं युद्धमेव यन्निर्वाहपर्यन्त यावन्मरणमेव यदचिरप्रत्यापत्तिर्न भवति तन्न प्रत्यक्षेण प्रयोज्य, प्रवेशकैरिति उपक्षेपपञ्चकमध्यादन्यतमेनोपक्षेपणेत्यर्थः । अन्ये त्वाहु.—व्याधिजमभिधानज च मरण रङ्गे प्रयोज्य, अपुनर्जनिनिष्क्रान्तिरहितप्रकृतिविधेयेति ॥३८॥

अथ सर्वथा यद्विषयं मरण नाभ्येयं, तद्दर्शयति अङ्के प्रवेशके चेति । प्रकरणे नाटके वा नायकस्य प्रत्यक्षेण वा वर्णनया वा न मरण वर्णनीयम् । अङ्क इति प्रत्यक्षेण, प्रवेशक इति वर्णनया ।

ननु प्रत्यक्षेण ये न कस्यचिन्मरण प्रयोज्यमिच्छन्ति तन्मते अङ्कग्रहण किमर्थं, तत्राहु. वधशब्देन (न) मरणमुच्यते, अपि तु परकृतघातदानादि तत्रान्यघातदानाद्यपि प्रत्यक्षेण रङ्गे प्रदर्श्यते । अचिरप्रत्यापत्तौ समाश्वासे यस्तु नायकस्तस्य स्यात्तस्य न घातदानादि प्रदर्शनीयम् । अन्ये तु स्यात नायक पताकानायकादिकमिच्छन्ति ।३९॥

अपसरणमिति पलायनम् यथोक्त—अशक्ये सर्वमुत्सृज्यापगच्छेत् यस्मा हि जीवत. पुनरावृत्ति इति । ग्रहणं वा कार्यं सनिबन्धनबन्धनमिति । यथा वासवदत्तानुत्तघारे (पारे?) वत्सराजस्य । सन्धिरेवेति सन्धानं, यदुक्तम्—

प्रवृत्तचक्रेणाक्रान्तो राज्ञ. बलवताऽबल. ।
सन्धिनोपनमेत्………। (अर्थशास्त्रे ७-३ अध्या)

---

1. KSS, NS. omit these.

अपसरणमेव कार्यं ग्रहणं वा सन्धिरेव वा योज्य. ।
काव्यश्लेषैर्बहुभिर्यथारस नाट्यतत्त्वज्ञैः] ॥४०॥

न महाजनपरिवारं कर्तव्यं नाटकं प्रकरणं वा ।
[1]ये तत्र कार्यपुरुषाश्चत्वारः पञ्च वा ते स्युः ॥४१॥

कार्यं गोपुच्छाग्रं कर्तव्यं काव्यबन्धमासाद्य ।
ये चोदात्ता भावास्ते सर्वे पृष्ठतः कार्याः ॥४२॥

अपसरणबन्धनसन्धीनां विषयविभागसूचनामाह । प्रधानरसानुसारेण यत्कार्यं यत्काव्यार्थस्तस्य श्लेषा बन्धनाद्युपपत्तय तैरुपलक्षितमपसरणादिकार्यमिति यावत् । कार्यविशेषैरिति केषाञ्चित्पाठः ॥४०॥

अथ यदप्रयोज्यं प्रत्यक्षेण तस्य सामान्यद्वारकं सङ्ग्रहं दर्शयितुमाह—न महाजनपरिवारमिति । महाजनः सख्यया तेन परिवारः परिवारणं यत्र यत्र वस्तुनि तन्नाटकमिति नद्युक्तं तत् प्रकरणम् । वाग्ग्रहणादन्यदपि न कार्यम् । एतदुक्तं भवति—बहुतरपुरुषसाध्यं यत्किञ्चित्तद्यथा समुद्रे सेतुबन्धनमित्यादि तत्सर्वं प्रत्यक्षेण न प्रदर्शनीयम् तथा महतो जनस्य पितापुत्रश्वश्रूस्नुषागुरुशिष्यादेः परितो वरणं क्रीडावल्ल्यादियोगेन यत्र जायते वैरस्य वा महाजनस्य सम्भ्रस्य च यत्र परिवरणं वितताकोच तत्सर्वं परिचुम्बनाद्यपि न प्रत्यक्षं प्रयोज्यम् । यदि च प्रत्यक्षप्रयोज्यं तत्र पञ्च कार्यपुरुषा यदि चत्वारः प्रकरीपताकादिरूपा तेषां च परिवारस्वभावाल्पा-वन्त एवेति । यदि प्रत्यपसदा दशाष्टौ वा रङ्गे प्रविष्टा भवन्ति । ततोऽधिकेषु स्वभिनय चतुष्टयं सम्यगविभावनीयं स्यात्, देवताज्ञापरिदृश्यमानजलनमाजयत् ॥४१॥

एवमङ्के प्रवेशकस्वरूपं चिन्तयाभिहितम्, अधुना तत्समुदायस्य नाटकस्य यद्रूपं तद्दर्शयति कार्यं गोपुच्छाग्रमिति । क्रमसूक्ष्माङ्गमिति केचित् । अन्ये तु यथा गोपुच्छे केचिद्बाला- ह्रस्वाः केचिद्दीर्घा एवं कानिचित्कार्याणि मुखसन्धौ परिसमाप्तानि कानिचित् प्रतिमुखपर्यन्तानि कानिचिद्गर्भविमर्शावसानानि पराणि निर्वहणपर्यवसायीनि, तद्यथा रत्नावल्यां प्रमोदोत्सवो मुखसन्धावेव निष्ठित इत्यादि यावत् बाभ्रव्यवृत्तान्तो मुखोपक्षिप्तो निर्वहणनिष्ठां प्राप्तः । सारत्वादव पदार्थाः पर्यन्ते कर्तव्याः ॥४२॥

अत्र हेतुमाह सर्वेषां काव्यानामिति । नाटकादीनां निर्वहणेऽद्भुतरसः कर्तव्यः । एवं हि तानि काव्यानि रसभावाना मुक्त्वा परस्परसम्बद्धानि युक्तानि भवन्ति नान्यथा एकवाक्यता च विना कः प्रबन्धार्थः । तथा च शृङ्गारवीररौद्रैः स्त्रीरत्नपृथ्वीलाभशत्रुवधाः करुणादिभिस्तन्निर्वृत्तिरितीदृशा क्रमेण लोकोत्तरसमा-

---

1. NS, देवात्र KSS. ये तत्र कार्याः ।

सर्वेषां काव्यानां नानारसभावयुक्तियुक्तानाम् ।
निर्वहणे कर्तव्यो नित्यं हि रसोऽद्भुतस्तज्ज्ञैः ॥४३॥

नाटकलक्षणमेतन्मया समासेन कीर्तितं विधिवत् ।
प्रकरणमतः परमहं लक्षणयुक्त्या प्रवक्ष्यामि ॥४४॥

यत्र कविरात्मशक्त्या[1] वस्तु शरीरं च [2]नायकं चैव ।
औत्पत्तिकं प्रकुरुते प्रकरणमिति तद् बुधैर्ज्ञेयम्[3] ॥४५॥

[4]यदनार्षमथाहार्यं काव्यं प्रकरोत्यभूतगुणयुक्तम् ।
उत्पन्नबीजवस्तु प्रकरणमिति तदपि विज्ञेयम् ॥४६॥

व्यमनोरथप्राप्तौ भवतिव्यमद्भुतेन । असाधारणलाभो हि यदि फलत्वेन कल्प्यते-ऽस्य क्रियाया किञ्चिदस्त्येव फलमात्रमिति किं तत्रोपायव्युत्पादनायत्तेनैत्यद्भुता-वसानत्वमनार्यम्, येन व्युत्पाद्यजनस्यैव बुद्धिर्जायते—अहो दुष्करमप्युपायक्रमेण सिद्ध्यति" इति, "उपायेन वर्तितव्य" इति ॥४३॥

पूर्वोक्तमुपसंहरति वक्तव्यान्तरं नाटकलक्षणमेतदित्यादि। क्वचिल्लक्ष्ये प्रसिद्धम्, इह तु लक्षणबलेन तस्यैव फलप्रमाण्यत्वमिति दर्शयति। लक्षणयुक्त्या लक्षणद्वारेण युक्तिस्तया हृदयानुप्रवेशनया हेतुभूतया सपादयेत्यर्थः ॥४४॥ तत्र प्रकरणस्य सभेदस्य सलक्षणं नामनिर्वचनं चाह यत्र कविरात्मशक्त्येति। वस्त्विति साध्यं फलं, शरीरमिति तदुपायं वस्त्वादिकं काव्याभिधेयमात्मशक्त्या प्रकुरुते यत्काव्येन तत्प्रकरणमिति बुधैर्ज्ञेयमिति सबन्धः ॥४५॥ यत्र समुत्पाद्य न भवति तत्र योऽनुत्पाद्योऽसौ न कृतस्थो ग्राह्य इति दर्शयितुमाह यदनार्षमित्यादि। अनार्षमिति पुराणादिव्यतिरिक्तबृहत्कथाद्युपनिबद्धं मूलदेवचरितादि। आहार्यमिति पूर्वकवि-काव्यादाहरणीयं समुद्रदत्तचेष्टितादि।

ननु च तत्रापि कविबुद्धिनिर्माणाभावात्कथं प्रकरणवाचोयुक्तिरित्याह उत्पन्ने पूर्व-सिद्धे बीजं वस्तु च यत्र तादृशमपि तत्, यदिति वस्तुभूतं बृहत्कथादौ काव्यान्तरे वा प्रसिद्धैर्गुणैर्युक्तं प्रकरोति तदिति तस्माद्धेतोस्तदपि प्रकरणम्। तेन बृहत्कथा-दिसिद्धस्य मूलदेवादेरधिकावाप कविशक्तिर्यदा विधत्ते तदा प्रकरणम्। एवं पूर्वक-विसमुत्प्रेक्षितसमुद्रदत्तचेष्टितादिवर्णनेऽपि अधिकावापं विदधत्कवि प्रकरणं कुर्या-दिति तात्पर्यम् ॥४६॥ नन्वस्येति वृत्तस्य कथं योजनेत्याशङ्क्य पूर्वोक्तमेवातिदेशद्वारेण

---

१. KSS., NS बुद्ध्या।
२. KSS, NS. नाटक।
३. KSS. प्रकरणमेतद् बुधैर्ज्ञेयम्।
४. NS, यदनार्षमथाहार्यं काव्यं कुरुते प्रभूतगुणयुक्तम्। KSS. यदनार्षमहार्यं वापि प्रकरोत्यद्भुतगुणयुक्तम्।

यन्नाटके मयोक्तं वस्तु शरीरं च वृत्तिभेदाश्च ।
तत्प्रकरणेऽपि [1]योज्यं सलक्षणं सर्वसन्धिषु तु ॥४७॥
विप्रवणिक्सचिवानां पुरोहितामात्यसार्थवाहानाम् ।
चरितं [2]यन्नैकविधं ज्ञेयं तत्प्रकरणं नाम ॥४८॥
नोदात्तनायककृतं न दिव्यचरितं न राजसम्भोगम्[3] ।
बाह्यजनसम्प्रयुक्तं [4]तज्ज्ञेयं प्रकरणं तज्ज्ञैः ॥४९॥

स्मारयितुमाह यन्नाटके मयोक्तमिति । नानाविभूतियुक्तमृद्धिविलासादिभिरित्यादिनायकफलवस्तूक्तं तत्, वस्तुशरीरमिति "अङ्कप्रवेशकाढ्यं" "वृत्तिभेदाश्चेति" "नानारसभावचेष्टितैर्बहुधा । सुखदुःखोत्पत्तिकृत" मिति, सलक्षणमित्यङ्कप्रवेशकयोर्लक्षणयुक्तमिति ॥४७॥

केचित्तु शरीरग्रहणेन गतार्थं तस्माल्लक्षणमित्यङ्कपरिमाणमङ्कान्तरसन्धानहेतुषु च प्रवेशकेषु यत्प्रयोज्यमुक्तं 'दिवसावसानकार्यं यद्यङ्के नोपपद्येत' । यद्यङ्केनोपपद्येत इत्यादि तत्सर्वं प्रकरणेऽपि योज्यम् इति । अतिदेशायातमतिप्रसङ्गं वारयत्यार्याद्वयेन विप्रवणिगित्यादिना । सचिवो मन्त्री, अमात्योऽधिकृतः सार्थवाहस्तावत्पण्यानामाहर्ता तद्देशक्रयविक्रयकृतो वणिजोऽन्य एव । नैकविधमित्यनेकरससुक्तमित्यर्थः । 'नैकरसान्तरविहितं' इति तदतिदेशमात्रमिति सूचितम् ॥४८॥ प्रख्यातोदात्तेति प्रसक्तं निषेधति नोदात्तेति । तन्निषेधे चार्थान्नाटके वैपरीत्यमायातम् । नाटके च देवो नायकत्वेन निषिद्ध इति प्रकरणे कर्तव्यत्वेनापाद्यत इत्याह न दिव्यचरितमिति । तथा न दिव्याश्रयमिति यदनादेशाद् देवानां प्रयोज्यत्वं प्रसक्तं तदप्यनेन निषिद्धम् । नाटके देवानामिवेहापि राज्ञः प्रवेशे शङ्कमाने निराकरोति न राजसम्भोगमिति । यदि वा औत्पत्तिकत्वेऽपि न राजोचितसम्भोगोत्प्रेक्षा विप्रादिषु करणीयेत्यनेन शिक्षयति, अतएव राजनियमः । उचितोऽन्तःपुरजनः कञ्चुकिप्रभृति तद्व्यतिरिक्तो बाह्यजनोऽत्र चेटदासादि प्रवेशकादौ कार्य इत्यर्थः ॥४९॥

एतदेव दर्शयति दासविटश्रेष्ठियुतमिति कञ्चुकिस्थाने दासः विदूषकस्थाने 'विटः अमात्यस्थाने श्रेष्ठीत्यर्थः । वेश्यावाटो वेशः, तत्र या स्त्री तस्या य उपचारो वैशिकः (अ—२३) वक्ष्यते सकारणं यस्य शृङ्गारस्य तेनोपेतं, कुलस्त्रीविषयं चेष्टितं मन्दं यत्रेति । उपाध्यायास्तु मन्दकुलानां स्त्रीणां चरितं यत्रेत्याहुः, तेन कुलाङ्गनापि तत्र मन्दकुलैवेति दर्शितं भवति । एतदेवाभिमन्यमानेन पुष्पदूषितकेऽशोकदत्तादि-

१. NS. कार्यं केवलमुत्पाद्यवस्तु स्यात् ।
२. KSS. यदनेकविधं तज्ज्ञेयं प्रकरणं नाम ।
३. NS. सम्भोगं ।
४. KSS विज्ञेयं NS. ज्ञेयं तत्प्रकरणं नाम ।

वासविटश्रेष्ठियुत वेशस्त्र्युपचारकारणोपेतम् ।
मन्दकुलस्त्रीचरितं काव्य कार्यं प्रकरणे तु[1] ॥५०॥

सचिवश्रेष्ठिब्राह्मणपुरोहितामात्यसार्थवाहानाम् ।
गृहवार्ता यत्र भवेन्न तत्र वेश्याङ्गना कार्या ॥५१॥

यदि वेशयुवतियुक्त न [2]कुलस्त्रीसङ्गमोऽपि स्यात् ।
अथ कुलजनप्रयुक्त न वेशयुवतिर्भवेत्तत्र ॥५२॥

शब्दाकर्णनेन समुद्रदत्तस्य शङ्कादोषनिबद्धा सा न दोषाय निर्वहणान्तोपयोगिनी हि नन्दयन्तीनिर्वासन तस्याश्च गृहान्तरावस्था । इदमेव मुखमन्धो मूलं परपुरुषसभावनामूलत्वात् एवमनभ्युपगमे तु श्वशुरेण बध्वा असन्निहिते पुत्रे निर्वासन शबरसेनापतिगृहेऽवस्थानमित्युत्तमप्रकृतीनामनुपपन्नमेव । तस्मात् स्ववर्गापेक्षयेदमुत्तमत्वमद्यतने राजोचितानामुत्तमप्रकृतीना वणिङ्मात्रे समारोप्य तद्दूषणं यत्कृतं न तेन ब्रह्मयश स्वामियशः खण्डितं अपि तु स्वयश एव । ये हि मिथ्यायशो मिथ्याकलङ्कयितुमुद्यतास्तेषां स्वयश एवेति यशोमात्रावशेषता न हि नायकशब्दमात्रादेव दुर्योधनवदेव शङ्काद्यनुचितम् । प्रकरणे हि तादृश एव नायक केवलमन्यवणिगपेक्षया स उत्तमोऽस्तु, व्युत्पाद्यश्च तत्रैवंविध एवेत्यलमवान्तरेण ।

अथास्य सप्तविधस्यापि प्रकरणस्य प्रत्येक भेदत्रय दर्शयितुमार्यात्रयं पठति सचिवेत्यादि । सचिवादीना सम्बन्धिनी यत्र गार्हस्थ्योचिता वार्ता पुरुषार्थसाधकमिनिवृत्त न तत्र वेश्याङ्गना नायिकात्वेन निबन्धनीया, विटादीना तु नायकत्वेन कृता या गार्हस्थ्यचिन्ता सापि निबन्धनीयेत्युक्त भवति । यदि गृहस्थचिन्तावर्णन न भवति श्रेष्ठिसार्थवाहादीना च विप्रादिवदविरुद्धो वेश्यायोग इति सापि प्रदर्शनीयेति लब्धमर्थात् । तत्र न तु कुलस्त्रीसगम. कर्तव्य । तदाह यदि वेशयुवतीति । अथ कुलजनप्रयुक्तमिति । एव श्रेष्ठिसचिवादिविषय शुद्ध भेदद्वयमुक्त, विटादिविषयस्तु सङ्कीर्ण एव वेश्याकुलजाभ्या भवति ।

तदाह यदि वा कारणयुक्तयेति । विटे वेशस्त्री प्रधानत्वात् पूर्वमुक्ता कुलस्त्री तु तत्रापि पितृपितामहाद्यनुरोधादिति कारणशब्देनोक्तम् । अविकृता भाषा कुलस्त्रिया शौरसेनी, वेश्याया सस्कृता, आचार. कुलस्त्रिया विनयप्रधान, अन्यस्या तद्विपरीत । तथा च देवीचन्द्रगुप्ते माधवसेनामुद्दिश्य चन्द्रगुप्तस्योक्ति.—

आनन्दाश्रु सितेतरोत्पलरुचोराबध्नता नेत्रयो.
प्रत्यङ्गेषु वरानने पुलकिषु स्वेदं समातन्वता ।

---

१. KSS , NS. प्रयोगे तु ।
२. KSS,. कुलस्त्रीसगमो भवेत्तत्र । NS. कुलस्त्रीसङ्गमर्हति तत्र ।

यदि वा कारणयुक्त्या [1]वेशकुलस्त्रीकृतोपचार. स्यात् ।
अविकृतभाषाचार तत्र तु पाठ्य प्रयोक्तव्यम् ॥५३॥
मध्यमपुरुषैर्नित्य योज्यो विष्कम्भकोऽत्र तत्त्वज्ञै[2] ।
संस्कृतवचनानुगत· सक्षेपार्थ प्रवेशकवत् ॥५४॥
शुद्धः सकीर्णो वा द्विविधो विष्कम्भकोऽपि कर्तव्य. ।
[3]मध्यमपात्र शुद्ध सकीर्णो नीचमध्यकृतः] ॥५५॥
अङ्कान्तरालविहित [4]प्रवेशकोऽर्थक्रिया समभिवीक्ष्य ।
[5]सक्षेपात्सन्धीनामर्थाना चैव कर्तव्य ॥५६॥

कुर्वाणेन नितम्बयोरुपचय सपूर्णयोरप्यसौ
केनाप्यस्पृशताप्यधोनिवसनग्रन्थिस्तवोच्छ्वासित ॥इति॥

अत्र हि व्युत्पाद्यस्तथाविध एव तादृश एव च वृत्तान्तोऽङ्के एवमेतत् ॥५३॥ एकविंशति प्रकरणे भेदा: । *प्रकरणे नायकापेक्षया प्रायश उपयोगिनोऽपि मध्यमा एव सम-*भवन्तीति तत्र विष्कम्भक लक्षयति मध्यमपुरुषैरिति । विष्कम्भयत्युपस्तम्भयतीति विष्कम्भक । सस्कृतेन वचनेनानुगत च सङ्कीर्णोऽप्यस्त्येवेति प्रवेशकेन वार्थक्रिया-कर्तव्यतामेव कर्तव्यत्वेनाभिसन्धाय विष्कम्भक. कार्य ॥५४॥ तामेवार्थक्रिया स्पष्टयति सक्षेपात्सन्धीनामर्थाना चेति । सन्धीना य सक्षेपो युवराज्यभ्रन्शादीनां चार्थाना य सक्षेपस्तमभिसन्धाय अङ्कस्याङ्कयोर्वान्तराले मध्ये विष्कम्भको योज्य ॥५६॥

ननु कोहलेन मुखसन्धेरङ्कस्य चायमन्तराले विहित ।

"मध्यमपुरुषनियोज्यो नाटकमुखसन्धिमात्रसञ्चार ।
विष्कभको हि कार्यो नाटकयोगे प्रवेशकवत् ।" इति ।

तत्कथमुक्तमङ्कान्तरानुसारीति, उपलक्षणार्थमेतदित्यदोष । तथाहि बीज बिन्दुश्च प्रथममुपक्षिप्येते, तत्र च पृथग्जनस्यालब्धनिवेशत्वात् सचिवादिगोचरत्वाच्च तदुपक्षेपे विष्कम्भकस्यैवावसर इति यदुच्यते तदङ्कान्तरेष्वपि मन्त्रगुप्ततया तुल्यमिति तत्राप्यनिवारितो विष्कम्भकप्रवेश । पृथग्जनोऽपि वा यत्र मन्त्रचिन्ताया-मनुप्रवेश्यते तत्र प्रवेशकोऽपि प्रथमोपक्षेपे न योग्य इति युक्तम् । सामान्येनाङ्कान्-

---

१ KSS वेशकुलस्त्रीसगमो न स्यात् ।
२ *NS अपि विज्ञैः ।*
३ NS. मध्यमपात्रै ।
४. NS., प्रवेशकोर्थक्रिया KSS. प्रवेशिकार्थक्रियामभिवीक्ष्य ।
५. KSS. सक्षेपार्थं सन्धिष्वर्थाना सविधातव्य. ।

अनयोश्च बन्धयोगादन्यो भेद[1] प्रयोक्तृभि कार्यः ।
[2]प्रख्यातस्त्वितरो वा [3]नाटकयोगे प्रकरणे वा ॥५७॥

रानुसारीति अङ्कस्य मध्य इत्यनेन प्रस्तावनाङ्कगव्यवर्तिनाप्युक्तैव । प्रवेशक-विष्कम्भकविषये लिङ्गवचनयोरनन्वत्वात् स्त्रीणामप्यनुप्रवेशः सख्यादिनय च ।

एव सकलपुरुषार्थविषया व्युत्पत्तिः नाटकेन प्रधानस्य राजप्रायस्य क्रियते, प्रकरणेन च मध्यमप्रायस्य, अपूर्वकुतूहलवन्स्तनापि चैरविशकस्याभिधानात् चित्र-व्युत्पत्ति । तत्र रूपकलक्षणस्य सङ्कीर्णतया बहवो भेदा सन्तीत्युक्त सामान्यलक्षणे । तत्र प्रधानभूतयो सर्वरूपकप्रसरणकारिणो नाटकप्रकरणयोर्लक्षणमाङ्कर्ये दर्शिते सर्वरूपकाणा दर्शन नद्भवतीत्यभिप्रायेण तदेव दर्शनीयम् । उद्देशक्रमानुसारेण तु तल्लक्षणविस्तरण पुनस्तल्लक्षणपरामर्श च गौरवमित्यभिप्रायेणार्यात्रय पठति प्रकरण-नाटकभेदादित्यादि । प्रकरणनाटकाभ्या भेदात् लक्षणान्यत्वान्नाटिका ज्ञेयेतिदूरेण सवन्ध । उत्पाद्य वस्तु चरित च नायक च नृपतिमन्त पुरकन्या सङ्गीतशालाकन्या वाधिकृत्य प्राप्यत्वेन अभिसन्धाय कर्तव्या । स्त्रिय प्रायेण बाहुल्येन यत्र । चत्वा-रोऽङ्का यस्या कस्याश्चिदवस्थाया' सरभोऽवस्थासमावाप कार्य इति यावत् । ललिताभिनयात्मिकेति कैशिकीप्र बद्धेत्यर्थं । सुष्ठु पूर्णतया विहितानि चत्वार्यपि कैशिक्यङ्गानि यत्र । "अङ्गगात्रकण्ठेभ्य" इत्यत्र स्वाङ्गविशेषणभावात् ङीप् प्रयोग । एतदपि न मुनिनयमनमित्यनादृत्यमिति त्वन्ये । रतिपुरस्सरः सभोगो राज्यप्राप्त्या-दिलक्षण आत्मा प्रधानभूत फल यस्याम् । अत एवाह राजगतैरुपचारैः व्यवहारै-र्युक्ता, अन्या चेदुद्दिश्य तत्र व्यवहारः, तत्पूर्वनायिकागतै क्रोधप्रसादवञ्चनैरवश्य भाव्यमिति दर्शयति प्रसादनेति, आर्यानुरोधात्क्रोधस्य पश्चात्पाठ. ।

ननु यस्या क्रोधो भवति सा न काचिदुक्तेत्याशङ्क्याह नायकेति । नायकस्य येय देव्याद्या नायिका तयाभिलषितनायिकान्तरविषये दूतीकृत सपरिजन परिजन-समृद्धिर्यस्या । एतदुभयप्रधानं सर्वं तत्रेत्यर्थः । अन्यदसन्ध्यङ्गादि सर्वं पूर्ववदेव । तत्रैका नायिका तावद् व्याख्याना भवति । षट्पदेय नाटिकेति सग्रहानुसारिणो भट्ट-लोल्लटाद्या । श्रीशङ्कुकस्त्वयुक्तमेतदित्यभिधायाष्टधेति व्याचष्टे तथा हि देवी कन्या चे ख्याताख्यातभेदेन चतुर्धा, कन्यात्वन्त: पुरसङ्गीतकभेदेन द्विधेति । घण्टकादय-स्त्वाहुः—नायको नृपतिरित्येतावन्मात्र नाटकादावुपजीवित: न तु प्रख्यातत्वमपि तद्भेदद्वयादन्येऽष्टाविति षोडशभेदा इति । नायको नृपतिरिति ये प्रथमा पठन्ति

१. KSS एको प्रयोक्तृभि. ज्ञेयः ।
२. KSS, प्रत्याख्यातस्त्वितरो वा ।
३. NS. नाटीसज्ञाश्रिते काव्ये ।

[प्रकरणनाटकभेदादुत्पाद्यं वस्तु नायकं नृपतिम् ।
अन्तःपुरसङ्गीतककन्यामधिकृत्य कर्तव्या] ॥५८॥

स्त्रीप्राया चतुरङ्का ललिताभिनयात्मिका सुविहिताङ्गी[1] ।
[2]बहुनृत्तगीतपाठ्या रतिसम्भोगात्मिका चैव ॥५९॥

[3]राजोपचारयुक्ता प्रसादनक्रोधदम्भसयुक्ता ।
नायकदेवीदूती सपरिजना नाटिका ज्ञेया ॥६०॥

[अन्तर्भावगता ह्येषा भावयोरुभयोर्यतः ।
अत एव दशैतानि रूपाणीत्युदितानि वै] ॥६१॥

तेयंत्रेत्यध्याहृत्यैकवाक्यताया तूभयस्य कार्यम् । अन्ये प्रथममार्यार्धं पृथगेव च वाक्य योजयन्ति ॥५८—५९॥

प्रकरणभेदात्प्रकरणलक्षणाशात् उत्पाद्य वस्तु नाटकलक्षणाशाच्च नृपतिर्नायकः क्रियते यत्रेत्यभिप्राये नाटिकैवमुक्तेति ॥६०॥

अन्ये तु प्रकरणनाटकभेदात् नाटिका भिद्यते नाटकशब्देनाभिनेय रूपकमात्र तस्या सौकुमार्यप्रदर्शनाय स्त्रीत्वेन निर्देश इति प्रकरणिकापि सार्थवाहादिनायकयोगेन कैशिकीप्रधाना लक्ष्यत इत्याहुः । यद्यपि च नाटिकैवमुक्ता, तथापि प्रकरणनाटकलक्षणे एव तथा स्थिते तत्रेत्यभिप्रायेण उपसहरति प्रकरणनाटकलक्षणमिति अन्यदा- सूत्रयति वक्ष्याम्यत परमिति ।

ननूद्देशक्रमत्यागे किं फल, उद्देशस्तावदत्र न परिगणनार्थं इत्युक्त, तेनास्य प्राधान्यान्नाटिकया च विच्छिन्नोऽसावुद्देशक्रम । यथा च नाटकप्रकरणयो र्व्युत्पाद्यभूयस्त्व तथा समवकारेऽपि तत्र त्रिवर्गोपायप्रदर्शनात् । केवल तत्तद्देवता- भक्ताना तच्चरितपुरस्सरतया तस्य तस्योपायस्यादरणीयत्व भवतीत्यनेनाभिप्रायेण दिव्योऽत्र नायकत्वेन निरूप्यते । तदीय च भूयस्तर न भूयस्तर विनवृत्तमनु- क्रियया प्रदर्श्यते, तेन तन्मध्यपतिताना भवति निर्वेदादीनामभावे प्रयोगस्यारञ्जकत्व नाटकगताङ्कैकदेशवत्, नाटकादौ तु भूयस्तर चरितमनेकाङ्करञ्जकवर्गेण विना न रञ्जकमेवेति नाटकादौ दिव्यनायकनिषेध उक्त । (नोक्त ?) तत्र हि राजप्रभृतयो बहुतरफलानुबन्धिनि महति फले सप्रयाससाध्ये व्युत्पाद्यन्ते, न तथेह किन्तु त्रिवर्गो- पायमात्रे ।

---

१. KSS. सुविहितार्था ।
२. KSS. प्रवृत्तगीतपाठ्या ।
३. KSS. कामोपचारयुक्ता प्रसाधनक्रोधसयुतार्ऽपि ।

प्रकरण[1]नाटकलक्षणमुक्तं विप्रा ! मया समासेन ।
वक्ष्याम्यतः परमहं [2]लक्षणयुक्त्या समवकारम् ॥६२॥
देवासुरबीजकृतः[3] प्रख्यातोदात्तनायक[4]श्चैव ।
त्र्यङ्कस्तथा त्रिकपटस्त्रिविद्रवः स्यात्त्रिशृङ्गारः ॥६३॥
द्वादशनायकबहुलो ह्यष्टादशनाडिका[5]प्रमाणश्च ।
वक्ष्याम्यस्या[6]ङ्कविधिं यावत्यो नाडिका यत्र[7] ॥६४॥
अङ्कस्तु सप्रहसनः सविद्रवः सकपटः सवीथीकः ।
द्वादशनाडीविहितः प्रथमः कार्यः क्रियोपेतः ॥६५॥

अन्यरूपकाणां तु त्रिवर्गोपायत्वं नास्ति एकाङ्कत्वात्, डिमस्तु चतुरङ्कोऽपि पश्चान्निर्दिष्ट इत्यत्र तल्लक्षणे कारणं वक्ष्याम । तस्मात् त्रिवर्गव्युत्पादकत्वादनेकाङ्कत्वाच्च नाटकप्रकरणानन्तरमेवाभिधानं युक्तमित्यलं बहुना ॥६२॥

देवासुरस्य यद्बीजं तत्सम्पादनोपायत्वेन कृतो विरचितः । देवासुरा अपि चाप्रख्याता बृहत्कथादौ श्रूयन्ते स्वयं वा केनचिदूह्यन्त इति तन्निरासार्थं प्रख्यातपदम् । यद्यपि देवा पुरुषार्थसाधकतयाप्यन्यथापि स्वापेक्षया गाम्भीर्यप्रधानतयोदात्ता उच्यन्ते भगवत्त्रिपुररिपुप्रभृत्यः । प्रशान्ता ब्रह्मादयः । उद्धता नृसिंहादयः । तत्र यत्र तावदङ्केन समाप्तम् त्र्यङ्कं इत्युक्तम् । अर्थत्रयं च कपटविद्रवशृङ्गारा प्रत्येकं त्रिविधास्तत्र प्रत्यङ्कम् विद्रवादयस्त्रयस्तथाहि कपट उपायाशे विद्रवो व्याप्तिसमायाते शृङ्गार फलांशे, एवं द्वितीयेऽङ्के तृतीये च ॥६३॥ द्वादशनायकबहुल इति प्रत्यङ्कमिति केचित् । अन्ये तु प्रत्यङ्कम् नायकप्रतिनायकौ तत्सहायौ चेति चतुरात्, समुदायापेक्षया हि द्वादशेति ॥६४॥ सप्रहसन इति वचनात् प्रथमेऽङ्के कामशृङ्गारः प्रयोज्य इत्याह तत्रैव हास्यस्यागमनात् । स्त्र (क्रि?) योपेत इति काम शृङ्गारात्मकं द्वादशघटिकामध्यसपाद्यं. कपटविद्रव प्रहसनलक्षणैरुपायैः प्राप्ते प्रथमाऽङ्के निवन्धोपादिति तात्पर्यम् ॥६५॥ द्वितीये त्वङ्के घटिकाचतुष्टयगामिति कपटादिभिरुपायैः, तृतीये त्वङ्के सर्वं वस्तुसमाप्यते द्विघटिकान्तरसंपाद्यैरुपायैः यद्यपि प्रत्यङ्कम् वस्तु-

---

१. KSS., NS, नाटकनाटीलक्षण ...।
२. KSS., लक्षणयुक्त NS लक्षणयुक्त्या ।
३. KSS. कृत ।
४. KSS. नायकं ।
५. KSS, प्रमाण ।
६. अङ्कमिति त्रुटितं क. पुस्तके ।
७. इतोऽग्रे पदद्वयी ग्रन्थान्तरे अधिका ।

कार्यस्तया द्वितीय समाश्रितो नाडिकाश्चतस्रस्तु ।
वस्तु[1]समापनविहितो द्विनाडिक स्यात्तृतीयस्तु ॥६६॥

[2]नाडीसज्ञा ज्ञेया मान कालस्य यन्मुहूर्तार्धम् ।
तन्नाडिकाप्रमाण यथोक्तमङ्केषु सयोज्यम् ॥६७॥

या नाडिकेति सज्ञा कालविभागे नियाभिसपन्ना ।
कार्या च सा प्रयत्नाद्यया क्रमेणैव शास्त्रोक्ता ॥६८॥

अङ्कोऽङ्कस्त्वन्यार्थ कर्तव्य काव्यबन्धमासाद्य ।
अर्थं हि समवकारे ह्यप्रति[3]सबन्धमिच्छन्ति ॥६९॥

युद्धजलसभवो वा वाय्वग्निगजेन्द्रसभ्रमकृतो वा ।
नगरोपरोधजो वा विज्ञेयो विद्रवस्त्रिविध ॥७०॥

परिसमाप्तिरस्ति तथापि तृतीये वस्तुसमाप्तिग्रहणेनेदमाह बीजे तावदङ्कत्रयार्थं उपक्षेप्तव्य, तदनन्तरमङ्कद्वयेऽवान्तरवाक्यार्थसमाप्तिरन्योन्यविशिष्टैव विधेया। तृतीये त्वङ्कैवान्तरवाक्यार्थ। तृतीयस्तास्त्वा प्रतिसबद्ध। एव महावाक्यार्थ-निर्वाहहेतुसबद्धतैव सर्वस्य जायते। एव हि मानुमन्यानां विनतदृशोऽपि त्रिवर्ग-सिद्ध्युपायव्युत्पत्त्यनुगृहीता भवति, निरनुसन्धानापि तावत्तावत् परिसमाप्त्वा तावत्युपाये निजहृदयसवादबलादिति ॥६६॥ अत एव सबद्धोऽवकीर्णश्च यत्रार्थं समवकारस्तदाह अङ्कोऽङ्क इति, तुर्यत्रिके अङ्कत्रयसबन्धो भवति, न त्वङ्कोऽङ्क परस्परमित्यर्थ.। काव्यबन्धमिति। सर्वं वस्तु काव्यबन्धोपश्लिष्टमित्यर्थ अन्यथा हि समवकार एक कार्यमिति केय फणिति ।

एतदेव निर्वचनेनाह अर्थं हि समवकार इति। समवकार इत्यस्मिन् शब्देऽर्थ वाच्यमप्रतिसबन्धमिति नातिसबद्ध किञ्चित्सबद्ध वस्त्विच्छन्ति। सशब्दबलादवशब्द-बलाच्च। प्रतिशब्देनातिशय उक्त स निषिद्ध। त्रिविद्रव इत्युक्त तन्त्रय वक्तव्यमचे-तनकृतमन्यकृतमुभयकृत वा यदनर्थात्मक वस्तु, यतो विद्रवन्ति जना स विद्रव इति त्रिविध। तत्राचेतनकृतमुदाहर्तुं जलवाय्वादिग्रहणम्। चेतनकृते गजेन्द्र उदाहरणम्। द्वयकृते नगरोपरोधस्तस्य युद्धाग्निदानादिसपाद्यत्वात् ॥७०॥ कपटो वञ्चना तस्याश्रयणमङ्गीकरणम्। त्रिधा तत्र वञ्चना, बुध्द्यैव कदाचित्त्वेवलया कपटो भवति स हि वस्तुगततमविहित. वस्तु फलं तत्प्राप्तो वस्तुगत. फलसाधक कर्ता तस्य य: क्रम उपायचिन्तनादि. तेन विहित यतानपराद्ध एव वञ्चकेन वञ्च्यते स एव-

---

१. KSS प्रमाणविहितो'।
२. KSS. ज्ञेय तु नडिकाख्य।
३. KSS., NS. सन्धान।

वस्तुगतश्चमविहितो दैववशाद्वा परप्रयुक्तो वा ।
सुखदुःखोत्पत्तिकृतस्त्रिविध [1]कपटोऽत्र विज्ञेय. ॥७१॥

त्रिविधश्चात्र विधिज्ञैः पृथक्पृथक्कार्ययोगविहितार्थः ।
[2]शृङ्गार. कर्तव्यो धर्मे चार्थे च कामे च ॥७२॥

[3]यस्मिन् धर्मप्रापकमात्महित भवति साधन बहुधा ।
[4]व्रतनियमतपोयुक्तो ज्ञेयोऽसौ धर्मशृङ्गार: ॥७३॥

अर्थस्येच्छायोगाद्बहुधा चैवार्थतोऽर्थशृङ्गार. ।
स्त्रीसम्प्रयोगविषयेष्वर्थार्या वा रतिर्यत्र ॥७४॥

मुक्त । यत्र तु वञ्चनीयोऽपि सापराध स परयुक्त कपट· तदपराधे तु वञ्चकस्य वञ्चनेच्छा नास्तीति नाय भेद समवति वञ्चनेच्छाभावे वञ्चनाया सपत्त्ययोगात् । यत्र तु द्वयोरपि न कश्चिदभिसन्धिदोष काकतालीयेन तुल्यफलाभिसन्धानवतोरप्येक उपचयेनापरस्त्वपचयेन युज्यते तत्र वञ्चना सा दैवकृता । न च कस्याचित्सुखमन्यस्य दुःखमुत्पादयतीति ॥७१॥

धर्मोऽर्थे काम इति सप्तम्या कार्यत्व कारणत्व चोच्यते । तेन धर्मो यत्र हेतुर्वा साध्यो वा नायिकालाभे स धर्मशृङ्गार । एवमर्थकामयोर्वाच्यम् ॥७२॥ यत्र शृङ्गार इति तद्विषय प्रमदा व्यपदिश्यते, व्रतादियुक्तया प्राप्यो यत्र च प्राप्ते धर्म-प्रार्थनाल्पमात्महित यज्ञादि पत्नीसंयोगकृत सिध्यतीति सबन्ध. अनेकधेति राज्य-भूमिगोसुवर्णादिभेदेनेत्यर्थ । रतिबहुमानोऽर्थार्थमिति योषिता पुरुषाणा च ॥७३॥

ननु च देवेषु कथमर्थार्थित्वं गन्धर्वयक्षादिषु संभवत्येवेति केचित् । यदर्थनीय तदर्थो देवेष्वपि चैतत्संभवतीत्यन्ते । उपाध्यायास्त्वाहु·—तत्र नायकयो-रनुप्राप्तिरप्यन्यगतैव । यथा भगवतो भवानीपते गिरिराजपुत्रीसङ्गमनमिन्द्रादीना तारकाक्रान्तनिजराज्यसमुन्मोचनाय भवतीति ॥७४॥ कन्याया विलोभो नायकस्य तस्याश्च तस्मिन्निति परस्परानुरागकृत इत्यर्थ. । स्त्रीपुसयोरुद्यानस्थानादि प्राप्तौ निभृत इति प्रच्छादनपूर्वक यदि भावावेवास्मीति प्रकट कृत्वा य शृंगार स कामप्रयुक्त एव । स्त्री परस्त्री पुनरत्र विवक्षिता, यथा शक्रस्याहल्या ।

---

१. KSS , NS कपटाश्रयो ज्ञेय: ।
२. KSS, त्रिविधाकृतिश्शृंगारो ज्ञेयो धर्मार्थकामकृत: ।
३. NS , यत्र तु धर्मसमापक । KSS, यत्र तु धर्मे प्रापितमात्र हितं भवति साधितं बहुधा ।
४. KSS. प्रतिनियमतपोयुक्त ।

कन्या[1]विलोभनकृत प्राप्तौ स्त्रीपुंसयोस्तु रम्य वा ।
निभृत सावेग वा [2]यस्य भवेत्कामशृङ्गार' ॥७५॥
[3]उष्णिग्गायत्र्यादीन्यन्यानि च यानि बन्धकुटिलानि ।
[4]वृत्तानि समवकारे कविभिस्तानि[5] प्रयोज्यानि ॥७६॥
एव कार्यस्तज्ज्ञै[6]र्नानारसंसश्रय समवकार ।
वक्ष्याम्यत. परमहं लक्षणमीहामृगस्यापि ॥७७॥
दिव्यापुरुषाश्रयकृतो दिव्यस्त्रीकारणोपगतयुद्ध ।
सुविहितवस्तुनिबद्धो[7] विप्रत्ययकारकश्चैव ॥७८॥

नन्वेव शृङ्गारयोगे काव्ये कैशिकीहीनता । कैशिक्या वृत्तौ हीनेति तत्र समास', तेन नर्माद्यङ्गचतुष्कतदुपरञ्जकगीननृत्यवाद्याद्यभावात् कैशिक्या हीनात्र भवति । उपाध्यायास्त्वाहु न कामसद्भावमात्रादेव कैशिकीसंभव, रौद्रप्रकृतीना तदभावात् । विलासप्रधानं यद्रूप सा कैशिकी, न च चरितम् तद्रूपानुप्रवेशेऽपि तद्व्यवहार, प्राधान्यकृतो ह्यसावित्युक्तम् । तेन तत्र विषये भारत्यादिवृत्त्यन्तरा-विधानमेव युक्तमिति ॥७५॥ उष्णिक्सप्तभि, गायत्री षड्भि । बन्धकुटिलानि विषमार्धसमानि तान्यत्र समवकारे सम्यग्योज्यानीति । नैव प्रयोज्यानीत्युद्भट पठति, स्रग्धरादीन्येव प्रयोज्यानि तान्यक्षराणीति स व्याचष्टे । एव श्रद्धालवो देवताभक्ता. तद्वैयाग्रादावनेन प्रयोगेणानुगृह्यन्ते, निरनुसन्धानहृदया स्त्रीवानमूर्धरिच विद्रवा-दिनाहृतहृदया क्रियन्ते इत्युक्त समवकार । ॥७६—७७॥

अथेहामृगमाह—दिव्येति । दिव्याना पुरुषाणा आश्रयण नायकतया तेन कृत दिव्यस्त्रीनिमित्तमुपगत युद्ध यत्र । दिव्यानुप्रवेशात्समवकारवत् समवकारार्थता मा प्रसाङ्क्षीदित्याह सुविहितेन सश्लिष्टेन वस्तुना निबद्ध, विगतानि प्रत्ययकारणानि विश्रामहेतवो यत्र ॥७८॥ मर्त्ये च तत्र दिव्यानामपि प्रवेशो भवतीति दर्शयति-

१. KSS विलोभन वा प्राप्त ।
२ KSS. जायेयात् कामशृङ्गारम् ।
३. NS, उष्णिग्गायत्री वा वृत्तानि । KSS उष्णिग्गायत्री वा यानि तथान्यानि ।
४ NS तान्यत्र ।
५ KSS., नैव NS सम्यक् ।
६. KSS, NS. सुखदु खसमाश्रयः ।
७. KSS, NS. निबन्धो ।

उद्धतपुरुषप्रायः स्त्रीरोषप्रथितकाव्यबन्धश्च ।
सक्षोभविद्रवकृत[1] सफेटकृतस्तथा चैव ॥७९॥
स्त्रीभेदनापहरणाव[1]मर्दनप्राप्तवस्तुशृङ्गारः ।
ईहामृगस्तु कार्यः [2]सुसमाहितकाव्यबन्धश्च ॥८०॥
[3]यद्व्यायोगे कार्यं ये पुरुषा वृत्तयो रसाश्चैव ।
ईहामृगेऽपि [4]ते स्युः केवलममरस्त्रिया योगः ॥८१॥
यत्र तु वधेप्सितानां वधो ह्युदग्रो भवेद्धि पुरुषाणाम् ।
किञ्चिद्व्याजं कृत्वा तेषां युद्धं शमयितव्यम् ॥८२॥
ईहामृगस्य [6]लक्षणमुक्तं विप्राः [7] समासयोगेन ।
[7]डिमलक्षणं तु भूयो लक्षणयुक्त्या प्रवक्ष्यामि ॥८३॥
प्रख्यातवस्तुविषयः प्रख्यातोदात्तनायकश्चैव ।
षड्रसलक्षणयुक्तश्चतुरङ्को वै डिमः कार्यः ॥८४॥

उद्धतपुरुषेति स्त्रीनिमित्तको रोषः सक्षोभः आवेगः ॥७९॥ स्त्रीनिमित्तानि यानि भेदनाहरणावमर्दनानि यथायोगं स्त्रीविषयाणि अन्यविषयाणि तं प्राप्तं वस्त्वधिष्ठानं प्रमदालक्षणं यस्य तादृशः शृङ्गारो यस्मिन् । अवमर्दनं दण्डः । सुसमाहित. काव्यबन्ध इत्यनेन वीथ्यङ्गान्यत्र योज्यानीति दर्शयति ॥८०॥ अङ्कपरिमाणं नायकसङ्ख्या वृत्तिरसविभागं च व्यायोगातिदेशेनाह यद्व्यायोग इति । कार्यशब्देनाङ्क उच्यते । तेनैक एवाङ्कः नायकास्तु द्वादश समवकारातिदेशेन व्यायोगे तल्लाभात् । अत्र तु समवकारातिदेशेन सर्वसम्पत्तेर्गौरवं स्यात् ॥८१॥

ननु युद्धमवमर्दनं चेत्युक्तं तत्रास्य प्रत्यक्षप्रयोज्यता मा भूदिति दर्शयति यत्रेति । वधेप्सितानां वाध्यानां भवेदिति सम्भाव्यत इत्यर्थः । तत्रेति येषामिति चार्थमाहार्यं । व्याजमिति पलायनादि ॥८२॥ ईहा चेष्टा मृगस्येव स्त्रीमात्रार्थं यत्र स ईहामृगः ॥८३॥

अथ डिममाह—प्रख्यातवस्तुविषय इति । नाटकतुल्यं सर्वमन्यत्केवलं सन्धीनां रसानां चासमग्रता च शृङ्गारहास्यवर्जं षड्रसत्वम् ॥८४॥ पर्यायेण शान्तस्य प्रयोगः

---

१. KSS व्यमर्दनप्राप्त ।
२. NS चतुरङ्कविभूषितश्चैव ।
३. KSS. यद्वा योगे कार्यं ये पुरुषा ये रसाश्च निर्दिष्टाः ।
४. NS. तत्स्यात् ।
५. KSS. केवलममरस्त्रियो ह्यस्मिन् । NS. केवलमत्र स्त्रिया योगः ।
६. KSS. लक्षणमिदमित्युक्तं समासयोगेन ।
७. NS अथ वै डिमस्य लक्षणमतः प्रवक्ष्यामि ।

शृङ्गारहास्यवर्जं शेषैं सर्वे रसैं समायुक्त ।
दीप्तरसकाव्ययोनिर्नानाभावोपसम्पन्न[1] ॥८५॥
निर्घातोल्कापातंरुपरागेणेन्दुसूर्ययोर्युक्त ।
युद्धनियुद्धाधर्षण[2]सफेटकृतश्च कर्तव्य ॥८६॥
मायेन्द्रजालबहुलो [3]बहुपुस्तोत्थानयोगयुक्तश्च ।
देवभुजगेन्द्रराक्षसयक्षपिशाचावकोर्णश्च ॥८७॥
षोडशनायकबहुल सात्त्वत्यारभटीवृत्तिसम्पन्न[4] ।
कार्यो डिम [5]प्रयत्नान्नानाश्रयभावसम्पन्न ॥८८॥
[डिमलक्षणमित्युक्त मया समासेन लक्षणानुगतम् ।
व्यायोगस्य तु लक्षणमत पर सप्रवक्ष्यामि] ॥८९॥

स्यादित्याह दीप्तरसेति । काव्ययोनि काव्यवस्तु ॥८५॥ देवादयो बाहुल्येनात्र सात्त्वत्यारभटीति । "जातिरप्राणिनाम्" इति केचित् । सात्त्वत्यारभटीवृत्तिसपन्न वृत्तिद्वय यत्र वृत्तिसमूहे वा वृत्तिशब्द सात्त्वत्यारभटीलक्षणव्यावृत्त्या सपन्न । डिमो डिम्बो विद्रव इति पर्याया तद्योगादय डिम । अन्ये तु डयन्त इति डिम उद्धतनायकास्तेषामात्मना वृत्तिर्यत्रेति । "इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य" इति ह्रस्व । नानाश्रयभावसपन्न इत्यनेन सर्वभावयुक्तत्वादिति वृत्तवैचित्र्यमाह ।

नाटकादनन्तर डिमलक्षण यद्यप्युचित तथापि तद्गतप्रवेशिरादिसभवनिराकरणार्थं तत्प्रकरणादपकृष्यास्याभिधान, तेन दिनचतुष्टयवृत्तमेवात्र प्रयोज्यम् । अङ्कावतार एव चात्र भवति । चूलिकाङ्कमुखयोस्तत्रापि युद्धादिवर्णने समुपयोगोऽस्त्येव । तनश्च वस्तुत प्रवेशकाद्यनिषिद्धमेव, प्रवेशकस्य ह्यसभव एव । सरमेनिवृत्तवशाद्वा यथाङ्कैव्यन्योन्यासवन्धात् यथा समवकारे बह्वङ्केऽपि तस्मात्प्रकरणोत्कर्षाऽस्य तस्यावसरभावात् । तत्र हि नाटकान्तरमस्याभिधाने प्रकरणस्य न तत्स्पर्धित्वमुक्त भवेत् । तदनन्तराभिधाने नाटिकादिभेद कथ स्थाप्य । नाटिकाया च स्त्रीप्रधानत्वात्, त्रिशृङ्गारसमवकाराभिधानमेव तत पर न्याय्यम् । तत्प्रसङ्गेन च दिव्यपुरुषसंबन्धादीहामृग उक्त, तदन्तर च दिव्यपुरुषाधिकारेण रूपकाणीति पूर्वमनेकरसयुक्तत्वेन चितेतिवृत्तत्वादयमभिधातु युक्तमित्यल बहुना ॥८८॥

---

१. KSS. नानाभावान्वितश्चैव ।
२. KSS., NS. प्रहरण ।
३ KSS NS. बहुपुरुषोत्थानयुक्तश्च ।
४ KSS. सयुक्तः ।
५ KSS. तज्ज्ञैर्नानाश्रयविशेषेण ।

व्यायोगस्तु विधिज्ञैः [1]कार्यः प्रख्यातनायकशरीरः ।
अल्पस्त्रीजनयुक्तस्त्वेकाहकृतस्तथा चैव ॥९०॥

बहवश्च तत्र पुरुषा [2]व्यायच्छन्ते यथा समवकारे ।
[3]न च दिव्यनायकयुक्तः कार्यस्त्वेकाङ्क एवायम् ॥९१॥

न च दिव्यनायककृतः कार्यो राजर्षिनायकनिबद्धः ।
युद्धनियुद्धाधर्षणसंघर्षकृतश्च कर्तव्यः ॥९२॥

एवंविधस्तु कार्यो व्यायोगो दीप्तकाव्यरसयोनिः ।
वक्ष्याम्यतः परमहं लक्षणमुत्सृष्टिकाङ्कस्य ॥९३॥

प्रख्यातवस्तुविषयस्त्वप्रख्यातः कदाचिदेव स्यात् ।
दिव्यपुरुषैर्वियुक्तः शेषैर्युक्तो भवेत्पुंभि ॥९४॥

व्यायोगस्तु डिमस्यैव शेषभूतो, दिव्यनायकाभावात् केवलमत्रोदात्तस्य राजादेः नायकता, अपि त्वमात्यसेनापतिप्रभृतेर्दीप्तरसस्य, अत एवाह प्रख्यातनायकेति उदात्तग्रहणमपाकर्तव्यमित्यर्थः ॥९०॥ यथा समवकार इति द्वादशेत्यर्थः । तावदङ्कपरिमाणशङ्कामतिदेशात् प्रत्यासत्त्या प्रसक्तां वारयितुमाह एकाङ्क एवेति । एवकारेणैकाहचरितविषयत्वान्न्यायप्राप्तमेवार्थैकाङ्कत्वमित्याह ॥९१॥

ननु प्रख्यातनायकशब्देन किमत्र गृहीतमित्यप्रतिप्रसङ्गं शमयति न चेति । चो भिन्नक्रमः । दिव्यैर्देवैः नृपैः ऋषिभिश्च नायकैः न निबद्धोऽयं भवतीत्यर्थः ।

ननु कस्मादयं व्यायोग इत्याह—युद्ध नियुद्धेति व्यायामे युद्धप्राये नियुध्यन्ते पुरुषा यत्रेति व्यायोगः इत्यर्थः । नियुद्धं बाहुयुद्धम् अर्थं शौर्यविद्याकुलरूपादिकृता स्पर्धा ॥९२॥ दीप्तं काव्यमोजोगुणयुक्तं, दीप्तरसाद्या वीररौद्राद्याः तदुभयं योनिः कारणमस्य ॥९३॥

रौद्राद्यनन्तरं "रौद्रस्य चैव यत्कर्म स ज्ञेयः करुण (६-४५)" इत्युक्तत्वात् प्रधानमुत्सृष्टिकाङ्कमेतदनन्तरमाह । प्रख्यातवस्तु विषय इति । प्रख्याते भारतादियुद्धे विषये निमित्ते सति यत्तत्करुणबहुलं चेष्टितं वर्ण्यते तत्ख्यातं स्त्रीपर्ववृत्तान्तवत्, माभूदित्यप्रख्यातग्रहणेनोक्तम् । तेनोभयोपादानस्य परस्परविरुद्धार्थत्वादकिञ्चित्करत्वं नाशङ्कनीयम् ॥९४॥ निवृत्तं युद्धं उद्धतप्रहारा पुरुषा यस्मिन् । परिदेवितं दैवोपाल-

---

१. KSS. कर्तव्य. ख्यातनायकशरीर. ।
२. KSS , NS कविभि. कार्या ।
३ KSS., न च तत्प्रमाणस्तु तदेकाङ्कः सविधातव्य । NS न च तत्प्रमाणयुक्तः कार्या एकाङ्क एवायम् ।

करुणरसप्रायकृतो निवृत्तयुद्धोद्धतप्रहारश्च ।
स्त्रीपरि[1]देवितबहुलो निर्वेदितभाषितश्चैव ॥९५॥

नानाव्याकुलचेष्टः सात्त्वत्यारभटिकैशिकीहीनः ।
[2]कार्यः काव्यविधिज्ञैः सततं ह्युत्सृष्टिकाङ्कस्तु ॥९६॥

यद्दिव्यनायककृतं काव्यं संग्रामबन्धवधयुक्तम् ।
तद्भारते तु वर्षे कर्तव्यं काव्यबन्धेषु ॥९७॥

[3]कस्माद्भारतमिष्टं वर्षेष्वन्येषु देवविहितेषु[4] ।
हृद्या सर्वा भूमिः शुभगन्धा काञ्चनी यस्मात् ॥९८॥

उपवनगमनक्रीडाविहारनारीरतिप्रमोदाः स्युः ।
तेषु हि वर्षेषु सदा न तत्र दुःखं न वा शोकः[5] ॥९९॥

म्भात्मनिन्दारूपमनुशोचनं यत्र । निर्वेदिनानि श्रुतेषु निर्वेदो जायते तादृशि भाषितानि यत्र ॥९५॥ व्याकुला चेष्टा भूमिनिपातविवर्तिताद्या । सात्त्वत्यारभटीकैशिकीहीन इति समाहारद्वन्द्वान्तरद्वन्द्वगर्भस्तृतीयासमासः । उत्क्रमणीया सृष्टिर्जीवितप्राणा यासां ताः उत्सृष्टिकाः शोचन्त्यः स्त्रियस्ताभिरङ्कित इति तथोक्ता । वृत्तिभिरुत्सृष्टत्वादित्यन्ये तदा द्वित्वं च त्रित्वमुद्देशस्यैकदेशेन । अयमङ्क इति निर्दिष्टो वृत्तानुरोधात् । इह च करुणरसबाहुल्यादेव दैवैर्वियोगः रौद्रबीभत्सभयानकसबन्धो दिव्ययोगे न भवत्यपि तु करुणयोगः ॥९६॥ नन्वेवं देवानां युद्धमप्यनुचितमित्याशङ्क्य प्रसङ्गात्समवकारादौ देशविशेषोपयोगं दर्शयति दिव्यनायककृतमिति । तेषां भारतवर्षावतीर्णानां युद्धादिकं प्रदर्शयेदित्यर्थः ॥९७॥ अत्र राज्ञः पृच्छति कस्माद्भारतमिष्टमिति । अत्र प्रयोगे प्रतिवक्ति वर्षेष्वन्येष्विति देशत्वेन भोगभूमित्वेन विहितेष्वपीत्यर्थः ॥९८॥ उपवनं गत्वा क्रीडा जलक्रीडादिका विहरणमुपवन एव सञ्चरणं नार्या सह रतिः संभोगः प्रमोदो दिव्यपानादिकृतम् ॥९९॥ नन्वेवं मिलावृतकुरुप्रभृतिषु वर्षेषु मा तेषां देवानां वृत्तं व्याख्यायि तथापि स्वनिवासेषु व्यावर्ण्यतामित्यत आह ये तेषामधिवासा इति वसन्ति तेष्विति वासाः । पर्वता इति कैलासादयः, संभोग इति सा हि तेषां भूमिः भोगस्थानं, अस्मिन्निति भारतवर्षे कर्मारम्भः आरम्भग्रहणेनेदमाह न तेषां दुःखं पूर्णं कदाचिद्भवति । दुःखपूर्णतायां

---

१. KSS. देवन ॰ ।
२. KSS. कर्तव्योऽप्युदयान्नस्तज्ज्ञैरुत्सृष्टिकाङ्कस्तु ।
३. KSS. तस्मात् ।
४. KSS. नित्यकाल हि ।
५. KSS. शोकम् ।

ये तेषामधिवासाः पुराणवादेषु पर्वता प्रोक्ता[1] ।
सम्भोगस्तेषु भवेत्कर्मारम्भो भवेदस्मिन् ॥१००॥
प्रहसनमपि विज्ञेयं द्विविधं शुद्धं [2]तथा च सङ्कीर्णम् ।
[अङ्कस्य लक्षणमिदं व्याख्यातमशेषयोगमात्रगतम् ॥१०१॥
प्रहसनमतः परमहं सलक्षणं सम्प्रवक्ष्यामि] ।
वक्ष्यामि तयोर्युक्त्या पृथक्पृथग्लक्षणविशेषम् ॥१०२॥
[3]भगवत्तापसविप्रैरन्यैरपि हास्यवादसम्बद्धम् ।
[4]कापुरुषसम्प्रयुक्तं परिहासाभाषणप्रायम् ॥१०३॥
अविकृतभाषाचारं विशेष[5]भावोपपन्नचरितपदम् ।
नियतगतिवस्तुविषयं शुद्धं ज्ञेयं प्रहसनं तु ॥१०४॥

देवत्वस्यैव विघातोऽनवस्थानप्राप्त्या स्वरूपलोप इति युक्तमुक्तम् । करुणारसबाहुल्या-दुत्सृष्टिकाङ्कं दिव्यवियोग एव तेषां सुखबाहुल्यात्तत्सन्निधाने अन्यस्यापि शोकावसर पराकृतेरिति गाढदुःखाभिभूता, एवंभूतप्रयोगदर्शने सति 'दुःखी दुःखाधिकान् पश्ये' दिति नीत्या प्रतनूभूतदुःखभारा सुखेन विनेया भवन्ति, यथोक्तं प्राक् स्थैर्यं दुःखार्दितस्य च (१-१११) इत्युत्सृष्टिकाङ्कप्रयोगः ॥१००॥

एवं रञ्जनाप्रधानेन करुणेन युक्तं रूपकमभिधाय रञ्जनप्रधानं हास्यप्राप्यं प्रहसनं लक्षयति विभागमुखेन प्रहसनमपि विज्ञेयमिति द्विविधमिति । विभागः शुद्धं सङ्कीर्णं चापीति । अपिशब्दोऽतिशमार्थं । तथेति सामान्यलक्षणम् । तदयमर्थः. लक्षणविशेषं विशेषलक्षणम् । भगवत्तापसविप्राः यतिवानप्रस्थगृहस्थाः, अन्ये शाक्यादयस्तैरुपलक्षितम् । हास्यप्रधानवचनसम्बन्धशीलनादिना कुत्सितैः पुरुषैरत एव प्रहस्यमानैः सामर्थ्यात्तैरेव भगवदादिभिर्युक्तम् ॥१०३॥ तथापि च भाषाचारौ यत्र न विकृतावसत्यारलीलरूपौ तथा विशेषेण भावैः व्यभिचारिभिरुपपन्नानि पदानि कथाखण्डानि यस्मिन् । नियतगति एकप्रकारं यद्वस्तु तद्विषयं प्रहसनीयलक्षणौ यत्र, तच्छुद्धं प्रहसनम् । अत्र निर्वचनं यत. परिहासप्रधानान्याभाषणान्यत्र बाहुल्येन भवन्ति तेन यत्रैकस्यैव कस्यचित् चरितं दुष्टत्वात्प्राधान्येन प्रहस्ते तच्छुद्ध-मित्यर्थः ॥१०४॥ यत्र तु वेश्यादिभिर्योगोऽप्युल्बणं चापल्यादि तदेकद्वारेणानेक

१. KSS पर्वता गदिता ।
२. KSS. तथैव ।
३. KSS. भगवत्तापसभिक्षुश्रोत्रियविप्रातिहासंयुक्तम् ।
४. KSS नीचजन...।
५. KSS. भावोपहास...।

वेश्याचेटनपुंसकविटधूर्ता[1] बन्धकी च यत्र स्युः ।
अनिभृतवेषपरिच्छदचेष्टितकरणैस्तु[2] सङ्कीर्णम् ॥१०५॥

लोकोपचारयुक्ता या वार्ता यश्च दम्भसंयोगः ।
[3]स प्रहसने प्रयोज्यो धूर्तप्रविवादसम्पन्नः ॥१०६॥

[4]वीथ्यङ्गैः संयुक्तं कर्तव्यं प्रहसनं यथायोगम् ।
— भाणस्यापि तु लक्षणमतः परं सम्प्रवक्ष्यामि ॥१०७॥

वेश्यादिचरितेन हसनीयेन सङ्कीर्णत्वात् सङ्कीर्णम् । अन्ये त्वाहु:—येषां स्वभावत एव चरितं शिष्टमध्ये सम्भेनरतमत्वेन प्रहसनार्हं तद्विशुद्धत्वात्सङ्कीर्णम् तद्योगाच्च रूपकम् । ये तु स्वभावतो न गर्हिता भगवत्तापसादिचेष्टाविशेषास्तेषां प्राकृतपुरुषसञ्चारित्वदौरात्म्योदितामन्यमवन्यदूप्यमाणतया प्रहसनीयता यातास्ते स्वभावशुद्धा तद्योगाद्रूपकं शुद्धमिति ॥१०५॥ उभयसाधारणीमपि कवे शिक्षामाह—लोकोपचारेति । वार्ता प्रसिद्धिर्यदि सा लोकव्यवहारसिद्धा भवति, यथा शाक्यानां स्त्रीक्षपर्कं प्रहसनीयो भवति, न चौर्यम् । एवमाविप्रसिद्ध एवोपहसनीयः । अत्राधिकरणं स्वयमेवाह धूर्तप्रविवादेति । धूर्ता कृत्रिमतापसादयः विटादयश्च । तद्विषयो यः प्रकृष्टो विवादः विरुद्धन्यायावभासस्तेन फलभूतेन सपाद्यतया यदुक्तं प्रहस्यमानं तथाभूतचरितावलोकनेन हि संस्कृतमिति च्युताद्यो न भूयस्तान्वञ्चनानुप्रवर्तीति ॥१०६॥ वीथ्यङ्गैरिति वक्ष्यमाणैः यथायोगमिति तेषां मध्ययोगे संख्याया क्रमस्य तु न कश्चिन्नियम इति दर्शयति । प्रहसनस्याङ्कनियमानभिधानात् शुद्धमेकाङ्कं, सङ्कीर्णं त्वेनेकाङ्कम् वेश्यादिचरितमल्यावलादिति केचित् ।

अन्ये त्वेकाङ्कप्रकरणमध्यपातित्वादेकाङ्कमिति मन्यन्ते प्रथमनद्यानिकने नैरावपरित्यागे च प्रमाणाभावात् ॥१०७॥

अथ हास्यरसोचितविटधूर्तादिनुप्रवेशेन समानयोगक्षेमं भाणं लक्षयितुमाह आत्मानुभूतशंसीति । एकेन पात्रेण हरणीयः समाजिकहृदयं प्रापयितव्योऽर्थो यत्र स भाणः । एकमुखेनैव भाष्यन्ते उक्तिमन्तः क्रियन्ते अप्रविष्टा अपि पात्रविशेषा यत्रेति भाणः । तत्र स प्रविष्टः पात्रविशेषः आत्मानुभूतं वा शंसति परगतं वा

---

१. KSS. धूर्तविटा ।

२. KSS. करणात् ।

३. KSS. तत्प्रहसने प्रयोज्य NS. तत्प्रहसनेषु योज्य ।

४. KSS. उद्घात्यकादिभिरिद वीथ्यङ्गै मिश्रितं भवेन्मिश्रम् ।

आत्मानुभूतशंसी परसंश्रयवर्णनाविशेषस्तु[1] ।
[2]विविधाश्रयो हि भाणो विज्ञेयस्त्वेकहार्यश्च ॥१०८॥

परवचनमात्मसंस्थं प्रतिवचनैरुत्तरोत्तरग्रथितैः ।
आकाशपुरुषकथितैरङ्गविकारैरभिनयेत्तत्[3] ॥१०९॥

धूर्तविटसंप्रयोज्यो नानावस्थान्तरात्मकश्चैव ।
[4]एकाङ्को बहुचेष्टः सततं कार्यो बुधैर्भाणः ॥११०॥

वर्णयति ॥१०८॥ तत्र च प्रयोगप्रयुक्तिमाह परवचनमिति । परसन्धिवचनं स्वयं-मङ्गविकारैरभिनयेत् ।

ननु तत्परवचनमयुक्तं कथमभिनयेत् आह आकाशे शून्ये यानि पुरुषकथितानि दृष्टानि यत्र शून्ये तेन वर्ण्यन्ते वा कश्चित्परस्याकर्णयति च तत्र च तद्वचनं स एवानुवदन् सामाजिकान् बोधयति । यथा "भो बान्धव ! अरे किं ब्रवीषि" इत्यादौ न केवलं परवचनमभिनयेत्, किन्तु प्रतिवचनं स्वोक्तं सह, अत एवोत्तरोत्तर-ग्रथितयोजनाभिरुपलक्षितं ॥१०९॥ ननु योऽसावेकोऽत्र प्रविशति स क इत्याह धूर्तविटेति । नानाप्रकारावस्थाविशेषात् लोकोपयोगिव्यवहार एव आत्मा वाच्यं यस्य, अत एव बहुचेष्टः सततं कार्यं इति सकलसामान्यपृथग्जनोपयोग्यस्तु लोकव्यवहारो वेश्याविटादिवृत्तान्तात्मा निरूप्यत इति बाहुल्येन पृथग्जनव्युत्पत्तियोनिरूपकमिदं राजपुत्रादीनामपि शबलीवृत्तान्तो ज्ञेय एवावञ्चनार्थमिति सम्प्रयोज्य इत्यर्थः ॥११०॥

इदमिह मीमांस्यम्—य एते उत्सृष्टिकादयो रूपकभेदा ते तावदेकरसा एव यद्यपि नाटकादयोऽप्येवमेव । तथाहि सर्वरसयोग्यतायामपि नाटके प्रकरणे च धर्मार्थादिवीर एव प्रधानं परमार्थेन सर्वेषु नायकभेदेषु धीरत्वानुगमदर्शनात् । समवकारे तु यद्यपि हि शृङ्गारादित्वमुक्तं तथापि वीर एव प्रधानं रौद्रो वा । डिम-व्यायोगयोरप्येवम् । ईहामृगेऽपि रौद्रप्राधान्यमेव, नाटिकायां तु शृङ्गार एव प्रधानम् । एवं तावद् वीररौद्रशृङ्गारा यथास्वं पुमर्थत्रयप्राणभूतत्वेन वर्तमाना एतेषु प्रयोगेषु शान्तबीभत्सरसौ तु चरमपुमर्थयोगात्तत्र च सर्वस्य नाधिकारोऽपि यस्यचिदपश्चिमजन्मनोऽधिकारान्नाटके यद्यपि तत्फलप्रधानतया प्राधान्यमवलम्ब्येते तथापि नाम्नी प्रचुरप्रयोग इति तयोः पुरुषार्थप्रवरप्राणितयोरपि वीरादिरसान्त-राध्यावापेनावस्थापनम् । एवं तावत्पुमर्थविषयो रूपकरसविषय एव परमार्थतः

१. NS. विशेषेषु ।
२. NS द्विविधाश्रयो··· ।
३ KSS. अभिनयेत्तत् ।
४ KSS., NS. एकाङ्को ।

तथापि त्वितिवृत्तवैतत्याद्रसान्तरप्रयोगोऽपि तदङ्गतया तत्र भवति। एव तत्प्रधान-चेष्टायोगाद् वृत्तिवैचित्र्यमत्रोचितमेव। उत्सृष्टिकाङ्कप्रहसनभाणास्तु करुणहास्य-विस्मयप्रधानत्वाद् रञ्जकरसप्रधाना, तत एवात्र स्त्रीबालमूर्खादिरधिकारी। न च विततमत्रेतिवृत्तम्, इतिवृत्तवैचित्र्यमपि तत्र नास्ति। तथाहि—उत्सृष्टिकाङ्के तु वृत्तित्रय तावद्वचसा निषिद्ध, भारती चात्र कथ वृत्ति, चेष्टा हि करणेऽप्रधान, तदुप-करण तु परिदेवितात्मिका भारती, तस्मात् फलसवित्त्यात्मा वृत्ति, वाक्चेष्टयो फलानुभव इति यस्या लक्षण, साभ्युपगन्तव्या। अवश्य चैतत, अन्यथा मूर्छा-मरणादौ वाक्चेष्टयोरभावे निर्वृत्तिकतैव स्यात्। किञ्च यदि तावत्पुमर्थकामोद्देशेन कैशिक्यभिधीयते धर्ममर्थं चोद्दिश्य वृत्तिद्वय वक्तव्यम्। तस्माच्चेष्टात्मिका न्याय-वृत्तिरन्यायवृत्तिर्वाग्रूपा तत्फलभूता फलसवित्तिरिति वृत्तित्रयमेव युक्तमिति भट्टो-द्भटो मन्यते।

यदाह—

आद्ये वाक्चेष्टाभ्या पुम्पार्थचतुष्टयेन चाष्टविधे।

षोडशधा फलवृत्तिस्तद्द्वयतोऽनेकधा तु रसभेदात्॥

तदत्र केचिदाहु—सात्वत्या यद्यपि कैशिकी शक्यान्तर्भावा तथापि रञ्जक-त्वातिशयात् पृथगुपात्तात्, स्वरवन्मुखजाभिनयतश्च, न चान्यायवृत्ती (वृत्तिर) पुमर्थचतुष्कयोगोपपत्तिविप्रतिषेधात्, फलवृत्तौ च वृत्तिसामान्यलक्षण व्यापारत्वत्व यदि नास्ति तत्कथ वृत्तित्वम्। अस्ति चेद्वाक्चेष्टातिरिक्तो मानसो व्यापारो न कश्चित् लोकसिद्ध इति सूक्ष्मो वाक्चेष्टागत एवोपेत्य। ततश्च मरणमूर्छादावपि प्राणात्मकायीयव्यापारसभव एव यदनुस्मरणे लयतालगानानि प्रवर्तन्ते सवेदनमपि च मूर्छादौ नास्तीति शक्य वक्तुमिति फलवृत्तिरपि तत्र कथम्। तस्मात्तत्र सात्वत्येव वृत्ति। यदि बाहुल्यापेक्षया वृत्तिमय काव्यमिति व्यवहारो रूपकसमुदायापेक्षया खण्डस्यावृत्तिकत्वेऽपि समुदितस्य रूपकस्य वृत्तिमयत्वात्। यच्छास्त्रलौकिकमतानु-सारिणो मूर्छादावात्मसवित्तिलक्षणा पञ्चमी वृत्ति सकलकार्यनिवृत्त्यनुमेया मूर्छा-कर्मानुभावेन च फलेनावच्छिन्नामात्मव्यापाररूपा मन्यन्ते, न च परिस्पन्द एवैको व्यापार इति मनसिकृत्य तन्मत भावाना बाह्यग्रहणस्वभावत्वमुपपादयद्भि- भट्टलोल्लट प्रभृतिभि पराकृतमिति न फलवृत्तिर्वा काचिदिति चतस्र एव वृत्तय इति।

वयन्तु ब्रूम:। कोऽयमस्थानसन्त्रास। यत्किञ्चिदिह नाट्ये समस्ति तच्चेद् वृत्तिष्वन्तर्भाव्य तदा भवेदेतत्—न चैवम्। रङ्गो हि नाम का वृत्ति, मृदङ्गपणव-वशाद्या का वृत्तिरपि हि भवेत्। तस्माद् व्यापार पुमर्थसाधको वृत्ति। स च सर्वत्रैव वर्ण्यत इत्यतो वृत्तय.। काव्यस्य मातृका इति न हि किञ्चिद्व्यापारशून्य वर्णनीयमस्ति। मदमूर्छादिवर्णनायामपि मनोव्यापारस्य सात्वत्याख्यस्य सभवात्,

[भाणस्यापि हि निखिलं लक्षणमुक्तं तथागमानुगतम् ।
वीथ्याः सम्प्रति निखिलं कथयामि यथाक्रमं विप्राः !] ॥१११॥

सर्वरसलक्षणाढ्या युक्ता ह्यङ्गैस्त्रयोदशभिः ।
वीथी स्यादेकाङ्का [1]तथैकहार्या द्विहार्या वा ॥११२॥

अधमोत्तममध्याभिर्युक्ता स्यात्प्रकृतिभिस्तिसृभिः ।
[2]उद्घात्यकावलगितावस्पन्दितनाल्पसत्प्रलापाश्च ॥११३॥

वाक्केल्यथ प्रपञ्चो मृदवाधिबले छलं त्रिगतम् ।
व्याहारो गण्डश्च त्रयोदशाङ्गान्युदाहृतान्यस्याः ॥११४॥

नृत्तादावपि च मनोदृष्टिव्यापारसम्भवेऽपि वाग्बाहुल्येन वाग्व्यापारसम्भवाद् भारतीवृत्तिरुच्यते। वृत्त्यन्तरनिषेधस्तु तदङ्गानामपरिपूर्णत्वात्। न च कायवाङ्मनसव्यापारं तद्वैचित्र्यं चान्तरेणान्यः कश्चिद् व्यापारः सम्भवतीत्यसकृदुक्तम्। तस्मात्करणप्रधाने भारती वृत्तिः परिदेवितबाहुल्यात्।

यत्तु 'शृङ्गारहास्यवर्णनैरिह कैशिकी स्यात्' इति कोहलेनोक्तं तन्मुनिमतविरोधादुपेक्ष्यमेव, तस्य यत्र यत्रानुरूपा चित्तवृत्तिः सा सा कैशिकीत्याशयः। एवं प्रहसनभाणयोरपि वाग्व्यापारप्राधान्यादेव भारती वृत्तिः, मूर्छादौ तु व्यापाराभावे वृत्त्यभाव एव। न हि सर्वं नाट्यं वृत्तिमयतया समर्थनीयमित्यलमतिप्रसक्त्या ।११२।

अथ सर्वान्ते सर्वरससमयत्वादवितत्स्वभावत्वाच्च संक्षेपेण सम्यग्व्युत्पत्तिदायिनीत्वेन प्रधानभूतत्वात्तदङ्गानां च नाटिकादिभाणान्तसमस्तरूपकोपजीव्यत्वाद् वीथीं लक्षयति। एकहार्येत्याकाशपुरुषभाषितैरित्यर्थः। द्विहार्येति उक्तिप्रत्युक्तिवैचित्र्येणेत्यर्थः। अङ्गान्युद्दिशति—

उद्घात्यकावलगितावस्पन्दितनाल्यसत्प्रलापाश्च ।
वाक्केल्यथ प्रपञ्चो मृदवाधिबले छलं त्रिगतम् ।
व्याहारो गण्डश्च त्रयोदशाङ्गान्युदाहृतानीति ।

इत्युदाहरणमात्रमेतदिति यावत् ॥११३॥११४॥ एतानि क्रमेण लक्षयति पदानि स्वगतार्थानीति।

नन्वेषामुक्तिवैचित्र्यरूपत्वे चेत्लक्षणालङ्कारादिभ्यः को भेदः, इतिवृत्तोपकरणत्वे तु सन्ध्यङ्गेभ्यः कथमन्यता, रसोपकरणतायां वृत्त्यङ्गेष्वन्तर्भावः।

---

१. KSS. द्विपात्रहार्यानिवैकहार्या वा ।
२. KSS. varies absolutely.

[अथ वीथी सप्रोक्ता लक्षणमेषा प्रवक्ष्यामि] ।
पदानि त्वगतार्थानि ये नरा[1] पुनरादरात् ॥११५॥
योजयन्ति पदैरन्यैस्तदुद्धात्यकमुच्यते ।
यत्रान्यस्मिन् समावेश्य कार्यमन्यत्प्रसाध्यते[2] ॥११६॥

न चैतद् व्यतिरिक्तमेषा सामान्यलक्षणमस्ति । तत्र केचिदुक्तलक्षणाद्विशेषरूपत्व-मेवैषा प्रतिपादयन्ति, विवेचकास्तु तद्व्यतिरिक्तान्येवैतानीत्याहु ।

तथाहि प्रश्नप्रतिवचनयोरन्याभिप्रायरूपेण योगेन यद्वैचित्र्य तद्वीथ्यङ्गम्, अत एवोदाहृतानीत्येषा सामान्यलक्षणम् । उदाहृतानि प्रतिवचनानीत्यर्थ । तानि च सर्वाणि प्रतिवचनशून्यस्य काव्यस्याभावात् तेन विचित्रार्थानि लभ्यन्ते । अत एव वीथी पङ्क्तिरन्योत्तरासहिष्णुत्वात् विचित्रोक्तिप्रत्युक्तिगर्भत्वात्, लक्षणाल-ङ्कारादीना तु नोक्तिनियत रूपमिति विशेष । तत्र यदा विवक्षितमुत्तर दातु शक्नोऽप स्यादिति यन्मम मनसि वर्तते तदेव वक्ति न वेत्येवमादिना निमित्तेन यदा प्रष्टैव प्रतिवचन वैचित्र्यमभिसन्धाय पृच्छति, प्रतिवक्तोक्तिमभिधत्ते तदा तदुत्तर-मुद्घात्यम् । प्रश्नात्मके उद्घाते साध्विति यत्, तत्राज्ञातार्थं वन् । पदान्यगतार्थानि प्रश्नरूपाण्यादरात्कृतानि पर्याय पदान्तरैरुत्तररूपै नरा सुधियो योजयन्ति । तदुत्तरपदमूहात्मकमुद्घात्यम् । यथा पाण्डवानन्दे—

> का भूषा बलिना क्षमा, परिभव कोऽय सकुरत्यै कृत,
> कि दु ख परसश्रयो, जगति क श्लाघ्यो य आश्रीयते ।
> को मृत्युर्व्यसन, शुच जहति के यैर्निर्जिता शत्रव,
> कैर्विज्ञातमिद विराटनगरे च्छन्नस्थितै पाण्डवै ॥११५॥

यत्रान्यस्मिन्निति । यत्रोत्तरे दीयमाने अन्यानुसन्धानपूर्वकेऽप्यन्यत्कार्यं सिध्यति तान्यन्यकार्यावलगनादवलगितम् । यथा "अवि सुहाअदि दे लोअणाणा" मिति विदूषकेण पृष्टे (राज्ञ) "मुखयतीति किमुच्यते" इति "इच्छ्रेणोरुयुग" मित्या-द्युत्तर वसन्तकप्रत्यायनोद्देश्येन प्रवृत्तमपि सागरिकागतमास्थाबन्धजीवित मुख्य शृङ्गाराख्य कार्य साधयतीति ॥११६॥

आक्षिप्ते त्विति । शुभाशुभ दैव तेनाबुद्धिपूर्वक कुत्रचिदर्थे आक्षिप्तेऽपि कौशलात्तत्प्रच्छादनेच्छया यत्रोत्तरोऽन्योऽर्थ उच्यते तदवस्पन्दित चक्षु स्पन्दना-दिवदन्तर्गतसूचनीयसम्भवात् । यथा—

---

१. KSS यैर्नरा NS. यत्तरा ।
२. KSS. प्रशस्यते ।

तच्चावलगित नाम विज्ञेयं नाट्ययोक्तृभि. ।
[1]आक्षिप्तेऽर्थे तु कस्मिंश्चिच्छुभाशुभसमुत्थिते ॥११७॥

[2]कौशलादुच्यतेऽन्योऽर्थस्तदवस्पन्दित भवेत्[3] ।
हास्येनोपगतार्थप्रहेलिका नालिकेति विज्ञेया ॥११८॥

मूर्खजनसन्निकर्षे हितमपि यत्र प्रभाषते विद्वान् ।
[4]न च गृह्यतेऽस्य वचन विज्ञेयोऽसत्प्रलापोऽसौ ॥११९॥

मत्पक्षा मधुरगिर प्रसाधिताशा मदोद्धतारम्भा· ।
निपतन्ति धार्तराष्ट्रा कालवशान्मेदिनीपृष्ठे ।

अत्र दैववशादयमर्थ आयात मत्पक्षे अमधुरा गीर्येषान्ते, तथा प्रकर्षेण साधिता आधिसहिता यैर्दिश कृत धृतराष्ट्रात्मजा पतन्तीति। तत्रोत्तर प्रतिहतगमङ्गलम् । पुन सूत्रधार । नन शरत्समयवर्णनया धार्तराष्ट्रा हसा नभस्तलात्, इति व्यपदिशामीत्यादि अवस्पन्दितत्वमेव सूचयति "न खलु न जाने किन्त्वमङ्गलत्वात् शङ्कितमेव मे हृदय" मिति ॥११७॥

हास्येनोपगतार्थेति प्रहेलिका परविनारणकारि यदुत्तर, अत एव हास्ययुक्ता सा नालिका प्रणालिका व्याजेनार्थ । प्रकर्षेण हेलिका नर्मादिक्रीडारूप यस्या· सा प्रहेलिका यथा—सुसगता "जम्य किदे तुम आअदा गो एत्थ एव्व चिठ्ठदि ।" सागरिका "सहि ! कम्म किदे।" सुसङ्गता (सहासम्) "अइ अप्पमद किदे ! ण चित्तफलअस्स ।" अनया भङ्ग्या आच्छादित च गर्भगत चास्य वस्त्विति ॥११८॥

मूर्खजनसन्निकर्ष इति यदुत्तर मूर्ख प्रति वस्तुतो हितमपि शब्दच्छलाद्यथा प्रिय तादृश च मूर्ख. प्रियांशेन गृह्यते न तु हितांशेन । तथाभूतभङ्ग्युद्भयाश्रयण च सिद्धत्वात्करोति । एव हि तात्कालिक. कोपोऽपि रक्षितो भवति प्रियाभिधायित्वात् । यथा व्यसनिना राजपुत्रेण कि सुखमिति पृष्टे तेनोत्तर दीयते—

सर्वथा योऽक्षविजयी सुरासेवनतत्पर. ।
तस्यार्थाना सुखाना च समृद्धिः करगामिनि ॥

असतोऽसाधुभूतस्य वस्तुन. प्रलपनमस्मिन्नित्यसत्प्रलाप इति ॥११९॥

---

१. KSS. आक्षिप्य कंचिदर्थं शुभाशुभसमुत्थितम् ।
२. KSS. यत्सृजेत्बुद्धिवैशद्यात् ।
३. इतोऽग्रे ग्रन्थान्तरेषु पद्यत्रयी अधिका ।
४. KSS. वचन न गृह्यतेऽस्य संज्ञेयोऽसत्प्रलापस्तु ।

एकद्वि[1]प्रतिवचना वाक्केली स्यात्प्रयोगेऽस्मिन् ।
यदसद्भूत वचन सस्तवयुक्त द्वयो परस्पर यत्तु ॥१२०॥
एकस्य चार्थहेतो स हास्यजनन प्रपञ्च स्यात् ।
यत्कारणाद् गुणाना दोषीकरण भवेद्विवादकृतम् ॥१२१॥
दोषगुणीकरण वा तन्मृदव [2]नाम विज्ञेयम् ।
परवचनमात्मनश्चोत्तरोत्तरसमुद्भव द्वयोर्यत्र ॥१२२॥

एकद्विप्रतिवचनेति । एक द्वयो प्रतिवचनमस्याम् । द्विग्रहणमनेकोपलक्षणम् । तदमुना सर्वप्रश्नोत्तरवर्गं स्वीकृतः । यथा—

नदीना मेघविगमे का शोभा प्रतिभासते ।
बाह्यान्तरा विजेतव्या के नाम कुनिलोऽत्र ॥

यदसद्भूतमिति यथा रत्नावल्याम् "सुसङ्गते कथमहमिहस्थो भवत्या ज्ञात" इति राजन्युक्तवति सुसङ्गत्योच्यते "ण केवल भट्ट चित्तफलहेण, ता देवीए णिवेदइस्स" इत्यादौ आभरणदानपर्यन्ते प्रपञ्च । तथाहि—द्वयो सागरिकासुसङ्गतयो परस्परसख्यमाश्रित्यासद्भूतमसत्य देव्यै निवेदयामीत्युक्तम् । सस्तवश्च तत्रास्ति "भट्टिणो पसादेन निमिद मए" इति हास्यमपि परिहासरूप विद्यते । एकस्य च राज्ञोऽर्थे प्रयोजने सागरिकासङ्गमे हेतुभवन्त्येवेति यथार्थाभिधानात्प्रपञ्च ॥१२०॥

यत्कारणादिति गुणाना दोषत्व दोषाणा वा गुणत्व यत्र क्रियते तन्मृदवम् । विवादकृतमित्यनेन लक्षणाद्विशेषमाह, इद वृत्यन्तर स्वभावमित्यर्थ यथा "शिर श्वा काको वा द्रुपदतनयो वा परिमृशेत्" (वेणी ३) इत्यत्र दोषस्य गुणीकरण, विवादाकर्णनेन सह "यदि शस्त्रमुज्झितमशस्त्रपाणय" (वेणी-३) इत्यत्र कर्णवचनेन प्रतिज्ञातपरिपालनस्य गुणस्यापि दोषीकरण विवादकृतमेव । मृदवमिति मर्दन मृत् । परपक्षमर्दनेन स्वपक्षमवति रक्षतीति ॥१२१॥

परवचनमात्मनश्चेति परस्य वचनमात्मनश्च वचन परस्परमर्थविशेषनाभो यत्र भवतीत्युत्तरोत्तरस्याधिकाधिकस्यार्थस्य समुद्भवो यत्र तदधिबलम् । एतदुक्त भवति—यत्रोक्तिप्रत्युक्तिस्ते क्रियमाणे परस्परप्रज्ञानोपजीवनबलात्स्वपक्षसुघटिताद्धिबलमवन्धादधिबलम् । यथा नागानन्दे "रागस्यास्पदमित्यवैमी"त्यादित आरभ्य विदूषकेण महोक्तिक्रमेण स्वपक्षो वृद्धिमानमानीतो यावदाह "ननु शरीरत. प्रभृतिसर्वमेव मया परार्थं प्रतिपाल्यते (अ-१) इति ॥१२२॥

---

१. प्रतिवचनात् वाक्केलिका नाम तामाह ।
२ KSS, NS. नामापि ।

अन्योन्यार्थविशेषकमधिबलमिति तद् बुधैर्ज्ञेयम् ।
अन्यार्थमेव वाक्यं छलमभिसन्धानहास्यरोषकरम् ॥१२३॥
[1]श्रुतिसारूप्याद्यस्मिन् बह्वोऽर्था युक्तिभिर्नियुज्यन्ते ।
यद्धास्यमहास्यं वा [2]तत्त्रिगतं नाम विज्ञेयम् ॥१२४॥
प्रत्यक्षवृत्तिरुक्तो व्याहारो हास्यलेशार्थः ।
सरम्भसम्भ्रमयुतं विवादयुक्तं तथापवादकृतम् ॥१२५॥

अन्यार्थमेव वाक्यमिति यद्वाक्यं प्रयोजनान्तरमुद्दिश्य वचनमुच्यमानं कस्य-चिद्वचनमन्यस्य हास्यमपरस्य रोषं जनयति तच्छलम् । यथा—

कस्स व ण होई रोसो दट्ठूण पिआए सव्वण अहरम् ।
सब्भमरपद्मुमग्घाइणि वारिअवामे सहसु एह्लिम् ॥

एतद्वचनं सखीमवन्यि भर्तृप्रत्यायन प्रयोजनमुद्दिश्य प्रयुक्तं तस्य पत्न्या अपि सवन्धिना छलं, विदग्धजनस्य हास्यं, सपत्न्या रोषं जनयति ।

श्रुतिसारूप्यादिति शब्दसारूप्याद् बहव इति प्रश्नप्रतिवचनस्य स्वभावा यत्र नियुज्यन्ते युक्तिभिरिति काक्वादीनां तथैवोपपत्तिभिः । त्रिशब्दोऽनेकोपलक्षणम्, अनेकमर्थं गतमिति त्रिगतं वाक्ये मुख्यमुत्तरमनेकप्रश्नसाधारणम् । इह तु य एक प्रश्नस्तदेव प्रतिवचनमिति विशेषः । यथा—

सर्वक्षितिभृतां नाथ ! दृष्टा सर्वाङ्गसुन्दरी ।
रामा रम्ये वनान्तेऽस्मिन् त्वया विरहिता मया ॥ (विक्रमो)

अत्रैतदेवोत्तरं सावाक्षाराकुप्रयोगेऽपि प्रतिबिम्बे वामदक्षिणवैपरीत्यवन्निराकाङ्क्षत्वात् संवृत्ता यत एतद्धास्यम् । एवमहास्यं उदाहार्यम् ।

प्रत्यक्षवृत्तिरिति प्रत्यक्षशब्देन भावी प्रत्यक्ष उच्यते । तदयमर्थः—भाविनि प्रत्यक्षेऽर्थे दैववशाद् वृत्तिर्यस्य स व्याहारः विविधोऽर्थोऽभिनीयते येन । यथा "उद्दामोत्कलिका" (रत्ना-२) इत्यादि ।

संरम्भसम्भ्रमयुतमिति सरम्भेणाङ्गनिविक्षेपेण यः सम्भ्रम आवेगः तद्युक्तं यद्वि-मर्दं वस्तु यदनेन कृतं पूर्वोक्तवस्त्वपवदनमेव च तद्वचनं दृष्टार्थगर्भत्वात् । गण्ड इव गण्ड । ईषदसमाप्तं वचनं बहुवचनं तत्कृतेनाक्षेपेण कृतं स्वयं प्रतिवचनता पूर्व-वचनस्य गतमित्यर्थः । तथा च कोहलः—

वचसा सम्बद्धानामन्ते यत्स्यात्पदं स्वसवन्धः ।
सबद्धमिवाभाति हि तद्गण्डो नाम वीथ्यङ्गम् ॥

---

१. KSS., NS. श्रुतिसारूप्यार्थमिति ।
२. KSS., NS. त्रिगतं नामापि विज्ञेयम् ।

बहुवचनाक्षेपकृत गण्ड प्रवदन्ति तत्त्वज्ञा[1]।
इति दशरूपविधान सर्वं प्रोक्त मया हि लक्षणत ॥
[2]पुनरस्य शरीरगत सन्धिविधौ लक्षण वक्ष्ये ॥१२६॥

इति भरतीये नाट्यशास्त्रे दशरूपनिरूपण नामाध्यायोऽष्टादश समाप्त[3]।

अनेनैवदसमाप्तिरेव दर्शिता। यथा दुर्योधनेन भानुमतीं प्रत्युच्यते—

अध्यासितु एव चिराज्जघनस्थलस्य
पर्याप्तमेव करभोरु ! ममोरुयुग्मम् ॥ इति (वेणी)

तत्र प्रविश्य कञ्चुकी

भग्न भीमेन मरुता भवतो रथकेतनम् ॥ इति।

तत्रोरुमर्मितयुपूर्वविश्रान्तमपि भग्नमित्यत्र सबन्धयोग्य जातम्।

एतैं त्रयोदशभिरङ्गैर्युक्ता वीथी, तस्याश्च सर्वरसत्वस्याभिधानात् पर्यायेण रसाना प्राधान्यादुत्तमो मध्यमोऽधमो वा नायको भवत्येव। तथा च कोहल —

उत्तमाधममध्याभिर्युक्ता प्रकृतिभिस्तथा।
एकहार्या द्विहार्या वा सा वीथीत्यभिसञ्ज्ञिता ॥इति॥

अधमप्रकृतेस्तु न नायकत्वमिति ध्रुव, तर्हि प्रहसनकभाणकादौ किं वृथा हास्यादिरसप्रधानत्वे ह्यधम एव नायक। अथाशरीरफलेन प्रधानतया सबध्यमानो नायक उच्यते। अनायकत्वेऽहि चास्याधमत्व नानुपादेय स्यात्। परिवारतया तस्यानुप्रवेशो ह्यनिवारित एव सर्वत्र।

अध्यायार्थमुपसहरन् भाविनमर्थमनुसन्धत्ते इति दशरूपविधानमिति लक्षणत इत्यनेनेदमाह दशैव तानि लक्षणानि उदाहरणाना तु का गणना एतच्च पूर्वमेव दर्शितम्। नर्तेषा पुमर्थोपयोगो निजनिजलक्षणावसरे दर्शित एवेति पौनरुक्त्य नाशङ्क्यम् इति शिवम्।

इति विमलशिशिरदीधितिकलितशिरोमण्डनाङ्घ्रिदासश्रवण।
अभिनवगुप्तो गुप्त दशस्वरूप मतत्त्वक व्यवृणोत् ॥

इति श्रीमन्महामाहेश्वराभिनवगुप्ताचार्यविरचिताया नाट्यवेदविवृताव-भिनवभारत्या दशरूपकविधान नामाष्टादशोऽध्याय समाप्त ॥

---

१. अत्र मुद्रितपुस्तिकानुसारेण पाठभेद.। तत्र षोडशपद्यान्यधिकानि सन्ति।

२. KSS इतिवृत्तद्विविधानसन्धिविलक्षण वक्ष्ये NS इतिवृत्तद्विविधान सन्धिविधौ…।

३ KSS इति भारतीये नाट्यशास्त्रे दशरूपविधान नाम विंशोऽध्याय।

□□□